

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

—११— काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला —११—

१५३

(व्याकरणविभागे एकोनविंशं पुष्पम्)

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिनिर्मितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

(नवाङ्किकम्)

अष्टाध्यायीप्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यानम् ।

श्रीमद्भुपाध्यायकैयटनिर्मित'प्रदीप'प्रकाशितम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमन्नगेशभट्टविरचितोद्द्योतोद्भासितम् ।

काराहिन्दूनिश्चिद्यालयाध्यापक व्याकरण-न्याय-वेदान्ताचार्य-लक्ष्मणपदक-

पाण्डितश्रीरुद्रधरझाशर्मप्रणीतया

'तन्त्रालोक' टीकया समुद्धसितम् ।

भूमिकालेखकः

महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस-१

प्रस्तावः—

जयचन्द्रदास हरिदास गुप्तः,
श्रीगणेश-संस्कृत-मीडिया आर्याम्,
दो० बॉक्स नं० ८, बनारस-१

(पुनर्मुद्रण-संस्था)

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Banaras.

1954

॥ श्रीः ॥

लेखक — म० म० श्रीगिरिधररामां चतुर्वेद, वाचस्पति

पाणिनीय-परिचयः ।

सुप्रथितमिदम्, यद् व्यवहारातीता भाषा व्याकरणसाहाय्यमन्तरेण न शक्या प्रतिपत्तुमिति ।

शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशात्प्राक्वाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्बहुतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥

इयमित्युक्तौकेषु शक्तिमाहकेषु व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकशिरोमगिरिति सर्वेषामैकमस्येताभ्युपगम । कमपि शब्दमजा मान' शिष्युर्नान्यैरुपायै' शक्यो बोधयितुम् अते व्यवहारात् । तत्तच्छब्दैस्तेषु तेषु पदार्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती वयोवृद्धानामावरत परयन् स भाषाया व्युपगत इति सतत प्रयत्नीकुर्म । अत एव येषा चालानामग्रे मानापित्रावय सर्वेऽपि वयोवृद्धा सस्कृतेनैव व्यवहरन्ति, ते विनाप्यध्ययन सस्कृत एव श्रुपत्रा सस्कृतमेव भाषमाणो अवलोक्यन्ते, येषा तु समस्त सर्वेऽप्याहलभाषामेव सततमुच्चारयन्ति, ते विनाप्यध्ययनम् आहलभाषा बुध्यन्ते चोच्चारयन्ति च तामेवेति सुप्रयत्नम् । स एव व्यवहार सस्कृत भाषाया एवविद्योऽद्ये न दरयते, कैश्चिदेवानिचिरैर्गोचर्युपत्यर्थमेवावलम्ब्यते इति तादृशमपवाद विहाय सस्कृतभाषा शिक्षणे नैवाधिगन्तव्या कालेऽस्मिन् । व्यवहारातिरिक्ता अन्ये उपमानासवाच्य-वाक्यशेषविभूतिसिद्धपदसन्निध्याख्या शक्तिग्रहोपाया कश्चित्पदविशेष एवोपयुक्ता इति भाषाज्ञाने न पूर्णं साहाय्यमावहन्ति । ततश्च व्यवहारपदात् प्रच्युताया भाषाया परिज्ञानाय कोशो व्याकरणञ्चैति द्वावेव सुप्रयोपायौ । तत्रापि कोशो नाशा शक्तिग्रहमात्र उपयुज्यते, भाषाया स्वरूपसधनं तु व्याकरण एव सर्वोत्तमा आयतत इति निश्चप्रचम् ।

व्याकरणानि च यद्यप्यनेकानि स्मर्यन्ते—

इन्द्रश्चन्द्र वाराहृत्तनापिशाली शाकटायन । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥

इत्यभियुक्तौकिमनुसयाष्टौ व्याकरणान्येभि प्रणीतानीति बहवो विश्वसन्ति । इत्थिपथमिदमिधमनि पठयते—

ऐन्द्र चान्द्र काशकृत्स्न कीमार शाकटायनम् । सारस्वत चापिशाल शाकल पाणिनीयकम् ॥

तद्रीया अन्यान्यपि व्याकरणानि कौमारसारस्वतशाकलानि सिद्धयन्ति । परमिदानीं समुपलभ्यमानेषु व्याकरणेषु पाणि नीयमेव व्याकरण सर्वत प्राचीनमिति बहुभिरभ्युपगतवो युक्तिविद्गोऽर्थ ।

धीमत्यब्रतसामभ्रमिप्रभृतीना विचारदत्ताणा तु मतमिदम्—यथागिनित प्राचीनमेवविध सर्वतोमुक्त व्याकरण नास्तीदे वेति । 'इन्द्रश्चन्द्र' इत्यादिपथे टि अष्टावादिशाब्दिका इषकोक्तम्—न त्वेते व्याकरणकर्तार इति । शाब्दिकान्तु शब्दशास्त्रमौ इत्वम्, शब्दशास्त्रपारदतत्वम्, शब्दशास्त्रप्रचारकत्रमियादिभिरनेकै प्रकारै शक्य व्यवहर्तुम् । शब्दशास्त्रपदेन च न केवल व्याकरणमेव, अपि तु कोश मीमासादिकमपि शक्यते ग्रहीतुम् । 'पदवाक्यप्रमाणपारावारीण' इति मह'मु चित्राप्रयुज्यमाने विशेषेण 'पद शब्देन व्याकरणम्, 'वाक्य' शब्देन मीमासा, 'प्रमाण' शब्देन च न्याय व्यपदिशति सिद्धा । शब्दपदेन च पद वाक्य चोभयमपि शक्यते समग्रीतुमिति वाक्यार्थनिर्णायिका मीमासापि शब्दशास्त्रम् । ये चैतेऽष्टौ शाब्दिका परिगणिता, तेषु विभिन्नप्रकारकमेव शाब्दिक च प्रमाणान्तरे प्रसिद्धयति । तथा हि—इन्द्रोऽत्र प्रथम शाब्दिक पठित, तद्विषये दरयते परपशा द्विके महाभाष्य एवैकमाभागकम्—'एव हि श्रूयते—शूरस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षमहल प्रतिपदोक्ताना शब्दाना शब्दपारायण प्रोवाच, नान्त जगाम । शूरस्पतिश्च प्रवत्स, इन्द्रश्चाप्येता, दिव्य वर्षमहलमभ्ययनकाल, तथापि नान्त जगाम । कि पुनरथ वे— य सर्वया चिर जीवति, स वर्षशत जीवति' इत्यादि । तेन इन्द्रस्य शूरस्पतिसकाशो प्रतिपदोक्ताना शब्दाना पारायणरूपेणाध्ययन प्रतिद्धयति । यथा चाधीतम्—तथैव तेन व्याकरण निमित्त स्वादिति शब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातृत्वमेव तत्र सिद्धयतीति धीसामभ्रमी निरुचालोचने प्राह स्म । वस्तुतस्तु इन्द्रोऽयमनकविच । श्रुतिपु हि अनेकविधा देवाश्च देवविशेषा इन्द्रायाश्च भूयन्ते—सन्ति अविग्रहा प्राणविशेषा जगत्किर्मातारो देवा इन्द्राया, सन्ति च ताराभण्डलेऽपि इन्द्रादिपदभाजो नचत्रविशेषा

धितेनि शक्यमनुमानुम् । व्याख्या तु तद्व्यगीत यदि स्यात्, तर्हि बहुवार तन्मतप्रदर्शनाय नाम स्मर्यते । शास्त्रस्य, गालव, गार्ग्यश्च बहुधा पाणिनिना स्मृता —

सम्बुद्धौ शाकलयस्यैतावनाथे (११११६) इकोऽमवर्णे शाकलयस्य ह्रस्वश्च (६१११२७) लोपे शास्त्रस्य (८३११९) सर्वत्र शाकलयस्य (८११११) इति शाकलय ।

इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य (६१३६९) तृतीयादिषु भाषितेषु पुबुद् गालवस्य (८१११४) अङ् गार्ग्यगालवयो (७३११९) नोदात्तस्वरितोदयमगावर्ककार्यपगालवानाम् (८११६०) इति गालव ।

ओतो गार्ग्यस्य (८३१२०) (पूर्वोक्ते (७३१९९) (८११६०)) इति गार्ग्य ।

तेषु शास्त्रस्य श्रुत्सहितया पदपाठानुसृतया प्रसिद्ध इति प्रातिशास्त्रमपि किञ्चित्तेन निमित्त भवेत्, तत् एव प्रातिशास्त्रेणैव 'शाकलय' 'शाकलयपिता' इत्यपि च स्मर्यते । तेन प्रातिशास्त्रप्रणेतैर न समभ्यज्यते, सन्धिधियप्ये तस्य क्वचिद् क्वचिद्भिन्ना विचारा एव प्रसिद्धा स्युः, व्याकरणे न तेन निरुद्ध भवेदित्यपि शक्यते कल्पयितुम् । गार्ग्यस्तु निरुद्धता भगवता यास्के नापि अनेकेषा स्मृत ।

तत्र (सर्वांगि नामात्पातनामिति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वांगीनि गार्ग्यो वैयाकरणाना चैके) (निरुक्त १ अ) इत्युक्तिव्यवस्थेन तस्य नैरुक्तेषु गणनाऽऽसीत्, न तु वैयाकरणेतिरिति प्रतीयते । 'वैयाकरणाना चैके' इत्यत पृथग् गार्ग्यनामस्मरणात् । यदि नाम गार्ग्योऽपि वैयाकरणोऽभविष्यत्, 'वैयाकरणाना चैके' इत्यनेनैव तर्हि तस्यापि गृहीतत्वाद् 'गार्ग्य' इति पृथङ् नाम्यधास्यत् । यदि अन्यस्यापि कस्यचिद् वैयाकरणस्य विशिष्यात् नामनिर्देशा स्यात्, तर्हि गार्ग्यस्यापि पृथङ् नामनिर्देश समञ्जसो भवेत्, 'वैयाकरणाना चैके' इति सामान्योक्त्या तु ये वैयाकरण निरुदान्यपि नामानि स्वीयवन्ति, ते सर्वे पूर्वोपात्ता इति गार्ग्यस्य पृथङ् नामग्रहण न कथमपि सामञ्जस्यमावहति—वैयाकरणेभ्य पृथक् शाकटायनस्यापि नामान् गृहीतमिति शाकटायनोऽपि न वैयाकरणत्वेन यास्कस्याभिमत इति सत्यतत्सामग्र्यमिहाशया मन्वते । मन्वते विद् तेषा मत न सम्बन्ध प्रतिभासते—पञ्चान्तरे शाकटायनस्य नामग्रहणेन तादृशरूपानुदयात् । 'सर्वांगि नामानि धातुनामि न सन्ति, कानिचिद्धान्यपि सन्ति' इति मत केचाचिद्द्वैधाकरणाना प्रदर्शितम् 'वैयाकरणाना चैके' इति । शाकटायनस्तु वैयाकरणोऽपि सन् मिद्वान्तेऽस्मिन्त्येभ्यो वैयाकरणेभ्यो विप्रतिपन्न, स हि सर्वांगि नामानि धातुनामभ्युपगच्छतीति तस्य नामोल्लेख पञ्चान्तरवोधनायावश्यक एव । प्रयुत यदि शाकटायनो वैयाकरणो नाभविष्यत्, तर्हि पञ्चान्तरे 'वैयाकरणाना चैके' इति नाम्य धास्यत् । शाकटायनानिरिक्ताना वैयाकरणाना धातुन्यतिरिक्तनिरुक्तनामस्वीकारे सहमतः । शाकटायन एव तत्र विमत, सोऽपि च वैयाकरण इति तत्र एव सर्वथा वैयाकरणानामेवमात्रे नालीति सूचयितुं 'वैयाकरणाना चैके' इत्युक्तम् । अन्यवर्गोऽपि यदि स्वैरेन सहमतो भवति, तस्य तर्हि प्राचान्येन नामोल्लेखसिद्धि पञ्चानिर्विष्ट इति सर्वत्रनीतोऽप्य प्रत्यय । तत् एव वैयाकरणे सट् वाच एतेना भावतता यास्केन वैयाकरणस्य स्वपक्षस्य नाम प्रथमं गृहीतम्, 'सर्वांगि नामान्नाभ्यातनामिति शाकटायन' इति । तद्वत् च स्वपक्षयाग नाम सामान्येन निर्दिष्टम्—'नैरुक्तसमयश्च' इति । समय—सकेन मिद्वान्त इति यावत् । अस्माक नैरुक्ताना तु नामात्पातजानीति सिद्धान्त एवास्तीति तत्राभिनियेश सूचित । पर नैरुक्तपक्षोऽपि गार्ग्य मिद्वान्तेऽस्मिन् नैरुक्तेभ्यो विप्रतिपन्नो वैयाकरणमतानुयायीति तस्य नाम पञ्चान्तरे निर्दिष्टम्—'न सर्वांगीनि गार्ग्य' इति । तस्य च सिद्धान्तस्य लघु वषयापनाय 'वैयाकरणाना चैके' इत्युपात्तमिति लेखनामञ्जस्य सुष्ठु सम्भवति । शाकटायन इति वैयाकरणोऽपि सन् सर्वथा नामान् धातुनामसिद्धान्ते तेभ्यो विप्रतिपन्न इति तस्य नामोल्लेख इत्यम् सुष्यते । गार्ग्यस्तु वैयाकरणोऽपि नामानुपलब्धस्य पक्ष इति यदि स वैयाकरणत्वेव प्रसिद्ध स्यात्—तर्हि वैयाकरणसामान्यात् पृथक् तत्रामोल्लेखो न समञ्जस स्यादिति सार । ब्राह्मणवभिष्टान्यायाश्रयण स्वानिरुक्तमिति । गोयलीवर्दन्त्यायाश्रयण चापि तथैव । न च ब्राह्मणेषु वनिष्टम्येव गोषु बलीवर्दस्येव वा वैयाकरणेषु विशिष्य प्रसिद्धिरिति गार्ग्यस्येति न तादृशान्यायावताणमत्र सुष्यते । अल प्रसक्तानुपलब्धया । गार्ग्यस्य नैरुक्तत्वमेव यास्कनिरुक्तेन सिद्धयतीति व्याकरणनिर्मातृता न शोभनकल्पनास्पदम् । पाणिनिसूत्रेषु तस्माद्दृश्यगोपास्यस्य गालवस्यापि विषये तथैव कल्पन न्याय्य स्यात् । तस्मात्पाणिनिसूत्रेषु समुल्लिखितनामान सर्वसि भिन्नभिन्नव्याकरणप्रदर्शका इति लघुनि सुनिकरितरुहता कल्पना न विचारमगीया । इदमपि चात्र विवेच्यम्—पाणिनीयेषु सूत्रेषु मनभेदप्रदर्शनाय तत्तद्यामोल्लेखोऽप्यकार्यत्वेन सपि विषये स्वविषये वा, सुवन्तमाचने केवलम् 'तृतीयादिषु भाषितेषु पुबुद् गालवस्य' इति पुबुद्भाविधानार्थं गालवनामोल्लेखो दर्यते । निडन्तामाचने च 'अङ् गार्ग्यगालवयो' 'अतो भारद्वाजस्य' इति अडागम इडागमे च नामोल्लेख, सोऽपि वगणपजनरूपेण सन्धिप्रतियाविषय एव नैरुक्तप्रतियाविषय एव वा शक्यते वक्तुम् । तथैव 'वृषिपृष्ठिको कारयपस्य' इति क्वाप्रत्ययस्येवगणमविषयेऽपि च तथैव । तत् केवलम् 'लड शाकटायनस्यैव' इति सिद्धादेशविषये नामोल्लेख परिशिष्यते । अन्येषु विभक्त्यर्थसमाप्ततद्विद्वत्प्रत्ययवृत्त्याव्यादिविषयेषु सुमहत्स्वापि प्रकरणेषु, सः सःपि च तत्र बहुषु विक्रमेषु न कस्याप्याचार्यस्य नामोल्लेख । तनेदमपि शक्यतेऽनुमातुम्—यत्पाणिनिनिर्दिष्टनामानोऽमी महान्तान्पाचार्या प्रातिशास्त्रप्रणेतार, तत्पञ्चान्तरो वा भवेयुः । प्रातिशास्त्रानि हि सन्धिधियस्य स्वविषय च केवल विचारयन्ति समुपलभ्यन्ते, न तत्र सुवन्तनिडन्तकृतद्विदत्तसमादिशासनप्रक्रिया काऽप्युपलभ्यते । तस्मात्सन्धादिविषय एव तथा मतभेद पाणिनिना प्रदर्शित । पुबुद्भाविषये जुगान्तादिषुपि च तादृशप्रयोगाभिधारेव तेषा वोचितता स्यात्—न खेतावन्मात्रेण तुच्छेन मतभेदेन पृथग् व्यकरणनिर्मातृत्व कथि द्विचारप्रयोगे पक्विकल्पयत् । तद्वैवमापिशालिषि कस्यचिद्विद्वान्तालयस्य प्रवक्ता निर्माता वा सम्भवेत्, शब्दप्रयोगविषये परिगणनीय शिष्टो वा भवेत्, व्याकरणनिर्मातृत्व तु तस्य सत्यविषयता नातिक्रामति, स्वतरप्रमाणानुपलब्धेतिरिति ।

शाकटायन । यद्यपि सुप्रसिद्धो वैयाकरण एवेति प्रत्यपीपदाम् पूर्वम्, तथापि तद्विदित व्याकरण कीदृशमासीदिति न शक्यते कथमप्यनुमातुम् । प्रमाणानुपलब्धे । यत्तु इदानीं जैनसमुदाये शाकटायननाम्ना प्रसिद्धमेक व्याकरणं प्रचलति, सुद्वि-
तमपि प्राप्यते, तत्तु न कथमपि पाणिने प्राक्तन भवितुमर्हतीति तद्वचनापरीक्षणैरेव स्पष्ट सिद्धमिति । तद्वि सर्वरूपेण पाणिनीयं
व्याकरणमनुकरोति, न केवलं सूत्रकारस्य पाणिने, अपि तु वार्तिककारस्य भायकारस्यापि च सिद्धान्तानुबन्धन्ति तदीयानि
सूत्राणि । एतद्विषये मनागु विवेचयाम ।

प्रचलितशाकटायनव्याकरणविचारः ।

पाणिनीये व्याकरण इवात्र शाकटायनव्याकरणेऽपि 'अड्डण्' इत्यादिसूत्राणि उपजीव्यत्वेनाश्रितानि, तदाधारेण प्रत्या
हारप्रक्रिया च सूत्रेषु निबद्धा । केवलं चतुर्दाश सूत्राणि त्रयोदशत्वं प्रापितानि, भेद प्रत्यापयितुं किञ्चिद् व्यत्यासश्च कृत, तत्र
कारणमनुपद चिन्तयिष्याम । इमान्यक्षरसमाह्वाररूपाणि चतुर्दश सूत्राणि पाणिनेयं महेश्वरेणोपदिष्टानीति सर्वजनीना चिर-
न्तनी प्रसिद्धिः । नन्दिकेभरकृतकाशिकाया च सर्वेषु विस्पष्ट प्रथिपादिसम् । भारते प्रथिपद्मासु अनेकविधासु वर्ण-
मातृकासु इयमन्यतमा मादेशरी वर्णमातृका प्रयोगेव परिगण्यते । सोऽयं मादेश्वरोपदेन साक्षाद् इमल्लादहारेण वा भवतु,
'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकल्पे' इति प्रकियया बुद्धे प्रादुर्भावेन वा भवतु, पाणिने पूर्वमयमक्षरसमाह्वारप्रक्रमो नासीदिति, तदा-
धारेण प्रवृत्ता चेष प्रत्याहारप्रक्रिया पाणिन्युपलभ्येति च तस्या प्रसिद्धेऽमूलमन्युपगन्तव्यमेव । 'न ह्यमूला जनधुनि' ततश्च
पाणिने पूर्वकालभवेन शाकटायनेन कथमेवविधो वर्णसमाह्वार उपजीव्यत्वेनाधीयताम्, कथं वा प्रत्याहारप्रक्रिया स्वसूत्रेण-
घटात् ? अथ यत्परिवर्तनं सूत्रेषु इत्येते—नभ्यापि मूलमन्विन्दनाम्—'अलृक्' इति सूत्रे लृकारप्रश्नं वार्तिककारेण प्रत्या-
घातम् (महाभाष्यस्य द्वितीयाह्निके विचारोऽयं द्रष्टव्य) तद्व्यापि परित्यक्तम् । तेन सूत्रसारात् पाणिने का कथा, वार्तिक
काराद् वररूपेपरि परभवमस्य शाकटायनस्य स्पष्ट सिद्धमिति । तथैव 'अड्डण्' 'हण्' इत्युभयत्र णकारोपादानमपि भाष्यकृता
चिन्तितम् 'किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवाय णकारो द्विरनुबन्धते' इत्यादिना, साधिता च तेन 'व्याकरणतो विदोपप्रतिपत्तिर्नहि सन्दे-
हारदल्लङ्गम्' इति परिभाषा, इह तु सर्वमिम विवाद परिहर्तुं 'लण्' सूत्रस्योणकार परित्यक्त, लकारश्च पूर्वसूत्र एव 'हयवरलण्'
इति निवेदित । तथैव अनुस्वारविसर्गाप्रयोगावाहानामपि ञकारोपरि शरुं च पाठ कर्तव्य इति भाष्यकृता साधितम्, इहापि
'शयमर' इति सूत्रे सकारान्तरीऽयोगवाहाना पाठो दृश्यते, तेन महाभाष्यकृत पतञ्जलेरपि परभवम्भस्य शाकटायनस्य
सिद्धमिति । पाणिनिर्हि भगवान् स्वपूर्वजं शाकटायनमादरेण स्वीयेषु सूत्रेषु स्मरति, यदि तेन शाकटायनस्येदृशानि प्रत्याहार-
सूत्राणि दृष्टान्यभविष्यन्, कुनस्तीहि तत्र सद्व्येष्टोपादकमेव परिवर्तनं व्यथास्यत् । तस्मादस्य शाकटायनस्य पाणिनिपूर्वमवयवं न
कथमपि कल्पयितुं शक्यम् । तथा 'शरद्धोऽडि' इति पाणिने सूत्रम्, वार्तिककारेण च तत्र 'तच्चल्लोकेन' इत्यादि प्रयोगागं
निर्द्धये 'अडि' स्थाने 'अमि' इत्युपसर्ज्यातम् । इह तु इदानीं प्रकाशिते शाकटायनव्याकरणे 'शरद्धोऽमि' इत्येव सूत्रं दृश्यते । यदि
हि पाणिने पूर्वमपि 'तच्चल्लोकेन' इत्याद्या प्रयोगा प्राचलित्वा, तदनुस्वारानपर च 'शरद्धोऽमि' इति स्पष्टं सूत्रं पाणिनिना
अदृश्यते, तर्हि कथं स तान् प्रयोगानुपेक्ष्य 'अडि' इति स्वसूत्रे अवश्यत् । तस्मात्स्वप्नसिद्धं सिद्धमिति, यथापाणिनिना अडिरित्के
वर्णे परे छकारादेशो न दृष्ट, पूर्वमवयवित्वाद्वा अनवधानाद्वैत्यन्यदेत्, तत एव तेन अडि पर एव छकारादेशो विहित,
वार्तिककारेण तु लकारादावपि परे छकारादेश पदयना तन्पुनरापूरणं कृतम् । ततोऽपि परभवेन शाकटायनेनानेन वार्तिकरतमेव
प्रमाणीकृत्य 'शरद्धोऽमि' ११११४४ इत्येव सूत्रं पठितम् । तद्विदमेव 'शरद्धोऽमि' इति सूत्रमस्य शाकटायनस्य पाणिने कात्याय-
नाश्च परभवक साधयितुं उल्लङ्घनकरसङ्घिन प्रमाणं न केनाप्येतिहासिकदृष्टिमात्तः उपलभितुं शक्यम् । तथैव 'मिह, प्रौढ, प्रैप,
स्वैर' इत्यादिप्रयोगा निश्चये वृद्धिप्राप्तिपाणिनिपूर्वेषु न दृश्यते, वार्तिककृता 'प्रादुर्होदोदधेयेषु' 'स्वैरिरेरिणे' इत्यादि-
पस्य्यातम् । इह तु शाकटायनीये तत्साधनार्थं 'अस्योदोदधेयेषु' ११११४४ 'स्वैरिरेरिणे' ११११४५ इत्यादि सूत्राणि
दृश्यन्ते । यदि भगवता पाणिनिना सूत्रागीमानि दृष्टानि अभविष्यन्, कथं तर्हि स तस्मान्मार्थं सूत्रं स्वव्याकरणे न प्रागेष्यत् ।
कियदुदाहराम, वार्तिककृता यत्र यत्रोपसल्ल्यानं कृतम्—तन्पूर्वमत्र सूत्रे वन्दितं दृश्यते तत्र सर्वं वार्तिककारात् परभवमस्य
साधयितुं सुपर्याप्तम् । किं च 'अचो रहान्या द्वे' इति पाणिनिना रेफहकाराभ्या परस्य यरो द्वित्वं विहितम्, एव सति 'भद्रद्व' इत्यादि
हकारोत्तरवर्जितो रेफस्यापि द्वित्वं प्राप्नोतीति तत्र 'नेमी रहौ कायिजौ द्विवचनस्य' इत्यादि माडरपरिवेपन्यायेन
स्वीकृत्य भाष्यकृता तत्र द्वित्वप्रतिषेध साधित । इह तु सूत्र एव स्फुटम् 'अचो हो द्वच १११११३ इति रेफहकारयोर्द्वित्वप्रतिषेध
उपलभ्यत इति भाष्यकृतोऽपि परभवमस्य शाकटायनस्य सुस्पष्टम् ।

प्राचीन यत्तु शाकटायनो निरक्षरहो यास्काद्यपि पूर्वमव, यास्केन तन्मतस्य तत्साधनाजेकनादित्वात् । एतं सूत्रं च्छा-
कटायनस्य न निरक्षरपूर्वम् सिद्धमिति । निरक्षरहता हि 'अरण्यानी' इति पदं नित्यं वता 'अरण्यानी—अरण्यास्य पदां (निरक्ष-
११११४५) इत्युक्तं (११२९) पत्नी—पालयित्री देवनेति तद्व्याख्याता दुर्गाचार्य' । पाणिनिना भगवता प्रयोगे एव तत्रानुक्तं हीर
च विदधता तदेवानुस्यम् । वार्तिककृता तत्र 'दिमारण्ययोर्हृत्वे' इति विशेषं प्रवृत्ता 'महद्व्ययमरण्यानी' इति विग्रहो व्यजितः ।
इह च शाकटायनव्याकरणे 'दिमारण्याद् गुरौ' ११२१०३ इति वार्तिकानुसार्थं सूत्रं दृश्यते । तेन स्पष्टमिदं सिद्धमिति, यत्पूर्वं निर-
क्षरकाले पाणिनिकाले च जडयोपि दिमारण्ययोः पत्नीवन्मार्तोऽप्य उदधिच्छातुद्वेनाभिप्रायेण वा 'दिमानी' अरण्यानी—प्रयोगौ
प्राचलताम्, परतस्तु महावार्धस्त्र प्रथिपदो जान इति महद्व्यार्थ एव वार्तिककृता अनेन शाकटायनेन च प्रयोगाविमौ साधितौ ।
तद्विद्यमय शाकटायनो न पाणिनेनापि वा निरक्षकारात् प्राक्तनं कथमपि सिद्धमिति । ताभ्या पूर्वं जार्सीत् कथनं शाकटायन
इति सत्यम्, पर तेन किञ्चिद् व्याकरणं निमित्तं न वेति सन्दिग्धमेव । तथैव निरक्षरहता 'सर्वाणि नामान्याख्यातजानीनि शाक-

दायन ' इति या शाकटायनस्य प्रतिज्ञाऽनूदिता, यच्च 'पदेन पदेतराद्वाञ्च सञ्चस्कार शाकटायन, एते कारित च यकारादि च, अस्ते शुद्ध च सकारादि च' इत्यादिना या 'सन्तमर्थं माययतीति सत्यम्' इति सत्यशब्दव्युत्पत्ति प्रदक्षिता शाकटायनमतेन, न तादृश किमप्यत्रोपलभ्यते । तस्मादपि निररक्तकृत परिचितो नाय शाकटायन इति स्फुगीभवति । एव शौनकेनापि ऋकप्रातिशास्त्रे 'प्रथमं शाकटायन' (पं १ सू १६८) इति सूत्रे शाकटायनोऽन्येना वा प्रथममेव व्यञ्जनं ककारादि मन्यते । गार्ग्यस्तु अवसाने द्वितीयं व्यञ्जनमाहित्युक्तम् । परमं शाकटायनव्याकरणे तु 'चर्त्वा' (११११६५) इति विकल्पेनेऽवसाने चर्त्वं युवता उभयमप्यनुज्ञायते । तस्माच्चौनकपरिचितो नाय शाकटायन इति सिद्धयति । तथैव कात्यायनप्रातिशास्त्रेऽपि 'परिण इति श' दायन' (३१०७) इत्यादिना 'युष्मद्दादेशस्य न' इति पदस्य णञ्च यच्छाकटायनमतेनोक्तम्, तदपि नेह प्राप्यते इति । अत्यायनस्यापि परिचितोऽयं शाकटायनो न भवति । किमन्यत् प्रातिशास्त्रे बहुरं शाकटायननाम गृहीतमिति वेदिकशब्दसाधनमपि शाकटायनेन पूर्वैण कृतमिति स्फुगीभवति । तस्मात् केवललौकिक्याकरणप्रणेतोऽयं शाकटायन न पूर्वभव । किञ्च छान्दसस्यैव लिट् स्थाने छसुकानचौ पाणिनिना विहितौ । परतस्तु कनिभिलोकेऽपि तेषां प्रयोग आरभ इति छद्वा लौकिकमेव व्याकरणं केवलमुपनिर्गन्ता अनेन शाकटायनेनापि छसुकानचौ विहितमिति पाणिन्यपेक्षया यद्वाच्यं चोक्तम् तस्य सुस्पष्टीभवति ।

निबन्धशैल्यप्यस्य शाकटायनस्यावांचोना स्पुट प्रतीयते प्रेक्षावनाम् । तथाहि—'यद्वाङ्च' 'दाशङ्च' इत्यादिप्रयोगात् साधयितुं पाणिनि 'अभ्याद्युक्तिगगनायाम्' इत्युत्पन्नस्य विवक्षते । इह तु शाकटायने 'वारो कृत्वम्' ३११३२ इति समुपलभ्यते । 'अभ्याद्युक्तिगगना' स्थाने 'वार' दादप्रयोग कियदर्भाचीन इति विवेचका एवात्र प्रमाणम् । तथैव पाणिनिना 'अमृततद्वागे' चिकप्रत्ययोऽन्वारपात, अनेन शाकटायनेन तु तत्र 'कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तक्त्वे ३११५५ इति विविधप्राल मृत्रितम् । 'प्राग् अतस्य तावत्' इति अमृततद्वागशब्दपेक्षया शब्दोऽयं क्रियते प्राञ्जलना गाहने ऋपेर्मुनेनां किमीदृशो भाषा भवितुमर्हतीति सुधिय एव विवेचयन्तु । अथ लिट् तत्प्रकरणे पाणिनिना 'युष्मद्गुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम' 'अस्मद्गुत्तम' इति युष्मद्दस्मद्गुपयो कर्तृत्वे कर्त्तृवै वा मध्यमोक्तमपुरयो विषया तत् 'तेषु प्रथम' इति तदतिरिक्तसामान्येन प्रथमपुरयो विहित । इह तु 'लोऽन्ययुष्मद्दस्मानु निष् तससि' ११११ इत्यादिना सूत्रेण युगपदेन सर्वं प्रथमायां पुरया विहिता । तत्र युष्मद्दस्मद्गुप्यद्वयं प्रागुपातोऽन्यशब्द कथं तदपेक्षयाऽन्य शब्दं योधयेदिति जानाति सूत्रहृद्व । किञ्च 'सामानाधिकरण्यबोधनाय न कश्चिच्छब्दोऽप्योक्त, न वा कुतश्चिदनुच्यते, ततश्च 'अन्य-युष्मद्-अस्मद्-शब्देषु सतिहितेषु प्रथमायां पुरया स्फुरिति 'द्वैवदत्त तया गच्छतु' इत्यादीं युष्मद्गुप्यद्वयसात्प्रियेषु कृतो न मध्यम इति श्रुयमत्र समाधानम् । 'अन्ययुष्मद्दस्मद्गुपे मध्येकैकद्विवहुषु वर्तमानाङ्गानोरस्य यथासत्प तिष्-त्-क्षि इत्यादेशा भयन्ति' इति प्रक्रियावत्प्रहृष्टोक्तोऽर्थस्तु न कथमपि बुद्ध्यापुपारोहति, न हि 'एव करोषि' इत्यादीं हृषात्तुयुष्मद्गुप्यद्वयं वर्तते इति केनापि तेमुषीतुवा शक्यं बह्वुम् । 'युष्मद्गुप्यद्वयं वर्तमाना या क्रिया, तद्वाचकाङ्गात्' इत्याद्यर्थकरणेऽपि न निबन्ध, इह हि क्रियादायेन व्यापारो, वा निवक्ष्यते, फल वा ? आद्ये 'एव सत् क्रियसे' इत्यादीं कथं मध्यम, व्यापारस्य युष्मद्गुप्यद्वयभावात् । अन्ये च 'एवा सकरोषि' इत्यादौ कुतो न मध्यम, 'फलस्य युष्मद्गुप्यद्वयगामि त्वात् । तस्मात् 'सामानाधिकरण्ये' इत्येव पाणिनेर्भगवन् उक्ति सुपपादा भवति, न ता परित्यज्य सम्भवेदुपपत्ति । किञ्च 'एव चाह च ते च गच्छाम' इत्यादीं कुतो न मध्यमपुरय प्रथमपुरयो वा ? युष्मद्गुप्यस्य अन्यार्थस्य च क्रियाश्रयत्वात् । पाणिनेस्तु युष्मद्दस्मद्गुप्यद्वयमानाधिकरण्ये जाग्रति शेषदायैस्यासम्भवात् तत्र प्रथमपुरयप्राति, मध्यमपुरयस्तु परत्वाद्दुक्तमपुरयो बाधन इति न काप्यनुपपत्ति । एवमेव बहुधैतानि सूत्राणि न चोद्वेगमागि न तद्ग्रहणशैलीं नार्पति ह्यन् विस्तरेण ।

यत्तु 'निप्रवृत्तिषु शाकटायनस्य' इति पाणिनिसूत्रे यद्वाकटायनमनमुपात्तम्, तदत्र 'न सयोगे' १११११९ इति सूत्रे दृश्यते, यच्च 'व्योलेषुप्रयत्नतर शाकटायनस्य' इत्युक्तम्, तदत्र 'अच्यस्पष्टशुक्तिश्च' 'धानुजात्' ११११५४, ५४ इति सूत्रयोर्दृश्यते, तथा 'लट् शाकटायनस्यैव' इति यापाणिनिना जसाम्देश उक्त, सोऽन्यत्र 'आद् द्विषो, क्षेत्र्वा' ११११०६ इति दृश्यते—तेन अयमेव शाकटायन पाणिने परिचिन—इति साधयन्ति, तत्र शोदक्षमम् । प्रायेण पाणिने सर्वार्थेव सूत्राय्यत्र शाकटायनेऽनूदितानि शब्दान्तरैर्दृश्यन्ते, तथैवेतावन्पि पाणिनिसूत्राण्यत्रानूदितानीयपि शक्यते बह्वुम् । यतो हि शाकटायनो 'द्विष परस्य लटो क्षेत्र्वा सम्भवे' इति पाणिनिनोक्तम् । अर्थादप्ये न मन्यन्ते इति सूचनादिकल्प सिद्धयति । न तु शाकटायनोऽपि विकल्पेन मन्यत इति पाणिनेरक्ति । इह तु सूत्रे शाकटायनोक्तं अपि विकल्प एव विहित इति पाणिनेरनुवाद एवाऽयं सिद्धयति, पाणिनिना यस्मान् गृहीतम्—स तु शाकटायनो भिन्न एवेति दृढमिर्भुक्तिभि प्रययीपदात् । मतभेदोऽपि च दृश्यते, पाणिनिना शाकटायनस्य लघुप्रयत्नरता यकारवकारौ दर्शितौ, इह तु अस्पष्टशुक्ती तौ विहितौ । यदि पाणिनिना पदत्वूरुमनसुद्धृतं स्यात् तर्हि 'अस्पष्टशुक्ती' इत्येवोक्तं स्यात् । न हि पाणिना शब्दान्तरैर्गोपायित परमतनुवदितुमिच्छति, स्पष्टशाकटायननामप्रहणाय । तस्मात् नैव शाकटायनव्याकरणहृता पाणिनिमतमनूदितम्, लघुप्रयत्नतरशब्द स्पष्टीवर्तुं च तत्र 'अस्पष्टशुक्ती' इति निवेशितम् । सोऽयमस्पष्टशुक्तिशब्दो लघुप्रयत्नतरता स्पष्टमानेदमित्युक्तं शक्तौ न वैच्यन्यवेत्त । किञ्च शाकटायनमते लघुप्रयत्नरता यकारवकारौ भवन् । अन्यमते तु न भवत इति पाणिन्युक्त्या विकल्प फलति, न तु शाकटायनोऽपि विकल्पमिच्छतीति पाणिनिसूत्रात् प्रतीयते । इह तु लघुप्रयत्नरता स्वयमपि विकल्पेन विहितमिति पाणिनिसूत्रानुवाद एवात्र फलतीति भाव्यं युधीभि । अन्यदपि विचार्यताम्—जैनमहाभागा उणादिसूत्राण्यपि शाकटायनहृतानि मन्यन्ते, न 'षोपलभ्यमानानामुणादिसूत्राणामेभि शाकटायनसूत्रैर्ककर्तृ च सम्भवति । अथ हि प्रसिद्धशाकटायनव्याकरणप्रणेतो केवल लौकिक व्याकरणमन्वाचष्टे, न तु वैदिकशब्दसाधनेऽयं प्रयत्नो दृश्यते । अत एव वैदिकशब्देषु इष्टव्यसिद्धये येषुयन्था पाणिनिना प्रथयागमादिश्रव्यत्तज्ञिता, तेऽनेन परित्यक्ता ।

तथाहि—स्वराधेयं स्त्रीप्रत्यये ङीष्प्रत्ययेभेदं पाणिनिना कृतं, अत्र शाकटायने तु 'ङी' इत्येक एव प्रत्यय उभयो स्थाने दृश्यते, 'विवादिभ्य इयन्' इति पाणिनि, श्य एव तत्र शाकटायने । 'चिण्' स्थाने (ङि) इत्येवात्र शाकटायने दृश्यते । तेन स्वराधेयं अनुबन्धा नेह ससाधता इति स्फुटमेव । उणादिसूत्रेषु तु स्वराधेयमनुबन्धासङ्गत्तु दृश्यते—उपप्रत्ययप्रकरणे हि 'धान्यं नित्' इति पठितमुणादिसु 'अणु' इत्यसिद्धयर्थम् । तत्र निच केवल स्वराधेयं विहितम्, नान्यकिमपि प्रयोजनं नित्यम् । तथा चास्मिन् शाकटायनीये न स्वस्विद्वयर्थं यत्, उणादिसु तु न स्फुट इति कथमुभयोरैकत्रुक्तमास्तु । तयैवात्र शाकटायने गुणवृद्धि सम्प्रसारणादिभ्यज्ञानं दृश्यते—उणादिसु तु ता एता 'रुहेर्द्विश्च' रीहोषो ष्टाविशेष, 'स्यन्ते सम्प्रसारण धश्च' सिन्तु, इत्यादि सूत्रेषु बहुधा व्यवहृता । एव टिमजापि शाकटायने न दृश्यते, उणादौ तु 'सूत्रेष्टिलोपश्च मलम्, इत्यादी सापि व्यवहृता । विरप्रयुक्तो ङीप्रत्ययोऽस्मिन् शाकटायने न विहित, उणादिसु तु ङीप्रत्ययार्थं पित्त 'कृ ष्ट चतिभ्य' प्वरच्' इत्यादी दृश्यते, शर्दीत्याद्या प्रयोगश्च तत एव मिद्वयन्ति । क्रियदुदाहराम, उणादिसूत्राणामेतस्य शाकटायनव्याकरणस्य चैककर्तृत्वं न केनापि सम्भाषितमुपि शक्यम् । तस्मात्तद शाकटायनव्याकरणं प्राचीनशाकटायनमुनिकृतम्, नापि वा इमानि उणादिसूत्राणि पाणिनिपूर्वभवेन शाकटायनेन रचितानि । उपलभ्यमानेषु उणादिसूत्रेषु सर्वापि प्रक्रिया पाणिन्यनुसारीणि प्रतीयत इति पाणिने 'उणादयो बहूलम्' इति सूत्रं दृष्ट्वा परभवेन केनचित् तद्विस्तारार्थमिमानि उणादिसूत्राणि रचितानीत्युणादौ पठितौ कश्चिदपि जानीयात् । भवेत् कदाचित् पाणिने पूर्वमपि कानिचिदुणादिविधायकानि सूत्राणि, उपलभ्यमानानि तु न सम्भवन्ति पाणिने पूर्वमनानि । एव च पाणिने पूर्व शाकटायनव्याकरणं न प्रमाणं प्रतिद्वयति । सस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासकेलेक्रेण श्री युधिष्ठिरमीनामकमहाशयनेन तु पत्तञ्जाकराण्यकरणरचयितुर्नामापि 'पाशकगीर्ति' इति जैनप्रथमप्रमाणैरेव साबितम् । समग्रश्च तस्य नवमी दशमी वा विक्रमदाताब्दी निर्दिष्ट इति नात्रेदानीं विस्तारवश्यकता । आसीच्छाकटायनो वैशाकरण, अतिप्राच्य, तेन व्याकरणं रचितमिति तु सन्दिग्धम् ।

अधामरजैरेद्वयोस्तु पाणिनिपरमत्रयं सुप्रसिद्धमेव । तयैव पद्यान्तरे प्रोक्तानां सारस्वतादीनामाहुनिकत्वेषु न कस्यापि विवाद । तद्विषय पाणिने पूर्व कस्यापि व्याकरणस्य सत्तामनुमानात् नास्ति दृढतरं प्रमाणमिति श्रीमदात् पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्ता स्वीकार्य—इति श्रीमत सत्यव्रतसामभ्रमिमहाशयस्य मत निरकालोचने विद्युत दृश्यते—तदेवात्रोपबृंहितमस्माभि ।

पाणिनेः पूर्वमपि व्याकरणसत्तासाधनम् ।

यद्यत्र द्रुम् । इदानीं पाणिने पूर्वमपि किमपि व्याकरणं सर्वाङ्गेषु नोपलभ्यत इति सचम्, किन्तु पाणिने पूर्व किमपि व्याकरणं नासीद्वैयं न शक्यमनुमान्यम् । पूर्वमपि व्याकरणसत्ताया बहुभि साक्षिभि साध्यमानास्तात् । तथाहि—पाणिनिरेव भगवात् 'आदि चाप' इति तृतीयानिभक्तैरेकत्रचनमाइशब्देनाह, न च तृतीयैकत्रचनं तेन 'आद्' इति पठितम्, किन्तु 'दा' इति । तत्र 'आदिनि दासज्ञा प्राचाम्' इत्येव व्याख्यातारो भुवते । तेनेवमेव सिद्धयन्ति—यत्प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकत्रचनम् 'आद्' इत्येव ध्रुतमासीत्, तस्वपरिभाषाया द्विवचनयुक्तानि कार्याणि परिहर्तुं पाणिनिना 'दा' रूपना प्राप्तम्, पर पूर्वमपि चानरणसंस्कारवशात्—तस्यापि रमणसरक्षणार्थं वा सूत्रे 'आद्' अपि निर्दिष्ट । तयैव 'औड आप' इत्यपि । न हि प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने 'औट' प्रथम पाणिनिना स्वव्याकरणे स्वीकृतं, अपि तु 'औ' 'औट' इति । प्राच्यव्याकरणसंस्कारवशात् सूत्रे 'औट' इत्यप्युक्तमितम् । किमन्यत्—'कर्मणि द्वितीया' 'कर्त्तरणयोस्तीया' इत्यादिसु द्वितीयातृतीयादिनाम्ना विभक्तय पाणिनिना विहिता, न तु द्वितीयातृतीयादिसज्ञा स्वशास्त्रे कृता तत्रापि प्राच्यव्याकरणस्यपद्यन्तिरेवात्र व्यवहार इति व्याचरते व्याख्यातार । न च 'सु-औ-जम्' इत्यादीना क्रमेण गगनयैव प्रथम-द्वितीय-जादिसिद्धेस्तदर्थं सज्ञा प्रथामे न कृत इति शक्यं समाधातम् । निष्प्रत्ययेषु प्रथम-मध्यमोत्तमताया अपि सन्निवेशेनैव मिद्वयता तदर्थं सूत्रप्रणयनवै यर्थप्रसङ्गात् । प्रविद्धो ह्यन्यार्थबोधक उत्तमशब्दं सस्कृतवाङ्मये । तस्मात्सपद्यतिपत्तये सज्ञा बद्ध्या पृथेति पाणिने सौटी, न च सा सुस्तु समादतेति तत्र व्याकरणान्तरसज्जामाप्रयणमेव युक्तमापतति । तयैव 'तितुत्रयसिसुसुरकसेषु च' इति द्रष्टुं कृत्रययपु इणनिषेध पाणिनिना पठित । न चैतेषु बहव प्रथया पाणिनिशास्त्रे वृत्त्ययेषु पठ्यन्ते—तस्माद् व्याकरणान्तरस्या अप्यत्रानुदिता इत्येव वक्तव्यं स्यात् । उणादिव्येते पठिता इति चेत्, तदपि व्याकरणान्तरमेव, न पाणिनीयमित्यनुपपदमेव साधितमस्माभि । श्रनपात्, सस्मृ-सम्सुप्रभृतयश्च न पाणिनीये धातुपाठे दृश्यन्ते, सूत्रेषु तु पठ्यन्ते । यात् सौत्रात् धातुनाहुष्या रचानार । त एतेऽपि पूर्वव्याकरणसंस्कारैरेव पाणिनिना स्वसूत्रेषु निबद्धा इत्येव स्वीकर्तुमापतति । एव 'चर्नीत च' इयदादिगणे पठित पाणिनिनाचार्येण, यदलुगन्तं तेन गुप्तं इति व्याख्यातार आहु । न च पाणिनीये व्याकरणे यदलुगन्तं चर्नीतमिति परिभाष्यते, प्राच्येनेव व्याकरणेषु वारिनिमित्ति गिद्वन्त्य, चिद्विर्षितमिति सन्वन्त्य, चैर्नीतमिति यद्वन्त, चर्नीतमिति यदलुगन्तं श्यबह्वन्तमिति, निरन्तेऽपि दृश्यन्ते तथा व्यवह्रात् । तस्मात्प्राचीनव्याकरणसंस्कारैरेव पाणिनिना चर्नीतं च इत्यदादौ निवसितम् । किंच प्रथमप्रयार्थवचनमर्थस्यानुप्रमाणत्वात् । कालोपसर्जने च तुल्यम् ११२१३ इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याय अनद्यतनादि-कालविवरणाय च वचनं न कर्तव्यमिति पाणिनिना तादृशवचनं खण्डितम्, तद्वचनं केवाचिद्यदा भवेत्, तदैव तत्खण्डनमुपयु ज्येत, निरालम्ब्य रण्डनस्यायुक्तत्वात्, तत्र वचनं पूर्वया वैयाकरणानामेव अवेदित्यतोऽपि पूर्वव्याकरणसत्ता स्फुट सिद्धयति । किं चान्तरे पूर्व 'लुकि युक्त्रद्वयवचिचने' इति स्वयं लिङ्गवचनं विधाय 'श्रदतिव्य सज्ञाप्रमाणत्वाद्' ११२१३ इति पाणिनिना तदर्थं सूत्रकरणानावश्यकता या प्रकटिता, तत्रापिदमेव शक्यं वक्तुम्—यत्पूर्वव्याकरणान्यनुसृत्य पूर्व विधानं कृतम्, तदनु च स्वमतेन तत्खण्डितमिति । तस्मात्तद्व्यापात् पाणिनिरेव स्वपूर्वमव्याकरणसत्ताया सुव्युत्सा साधी । अथ भाष्यस्यापि साध्यं दृश्यताम् । 'अत एवद्वयमेव' इत्यादिसूत्रे 'देभन्' इत्युदाहरति पतञ्जलि । 'यदे परस्य छिति' इति सूत्रे च 'सरवने' इति ।

तावेतो प्रयोगी पाणिनिस्त्वैतं सिद्धयन्, दम्भधातोर्ध्वधाभूतस्य षकारस्य, स्वञ्जधातोर्ध्वधाभूतस्य षकारस्य च लिपि लोपायं पाणिनिना प्रयत्नाकरणात् । सयोगा परस्य लिट् पाणिनिपरिभाषया क्त्वाभावात् । तस्मात् 'प्रथिप्रथिथदम्भस्त्वञ्चीना लिट् क्त्वा वा' इति व्याकरणान्तरमनयोर्द्वारहरणयोर्भाष्यकृत्नानुसमिति भट्टोजिदीनित आह । 'न द्रुहस्त्वनाम यकचिगौ' इति सूत्रे च भारद्वाजीया पठन्ति—'गिध्रन्धिग्रन्थि' इत्यादि महाभाष्यकृतोक्तम् त इमे भारद्वाजीया व्याकरणान्तराचार्या एव शक्या उररीकोक्तम् । 'ओड भाप' इति सूत्रे च द्विवचने डित्त्वमयुक्त कार्यं यादादि कुतो नेत्यादाङ्गव 'अथवा पूर्वमूत्रनिर्देशोऽयम्, पूर्व सूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिह्लेकायां गि कियन्ते' इति स्पष्ट भाष्यकार पूर्वसूत्रसत्ता स्वीकरोति । वार्तिकमपीह तदर्थमपि यादृक् पठिनमिति वार्तिकभाष्याभ्यामुभाभ्यामपि पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरमत्तया स्पष्ट साच्य दत्तम् । इदमेव भाष्य व्याचक्षणेन कैयटोक्तम् 'पूर्वाचार्यैर्द्वे अपि द्विवचने द्वितौ पठिते, न चेह (पाणिनीये व्याकरणे) ऋषिद्वि औद्भवयोऽस्ति, सामान्यप्रहणार्थं पूर्वसूत्रनिर्देश' इति । 'शृषोदरादीनि ययोपदिष्टम्, इति सूत्रे च वार्तिककृत्ता तद्व्याख्याया भाष्यकृत्ता च 'नाम' च धातुजमाह निल्लेके व्याकरणे शक्यस्य च लोक्तम्' इति स्तुगचरैरेव शाकटायनव्याकरणमत्ता स्वीहृत्ता । शाकटयस्य लोक्तम्—शाकटायनो व्याकरणे नाम धातुजमाह—इत्युपया तद्वीयव्याकरणसत्ता स्पष्ट प्रतीयते—न तु तस्य मन्मात्रम् । यद्यपि उपलब्धमान शाकटायनव्याकरणं न पाणिनित प्राचीनं भवितुमर्हतीति विस्तरेण प्रयोज्यताम्, तथापि आसीत् किमपि शाकटायन व्याकरणं पाणिने पूर्वमित्यत्र तु न सत्यपरेत् । पाणिनिना तन्नामप्रहणत्—निहृत्कार्तिकभाष्यादिषु तद्व्याकरणानामोल्लेखात् । 'शाकाव ऋण्यनापत्तते' ५।१।२ इति सूत्रभाष्यव्याख्याया च स्फुट कैयट आह 'आदिशक्तिकाशक्त स्वयोस्तु 'अग्रन्ते' इति वचनात् अन्वय प्रतियेपाभावात् । नियतकालात् स्पष्टतो न्यवस्थापेतेषु 'इति सुनिश्चितवचनेनाद्येव साध्यानुपपत्ति भाग' इति । अनेन लेखेन स्पष्ट प्रतीयते—यत् कैयटेन स्वयमपि शक्तिकाशक्तस्य लोकात् प्रकल्प एवम् । तत एव च तन्मते पाणिनिस्तद्वैषम्य स्पष्ट निदिष्टम् । अस्मिन् युगे च वैषम्ये पाणिनीयव्याकरणमेव प्रमाण्येन मन्तव्यमिति विश्वमतमुपलभ्यते । तत् पूर्व अर्द्धहरिणा च भाष्यस्य त्रिपादीन्वाचायाव 'सर्वादिगपाठस्य आपिशक्तिव्याकरणे कस्य भिन्न इत्युक्तम्' तेन च सोऽप्यापिशक्तिव्याकरणं दृष्टव्यमिति स्पष्ट प्रतीयते । अनेनयत्र तद्विदितव्यक सुत्र-तद्विषयक विद्वांस इति आपिशक्तिकाशाङ्क्यतेनो प्रतिपाद्यत्ताया दृष्टव्यादित्यपि न वक्तुं शक्यम्, प्रतिपाद्ये हि केचन स्वस्वियेव सविस्त्रियेषु भवतीति तद्विदित-सुबन्ताद्वित्रिचारस्य तत्र न समत्वं । प्राचीनानि प्रातिशाक्त्यानि सुखन्त-विदन्त-तद्विदितानीनि व्याख्यात स्मेति चेत्—व्याकरणान्येव तर्हि तानि, इति नाममात्रेणैव विवाद् पर्यवस्यति । माध्वोऽपि धातुवृत्तौ तन्नादिगणे कियु हिमायाम्' इति धातु प्रहणत्—'अत्र सर्वत्र विद्वचनेषु विकरगापेक्षे गुण सजापूर्वको विद्विरेनिय' इति न भवतीत्यत्रयमत्रयै । तथा चान्तरानि सा-द्विकरणेषु धातुगुणसन्धिषया कर्तेषु स्वदेशेऽयसूत्रपत् । पुगन्तल्लूपपथस्य च इयत्र रविनेन चोक्तम् । 'शाकटायनचरैस्वामिभ्यामय धातुर्न पठ्यते । इयादि । तेन स्पष्टमिदं सिध्यति—यन्माध्वेनाप्यापिशक्त शाकटायन च व्याकरण एवम्, तयोर्द्वयं वा ज्ञातमये क्वचन दृष्टमिति । अन्तरकद्विषयन्तद्विभिन्न ऐन्द्रव्याकरणस्यापि सूत्रमुद्भवमिति तदपि बहुकालपर्यन्तं प्रचलितमासीदिति सिद्धयति । किं च या एव 'अभिद्व बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्याद्या परिभाषायां प्रकृता पाणिम्पचरै साधिता, यामिद्विना पाणिनीये व्याकरणे न भवति निर्वाहः, ता अपि व्याकरणान्तरेषु वाचनिकस्य इत्येव नामोच्चार्या अभि मन्ते । तस्मात्सर्वेषु वेदाकारगा पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरमत्तया दृष्ट साधिग । अथ शास्त्रान्तरागामपि साच्यं गृह्यताम् । भगवता पाणिनिना 'पाराशर्यशालाहिया मिद्धुत्सूत्रयो' इति सूत्रयता पाराशर्यपरिपर्यायव्यामश्रितचित्तशारीरकसूत्राया सत्ता स्वस्मात्पूर्वं स्तुम्भित्वेन ज्ञिता । तदाचे तेषा मिद्धुत्सूत्राणीनि प्रसिद्धिमेवमेवम् । व्यामसूत्राणि चेमानि सर्वेषु दर्शनसूत्रेषुऽर्वाङ्कनानि, सर्वेषामत्र समालोचनदर्शनत्वात् । तत्र सर्वेषु दर्शनसूत्राणि पाणिने प्राग्भवान्मतेति उररीकर्तव्यं भवति । तत्र च गौतमीये न्यायसूत्रे 'विकारादेशोपदेशात् सदाय' इति सूत्रं शब्दनिर्वाचनकारणे द्वितीयाव्यायस्य द्वितीये पाठे दृश्यते । तस्याप्येवमाशयो यत् केचन वेदाकरणा शब्देषु विकारान् विदधति, केचिच्चादेशात् । विकारे नाम तस्यैव वर्णस्य वर्गान्तरतापत्ति, आदेशस्तु एकस्य वर्णस्य स्थाने वर्गान्तरप्रयोग । तत्रानयो किं सत्यमिति त्रिचारीते । एव प्रतिज्ञाय तेन उभापि पक्षौ चिन्तितौ, आदेशपक्षश्च सिद्धान्तित । विकारादेशविधानं चेद् व्याकरणशास्त्रे एव सम्भजतीति तत् पूर्व व्याकरणाना भत्ता मिद्वा भवति । तत्र व्याकरण पाणिने पूर्वभवमेवेति तस्यापि साच्यं पूर्वभवव्याकरणमत्ता प्रमागीकरोति । न्यायसूत्रस्य पाणिनिपरिपर्यवत्तरीकारे समानकारि कस्यस्वीकारेऽपि च पाणिनिरादेशवादी, इह 'चोभाकारदेश' एवापित इति विकारादि व्याकरणमपि किञ्चि पूर्वमासीदेवेति सिद्धयति । चास्मीकीये रामायणे च हनुमत प्रथमदर्शनकाले श्रीरामेण लक्ष्मण प्रत्युक्तम्—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपराश्रितम् । (वा रा कि गाठे)

तेन तदात्वेऽपि व्याकरणसत्ता प्रतीयते । न च पाणिनीयस्य तदात्वे समत्वं इति व्याकरणान्तरमेव प्राग्भव स्वीकार्यं स्यात् । किं बहुना वेदाग्रेषु सुप्यतया सर्वत्र व्याकरणं पठ्यते—शास्त्रेणैवपि च तत्र तत्र व्याकरणविषया विद्विरेयते—इति एतद्युगजा तपाणिनिर्यतं सुप्य वेदाङ्गं नैव प्रचलितमिति न कथमपि श्रद्धालु सन्त्यम् । चीनदेशाद्भारतभ्रमणार्थमागत श्युआनचूथान नामक पर्यटकोऽपि पाणिनेर्विषये बहु लिखितमिति जगत्—यत् पाणिने पूर्वं बहुनि व्याकरणानि परस्पर विप्रतिपदानि विश्वह्रलानि च प्रचलन्ति स्म । तत्रेन्द्रस्य व्याकरणकर्तव्या स्पष्टमनेन नाम गृहीतम् । एतस्य लेखानामितिद्वत्-विषये बहुतर प्रामाण्यमभ्युपगम्यत ऐतिहासिकैः । युक्तर च तत्, देशान्तरादागतेन स्पष्टमनिभ्या त्रिलोक्य यद्विधित तत्राविषये काण्यभावात् । व्याकरणान्तरसत्ता यद्यपि न तेन स्वयं दृष्टा—अथापि द्वादशशतमितवत्करस्य पूर्वमपीद

जना पाणिने प्राग्व्याकरणसत्तामभ्युपगच्छन्ति स्म, नेभ्य एव तेन ध्रुवमिति तु निर्विवादम् । तत्र 'नद्यमूल जनश्रुति' इति न्यायेन न तत्र संदेहोऽत्रतरेव । बृहत्कथामूलकेषु कथासंरक्षितानाम्-बृहत्कथामुत्तरीप्रभृतिष्वपि पाणिने पूर्वमेन्द्रव्याकरणस्य सत्ता, पाणिनीयव्याकरणप्रसारोत्तरं तद्विलोपश्चेति स्पष्टमुद्घुष्यत एव । तस्मादेवार्थेन प्राणरूपेणोद्ग्रेण ज्ञानाधिष्ठाया मानुषी वाग् व्याकृतोति व्याख्यातपूर्वं श्रुतेस्तात्पर्यमनभिराङ्गनीयमास्ता वैज्ञानिकदृष्ट्या, अधापि मनुष्य विरोधोऽपि कश्चिद्विश्वे व्याकरणग्रन्थमपि कञ्चन निर्मितवानेवेति बहुभि स्मिन्नि साधितोऽयमर्थो नापलपनीय कथ मपि । यद्यपि परस्पराधिके महाभाष्ये कथं शब्दानुसासन कर्तव्यम्—इति प्रश्नमुत्थाप्य शब्दाना प्रतिपदपाठ कर्तव्य इति पूर्वपररूपेणोपन्यस्य तस्य दाढप्रतिपत्तावनभ्युपायता प्रदर्श्य उल्लसापवादरूपेण नियमबोधकसूत्रनिर्माणमेवात्रोपाय इति सिद्धा न्तिताम्, तेन पाणिनीयव्याकरणमेव सूत्रनिर्णयपरिष्कारमिति ध्वन्यत इवेति केचिदागृह्णन्ति, बृहस्पतीन्द्रनामोद्देशेत्वाद् बृहस्पति नेन्द्राय शब्दपारायणमेव गितितम्—इति स्पष्टोक्त्या च बृहस्पतैरधीत्य शब्दपारायणरूपमेव व्याकरणमिन्द्रेण विरचित स्यादि त्यप्यनुमिन्नन्ति, पर महाभाष्यकारेणैव यदा पूर्वप्रदर्शितरीत्या नियमवद्व्याकरणसत्ता पूर्वमपि स्वीकृता, तदमेव व्यञ्जनानुमाने न प्रसृतं प्रभवत । अपि तु लक्षणरूपस्य व्याकरणस्यावश्यकत्वमेव तेन व्याकरणप्रयोजननिरूपणावसरे र्थापितम्, तत्र लक्षणरूप व्याकरण प्राक्तन पाणिनीय चेति सामान्येन सर्वं सगृहीतमित्येवाभ्युपगन्तव्य स्यात् । अत्रे च शब्दस्य नित्यव- कार्यान्वयविचारमुपलक्ष्य 'समरे एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्' इत्यादिना विस्तरभियाऽत्र तं विचारमुपेक्षमाणेन 'उभयधाऽपि लक्षण प्रवर्यम्' इति व्याकरणात्ता नैकत्राभिविज्ञेय इति प्रदर्शयता 'कथं पुनरिति भगवन् पाणिनेराचार्यस्य लक्षण प्रवृत्तम्' 'सिद्धे शब्दा र्थसम्बन्धे' इति पाणिनेयव्याकरणविचारारम्भ नूचयता महाभाष्यकारेणैव स्फुटमिदं ध्वनितम्—यत्पूर्वमपि सन्ति विभिन्नानामा चार्याणां लक्षणानि, तेषु कानिचिच्छब्दस्य नित्यता कानिचिच्चानित्यता लक्षणीकृत्य प्रवर्तन्ते—पाणिनिस्तु भगवान् शब्दनित्यता वादमेव लक्षणीकृत्य प्रवृत्त इति । 'इदं लक्षण कथं प्रवृत्तम्' इत्युक्त्या लक्षणान्तराणामपि सत्ता ध्वन्यत एवेति सुधिय एव विवे चयन्तु । इत आरम्भैव पाणिनीयस्य व्याकरणस्य विचारारम्भ इतीतं प्रागुक्त प्रयोजनादिक सर्वमपि सर्वव्याकरणसाधारणमित्यपि स्फुटीभवति, तेन लक्षणरूप व्याकरण पाणिनीयमेवेति पूर्वोक्ता व्यञ्जना न पद लभते । अस्ता विस्तर । शब्देवस्यापि सामर्थ मिमहाभागस्य पाणिने पूर्वं व्याकरणान्तरसत्ता नामीदेवेति निरुक्तालोचनप्रदर्शित मन न वयमभ्युपगन्तु प्रभवाम । इदानीं पाणिने पूर्वमेव किमपि व्याकरण नोपलभ्यत इति तु स्फुटमेव । तेन तानि व्याकरणानि किञ्चित् कीदृशानि वा जासन्—इत्यादि विवेक्तु नास्त्येव किमपि साधनम् । विप्रतिपत्तिस्तेषां कश्चिद्विद्वत्सिद्धिर्वा इति तु पाणिनिमुद्ग्रेषु तत्तन्मतोद्धारणादेव प्रतीयते, चीन पर्यटकस्य लेखेनापि च तसिद्धयति । स्यामपि तादृश्या विप्रतिपत्तावच्छले पाणिनीय सिद्धान्त एवस्माभिरादत्तव्य इत्यपि च कैयटोक्त्या प्रदर्शितपूर्वम् ।

प्रातिशाख्यानां पाणिनेश्च पौर्वापर्यविचारः ।

अथ यान्येतानि प्रातिशाख्यान्यथैव समुपलभ्यन्ते, तानि पाणिने प्राक्तनानि पश्चाद्भूतानि वेत्यत्रापि विप्रतिपत्तिरेव । सत्य व्रतसामभ्रमिमाहात्म्य पाणिनेरर्वाङ्गान्येतान्युपगच्छन्ति । युरोपीयास्तदनुपायिनश्च भारतीयान् गद्येपका विद्वांस केचन पाणिने प्राक्तनानि प्रातिशाख्यानि मन्यन्ते । केचित् पाणिनेरर्वाङ्गानि । केचित् शौनकादीनि प्राक्तनानि, कत्यायनादीनि चार्वाङ्गान्यभ्युपगच्छन्ति । आश्रयमिदं सप्रातिशाख्यान्यपि पश्चात्ततोऽप्यधिकानां पूर्वाचार्याणां नामानि गृह्णन्ति, पर न कापि तेषु पाणिने- नामप्रहणम् । पाणिनिताऽपि भगवता स्मृता केचिदाचार्यां शास्त्रस्य-शाकटायन-गार्ग्य-गालव-कारयपप्रभृतय, समुपलभ्यमान प्रातिशाख्यप्रणेतृणां शौनक-कार्वाक्य-तुषादीनां नामानि तु न कापि स्मृतानि । ये तु ऋक्त्रयप्रातिशाख्यं शाकटायनकृतम् निमन्यन्ते, तेषामपि नये न शक्यतन्प्रणेतृणां शाकटायन- पाणिनिना गृहीतनामेति सम्भाव्यते—तादृशानां मन्तानाम्प्रादर्शनात् । न च ऋक्त्रयप्रातिशाख्यमिदानीमुपलभ्यमान पाणिने पूर्वमेव सम्भवतीत्यनुपपद्यते दर्शयित्वा । यदि कापि परस्पर नामोद्देशे खोऽभिव्यक्तहि सुख पौर्वापर्यमिच्छोऽभिव्यक्त । ये तु शौनकादिभ्यःशब्दस्य (३ ३-१०६) इति शौनकनामप्रहणत्वाद् शौनक पाणिने प्राक्तन सिधाव्यपिपत्तिरे नितान्तं भ्रान्ता । नद्यत्र प्रातिशाख्यप्रवक्ता शौनको गृह्येति, प्रयुक्त शौनकप्रोक्ते च्छन्दसि विवक्षित एव गितिभ्यप पाणिनिरुत्थासित—वेदाङ्गे तु वाच्ये शौनकीया शिक्षा-इत्येव तत्र प्रयुदाहितम् । अस्ति च मन्त्रद्रष्टापि शौनक सुप्रसिद्ध । ननु च अत्र प्रवक्तृव्यावर्तनाय यस्त्रे छन्दसीत्युपात्तम् तेन अत्र प्रवक्तृत्वापि परिचय पाणिने सिद्धयति, अन्यथा कस्य व्यावर्तनाय 'छन्दसि' पद सूत्रोपात्तं स्यात्, तेन प्रातिशाख्यप्रणेतृणां शौनकोऽपि पाणिने प्राक्तन सिद्धयतीति चेत्, तदपि भ्रान्तम् । 'शौनकीया सिधे नि प्रयुदाहणदर्शनेन शिक्षाप्रवक्तृत्वे पाणिने प्राक्तन-सिद्धे । न हि शिक्षाप्रवक्ता प्रातिशा- ख्यप्रवक्ता च शौनक एक इत्येव जात्यानुम, शौनकीये प्रातिशाख्ये शिक्षाविषयाणां वर्णनम्-स्यानमयनादीनामपि दर्शनात् । यदि हि भगवता शौनकेनानेनैव यथं शिक्षा निरमास्त, न तर्हि प्रातिशाख्ये ते विषया समग्रोऽप्यन्त, पुनरन्यथापत् । तस्मात् प्रातिशाख्यप्रवक्तृ- शौनकस्य पाणिनिपरिचितत्वे न किमपि मानमिति सुस्पष्टम् । यत् 'अष्टावाधानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुस्तुनासिकान् स्वरान्' (शौ- प्रा- ० प- १ सू- ६३) इत्यत्र आचार्यपदेन पाणिनेरेव शौनकेन स्मृतं, तेन पाणिनिपरभवत्वं शौनकादीनां प्रातिशाख्यकर्तृणां सिद्धयतीति सामभ्रमिमाहात्म्य आह स्म, तत्र युज्यते । यतो ह्यत्र अष्टानामपि स्वराणामवसानेऽत्र तुनासिकत्वमुत्तम, अष्टौ स्वराश्च शौनकेन 'अकारकोऽत्रि उ ए ओ ऐ औ' इत्यादावेवेत्ता । तत्र दीर्घाणां परिगणनेऽपि अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, इत्येवै भवन्ति । तत्रश्च अकारस्यानुनासिकत्व विहितमिति स्पष्टं भवति । पाणिनिना तु 'अणोऽप्र गृह्यास्तुनासिक' इति अणपदेन 'अ, इ, उ' इति त्रयागमेवानुनासिकत्व विहितमिति न अकारस्यानुनासिकत्व तन्मते सिद्धयति । अत्राण- पूर्वणकारेणैव ग्रहणस्य माप्यकृता मिदन्तिकत्वात् । तत्र सत्येव मन्वैषम्ये 'आचार्या आहुः' इति आचार्य

पदेन कथं पाणिनेर्ग्रहणं सिद्धयेत् । न हि पाणिनेरिष्टानामनुनासिकप्रमाणेन सृष्ट्या प्रलापः शोभकस्य तथा सति सिद्धयेत् । नन्मा द्विचरित्ताभिधानमेवेदं सामग्र्यमिहानुपपद्यते । यद्यपि च तेनेत्येकं निरुक्तालोचने व्याडिना पाणिनीयानि सूत्राणि सप्रदे व्यापयानानि, व्याडेन नाम शौनकेन बहुधा स्मृतम्—

परिग्रहे त्वनापान्ता तेन यैकाक्षरीकृतात् । परेषां न्यासमाचारं व्याडिस्त चेत् स्वरौ परौ (पठ ३।२.२)

उभे व्याडि समसरे (३।२.८) व्याडे सर्वत्रामिनिधानलोप (६।३३)

यमापाद्य नाम वदन्ति पत्र तथा णत्व सामवशाश्च मन्थेयुः । उपाचार इत्यत्रस्य सिद्धमाचार्या व्याडिशास्त्ररूपगर्भा (३।३१) व्याडिनोभिययमनुनासिक च (१।३।३७) इत्यादिषु । तच्चेद् व्याडेनोमग्रहणं पाणिनेरेव नामग्रहणं प्रयेनन्त्यम् । व्याडे पाणिनिसूत्रव्यापयान् वादिनि । तदेतदपि न मनोरमम् । कोऽयं व्याडि, कति च व्याडिनामान आचार्या, इति सर्वमेवाद्यावन्ति अस्फुटमेव । पाणिनिनापि 'छृयाद्यं शालायाम्' (६।२।८) इति सूत्रे छृयादिगणे व्याडिपदं सगृहीतम् । तेन पाणिने प्राक्कोऽपि कश्चिद्व्याडिनामीदिति निश्चयसम् । व्याडिकृता विहृतिवन्नो प्रसिद्धयति, तत्र तेन बहुधा शौनकेन सगृहीतम् । मङ्गलाचरणे च—'नवादां शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिप्रिम' इति गुरवेन शौनकं स्मृतं इति सामग्र्यमिदं शोच्यते । न हि शौनकं स्वस्वित्त्वरूपं व्याडेराचार्येषु नाम गृह्णीयात् 'आचार्यां व्याडिशास्त्रकृत्याचार्यां' इति । तस्माद्दम्बो विकृतिवह्नीप्रणोता व्याडिः, अन्येऽपि शौनकेनाचार्येषु परितगितो व्याडिरित्येवं वक्ष्ये युक्तं भवति । शौनकेन च स्वरविषय एव प्रायेण व्याडिः स्मृतः, अन्येष्वपि प्राणिशास्त्रेषु तस्य नाम दृश्यते, इति प्राणिशास्त्रप्रणेतृणां सम्भाव्यते । न एव च प्राचीनो व्याडि पाणिनिनाऽपि छृयादिषु पठितो भवेत्, शालायांमन्थितं हि व्याडि पाणिनि स्मरति, प्राणिशास्त्ररचनां चामन् परिपद्य शालाक्षेत्रे श्रीवासुदेवशास्त्रप्रभृतयः प्रमाणं प्रमाथयन्ति इति । पाणिनिसूत्राणि व्याडिना व्यापयानानील्यपि किञ्चिदन्तीमात्रम्, न तु प्रमाणसिद्धम् । महाभाष्यकृता हि सप्रहमन्थस्य नाम गृहीतम् न तु सप्रहो व्याडिकृतं इति, पाणिनिसूत्रव्यापयानं इति वा तेन कश्चिदुक्तम् । नागेशादिभिः किञ्च-तोमात्रमेवात्रिय सप्रहस्य व्याडिकृतत्वादि रथापितम् । सप्रह इत्यन्त्र एव ग्रन्थं शब्दविचारपरौ भवेदिति यपि सम्भाव्यते एव । अतिप्राचीनेन हरिगण्डपि तस्य लोप एवोक्त इति तद्विषयकं यत्किमप्यनुमानं कपोलरूपनामात्रमेव । कथापरि म्ना गारायौ पाणिनिममकालिको व्याडिरुच्यते, परं सामग्र्यमिहहास्य कथासत्तिसागरमयं चिन्तयेति कथं तदाधारेण पाणिनिमम कालिकं व्याडिममयुगं कुरु । साम्यानापि पूर्वोक्तानां नामसादृश्यभ्रान्ताननेकरोपहस्यन् सामग्र्यमिहहास्यं कथं व्याडिनाम विषयं एव विज्ञानं इति न कथं विवेक्तुं प्रभवन्नम । तस्माद् व्याडिरमरणेन पाणिनेरुपेक्ष्यमाधत्त प्राणिशास्त्राणां न दृढमिति पूर्वोक्तं पाणिनीयात् प्राणिशास्त्राणां सम्प्रिधयेव भवति । तथैव बृहदेवतायां शौनकविचरितानामेव 'भगवानात् शौनक' इति शौनकस्य 'भगवान्' इति विशेषणं दृश्यते । तस्माद् चन्त विभिन्ना कति शौनका इत्यपि न विहितं भवति ।

प्राणिशास्त्राणां पाणिनिपूर्वमवयव ये वदन्ति, तेषामेवा युक्ति—यत् प्रतिपद्युक्त्या च पत्रगवादिविधाने प्राणिशास्त्रकारा विहरयन्ति, तत्र पाणिनेरुक्तमवधानं न मन्थयन्ति । पाणिनिना पत्रगवाद्यनुगमस्य कृतावात्, तादृशकलेशास्य पश्चादनव सरदु रथावात् । तथा हि शौनकीये ऋग्वेदप्राणिशास्त्रे—पञ्चमपदरथापदित एव अर्धशिशुरूपपर्यन्तं पत्रमपञ्चो दृश्यते, तत्र च प्रलम्भेषु सूत्रेषु बहुत्र प्रतिपद्युक्त्या एव विहितम् । तत उत्तरं च तत्रैव जनकवारिस्त सूत्रमारम्य सप्तपञ्चाश सूत्रं पत्रकान्त पात्रगवामपत्रकं कृतं, तत्रापि यदुत्र प्रतिपद्युक्त्या एव विधिनिषेधौ दृश्यते । तथैव कात्यायनीये प्राणिशास्त्रेषु तृतीयाध्यायस्य पदपञ्चाश सूत्रमारम्य चतुरशोऽपि तिस्रसुत्रपर्यन्तमप्राविशत या सूत्रे पत्रस्य विधिनिषेधप्रपञ्चं, आधिपत्यं च प्रतिपद्युक्त एव तत्र शारंगोक्तं, तत्रमे च तत्रैव पञ्चाशोऽपि तिस्रसुत्रमारम्य प्रायेण नामग्रहणेनैकादशभिः प्रलम्भे सूत्रैर्गणत्वमपत्रकं उक्तं । अन्येष्वपि प्राणिशास्त्रेषु सेयमेव प्रक्रिया प्रायेण दृश्यते । सोऽयं प्रपञ्च स्वस्वसाक्षात्कारमेवेत्यपि न विस्मर्तव्यम् । पाणिनिना तु भगवता लौकिकेषु वेदस्य सर्वांषु च शालायां अनुगतीकृत्य लघुभिः पञ्चपद्युक्त्या सूत्रे (अष्टमाध्याये तृतीये पादौ ५५-११९ सूत्रे) सर्वेऽपि पत्रविधि समाहितं, न च तदनुगतीकृत्य लोकेवेदसाधारण्येन लघुभिः पञ्चपद्युक्त्या अर्धशिशुरूपपर्यन्तं पत्रमपञ्चो दृश्यते (८।३।२-३९) । एव विसर्गनीयस्य कुत्र सकारो भवति, कुत्र वा फकारः, क वा रेफः, कतु विसर्गं एवेत्येतदर्थं प्रतिपद्युक्त्यानि अति प्रलम्भानि जनकवारिशास्त्रं सूत्राणि शौनकीये प्राणिशास्त्रं चतुर्थे पटले (२५-६३) लघुलोच्यन्ते, कात्यायनोऽपि तृतीयाध्यायस्य पञ्चसुत्रमारम्यं पञ्चवारिशास्त्रपर्यन्तं पत्रशाखा सूत्रे स्वशाखीय विसर्गाणामुक्तविधिविकारप्रत्यपाद्यन् । पाणिनिस्तु ८।३।३३ सूत्रमारम्यं ८।३।५३ पर्यन्तमेकैकादशाया लघुभिः सूत्रैर्लोकैवेदसाधारण्येन विसर्गस्योपविधानं आदेशात् ममप्रदीत् । इतोऽतिरिक्तोऽपि 'अन्तरिच्छन्ति' 'प्रातरश्मि' 'अविभरुष्ये' इत्यादिषु, रेफस्योत्वव्याघृत्त्ये 'अन्तोदात्तमन्त' 'प्रात' 'जविभ' इत्यादि संज्ञानु प्रपञ्च शौनकस्य प्रथमे पटले उपलभ्यते । पाणिनिना तु रोल्हस्य, केन्लस्य रेफस्य चोत्वमि यनुगमेन मयं साधितम् । तथैव प्रपञ्च पदान्तादिति (६।१।३०) इति पाणिनिना यदकारस्य पूर्वस्वरमुक्तं, तदुक्तं भवति, कुत्र वा न भवतीत्येतस्य शौनकीयद्वितीये पटले चतुर्दासुत्वमारम्यं पत्रशाखा सूत्रं यावत्प्रतिपद्युक्त्या सरं महानु प्रपञ्चो दृश्यते । एतद्दि प्राणिशास्त्रेषु अभिविधानमुच्यते । यद्वा प्राणिशास्त्रे चापि चतुर्णांम्यायस्य पदपर्यन्तं सूत्रमारम्यं पत्रशौनिकसूत्रपर्यन्तं मस्यैव पूर्वस्वरस्य महानु प्रपञ्चं कृतं । पाणिनीये तु केवलं मस्यैव सूत्रैरुक्तस्यपवादाऽनुगतीकृत्य दक्षितं । कियदुदाहार्यम् । अनुगमाभावेन सर्वत्रैव प्राणिशास्त्रेष्वेवमेव स्वरसंस्कारविषये विस्तरो दृश्यते । यदि हि पाणिनीयं व्याकरणं पूर्वमभिविध्यत्, तत्र चानुगमा प्राणिशास्त्रेषु कृद्भिर्ग्रह्यन्तं, तर्हि नैवमनुगममहत् क्लेशस्तै सोढव्योऽभवत्पिप्यत् । एवमेव यथा तृतीयस्थानप्रयनादिविचरणं चापि प्राणिशास्त्रेषु सुविस्तरं निर्दिष्टमिति नैव पाणिनीयसद्वदो व्याकरणे स्थिते सम्भवति । पदकमादीन् विहृतिपाठानपि च प्राणिशास्त्राणि विदधति, तच्चेद् कमादिकं स्वरवर्णविषयसंपरिहारार्थं वाग्यस्यत इति सुस्पष्टमेव । पाणिनीये व्याकरणे तु स्थिते

सर्वत्र प्रकृतिप्रययादिभिर्भागपुर सर पद एव स्फुट सुस्पष्टमवगतं न स्वरत्वगोदिविपर्ययज्ञेति क्रमादिविधानं व्यर्थमेवापेतम् । तस्मात्पाणिनेः पूर्वभवान्वयं प्रातिशाख्यानीति वेचिन्मन्वन्ते ।

परेषु च प्रयवतिष्ठन्ते—पाणिनिना सुसिद्धादाय सर्वेऽपि व्याकरणभागा सुस्पष्ट निरुक्ता इति तत्रानुगमं शक्यते कर्तुम् । प्रातिशाखायानि तु केवलं स्वर सन्ध्यां विवृण्वत इति ते केन प्रकारेणानुगमं कर्तुं शक्यम् । प्रतिपदपाठातिरिक्तं किं तेषां दारणम् ? यथा—आदेशाप्रत्ययधोरिति पाणिनिः पञ्चमनुगमयति, केवलं प्रातिशाख्यमधीयानस्तु आदेश प्रत्यय वा कथं परिचिनोतु ? तत्तदुपसर्गायोगे तत्तद्गतोत्पन्नं तत्र पञ्चमित्यव पाणिनेरनुगमः । यस्तु धातुप्रत्ययादिकं न सम्यक् परिचाययति, स कथं तथा विधमनुगमं प्रदर्शयतु ? तस्मात् पाणिनेरनन्तरभाविभिरपि प्रातिशाख्ये प्रपञ्चं कर्तव्यं एव स्यात् । किञ्च पाणिनिर्विकल्पनिर्देशेन बाहुल्यकेन च चहुत्र सचेप करोति, सर्वशाखानां सर्वेषां लौकिकानाञ्च प्रयोगाणां निर्वाहकेण कर्तव्यमेवेद् भवेत् । प्रातिशाख्यानि तु स्वस्वशाखाभात्रनियतानि न विकल्पेन बाहुल्यकेन वा प्रवर्तितुं प्रभवन्ति । वेदेषु हि विन्दुविसर्गादिकमपि किञ्चित् कथमपि न परिवर्तितं स्यादित्येतदर्थं प्राचामाचार्याणां महान् प्रयत्नो दृश्यते । तस्य प्रयत्नस्य प्रतिनिधिभूतान्वयं प्रातिशाख्यानि । तानि यदि विकल्पेन बाहुल्येन वा निदिशेयुः, कुत्र तर्हि पत्वादिकमिदं प्रयोक्तव्यम्, कुत्र वा न प्रयोक्तव्यमिति सन्दिहान्त एव प्रयोच्यते भवेयुः । प्रातिशाख्येषु तु तत्रैव विकल्पेन व्यवहियते यत्र स्वशाखायामपि द्विविध प्रयोग उपलब्धः स्यात्, तत्रापि च विभागस्तत्र तत्र स्पष्ट वैधर्म्यधीनो भवति । तस्मात् स्थितेऽपि पाणिनीयं व्याकरणे न नि सन्देह वेदेष्वारण सिद्धयेदिति अनन्तरमपि सम्भवेदेव प्रातिशाख्यानामपेक्षा । यथा—पूर्वपदात् (८१३१०६) इति सूत्रेण पूर्वस्थितापदात्परस्य सकारस्य विकल्पेन पञ्च पाणिनिना विहितम्, तेन 'द्विविध' इत्यत्र पञ्च जायते 'युव ह्रिय स्वर्षति' इत्यत्र ॥ न जायते । विकल्पविधानादेव । प्रातिशाख्यकृता तु नैतावता परितोष, यदि कश्चिद् 'द्विविध' इति पञ्चाऽभावघटितं प्रयुञ्जीत, 'युव ह्रिष्ट' इति च परवविशिष्टम्, तदपि पाणिनिरीया शुद्धं स्यात् । तथा च विष्णोः वेदे प्रसज्जेत । तदर्थं शौनकेन 'द्वयक्षणेव सत् स्य' (५१४) इति विशिष्य नियमं व्रजति । सद्, स्य' इत्यनयो पदयोर्द्वयक्षरपूर्वयोरेव पञ्च जायते इति तदर्थं । तेनासन्देहो जातः । तथैव 'सुञ' (८१३१०७) इति निपातस्य सुञ् पूर्वपदस्वाधिमिच्छापरस्य अविशेषेण पञ्च पाणिनिना विहितम्, तेन 'ऊयुण' 'अभी तु ण' इत्यादि सिद्धयति । 'सुदातिभि' 'सुदादिहि' इत्यादी तु सुञ् पञ्च यत्र दृश्यते तदर्थं न विशिष्यं प्रयत्नं कृतं, विकल्पेन बाहुल्यकेन वा तस्मात्प्रधानं स्यात् । शौनकेन तु 'स्वयङ्क्षणेण' (५१५) इति वचनाद्द्वयक्षरापदात्परस्य पञ्च न भवतीति स्पष्टं व्यवस्था कृता । पञ्चमेव च पु नो मरुतोऽस्ययन्तु' (श्र ११३९१५) इत्यत्र सुञ् पञ्च दृश्यते, 'त्वे सु पुत्र दाम' (श्र ८१२१२४) इत्यत्र तु न दृश्यते तदर्थमपि 'एकक्षणेणपि स्त्रिभि न पर वेत्' (५१८) इति शौनककृता व्यवस्था दृश्यते, पाणिनेस्तु विकल्पे नैव निर्वाहः । विवक्ष्यश्च कुत्र भवति कुत्र च वा भवतीति ध्यवस्थित्यभावेन वेदेषु विच्छेदाद्वा । कात्यायनेन तु स्वशाखायां यावदुपलभ्यम् 'ओकारासु' 'उष्वाष्टकात्' (अ ३६१-६२) इति ओकारादुकाराष्टकात्परस्यैव सुञ् पञ्च विहितम्, न ततोऽतिरिक्ता एवमधोगास्तथा क्षात्राया उभयन्त इति । एव पाणिनिना 'युष्मत्सत्तत्तुष्मन्त पादम्' (८१३१०३) इति युष्मत्तुष्मन्तयोरेव तच्छब्दावयवे च तकारे परे सामान्येन पञ्च विहितम्, पर 'तिसिस्तिस्ते सर्पाणाम्' इत्यादी यद्यपि पञ्च न दृश्यते इति नाममात्रं तद्विषये कात्यायनेन कर्तव्योऽभूत् (३ अ ८१ सू) यद्यपि कात्यायनेन तच्छब्दे परे सामान्येन पञ्च न विहितम्, तथापि यत्र विहितम्—तद्बाहुल्येऽपि नाममात्रं निषेध आकरयकोऽभूत् । एव 'सैकेव कोषा सिसिचेपिबन्धे' (श्र ३१३११५) 'धनुसाक विमिदुस्समुद्रिणम्' (अ २१२४३) इत्यादी 'आदेशप्रत्यययो' इति प्राशसपि पञ्चमध्यासात्परस्य सकारस्य न दृश्यते इति नाममात्रमेव तद्विषये शौनकेन (५२९) कृतं, नाम्ना गति । ज्येऽपि 'वा भावकरणयो' (८१३१०) इति भावकरणार्थकप्रत्ययनिष्पन्नपानशब्दनकारस्य ण्व विकल्पेन पाणिनिना विहितम्, किन्तु 'इव त्वपात्रमिन्द्रपानम्' (श्र ६१४३ १६) इत्यादी नकार एव पाठ्यं 'सुप्रमाण भवचध्याभ्य' (श्र ५८३१८) इत्यादी तु णकार एवेति व्यवस्थार्थं शौनकेन (५३३) प्रयत्नं करणीयं एवाभूत् । तथा अस्मदादेशस्य 'न' इति पदस्य 'नश्च धातुस्योरुपुष्प' (८१३१०७) इत्यनुगतीकृत्य ण्व पाणिनिना दर्शितम्, परम् 'ईशानासो ये दृषते स्वर्ण' (श्र ७१०१६) 'अयंमा णो अदिति' (३१५३१८) इत्यादिषु धातुरथोरुपिष्ठव्यनुपपदेषु ण्व दृश्यते सोमाभिरक्ष न' (१११३४४) इत्यादी तु धातुस्थापकारात्परस्यापि न दृश्यते, तद्विद पाणिनीयैर्बाहुल्यकादेशं समाधेयम्, शौनकीये प्रातिशाख्ये तु तदर्थं विशिष्यं प्रयत्नं आवश्यकं एव वेदरचार्यम्, (शौ १ पा ५१८) यत् प्रातिशाख्यस्य 'इन्द्रं णुष्मं प्रथमो अर्ध्यतिष्ठत्' 'समिन्द्रे णो मनसा नेपिणोमि' इत्यादी प्रतिपद सुचचार्येव ण्व विहितम्, नैत पाणिनीये सूत्रे सिद्धयति । तथैवाभिधानेऽपि 'अव्यादवधाद्व्यकमुर्मतानमवन्वयसुपु' (६११११६) इति पाणिनीयं सूत्रं व्याचक्षणेन कौमुदीकृतैव स्पष्टमुक्तम्—'यद्यपि बद्धर्चस्तेनोऽवन्तु रथ्य' 'सोऽयमागात्' 'शेऽरुणि' इत्यादी प्रकृतिभावो न क्रियते, तथापि बाहुल्यकात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवावयवम्, इति । उच्चते नापि शौनकप्रातिशाख्ये 'भाचक्षणेनादावेव प्रयाजतप्रस्ताव उक्तम्—'अयं व्याकरणे यत्सामान्यं न 'अचित्तुपुत्रमशुतङ्कोरन्त्या णाम्' (पा सू ६१३१३३) इति । तद्भवस्थापयितुमिदमारभ्यते—न सर्वान्येतानि प्रोक्तानि पदान्यस्यां शाखायां दीर्घाणि भवन्ति, इत्यादि । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यकृद्भिरपि च सर्वेव प्रतिपादितम् । अल्पमुदाहरणमात्रमिहास्माभिरुपदिष्टम्, सन्ति शतशो वैदिकस्तथाविधा प्रयोगा, ये पाणिनीये सूत्रैरसन्दिग्धं न सिद्धयन्ति, बाहुल्येन वा विकल्पेन वा तत्र दारणी करणी भवति । तत्र सन्देहनिवृत्तये सत्यपि पाणिनीये व्याकरणे प्रातिशाख्यानामावश्यकता जायतेति नैतावता पाणिनि पूर्वमेव प्रातिशाख्यानां मुद्राक साधयितुम् । प्रत्युत परभवचमेव प्रकरणैरभि सिद्धये, यदि पाणिने पूर्वमेव प्रातिशाख्यं कृद्भिरैव पञ्चमभिधानादिविषयेऽनुगमविधया प्रदर्शयिष्यन्त, तर्हि तानालोच्य पाणिनिरपि स्वीयेषु सूत्रेषु तदन्वयरित्येव । पर नैतदपि दृढं प्रमाणम् । एव सर्वेषां प्रातिशाख्यानां प्रतिपदपाठात् यदि पाणिनि सयुद्धीयात्, तर्हि तदर्थो गुण-

भूतस्तद्ग्रन्थ स्यात्, यस्य प्रचातो नैव लोके सम्भवेत् । तस्माद्धौकिकानां प्रयोगाणां सर्वासां च वेदशाखानां ह्यरूपमेक व्याकरण नियतता विकल्पबाहुल्यकाद्याश्रयणीयमेव, नान्या गति । तद्विद्य सन्देहास्पदान्धैवानि प्रमाणानि ।

पाणिनीये स्थिते क्रमादिविधानं व्यर्थमेव भवेदिति च यकैश्चदुपसिस्म, तदपि न मनोरमम् । नहि व्याकरणमधीयैव वेदा अभ्येया—इयेया परिपाटी युगेऽस्मिन् प्रचलतीति महाभाष्यकृतैवोक्तम् । ये च केवल वेदमेव वास्यादधीयते—तदधीनैवा धिस्येन वेदरक्षा । तस्मात्तेषां कृते पदवर्णविन्दुविमर्शाद्यन्यथाभावशङ्कानिवृत्तये अद्यापि पदरुचमपगथा विवृतयोऽपेक्ष्यन्त एव । न च पाणिनीयेन व्याकरणेन सर्वांसु श्लागानु बर्णस्वरादिसन्देहा निवर्तयितुं शक्यन्त इत्यनुपदमेव प्रयपीपदाम् । तस्मात्तै पोऽपि हेतु पूर्वापरीभावयाधनायाल भवति । किञ्च पाणिनीयस्य व्याकरणस्य महान् व्यापारता यो व्याडिरभ्युपगम्यते प्रायेण सर्वैरितिहासिकै, तेन विवृतिवत्त्वया क्रम—जग—शिक्षा घनाद्यभिधा अष्टौ विवृतयो रक्षिता इति पाणिनेरनन्तर त्रिहृतीनाम नावरयकना क कथ प्रतिपादयतु ? यदपि वर्णनिर्देशतस्थानप्रयत्नाद्यनुविधानदर्शनेन प्रातिशाखायाना पाणिनिपूर्वभगव सिपाथ यिपन्ति, तदपि नैवावकल्पते । पाणिनिर्हि वैयाकरण, पदान्वाचयान तस्य लक्ष्यम् । तत् एव वर्णरूप स्थानप्रयत्नाद्विबोध नार्थ म शिक्षा पृथङ् न्ययन्तात् । प्रातिशाखयानि तु शिक्षामपि स्वस्वरूपेऽन्तर्भावयन्तीनि शिक्षाविषया वर्णास्तस्थानाद्याश्च कथ तैर्न निरूप्येरन् । तदुक्त शौनकीयप्रातिशाख्यभाष्य उद्वेने प्रयोजनकथनावामरे—

शिक्षाच्छन्दोऽप्यकारणै सामान्येनोक्तलक्षणम् । तदेवमिह शाखायामिति शास्त्रप्रयोजनम् ॥

अयमभिप्राय—वेदाङ्गतया रयान्तान्यपि पृथक् शाखता प्राप्तानि शिक्षा, छन्द, व्याकरणम्—इति त्रीणि यत् सर्ववेदलोकमाधारण्येन लक्षणं भुवन्ति, तस्य स्वशाखाया विशेषेणैव बोद्धव्यमिति निरूपयितुं प्रातिशाखायान्धारयन्त इति । तथा च स्पष्टमेव शिक्षापि प्रातिशाख्यै स्वस्वरूपेऽन्तर्भाव्यत इति ।

विष्णुमिश्रोऽप्याह—

लक्षणं यो न वेत्त्युक्तं न कर्मफलभाग् भवेत् । लक्षणज्ञो हि मन्त्राणां सकल भद्रमश्नुते ।

तस्मात्ताव पूर्वं लक्षणमुच्यते । लक्षणपूर्वकं धर्मपरिज्ञानम् । तथा चोक्तम्—

स्योर् वर्णोऽत्तर मात्रा दैव योगार्थमेव च । मन्त्र जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे । इति ।

स्वर, वर्ण, अक्षरम्, मात्रा, इति तत्र प्रातिशाख्यविषया वेदितव्या । वैव योगार्थं निरूपविषया इत्यादि विवेच्यम् । तस्मात् प्रातिशाख्यै स्थानप्रयत्नादि स्वविषयतया निर्देष्टव्यमेवेति न तावता पौर्वापर्यमिदं कोऽपि समन्ध ।

अपेक्षमपि विचार्यं भवति—प्रातिशाख्येषु शब्दोत्पत्तिविज्ञानं विशिष्य प्रदर्शितम्, पाणिनिना तु न तद्विषये विशिष्य किमपि स्वीये सूत्रपाठ उक्तम् । इदञ्च सस्कृतसाहित्यालोचकै सुस्पष्ट विज्ञायते—य प्राचीनानां ग्रन्थानामरितं विज्ञानेन सम्बन्ध, अर्वाचीनेषु तु क्रमेण विज्ञानसम्बन्धो दूरीभवति । तदपि विज्ञानसम्बन्धं प्रातिशाखायानां प्राचीन बमनगमयितुमल भवेदिति । तथा हि शौनकीये प्रातिशाख्ये—

माण्डूक्ये सहिता वायुमाह तथाकाश चास्य माचक्ष्य एव ।

समानतामनिले चाम्बरे च म बागस्त्योऽविपरिहार तदेव ॥ २ ॥

'अध्यामकृत्सौ शूवीर सुतश्च बाइमनसयोर्विदन्त्यानुपूर्वम्' इत्यादिना उपनिषदुक्त सहितास्वरूप बाइमनमयो पूर्वापरीभावे विप्रतिपत्तिं च प्रदर्श्य—

'बाङ्प्राणयोर्धश्च होम परस्परम्'

इति 'तद्यज्ञैतदधीते गायते वा, वाचि तदा प्राणो भवति, वाक् तदा प्राण रेडि, अथ यत्र तूर्णा वा भवति इवमिति वा, प्राणे तदा वाग् भवति, प्राणस्तदा वाच रेडि (ऐन आ ३।१।६) किमर्थां वयमप्येन्यामहे, किमर्थां वय भक्ष्यामहे, वाचि हि प्राणं जुहुम, प्राणे वा वाचम्, यो ह्येव प्रभव, स पश्चात्प्य (ऐ आ ३।२।६) इत्यादि श्रुत्युक्तो बाङ्प्राणयोरन्योन्य स्मिन् होम स्पष्ट निर्दिष्ट, ॥ २ ॥ पप विज्ञानस्य गूढतमो विषय । अग्रे च—

वायु प्राणं कोष्ठमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते सवृते वा ।

आपचते आसता नादता वा वञ्चीहायाम् (शौ पट १३।१)

इत्यादिना वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतम् । तथा कात्यायनीये वाचसनेयप्रातिशाख्ये—'वायु खान्' शब्दस्तत्' (अ १।६,७) इत्यादिना वर्णोत्पत्तिविज्ञानमुक्तम् । किन्तु शौनकायपेक्षयाऽनिस्वरूपम् । शक्यन्ते च—

'अथ वाचो वृत्तिं प्याख्यास्याम, वायुं प्रकृन्माचार्यां, वायुमूर्च्छन्ं आसीभवति, आसो नाद इति शाकटायन' । वायुरयमस्मिन् क मूर्च्छति—अटतीत्येषोऽर्थं—स खलु खविशेष प्रतिपन्न स्वसितिर्भवति, स स्वसिति शिर प्रतिपन्न आकाशम—हाटक नदतिर्भवति' ।

इत्यादिना विशिष्य वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतम् । एवमन्यत्रापि । तथा च प्रातिशाख्यानमेवा पाणिनिपूर्वमवत्वमेवाऽनु मीयत इति । अत्राऽपि परे विप्रतिपत्तये—प्रातिशाख्येषु हि शिक्षादिविषयोऽपि सगृहीत इत्युक्तं प्राक् । वर्णोत्पत्तिविज्ञानप्रदर्शनं

च शिक्षाया एव विषय । पाणिनिना च शिक्षा प्रयोगव रचना, न व्याकरणसूत्रेषु सगृहीता, तस्माद्गोत्वत्तिविज्ञानस्य सूत्रेषु प्रसङ्ग एव नास्ति, शिक्षायान्तु पाणिनिनाऽपि वर्णोत्पत्तिविज्ञानं विवृतमेव—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्यान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मन कायाग्रिमामहन्ति स भ्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्त्रुमि चरन् मन्द्रं जनयति स्वस्म् । इत्यादिना ।

प्रस्युत प्रातिशाख्ये श्वासनादादिविवरणेन वैख्यां वाच एवोत्पत्तिरनुक्रान्ता । प्राणवायुव्यापारादुत्तरमेव ते व्यापार विवृण्वते, पाणिनिस्तु प्राणव्यापारात्पूर्वमपि आ म-बुद्धि मनोव्यापार सगृह्यन् मध्यमा पर्यन्तां चाऽपि वाचमभिन्यञ्जयतीति तत्रैव विज्ञानाधिक्यं स्फुटति । किञ्च ऋक-त्रे प्रथमे प्रपाठके विषयोऽयं विवृतः । स च प्रपाठको न व्याख्यात्रा व्याख्यात इति मूलप्रन्यासप्रभाव एव तस्यानुमीयते, शौनकीयेऽपि प्रथमात्यटलाऽग्रेण विषयस्याऽस्य विवरणमिति प्राचनान्करमाचिद् ग्रन्थात् प्रज्ञानिको विषयोऽयं सगृहीत इत्येव प्रतीयते । अन्येषु तु प्रातिशाख्येषु न तथा प्रतिपाद्यते विज्ञानमिति नायमपि निर्णयहेतुर्हृद् प्रति इत्यति । सन्देहास्पदमेवाऽद्यापि पौर्वापर्यम् । किञ्च पाणिनिरादेशवादी, प्रातिशाख्यानि तु विकारवादीनि । एकस्य वर्णस्य वर्णान्तरतापत्तिविकार इत्युच्यते, एकस्य वर्णस्य वर्णसमूहस्यैव प्रातिपदिकस्य धातो पदस्य वा स्थानेऽस्यस्यो धारण्यनु आदेश इति । तत्र दार्शनिकरीत्या विचार्यमाणो वर्णपदादिषु विकारो नैवोपपद्यते । न शब्दमित्यववादे, न वा अनित्यत्ववादे—उभयधापि विकारो न सम्भवति । नियतावादे हि कूटरथा अविचालिनो वर्णा इति कथं विकार सम्भवेत् । अनित्यत्ववादे च उच्चरितप्र-प्रस्ता वर्णा न तात्पर्य स्थितिं लभन्ते—यावत् तातुपमर्षं वर्णान्तर तत्रागच्छेत् । न च वर्णसमूहस्यैव प्रातिपदिकधातुपदादि वस्तुन स्वरूप धत्ते—वर्णानुसुधरितप्रव्यस्तामा समुदायानमभवत्, तस्माद् बुद्धिपरिकल्पिता एव धातुप्रातिपदिकाणां इम इति न तत्रापि विकारसम्भवः । सोऽयं विकारसम्भवः शब्दानामनित्यत्ववादिना न्यायसूत्रकृता मोक्षमेव सूत्रेषु सम्प्रविष्टता इत्यवबोधः । तत एव पाणिनिविकारपक्षं परित्यज्य आदेशपक्षमेव गृहीतवान्—‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषामाणः । विवृतञ्च विस्तरेण तन्महाभाष्ये ॥ प्रातिशाख्यानि ॥ विकारपक्षमेव परिगृहीतवन्ति । पदान्तादित्येव विकारशास्त्रं पदे षट्षेपु वचनात् प्रतीयते (पृ २ सू ५) इति शौनकेन सन्धिशास्त्रप्रवृत्तौ स्पष्ट विकारपदं प्रयुक्तम् । ऋक-त्रयणेत्राऽपि ‘विकार’ (सू ९१) ‘स्वयान’ (सू ९२) इति स्पष्ट विकारपदं प्रयुक्तम् । कल्याणयोऽपि ‘तमिति विकार’ (११३३) इति विकारमेव स्वीकरोति ‘द्वितीयया विभक्त्या यो निर्दिश्यते स विकार प्रत्येतद्भव’ इति तदर्थं, एवमन्यत्रापि । सूत्रणशैब्यस्यैवा विकारप्रापिकैव, ‘ककारपकारयोः सकारम्’ (३१२१) (ककारपकारयोः परयोर्विसर्जनीय सकारमापद्यते—सकाररूपता गच्छति) इत्यादि कात्यायनः । शौब्य’ (९३) (स्वरौ दीर्घमापद्यते) इत्यादि ककृतन्वकार, ‘ह्रस्वपूर्वस्तु सोऽकारम्’ (पृ २१२७) (ह्रस्वपूर्वस्तु स विमर्जनीय स्वरोदयो भकारमापद्यते) इत्यादि शौनके । ‘ओकार भावम्’ (९११५) (ओकार यदा स्वरपर, भाव विकारमापद्यते) इत्यादि तैत्तरीयप्रातिशाख्ये । तस्मात्सम्भवद्विकारवादिप्रातिशाख्यापेक्षया आदेशवादी पाणिनेरेव वैज्ञानिकमर्थन्य इति स्फुगीभवति । वर्णा अपि स्वस्वशास्त्रोपयुक्तास्तेऽस्ति प्रातिशाख्यकृद्भिः सगृहीता इति तस्मैव प्रापिकैव पौर्वापर्यं न निर्णयं शक्यते । अथवा यद्यपि विचार्यम्—शौनकीये प्रातिशाख्ये लृकार स्वरेषु न परिगण्यते, पाणिनीये ह्रस्व एव लृकारो गृहीतः । हीर्षस्तु नारयणः । कात्यायन-ऋक-त्रयोस्त्रिविधोऽपि लृकार परिगृहीतः । तैत्तरीय स्वरान्तराणामिह तस्यापि भेदोऽस्येवेति, तमेत मभेदमाश्रित्य पूर्वोपरीभाव कथञ्चिदनुमीयते । त्रिविधमपि लृकार गृह्यन्तोऽर्थाचीना, अगणयन्तस्तु सर्वत प्राचीना इति सम्भाष्यते । पर भाष्यटीकादिकृद्भिः सर्वैरेव रेशशास्त्रोपयुक्ता वर्णा इह सगृह्यन्ते इत्येवोक्तमिति नैतदप्यनुमानं हृद् अहितमर्हति ।

अथ सूत्रप्रक्रियाया अन्तरहरीणीका कर्तव्या । तद्री या कात्यायनप्रातिशाख्यन्तु पाणिनेरर्थाचीनमेवावुनीयते । तस्य हि सूत्रग्रन्थनशैली पाणिनिना बहुतर सवदति । किञ्च ‘तस्मिच्छिति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ (अ ११३४) ‘तस्मादित्युत्तरस्यादे’ (११३५) ‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ (११३६) इति सूत्राणि स्पष्ट पाणिनिस्त्रानुकारिणीं दृश्यन्ते । तत्र पाणिनिनेव प्रातिशाख्या कात्यायनेनानुकृतेति मन्तव्यं स्यात् । इदञ्च विनोपेणावधेयम्—पाणिनिना हि ‘आदे परस्ये’ इत्येतदपेक्षया ‘अनेकाल्पित्सर्वस्य’ इत्यस्य परव रचितम् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ‘आदे परस्य’ इति प्रयोगयोर्हृत्तौ, तेन ‘अष्टम्य औन्न’ इत्यादीं ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति प्रवर्तते, ‘आदे परस्ये’त्येतत् ‘अनेकाल्पित्सर्वस्ये’त्यनेन वाधितं न प्रवर्तते, तदेत स्पष्टीकृतं मिदान्तकौमुद्याम् । प्रातिशाख्ये तु ‘अनेकाल्पित्सर्वस्ये’ति परिभाषणाऽभावात् प्रयोग्यकरणस्य नास्त्यावश्यकत्वमियनुसन्धाय कात्यायनेनात्र ‘तस्मादित्युत्तरस्यादे’ इत्येक एव योग कृत, तदेतत् पाणिनेरनुकरणं स्पष्ट बोधयति । किञ्च ‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ इति नाम्नि प्रातिशाख्यानां शैली, तेषु स्थानी न प्रायेण पृष्ठा निर्दिश्यते, अपि तु प्रथमया निर्दिश्यते—‘अमुको वर्णं अमुकरूपतामापद्यते’ इत्यादि क्रमेण, तदेतद्विद्विज्ञानं प्राकृतं । कात्यायनेनापि प्रायेण सैव शैली सूत्रेष्वनुसृता—‘विसर्जनीय’ (प्राति ३१६) ‘चक्षुयो शम्’ ‘तद्यो’ सम्’ (३१०-८) ‘तकारो लं लम्’ (३१३) ‘मन्त्रानुमानिकम्’ (३१४) ‘सर्वो अकार ओकारम्’ (३१३) इत्यादिषु । कश्चिदेव ॥ स्थानपृष्ठी निर्दिष्टा—‘यकारकारयोर्जास्ये पदे’ (३१३१) ‘यवयो पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप’ (३१२०) इत्यादी । तथापि ‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषा कृता तेन स्पष्ट प्रतीयते परिभाषेय पाणिन्यनुकारिणी, सूत्रग्रन्थतु मजातीयपातिशाख्यमस्कारेणेति ।

‘अन्याद्गणोत्पत्तं उपधा’ (११३५) ‘समानस्थानकरणस्यप्रथमः सर्वग’ (११३३) ‘सुगनामिकाकरणोनुनासिक’ (११३५) ‘संख्यातानामनुदेशो यथामंत्त्यम् (११३३) ‘निकारी यथासम्भवम्’ (११३२) ‘विप्रतिषेध उत्तर वलवदुलोपे’ (११५९) एषो परपञ्चमम्’ (११३२) इत्यादीनि च सूत्राणि कात्यायनीये प्रातिशाख्ये ‘अलोन्ध्यातपूर्वं उपधा’ ‘तुल्यान्ध-प्रयत्नं मवर्णम्’ ‘सुगनामिकावचनोऽनुनासिक’ ‘यथामंत्त्यमनुदेशः समानाम्’ स्थानोऽन्तरतम’ ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ ‘अनु-स्वारस्य यदि परमवर्णः’ इत्यादिभिः पाणिनिस्त्रैः समानार्थानि किञ्चिपरिवर्तनाचरति दृश्यन्ते । किमन्यत्-पाणिनिस्त्रेषु वार्तिककारोऽपि कात्यायन उच्यते, प्रातिशाख्यकृत् । तयोर्मूलपंथाद्दर्शनादेः चमेवानुमीयते । तथा हि—अत्रैव ‘तुल्यान्ध-प्रयत्नं मवर्णम्’ इति सूत्रे आस्यपदस्य प्रयत्नविशेष इति मध्युपगम्य विभिन्नस्थानानामपि मवर्णमज्ञासाहाय्य ‘आद्ये तुल्यदेश-प्रयत्नं मवर्णम्’ इति न्यायो वार्तिवहूनेऽङ्कितः, प्रातिशाख्ये च ‘समानस्थानकरण्यप्रथम सर्गः’ इति आभ्यास्य स्थानग्रहणं पृथक् कृत्वा सैव प्रक्रियाऽनुमृता । ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति पाणिनीये सूत्रे ‘द्वुग्लोपयनयनादा वेकदिनेभ्य’ इति लुक् परापेक्ष्यापि बलवत् वार्तिक उद्दिश्यते, प्रातिशाख्ये तु लुको लोपस्य च पार्श्वस्था-भावेन लोपमात्रे विप्रतिषेधविप्रतिरुद्ध ‘विप्रतिषेधे उत्तर वलवदुलोपे’ इति । ‘वर्षे शरि वा विमर्गलोपो वक्तव्यः’ इत्यप्यस्ति पाणिनीये वार्तिकम् । प्रातिशाख्येऽपि ‘लुङ् मुदि जि परे (३१३)’ इति तदनुवादे दृश्यते । ‘तदुद्देशो करपयोश्चोर-वेचनयो सुद् तलोपश्च’ इति पाणिनीये वार्तिकम्, ‘तदुद्देशो करपयोऽन्धलोपश्च’ (३१३) इति प्रातिशाख्ये तदनुवादः । यद्यपि तदुद्देशो करपयोऽन्धलोपश्च परात्कारादिगणे केचित् पठन्ति, पर भाष्यकृता ‘वक्तव्यः’ इत्युपन्यासाद् वार्तिकमेवेदं प्रतीयते । न हि गगसूत्राणि भाष्यकृतानुवदन्ति । भवतु वा यगसूत्रम्, तथापि पाणिन्यनुकृतिस्तु प्रातिशाख्ये विद्मः । ‘वाराहाह्नोऽगस्तस्य च ट संज्ञापाम्’ ‘वारी वा’ इति दावांघाट-वावांघाटदिताद्विमर्शय प्रथमः । पाणिनिवार्तिककारेण कृत्, प्रातिशाख्येऽपि ‘स आघादनाह्वारात्’ इति तन्निवृत्तं प्रथमो दृश्यते । प्रक्रियाभेदोऽत्र यो दृश्यते, स तु प्रातिशाख्येऽप्यगदिप्रत्ययानामविवरणोद्देशः । ‘रपाभ्यां नोण समानपदे’ (८१११) इति पाणिनीये सूत्रे ‘ऋकारात्चेति वक्तव्यम्’ इति वार्तिककृतोक्तम्, प्रातिशाख्येऽपि ‘ऋपेःकेभ्यो नकारो गकार समानपदे’ इति ऋकार संयोज्य पाणिनिसूत्रमर्थानुसन्दिताम् । ‘अतृकृत्वाऽनुसृष्ट्यव्यापेऽपि’ इति सूत्रेऽपि ‘अन्यत्रव्यापे प्रनिषेध’ इति वार्तिककार, प्रातिशाख्येऽपि ‘स्वरयवत्कैश्च’ (३१८०) इति सूत्रेण समाह्वयनयनादा-मुक्त्वा अन्ते ‘शिल्लिसिर्गामध्यमध्यमप्रतिषेधोऽपि (३१५५) इति प्रतिषेधप्रवचने नशाम्ना प्रकृतिभाषोऽपि विहित । अन्य-कृता सूत्रस्य नियमार्पतामाश्रित्य वार्तिकं पठित्वाऽन्यत्रैव । ‘दुपोऽद्रादीनि यथोपदिष्टम्’ इति सूत्रे ‘एष उच्चं इत्’ इत्यत्र धासूत्रपरवादे पुञ्च ‘च’ इति वार्तिकमारम्भम् । प्रातिशाख्येऽपि ‘पङ् दशमन्वयो मत्पात्रयोर्वयोश्च’ (३१७०) इति तदनुवादात् । अत्र तु उच्यते आह ‘योऽन्न’ इति, एतच्च सित्यव्युत्पादनार्थम्, नहि सतितायामुदाहरणं लभ्यते, इति टीकाकारे च शान्तान्त-रयोदाहरणं दर्शितम् । तद्रीत्या तु स्फुटमेवेदं भवति, य-पाणिनीये वार्तिके यदुक्तम्, तन्मस्कारेण तदनुवादात्पूर्वैव द्वास्तदोऽत्र निषेधित इति । एवं पाणिनीयवार्तिके ‘वर्गात्कार’ इति पठितम्, प्रातिशाख्येऽपि ‘निर्देश इतिना, कारणे च’ (११३०) इति तदनुवृत्तम् । यस्तु प्रातिशाख्ये ‘नानुस्वारस्यविमर्जनीयनिष्ठासुलोपोपप्लानीया’ इति अनुस्वारादिशब्देभ्य कारभ्यपदस्य निषेध आद्यात्, स तु पाणिनीये श्रयाहारसूत्रेऽप्येवं वर्गात्वेनाऽनिर्देशात्प्रोपचित इति प्रतीयते । एवमेवाऽन्यत्रापि प्रमद्रे यदुत्र पाणिनीयवार्तिकस्य वाजसनेयप्रातिशाख्यस्य च मनेऽप्युपलभ्यते । यानि तु वार्तिकानि न प्रातिशाख्येऽनुमृतानि तस्याभ्याः शब्दा अस्यां शास्त्रायां न सन्तीत्येव प्रायेण विद्महे । यदि हि वाजसनेयप्रातिशाख्य पाणिनेः पूर्वमभिव्यक्त्य पाणि-निना विधानानीमिति तत्राद्भवत्, तर्हि, कथं इमानि विज्ञानानि स्वसूत्रेषु चिन्त्यतः । कथं शरिरे खरि विमर्गलोपस्तेन स्वसूत्रं विहितः स्यात् । कथं च पोडशादिशब्दद्विमर्शय एष उच्चं विधीयते । अनुसृष्ट्युपलभ्यमाने दशत्रेऽपि सम्भवतीति सत्यम्, परमप्येषा विधीत् एषद दृष्ट्वापि कथमनवधानमनल्पमने । सम्भवेत् । तस्मात् पाणिनेरवोक्तमेव यद् प्रातिशाख्यमिति विद्महेति । एष पाणिनीयाः समास्यन्तित्वादिप्रसङ्गा अप्यत्रारम्भ एव स्फुटमुक्ता —‘निर्दृष्टकृत्तित्तनुपयमामानाः शब्दमथम्’ (१०० प्रा० १२९) अत्र हि चतुष्टयेऽपि समासविशेषणं एषद पाणिनीयव्याकरणं स्मारयति । व्याकरणान्तरेऽपि कृत्तित्वात्प्रातिशाख्येऽप्युपलभ्यन्ते इति पाणिनीयसंस्कारणैव कात्यायनेन विभागोऽयं प्रदर्शित इति सुरूपदं शक्यमनुमानुम् । एवं संज्ञाकरणपदति-रपि यत्तु प्रातिशाख्येऽनुमृता ‘द्वन्स्य मूर्धन्यापत्तिर्निति (११२२) इत्यादिना । न ह्यन्येषु प्रातिशाख्येषु वाहुष्येन सज्ञाकरणं दृश्यते । एवमेव एष परस्याकारस्य पूर्वल्पमभिनिधानसञ्ज्ञेन शौनकादिभिरुच्यते, कात्यायनेन तु ‘दुरोऽथं पूर्वमकार (११२०) इति पूर्वल्पपदार्थं वदता पाणिनिप्रक्रियेऽनुमृता । ‘नरदृष्ट्यप्रज्ञात्’ इति पाणिनीयप्रक्रियायां च परं लाघवमत्र ‘चदुधो दाम्’ ‘तथयो सम्’ इति (३१३४-३१३५) प्रदर्शितम्—इत्याद्यनुसन्धेयम् । तेन यद् प्रातिशाख्यस्य पाणिनिपरमवचनेवास्त-रङ्गरीचया विद्महेति । अनुपगम्यते चाप्येतिहासिकैर्वहुभिस्तथैव । तैत्तरीयप्रातिशाख्यमपि अनेनेव दृश्ययोगेऽपि । तत्राऽपि हि ‘उच्चैदात्’ (११३८) ‘नीचैरनुदात्’ (११३९) ‘समाहार स्वरि’ (११४०) इति सूत्राण्यनुदितानि लभ्यन्ते । ‘तत्या-दित उदात्तमर्धस्वम्’ इति पाणिनीयसूत्रं च ‘तस्यादिरचैस्तरामुदात्तादन्तरे यावददर्शस्वस्य’ ‘उदात्तमम दोष’ (११४१-४२) इति सूत्रद्वयेनानुवदते । अत्रापि ह्रस्वपदं स्वाथोऽच्युत्तमेव पाणिनीये सूत्रे इत्र व्याख्याकृद्भिरुच्यते । ‘पृञ्चणं पदमपुञ्जः’ (११५४) इत्याद्या संज्ञा अपि पाणिनिनेव प्रपठिता । ‘एक पूर्वपरयो’ ‘अन्तादिवच’ इति पाणिन्यनुकृत्येन ‘अथेकसुभे’ (१०१३) इत्याद्यधिकारसूत्रम् ‘अद्यन्तवच’ (११५५) इति परिभाषापि किञ्चिद्विषयभेदेनाधीयते । ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इत्यस्य स्थाने ‘तत्र पूर्वं प्रथमम्’ (५३) इति विपरिणति परिभाष्यते । ‘वर्गात्कारोत्तरो वर्गाप्या’ (१११६) ‘न विमर्जनीय-निष्ठासुलोपोपप्लानीयाऽनुस्वारात्प्रातिशाख्यात्’ (३, १६-१८) इत्यादि च कात्यायनेनेव विधीयते । अन्यत्रापि कात्यायनानुकर-णमत्र दृश्यते इति तस्यापि पाणिनिपरमवचने न स्पष्टे ।

सूत्रान्तरागामपि ऋकृत्त्र सादृश्यं दृश्यते—

ऋकृत्त्रे

- १ उद् स्यात्प्रमो (१६७)
- २ वृषोदरादीनाम् (१६६)
- ३ सन्निकर्षं सहिता (६७)
- ४ गो (७९)
- ५ न वा (८०)
- ६ नव् वा (८१)

दीर्घप्रकरणे तु सकारप्रकरणं इव वितोषेण सादृश्यमुपलभ्यते । यथा—

ऋकृत्त्रे

- २१५ कर्णस्य ऋद्धे (कर्णांश्चङ्) ।
- २१६ वृषस्य करिमोदनीदुर्भन्नेषु । (वृषामोदनी, वृषाकपि)
- २१७ कर्णे ष्ठीहाङ्कृत्त्राङ्गोपरिष्ठाप्यजनवागानाम् ।
(णीहाकार्गो, अङ्कुराकार्गो, कुङ्कलाकार्गो इत्यादि)
- २१८ विश्वस्य नरवमुरात्सु । (विश्वानर, विश्ववसु, विश्वारत्)
- २१९ मित्र ऋषौ ।
- २२० श्विन्नुपद्वराहकर्णदन्तदन्तैव्यमग्रनि चेतु । (श्वावित्, रवापद्, रवावराह इत्यादि)
- २२१ सर्वान्मो दृशि । (कीदृग्, अस्माहृक् इत्यादि)
- २२२ उचवेहती । (उचाषहनी)
- २२३ उपनरवे । (उपानरवे रोग)
- २२४ सान्नेन च समागमे । (इस्ताहलित, मुलामुलि, केशा केशि, दण्डाद्वाङ्)
- २२५ नष्ट । (अष्टाकपालम्)

- २२६ प्राक् क्षाताय । (अष्टादश, अष्टाविंशति)
- २२७ पद्-गोयुक् दन्त-शालीये च तीर्थं । (अष्टापद्म्, अष्टागोयुक्त्म्, इत्यादि)
- २२८ नाज्ञा पाडि । (क्षुरापाद्, यवापाद्)
- २२९ वने यस्त्रप्रभृतीनां प्राश्वभरनसज्ञा चेतु ।
(भील्लप्रावनम्, सु-दरावनम्)
- २३० उपमर्गस्य घानाशेकाशे नामभूते । (उपानव्, प्राङ्)
- २३१ इध्वरे गुर्वादावकारात्ने (नीवर्त, परीवर्त, परीवाप)
- २३२ प्रदन्त्यादौ सादसुदमङ्गनेषु । (प्रावाद्, प्राश्वङ्, प्रामेन इत्यादि)
- २३३ न सखन्मते लुडिते चै । (प्रावाद्गो गुरुणाम्, प्रमादो मृत्तिकाया)
- २३४ निष्ठायामित्तादौ (नीत्त, वीत्त, परीत्त)
- २३५ उ च कारो दर्शने (चकारादिकारोऽपि गृहीत (प्रतीकाराते, अनूकाराते)
- २३६ युग्मं यु । (पृवा ह्यपि, योत्तान् विन्द्)
- २३७ उद्योयुनि घेषादि (तम् शुचिम्, अरुस्य नू मह)
- २३८ इ (भ्रुषी हवम्, यदी वदन्ति, शृणुही गिर)
- २३९ सोऽस्मि दन्त्यञ्चे (कृषी न, अमीयुग, इत्यादि)
- २४० कण्ठ्ये

पाणिनीये

- १ उद् स्यात्प्रमो पूर्वस्य (८१६१)
- २ वृषोदरादीनि यद्योपविष्म् (६१३१०९)
- ३ पर-सन्निकर्षं सहिता (११२१०९)
- ४ सर्वत्र विभाषा गो (६१११२२)
- ५ " " " " " "
- ६ अष्ट-स्त्रोऽयनस्य (६१११२३)

पाणिनीये

- २१५ कर्णे लङ्गस्याविष्ठाष्टरङ्गमगिमिष्ठाङ्गिद्वरिद्वद्रनुवस्वन्तिकस्य (६१३११५)
- २१६ विश्वस्य वमुराटो (६१३१२८) नरे सज्ञायाम् (६१३१२९)
- २१७ मित्र चर्षी (६१३१३०)
- २१८ शुनो दन्तद्वराहकर्णदन्तद्वराहपदेषु दीर्घा वाच्य (वा तिक्म्)
- २१९ इदङ्गिमोरीरकी (६१३१९०) आ सर्वनाम्न (६१३१९१)
- २२० अन्वेषि च (६१३१२६) अष्टन-कपाले ह्यपि (वातिकम्) (गवि च युक्ते) (अष्टागवम्, अष्टाकपालम्)
- २२१ अष्टन सत्यायामवहुनीहृदाल्यो (६१३१४७) (प्राक् क्षातादिति वक्तव्यम्)
- २२२ अष्टन सज्ञायाम् (६१३१२५)
- २२३ अन्वेषि सह (३१३१६३) विवयस्य उपधावृद्धि)
- २२४ वनगिर्यां सज्ञायाम् कोटरकिङ्कुलकादीनाम् (६१३११७)
- २२५ महिवृत्तिरूपि यधिरधिमहितमिषु षी (६१३११२)
- २२६ उपमर्गस्य शन्मन्त्रुषे बहुलम् (६१३१२९)
- २२७ " " " "
- २२८ " " " "
- २२९ दृष्टि (६१३१२४)
- २३० हृक्-कारो (६१३१२३)
- २३१ इवचोऽनस्तिङ् (६१३१३५)
- २३२ श्वि च तुनुधमङ्गुनङ्गोऽरुणाणाम् (६१३१३३)
- २३३ " " " "
- २३४ " " " "
- २३५ " " " "

अत्रेऽपि प्रानिन्नाप्ये दीर्घस्य बहुप्रपञ्च-२५५ सूत्रपर्यन्तम् । नामप्राह तत्र तत्र दीर्घविधानम् । तत्र प्रायेण 'श्वि तुनुध' इति निर्दिष्टे सूत्रेऽन्तर्भवति । अत्रे पाणिनीयेऽपि कतिचन सूत्राणि दृश्यन्ते येषां प्रतिरूपक प्रानिन्नाप्ये न दृश्यन्ते ।

यथा—बले (६३।११८) । मत्तौ बह्वचोनजिरादीनाम् (६३।११९) । शरदादीनाञ्च (६३।१२०) । इको वहेऽपीलो (६३।१२१) । धिते कपि (६३।१२७) मन्त्रे सोमाशेन्द्रियविश्वेदस्य मत्तौ (६३।१३१) । ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् (६३।१३२) । वा पपूर्वस्य निगमे (६३।१९) (ऋजुञ्जणम्, ऋजुञ्जणम्) इति ।

अत्रापीद सादृश्यं यादृच्छिकं न प्रतीयते, अवरयमेकेन परस्य सम्प्रत्ययं दृष्टानुवादात् कृतं । तत्रापि पूर्वोक्ता युक्तिरुत्सन्धेया, पाणिनीयसूत्राणां प्रतिरूपकं प्रातिशाख्ये अत्र न दृश्यते, तत्र सामवेदे वृतादृश प्रयोगा न लभ्यन्त इति वक्तुं सुदुर्लभम् । ऋक्तन्त्रस्य केचल सामशाखीयत्वात् । सर्वशाखाणां लौकिकप्रयोगैः सह समुच्चार्यकेन पाणिनिना ॥ प्रातिशाख्ये दृष्टस्तत्र तत्र विधयं कृत उपेक्षिता इत्यत्र न किमपि समाधानं स्यात् । विश्वावसु, विश्वामित्र, इत्यादी प्रातिशाख्ये दृष्टौ दीर्घविधिर्बहिः पाणिनिना नूदितस्तर्हि 'उपानस' 'उच्चाहृती' इत्यादिषु कृत उपेक्षित इति नैतदुत्तरयितुं शक्यते । तादृशप्रयोगागमनमिति प्रसिद्धं चादुपेक्षितं सर्वत्र न वक्तुं शक्यते—'वृषाकपि' इत्यादि प्रयोगाणां सस्त्वत्तत्रादिस्यै सुप्रसिद्धत्वात् । किञ्च 'आप' 'आवराह' इत्यादौ पाणिनिनोपेक्षितमपि दीर्घत्व वार्तिककारेणोपसंख्यातम्, तेनापि प्रयोगागमप्रसिद्धिर्न सम्यक् प्रतीयते । पाणिनिर्हि 'इयच्छन सरयायाम्' इत्येवमुत्पत्तस्य सामान्येन दीर्घं विधत्ते, 'असहस्रम्' इत्यादौ तु दीर्घं न दृश्यते, तदर्थं पाणिनेर्न कोऽपि यत्नः । प्रातिशाख्ये तु 'प्राक् शतान्' इत्युक्तम्, चार्तिककारेणापि 'प्राक्शतानादिति वक्तव्यम्' इत्यनूदितम् । तस्मादनेन प्रकरणेनाऽपि 'ऋक्तन्त्रप्रतिशाख्यस्य' पाणिनिपरभवत्वमेव प्रतीयते । अनवधानेन मनुष्यसुलभेन पाणिन्युपेक्षिता प्रयोगा प्रातिशाख्ये सामसहितायामभिव्यक्त विशेषेण सगृहीता, त एव च वार्तिककृता पश्चादनुदिता इत्येव कल्पना उपययन्ति । सूत्राप्येकविधानि समुत्पेक्षितानि यदि स्युः, तर्हि अनवधानं न सम्भवतीत्यसङ्काशेदितम् । किञ्च तिङ्ङादिविधया प्रातिशाख्येषु न ऋपि विभिन्यन्ते इत्यनेकधैतव्युक्तम् । तत्रैव हि दीर्घप्रकरणे 'निष्ठायाभिस्तादौ' इति यदिद् 'वरित' इति पाणिनिसूत्रस्य प्रतिरूपकं दृश्यते—त सर्वथास्य पाणिनिपरभवत्वं साधयतीति कृतं प्रपञ्चनम् ।

इदञ्च वैचिध्यमालोक्यते, यद्-ऋक्तन्त्रकार समासे विभक्तिलोपार्थमपि सूत्रं प्रणयति—'विभक्तिलोप (११) चकारो एदादावभ्यास चापि चकारधृतिमनुविधत्ते' 'हृ चकारमस्वयदृष्टे' (पूर्वोक्तं (१११) सूत्रे) नहि समस्तपदानां तिङन्तादीनां च सामप्रक्रिया प्रातिशाख्येषु कान्युपलभ्यते । समास-धातु-निष्ठा-सर्वनामाविसंज्ञाशास्त्रस्य सूत्रेषु व्यबहृता दृश्यन्ते—या न विपया प्रातिशाख्यानाम् । भासकेशे नामग्रहणमिति परिपाठ्यपि बहुधा लोच्यते । सूत्ररचनाप्रणाली च बहुत्र पाणिनि-मनुसरति, बहुत्र चातीव बिलक्षणम् । तच्च वैलक्षण्यं युद्धिर्विक संपादितमनेन प्रतीयते । तस्मात् पाणिनीयव्याकरणसंस्काराया समवेतदिति सम्भवति । इदं तु दृढं प्रमाणमस्य पाणिनिपरभवत्वे—यद्ये प्रयोगा पाणिनिसूत्रेन सिद्धन्ति, वार्तिककृता यदर्थं प्रयत्न उपसंखयता—तेष्वत्र साधिता दृश्यन्ते । यथा—'स्वैरिणी' 'अशौहिणी' इत्येतदर्थं 'भाषायां गांपरयो' (१९) इत्येतत् विहितम् । सामन्तागत्या व्याकरण विरचयतो भाषाविपयिणी चर्चा क्रियतुपुनरेपि विचार्यम् । अथवा भाषायामिति प्राञ्जण भाषाभिमेता स्यात् । तथैव ग्रीह, प्रैष्य वसतर्गणम्, इत्यादिपाणिन्युपेक्षितप्रयोगाः सिद्धयर्थमपि 'उपसर्गादृष्ट्वौ प्रैष्यायं' (१८) 'वन्तरादीनाम्' (१०६) इति सूत्रयति, 'ऋते च तृतीयासमासे' इति वार्तिकमनुसरश्च 'मासे घञ्छति' (१०३) इति सूत्रयति । अत्र समासवादायै 'मान' शब्द एव प्रयुक्त, दीर्घसदायै च 'व' शब्द इत्यपि वैलक्षण्यमालोच्यमेव । 'द्युतो वन्तवप्रा' इत्यादिदीर्घानुवादाश्च दीर्घप्रकरणे दृशित एव । यदि हि सूत्राणीमानि पाणिनिरद्वयत्, तर्हि कथं तदनुसृत्य स्वयं भवि 'स्वैरिणी' 'ग्रीह' इत्यदि सिद्धयै कृद्भि न व्यकास्यत् । न ह्येवविषयमनवधानं सम्भवतीत्यसङ्काशेदितम् । तस्मात् पाणिनि परभवत्वमेव ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यस्यापि स्पष्टं सिद्धति । यत्त शाकटायनप्रणीतं च प्रसिद्धा पाणिनिपूर्वभवत्वमस्य प्रातिशाख्यस्य साधयन्ति, परभवत्वाप्युक्तसूत्राणि च प्रसिद्धानि पश्चादिति वक्तुमीहन्ते—तदपि न दृश्यम् । शाकटायनप्रणीतवस्यैवाग्निशे आरम्भ एवान् 'भासो नाद' इति शाकटायन' इत्येव नाम्नोऽस्ति शकटायनानुवादा दृश्यते, यदि हि शाकटायन एव ऋक्तन्त्रं प्राणेश्यते, कथं दृष्टमेव स्वयमन्ववदिष्यत् ? किञ्च अन्येषु प्रातिशाख्येषु शाकटायनमनं यद्युद्धतम्—न त सर्वमिह निराश्रयते । तथा हि—प्रथममन्वर्णं मुदि शाकटायन (का प्र ३।९) जिह्वाभ्रूलोयोपध्मानीयौ शाकटायन (३।१२) पठित इति शाकटायन (३।१०) इति कात्यायन आह । शबसेषु परेषु विसर्गं शाकटायनमते शपसस्त्वतामा' नोति, शाकटायनते तु विसर्ग एव तिष्ठति । तथा कपयो परमोर्विसर्गस्य जिह्वाभ्रूलोयोपध्मानीयौ भवत शाकटायनमते, शाकटायनते तु न भवत । परि-उपसर्गां पर 'न' इति पदस्य चकारो ण्वमापद्यते शाकटायनमते इति तदभिप्रायः । न तादृश किमपि विधानमेषु सूत्रेभ्यालोक्यते । 'प्रथमं शाकटायन (प १ सू १६) इत्यादि च शौनकेनोक्तम्, अवसाने प्रथममेव व्यञ्जनं शाकटायनमतेन तिष्ठति, न तु तृतीयस्य अन्तस्तामापद्यत इति तदभिप्रायः । तादृशमपि किञ्चिन्नेहालोक्यते । तस्मान्नेदं सूत्रं शाकटायनकृतमित्येव प्रतीयते । भवतु वा केनचिद्वाकटायनेन प्रणीतमिदम्, पाणिनिपरिचितस्तु शाकटायनोऽयं नैव सम्भवति 'लड' शाकटायनस्यैव' इत्याद्यानां तिङ-तविधीनामत्र प्रसक्तैरेवाभावात् । माधवीयधातुवृत्तावुक्तपूर्वस्य चिणुधातोश्चाप्यत्राप्रसङ्गः । तस्मात् पाणिनिपरिचित शाकटायनो वैयाकरण एव भवितुमर्हति, न प्रातिशाख्यत् । यत्तु पाणिनिपरभवत्वासाधकानि सूत्राणि प्रसिद्धानि, पश्चाद्विदितानिस्तु स्यते, तदपि प्रमाणाभावेऽनवश्यमेव भवति । भवतु वा प्रसिद्धरहितं किञ्चित् पाणिने पुरातनम्, तस्य किं रूपमिति ज्ञातुमयं दुःशकमेव । अजीपलम्बमान्तु पाणिनिपरभवत्वेति वच साधयाम ।

उपसूत्रादीनि तु एतत्सुख्ययोगेसाध्येवेति विस्तरमभ्या न प्रथमा लोच्यन्ते ।

अथ दौर्नकीयम् ऋग्वेदप्रातिशाख्य परं सन्दिह्यते । तस्य पाणिनिपूर्वभवत्वे परभवत्वे चोभयथापि युक्त्य सुदृढा सम्भवन्ति । पूर्वभवत्वे तावदुत्तरी प्रदर्शयाम —

१ अस्मिन् प्रातिशाख्ये, सूत्रप्रक्रिया मुख्यस्थिता न दृश्यते । कारिकारूपाणि प्रायेण सूत्राणि, पाणिनिकात्रे हि सूत्रमस्य मुख्यस्थितता जाता, तत एव पाणिनिपरभवेषु प्रातिशाख्येषुपि सूत्रशैली पाणिनिसमानैव प्रतीयते । केवल शौनक प्रातिशाख्य एव कारिकादिरूपेण विलक्षणता दृश्यमाना तस्य पूर्वभव एव रयापयति ।

२ सूत्रनिबन्धनशैल्यामपि गौरव दृश्यते । यथा हि पाणिनिना 'तस्मिन्निति निदिधे पूर्वस्य' 'तस्मादि युत्तरस्य' इत्यादि परिभाष्य सप्तमीपदभ्यादिविभक्तिभिः सत्त्वेण स्वाभिमतोऽर्थो बोधित, कात्यायनादिभिः प्रातिशाख्यवृद्धिश्चापि सोऽध्वानुसृत । तथात्र शोनेकीये न दृश्यते । तथा हि—'अक सवर्णं दीर्घ' इति पाणिनिसूत्रसमानार्थक सूत्र तत्रालोच्यताम्—'समानाचरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम् (२५१५ सू) 'उभे समानाचरे सस्थाने (सवर्णं) एक दीर्घं स्वर प्राप्नुत इति तदर्थ । सवर्ण-सज्ञाया अकारणाद् 'एक पूर्वपरयो' इत्यपरिभाषणात् स्वरसन्ध्यादिप्रकरणविभागामावाच क्रियज्ञौरवमत्र कर्तव्यमभूदिति पर्यालोच्यम् । तथैव 'आङ्गण' इत्यस्य स्थाने च 'इकारोदय एकारमकार सोदय' (प २१ सू १६) अत्र 'अमे'-इत्यस्य स्थाने 'उदय' शब्द प्रयुक्त । इकार उदय परो यस्मात्, साहच्य अकार सोदय—अभिमतवर्णसहित एकारमापद्यते । अत्रापि तथैव गौरव दृश्यते । 'इको यणचि' इत्यस्य प्रतिशब्दकम् 'समानाचरमन्तस्था स्वामकण्ठ्य स्वरोदयम्' (२१२१) इति । स्वरोदयन्-स्वरपरन्, समानाचरम्—अथै समानाचराण्यादित, इति परिभाषितम् इ-उ-वर्णादि, अकण्ठ्यम्-अकारभिन्नम्, एनाम्-स्वसदृशीम्-अन्त र्धाम्-अन्त स्ववर्णरूपतामापद्यत इति । तत्रापि पाष्यवाधकभायाध्विचारात् सवर्णदीर्घरिपयेऽपि तद्विषय कृत 'न समानाचरे स्वे स्वे' (२१२२) इति । पाणिनिप्रक्रिया तु यदि शौनकेन दृष्टाऽभविष्यत्, न तर्हि गौरवमस्त्येव परिपाटी तस्य सूत्रैवद्वयत । तत्र पाणिनिपूर्वभवमस्य प्रतीयते ।

३ सज्ञापरिभाष्यमत्राल्यवपम्, यदपि दृश्यते-तद्विलक्षणमेव, तस्मात्पाणिने प्रभाषोऽत्र न कश्चिदपि दृश्यते ।

४ अनुगम प्रायेण न दृश्यते, शब्दस्वरूपप्राहमेव तानि तानि कार्याणि विशेषेण विहितानि दृश्यन्ते । यथा—'आविहं विज्योतिरियुत्तरच्चेकार' (४१७०) इति विसर्जनीयस्य पच शब्दस्वरूपग्रहणपुर सरमेव निर्दिष्टम् । पाणिनेस्तु 'इतुदुपधस्य चाप्रयस्य' इत्यनुगमो दृश्यते । तथैव पाणिनि 'पद्यया पतिपुत्रपृष्टपारपदपयस्योपे' (८१३५३) इत्यनुगमेन पतिशब्दे पदशब्दे च सर्वत्र विसर्गस्य सत्प्रमुक्त्याम् । शौनकस्तु प्रातिशाख्ये—'अन्त पाद् विग्रहे दकारपूर्वं पतिशब्दे ह्यपरे पुत्रपदाद्' (४१४२) इति पतिशब्दे परे सत्प विघायापि चास्तोरित्येतपतिशब्द उत्तरे (४१४६) इति पुन पतिशब्दपुत्र पद्यता एव सत्त्वं विदधानि । पदशब्दे च परे पदानि पृठीवैव सत्प्रमुक्तविधत्ते (४१५९ सूत्रे) एव प्रायेण सर्वत्रैव, तस्मात् पाणिनिप्रक्रिया नास्य परिचिता, पूर्वभव वादित्येवमनुमत्तु शक्यते ।

५ कश्चिद्व्युत्पन्नकेन सामान्येन विहिते पाणिनिकृतो विशेषनिर्देशोऽपि दृश्यते । यथा 'ओकार आमन्त्रित प्रयुद्ध' (११६०) इति सम्बोधन ओकारस्य प्रयुद्ध च सामान्येन शौनकेनोक्तम्, प्रकृतिभावस्तु अत्रे 'प्रकृत्येतिकरणाद्' प्रयुद्धा' (२५११) इति इतिहासे पर एवोक्त । पाणिनिना तु 'सङ्गुद्धौ शाक्यस्येत्यावनायो' इति प्रयुद्धसञ्ज्ञैव इतिशब्दे पर एव कृता, तत्राप्यवैदिक इतिशब्दे इति सोऽप्य विशेष । तथैव 'सत्र प्रथमैरपधीयमान शकार' शाक्यस्यपितृशुकारम् (प ४ सू ४) इति शौनकेन वार्गप्रथमा परस्य शकारस्य सर्वत्र दृकारो विहित । पाणिनिना तु 'शरद्वोऽपि' इति श्रय परस्य शस्य अदि पर एव दृकारो विहित इति विशेष । तस्माद्विशेषनिवृत्तक पाणिनि परभव एव सम्भाव्यते इति ।

अथ पाणिने पूर्वभवत्ये शौनकप्रातिशाख्यस्य परभवत्ये च युक्त्य प्रदर्शयन्ते—

१ शौनकीये प्रातिशाख्ये मङ्गलार्थं पद्य इत्यत आदौ । पाणिनिपर्यन्त सूत्रेषु मङ्गलाचरणप्रदतिर्न दृष्टा, अधशब्देन ओङ्कारेणैव वा सूत्रकृता मङ्गलपूर्ति । तस्मात्प्रातिशाख्ये श्रूयमाण मङ्गल सूत्राणामेवा पाणिनिपरभवत्वमेव ध्वनयतीति विचार्य विमर्शं कृत्वा ।

२ उपधासामानादिसज्ञा अस्मिन् प्रातिशाख्येऽपि न्यवहृता, 'व्यवपूर्वाण्यसमासयोगे' (११९९) 'सहोपधो रिफित एक वर्णवद्' (११९०) इत्यादिषु सूत्रेषु । न तु सज्ञाऽत्र पूर्वं विहितेति पाणिनीयसंस्कारेणैव तत्संज्ञाप्यवहारोऽनुमीयत इति परभव वमस्य सिद्धयति ।

३ 'उत्तरो च द्वौ शरी' (आकारमापद्येते) अनेन सूत्रेण 'अन्वते वा उ' इत्यत्र प्रथमत आकार एव विधीयते, पाणिनीये तु पूर्वमायादेश कृता ततो यकारलोप इति प्रातिशाख्ये लाघव दृश्यते । यकारवकारलोप पाणिनीये विकल्पित, इह तु यत्र यकारादेशोप न दृश्यते, तत्र 'वायवायाहि' इत्यादौ यकारगमो विहित । पूर्वमेव 'विसर्जनीयो अरिफिनो दीर्घपूर्वं स्वरोदय आकारम्' इत्यादिना 'वा ओपधी' इत्यादौ विसर्गस्य स्पष्टभावमेव सत्त्वेण विहितम् । 'इस्वपूर्वस्तु सोऽकारम्' (२१२७) 'ओकार इस्वपूर्' (४१२१) इत्यादिभिर्विसर्गस्यैवाकाररूपता ओकाररूपता च लाघवेन कृता । पाणिनीये तु विसर्गस्य सत्वम् रम्, यश्चयुच वा, तदनु लोप सन्निवर्तित गौरव दृश्यते । लाघव चेद् परवर्तित एव सम्भवति, न हि पूर्ववर्तितो लाघव दृष्ट्वा परवर्ती गुरुभूतमुपायमारचयेदिति प्रकृतिसिद्धम् । तस्मात् परभव वमेव प्रातिशाख्यस्यालुमीयते ।

४ पाणिनिना 'प्रकृत्यान्त पादमन्यपरे' (६३११५५) इति च्छान्दसप्रक्रियासूत्रे पररूपापवाद प्रकृतिभाव विदधता अकाराद्यकारवकारयो परयो प्रकृतिभाव प्रतिपिद्ध, तत्र पररूप भवत्येवेति सदाशय स्पष्ट । परम् 'यतै सीचन्ते अयतम्' 'मित्रमहो अवद्यात्' इत्यादौ यकारपरप्यकारे पररूप न दृश्यते । तद्वि पाणिनीयैर्वाङ्मूलकदेव समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु यकारवकारयोर्लुच्य यत्र, तत्रैव पररूपम् इति विशेषेण नुवता 'लघुयकाराद्यपर पर चेदिति (२३५) सूत्रेण उक्तोदाहरणयोर्व-

कारस्य सयुक्तत्वेन सयोगपरत्वेन च मुख्य स्वपरिभाषयाश्रित्य पररूपसमाधानं तत्र सम्यक् कृतम् । यदि पूर्वमेव पाणिनिनेदं दृष्टं स्यात्, तर्हि न ॥ 'अथ्यपरे' इति सामान्येन ब्रूयात् । प्रत्यञ्च विधानं दृष्ट्वा नानवधानं सम्भोजीति । तस्मात्परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्यानुमीयते ।

५. पाणिनिना 'शरद्धोऽटि' इति श्रय परस्य शकारस्य अटि पर एव छकारो विहित । पर 'वञिन् छ्नधिहि' इत्यादावपि शकारस्य छत्वमाह्वयते । सोऽयं न श्रय पर, ॥ वाट्परक । तदर्थं प्रातिशाख्ये शौनकीये 'छकार तयोः रुदय शकार' (४१२) इति प्रकारचकारयो परस्य शकारस्य परवर्गनियममनाश्रित्यैव छकारो विहित । यदि हि पाणिनि पूर्वमीदृश विधानमद्वेषत्, तर्हि अवश्य 'छ्नधिहि' इत्यादिप्रयोगमिद्वयर्थं स्वयमपि यत्नमकरिष्यत् । तेन परभवमेव प्रातिशाख्यमनुमीयते ।

६. अथेदमेक विमर्गस्य सत्त्वविधायक सूत्रं पाणिने शौनकस्य च बहून्ने सचदद् दृश्यते—

क करत्करतिक्रुधिकृतेऽनदिते (पा० ८।३।५०)

कर कृत क्रुधि करत्करित्यपि परेषु (शौ० प्रा० ४।४३)

अत्र पाणिनीये 'करति' इति पदमधिकम्, न तद्यातिशाख्ये दृश्यते । प्रातिशाख्ये च 'करम्' इयधिकम्, न तु पाणिनीये ङ्ङ्ते दृश्यते । अदिते पर्युदात्म्यं पाणिनिना प्रोक्तं, न तु शौनकेन । तत्रास्माकं पूर्वाकां युक्तिरप्यालोचना-पाणिनेयोंऽश प्रातिशाख्ये त्यक्तं, स ॥ शकशाखायांमनुष्यलम्भादिति शक्यसमाधि । यस्तु प्रातिशाख्याश पाणिनिना त्यक्तं, तत्र मन्माधानं न यस्तु शक्यम् । पाणिनीयस्य सर्वशाखासंप्रादृश्यान् 'सहस्करम्' इत्याद्या प्रयोगां कुन पाणिनिनोपेक्षिता-इति नैतद्युक्त्येन समाधातुम् । तस्मात् परभवेन शौनकेनैव पाणिनीयं सूत्रमनुदितम्, तत्र च योंऽश स्वशाखाया अनुपयुक्तं म परित्यक्तं, यश्चाश स्वशाखीयोऽपि पाणिनेरनवधानेन त्यक्तोऽभूत् स सगृहीत — इत्येव कल्पना उपायसी । तत्रश्च परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्य दृष्टं सिद्धमिति ।

७. अथेदमितदृष्टं प्रातिशाख्यस्य परभवचे प्रमाणम्—दृष्ट्वाश, दृष्ट्वाश, दृष्ट्वा, इत्यादीनां सिद्धये पाणिनेर्न दृश्यते प्रयत्न । वार्तिककृता तदर्थम्—दुरो दाघानाशङ्कामध्येऽनुसुत्तरपदादे ष्टुत्र च' इत्युपसर्प्यातम् । शौनकीयप्रातिशाख्ये तु दृश्यते तदर्थं सूत्रम् 'दृष्ट्वाशङ्कालभ्रवादा दुरदृष्टुत्समस्य नेपु नन्त् (प ५।५५) यदि हि सूत्रमिदं पाणिनिना दृष्टं स्यात्, कथं तर्हि तेनेमे प्रयोगा उपेक्षिता स्यु । तस्मादनवधानेनैव विच्छेदा इमे प्रयोगा, वार्तिककारेण प्रातिशाख्यकारेण च पश्चात् सगृहीता इत्येव सम्भवति ।

८. सधैव 'ऊन्मोदय प्रथमस्पर्शमेके द्वितीयमाहुपदान्तभाजम्' (प ६।५४) इति शौनकीयसूत्रम् । तत्रैव 'अथो द्वितीया शरि यौष्करसादरिति चाध्यम्' इति वार्तिकस्यैवानुवृत्ति । न हि पाणिनिः सूत्रेऽपि दृश्यते । यदि हि पूर्वस्थितमिदं पाणिनिना दृष्टं स्यात्, तर्हि नैवोपेक्षितं स्यात् । तस्मात्परभवत्वमेव प्रातिशाख्यस्य दृष्टीभवति ।

९. शकारापरस्यापि ण्यविधानम् 'न मध्यमे स्पर्शवर्गेऽन्येतेम्' इति निषिद्धव्यवधानपरिगणनं च कात्यायनीये प्रातिशाख्ये इत्यादि दृश्यते । तत्रश्च तत्रोक्तयुक्तयैवास्यापि परभवत्वमेव सिद्धमिति ।

१०. शौनकीये स्वादेर्नाम दृश्यते । व्याडिश्च पाणिनिसूत्रार्गं व्याख्यातेति सुप्रसिद्धा किंवदन्ती । तत्रश्च व्याडेरनामन शौनक कथं न भवेत् पाणिनेर्योषीन ।

सा एता पाणिनिपरभवत्वे युक्तय । अत्र परभवत्वे उपात्ता युक्तय एव ददा प्रतीयन्ते । पूर्वभवत्वयुक्तयस्तु याहुत्येन प्रातिशाख्यसामान्योपक्रम एव समाहिता जस्माभि । कारिकाभि सूत्राणां प्रणयनन् पाणिनेरुत्तरकाले एव प्रागेव दृश्यते । स्वयं प्रातिशाख्येना कात्यायनेनैव सूत्ररूपायनेनापि वार्तिकानि श्लोकेरेवोक्तानि । सेय कात्यायनस्य शौनकस्य च समाजा सौत्री न पाणिनिपूर्वभवत्वा साययितुमीडे—इत्यादि समाधेयम् । भाष्यकार उच्यतेऽपि प्रातिशाख्यस्याप्यपि पाणिनीयशेष-उमे-आह प्रयोजनरूपनावमरे—'तथा व्याकरणे यस्मान्मान्येन, यथा 'श्रुचि तुनुषमहुत्तुत्रोरेव्याग्याम्' (पाणि ६।३।३३) इत्यादि तद्व्यवस्थापयितुमिदमारभ्यते । न सर्वत्रैतानि पदान्यस्यां शाखायां दीर्घाभि भवन्ति, इति । एव प्रातिशाख्येन्दोव्याकरणैर्यं स्वर्वांस्तु शाखास्तु सामान्येन लक्षणमुच्यते, तदेवास्यां शाखायांमनेन व्यवस्थाप्यते' इत्यादि । अथर्वणप्रातिशाख्ये ॥ स्वयं सूत्रतृतेर्वायंऽप्युपन्यस्त 'एवमितेति च विभाषाप्रस्त सामान्येन' (अथ प्रा ३।२) इति । सामान्येन लक्षणं पाणिन्यादि विहितेन यद्विकल्पमासम्, तदेवमस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति तदर्थं ।

यदि तु व्याडिश्च पाणिने पूर्वभवोऽभिमन्यते, पाणिनिसूत्रव्याख्यात्वात् तस्य भाद्रियते, अन्यो वा व्याडि कश्चन पाणिने पूर्वभव स्वीक्रियते । प्रातिशाख्ये चामिन् बहुवांऽशा अर्वांशना पर्यंशोजिना अनुमीयन्ते, दृष्टा अण्यस्वल्पप्रयोगा शब्दा पाणिनिना सत्त्वेपपक्षपातेनोपेक्षिता एवेति च स्वीक्रियते, तर्हि स्वीक्रियता नाम प्रातिशाख्यस्य पूर्वभवत्वमपि । इदानीन्तु यस्मिन् रूपे शौनकीय प्रातिशाख्य परयाप्त —तद्विद् रूप पाणिने परभवमेवेति निर्गीतमस्माभि । भवेयुरवश्यं पाणिने पूर्वमपि प्रातिशाख्यानि वा विविक्षितं, न तानीदानीं दृष्टिविषयता कस्याप्यापान्ति । यानि स्वल्प उच्यन्ते व्याकरणानि प्रातिशाख्यानि वा तेपु सर्वत पूर्वभवो भगवान् पाणिनिरेवैवस्माकं सुदृष्टी निवित्वादम् । अत एव वैदिकं अपि ब्रह्मथडे वेदान्तेषु 'वृद्धिरादैच्' इति पाणिनेरादिष्टुमेयाधीयते न तु प्रातिशाख्यादीनाम् । तस्मात् पाणिनेरन्यैर्हितव सर्वं स्वीकृतमिति निर्दिष्टव्यम् । तत्र च प्राचीनत्वमपि मुख्यो हेतुरस्त्विति ।

निरुक्तकृतः पार्ष्णीपर्यम् ।

अथ निरुक्तकृतो भगवतो यास्काचार्यात् पाणिनिर्मंगवान् पूर्वमेव परमो वेत्येतदपि कालनिर्णयप्रसङ्गे विचार्यमेव । अत्र विषयेषुभयथा प्रतिपत्तिरस्ति, उभयत्र च सम्मान्या युक्त्य सन्ति । श्रीसत्यव्रतमामथमिमहाभाग स्वीये निरुक्तालोचने भगवन्त पाणिनि यास्काद् द्वित्रिदशतन्त्रादीर्पूर्वभगवन्नीकरोति । तस्य चैता युक्त्य —

१ पाणिने 'पर सत्रिकर्षं सहिता' इति सूत्र निरुक्ते प्रथमेऽध्याये षष्ठे पादे (१० क) उद्घृत दृश्यते इति सर्वत प्रधानतमो हेतुः । अत्र केचन शङ्कन्ते 'पाणिनिनेव निरुक्तादुद्घृतमिति कुनो न मन्यते ? निरुक्तकृता स्वयं तद्वचन सहिताया ह्यन स्यात्, तच्च मध्यम ज्ञान्या पाणिनिनेवोद्घृत स्यादित्यपि सम्भाव्यत इति । पर वेद ग्रन्थपर्यालोचनया सिद्धयति । निरुक्तकारो हि न तत्र सहिता लक्षयितुं प्रवृत्तः । किन्तु परेया सम्मतिरेव तेन तत्रोद्घृतेति ग्रन्थपर्यालोचनया सिद्धयति । निरुक्तशास्त्रस्य प्रयोजनानि तत्र चास्केन वर्णयन्ते, तेऽत्रिदशमपि तेनोपात्तम् 'अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते' इति । निरुक्तेन तत्र पदस्यार्थं विज्ञाते पदविभागो वेदग्रन्थेषु सम्भवति, अर्थज्ञाने च निरुक्त प्रधान सहायकमिति पदविभागोऽपि निरुक्तमाध्य इति तदासाय । 'अथसाय पद्वते रज मूल' इत्यस्मिन् ग्रन्थे अवसायेति अवमशब्दस्य अनुपपन्नवचनम्, तस्मात्तत्र पदकारैरेवप्रहो न क्रियते । 'अत्रमाय अधान्' इत्यत्र अयोपसृष्ट स्वतिस्यन्त इति अवेत्युपसर्गपदेऽत्र प्रकृतं क्रियते । विनार्थज्ञानकथमिदं विज्ञापितं कुत्र लयवन्त कुत्र वा चतुर्थ्यन्तमिति । पूर्वमेव पदरूपमेव 'निर्द्ध-या' इति पद 'दृते निर्द्ध-या इदमाजगाम' इत्यत्र 'निर्द्ध-या' इति पदग्रन्थेन मन्यते, 'परो निर्द्ध-या आचरत्' इत्यत्र तु 'निर्द्ध-या' इति चतुर्थ्यन्तं विद्यते । तदिदं विनार्थज्ञानं कथं सम्भवेत्, कुत्र पद्यन्तं कुत्र वा चतुर्थ्यन्तमिति । एव प्रयोजनमुक्त्वा अत्रैव 'पर सत्रिकर्षं महिता' इति 'पदमहृति सहिता' इति सूत्रद्वयं सुवृत्तम् । तत्र प्रथम पाणिनीये, द्वितीये च व्यत्ययेन 'सहिता पदमहृति' इति शक्यप्रतिपाद्ये लभ्यते । अत्रे च निरुक्ते 'पदमहृतीनि सर्वचरणानां पार्ष्णीदानी' इत्युक्तम् । अत्र भाष्यकृद् दुर्गाचार्य 'पदविभागप्रमत्तमुना सहितालक्षणमाह' इति सूत्रद्वयमवतारयामास । 'पदमहृति सहिता' इति चेन्न व्याचष्टे 'अत्र द्वेषा वर्णयन्ति-यदाना या महृति सेय पदमहृति सहिता, सहितानो हि पदानि प्रक्रियन्ते, तस्माद्विकार पदानि । अपरे पुन पदानि प्रकृतिर्यस्या सेय पदमहृति । पदान्येव हि सहन्यमानानि सहिता भवन्ति । तस्मात्पदान्येव महृतिः, विकार सहितेति । सर्वथा चरणानां शाखान्तरागम्य, यानि पार्ष्णीदानी—प्रतिपाद्यानि तानि पदमहृतीनि, पद तेषु महिताया महृतिवेन चिन्त्यते । तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः । अत्रे च श्रीदुर्गाचार्येण सहिताया महृतिच समर्थं 'समयमात्रमितरत्-स्यशास्त्रनियतमेव' इत्याद्युपमहृत्तम् । एव महितालक्षणमसक्त प्रमत्तोपात्तमेवेति व्याख्याहृते न मन्यन्ते । अप्रमत्त च निरुक्तकृत स्वयं लक्षणं मयाद्-इत्यपेक्षया परस्य लक्षणमुद्घोदित्वैव समुचितं प्रतिभानि । पाणिने शौनकरस्य च सूत्रे निरुक्तकृतोद्घृते इत्येव कल्पना सम्भवा भवति ।

वयन्वत्र भूम — न केवल प्रमत्तानुप्रमत्तया अप्रमत्तकथनमेव यास्कस्य मन्तव्यम्—अपि तु प्रमत्तेन सुमगतमेवैतत् । तथा हि—पदविभागो योऽयं निरुक्तस्य प्रयोजननयोपन्यस्य, तत्रेयं शङ्का समुत्पिद्यते—यन्माभूपदविभाग, किं नरिद्धृतम्, सहिताया ये मन्ता यथा पठिता, तेषां तथैव पाठेन वयं कृतार्या । पन्थमानाया सहिताया एवाऽऽद्योपादकत्वादिनि । तत्रेव यास्कस्योत्तरम्—पदानि हि महिताया महृति, तान्येव मूलभूतानि । पदान्येव हि सहन्यमानानि सहिता भवति । यदि नामत्रि-यद् पदानि—कथमपि सहिता प्रादुर्भवेत् । तस्मात् पदानामुपेक्षा न कर्तुं युज्यते इति । अस्मैव स्वपक्षस्य समर्थनाय तेन पाणिने शौनकरस्य च लक्षणे उद्घृते । पदानामतिशयित सन्निधानमेव सहितात्वेन पाणिनिना मन्यते, शौनकेनापि च पदानि महृतिर्यस्या सा सहितैरुच्यते । सर्वाणि च प्रातिशाख्यानि पदाना महृतिच ब्रूवत इति । तदिदं ग्रन्थस्य सुसङ्गति । अन्यद्वीयं सूत्रद्वयमेव तत्रोद्घृतमिति चारिदम् पक्षे सुस्पष्टम् । भाष्यकृद् दुर्गाचार्य पाठमात्रेणाऽऽफलोत्पत्तिवादी आधुनिक इति तेन सहिताया महृतिच बलात् प्रथमे समर्थितम् । यास्कस्तु अर्थपक्षपातीति पदानामेव महृतिच स ब्रवीति इति युक्तं प्रतिभानि । तदथ पाणिने तस्मादपि परभवत्य शौनकप्रातिशाखायस्य सूत्रस्य शोद्धरणत् पाणिनिपरभवत् तस्य सुतरा सिद्धम् ।

२ निरुक्ते (अ ४ ख २५) अस्या इति अस्य इति च पदे प्रोक्तं यास्केन 'अस्या इति चास्येति शोदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे, तीर्थाथैरनुदात्तम्, अर्थाथैरनुदात्तम् । इद् च 'इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तलृतीयाद्' इति पाणिनिस्तु सवादि, तदनुकरणमेव सूचयतीति पाणिनिपरभवत्तमेनास्यानुमीयते ।

३ पाणिनिप्रोक्ता कृच्छ्रितसमासादिमज्ञा, उपधादिसंज्ञाश्चापि निरुक्तकृता व्यवहृता पाणिनिपरभवत्तमे तस्य रदापयन्तीनि ।

४ 'न सर्वांगीति गार्ग्यो वैयाकरणाना चैके (अ १) इति यथास्केन सर्वाणि नामान्याख्यातजानि न सन्तीति वैयाकरणमनुपन्यस्तम्—तथापाणिनेरेव सुसुकुट दृश्यते, तेनैव 'अथवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' 'कृतद्वितमामाश्र' इति सूत्रयत्ता सुकुटं पुत्राऽ-युपसृष्टद्विक्रियप्रातिपदिकमत्ता स्वीकृतेति ।

५ 'आपनीफगडिनि फगतेश्चरुतीतवृत्तम्' (निरु २।३६) इति यास्कोक्तिरपि पाणिनिनाऽन्वा-न्याता यद्बहुगन्तप्रक्रिया स्मारयन्ती परभवत्तमेव कथापयति ।

श्रीसत्यव्रतसामभ्रमिमहाशयस्तु निरुक्ते बहुत्र यद् व्याकरणपदं वैयाकरणपदं च व्यवहितये, तसर्वमेव पाणिनिपरभवत्तमेव व्याकरणस्य विस्तरेण प्रतिपादितवान् । पाणिनिपूर्वमेवस्य कस्यापि व्याकरणस्याभावादिति । तत्त्वतदसामभ्रिदंतया पाणिने पूर्व व्याकरणान्तरागमत्ता समर्थयामासैतिराशङ्कमेव विस्तरेण । अत्रापि च प्रथमा युक्तिं विहायन्या सिधिलप्राया एव । अस्या, अस्य, इति पदद्वयं वेदेषु उदात्तमनुदात्तं च दृश्यते । तदेतन्निरुक्तकृता स्पष्टीकृतम्—तदेव च पाणिनिना नूदि-

मियपि सम्भवति । नह्यत्र विनिगमक पर्यायम्—पाणिनिना यास्कमतमनूदित वा यास्केन पाणिनिमतमनूदितमिति । उभयथाप्येतत्सम्भवति । प्रयुक्त उदात्तानुदात्तयोर्लक्षणमिहार्थप्रधान यच्चिरुक्तकृतोक्तम्—तत्पाणिनीयेन विरुद्धवत्, तेन प्वनिकृतयोरेवोदात्तानुदात्तवयो स्वीकारात् । तथैव कृतद्वितादिसञ्ज्ञा पूर्वंपु न्याकरणेष्वपि भवेत् । ता एव निरुक्तकृता व्यवहृता स्वरित्यपि यन्भाव्यत एव । पूर्वैरपि चैयाकरणैर्नाम द्वैविध्येन न स्वीकृतमिति को नाम वचुमीष्टे, तेषां व्याकरणानां यावत् परिचयो न भवेत् । आपनीफगदिति चर्करीतकृत्तमिति तु प्रयुक्त विपरीतम्—चर्करीतमिति नाम प्राचीनेषु व्याकरणेष्वेव प्रसिद्धमासीत्—इति हि स्फुट पूर्वमसाधयामेति । केवल सहिनालजगणस्योद्भरणमिति युक्तिरेवात्र प्रवला । 'दृष्ट वरमदृष्ट' इति न्यायश्चावश्य श्रीसामभ्रमिणोऽनुकूल । पाणिनीये ह्युक्त सर्वे स्पष्ट इत्यते—अन्येषु तु केवल सम्भवमात्रमुच्यत इति पाणिनिपरमन्वस्वीकारे दृष्टसूत्रा कल्पना स्यादिति ।

अथ यास्कस्य पूर्वभवत्वे युक्त्य आलोच्यन्ताम्—

१ महाभारते यास्कस्य तदीयनिरुक्तस्य च नाम इत्यते, पाणिनेस्तु ष इत्यते । तेन यास्कस्य महाभारतसहितापेक्षयापि पूर्वभवत्व स्पष्ट सिद्धयति ।

यास्को माधुपिरुथयोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥

स्तुत्या मा शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधी । मत्प्रसादादधो नष्ट निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥

(महा शा प ३४२ अ ७०, ७१ श्लो)

न च तथात्रिप्रसङ्गाभावात् पाणिनेर्नाम तत्र मायातमिति लक्ष्य वक्तुम् । यथा यास्केन 'शिपिविष्ट' नामनिर्बचन कृतम्, तथा पाणिनिनापि 'वानुसेवानुनाम्बा वुन्' 'अप्यन्वकृष्णिक्कुम्भश्च' इत्याद्यनेकशोक्तमेव । तत्र अर्जुनेन सह मा प्रकीर्त्तं पाणिनेरेव सिद्धि लक्ष्यवानित्यादिसद्व्यप्रसङ्गोऽस्त्येव । भगवत शङ्करस्य बहुधा माहात्म्यवर्णन महाभारते, तत्रैव 'पाणिनयेऽभिनय म्याकरण वक्षम्' इत्यादि—स्मृतिनस्यापि प्रसङ्गोऽस्त्येव, तथापि न पाणिनेर्नाम तत्र स्मर्यते । प्रयुक्त 'महान्मीश्वरपराङ्मुखापुष्टीप्याल जायालभारभारतर्हलिहिलीहरिप्रभृदेषु' (पा १२।३८) इति सूत्र पाणिनेरेव महाभारतसाध्ये महत्त्वस्य प्रकृतित्त्वेरो विहित । ततश्च महाभारतस्य परिचयोऽस्त्येव पाणिनेरिति स्पष्ट सिद्धयति । अहो ! या महाभारतसहिता पतञ्जलिोऽप्यर्वाचीना सिपाधयति सामग्रिमहाज्ञाय, सा पाणिनितोऽपि प्राक्तनी सिद्धयति । महाभारतप्रसिद्धानि युधिष्ठिरादिनामानि कुशुष्णि प्रकृतीना वशाधानेऽथा कीर्त्तितान्येव पाणिनिना स्वेषु सूत्रेषु । तेषां महाभारतपरिचय पाणिने प्रसिद्धयत्येव । अन्या कश्चिद्वासीत् सा महाभारतसहितेति तु ह्युरामहमात्रम् । 'दृष्ट वरमदृष्ट' इति स्वयमेवाग्नेदितोऽनेकधा न्याय इह विस्मयत इति किमन्यद्वाग्नेदितिरिक शान्त्य वपुत् कारणम् । आस्ता नामाप्रकृतम् । पाणिनेयोऽस्काद्वाचीनता त्वेव सुस्पष्ट सिद्धयती स्थे नो वक्तव्यम् ।

२ मन्त्रागामर्थप्रतिपादकयमस्ति, पाठमात्रेणादष्टोपादकत्व वेद्यस्ति निरुक्ते सीमासाधने च विचार । तयोस्तथै साम्य इत्यते । तथाहि—

निरुक्तस्य प्रथमेऽध्याये पञ्चमे पादे (१५ श्लो) मन्त्राणामर्थभावा साधकपूर्वपक्षवाक्यानि

सीमासादृशानस्य प्रथमाध्याये प्रथमपादे मन्त्राणामर्थभावासाधनाय पूर्वपक्षसूत्राणि निरुक्तसामानार्थानि ।

(१) नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्यां भवन्ति ।

(१) वाक्यनियमात् । (मी सू १।२।३२)

(२) अथापि प्राङ्गणेन रूपसम्पन्न विधीयन्ते उद्ग्रथस्येति प्रथयति, प्रोहाणीति प्रोहति ।

(२) तदर्थशास्त्रात् । (मी सू १।२।३१)

(३) अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति—ओषधे जायस्वैनम् । स्वधिते मेन हिंसी रिषाह हिंसन् ।

(३) अचेतनेऽर्थबन्धनात् । (१।२।३५)

(४) अथापि त्रिप्रतिपिद्धानां भवन्ति—

(४) (१।२।३६ एव सपृष्टील) अधिष मानवचनात् (१।२।३४) इति वा

(१) एक एव रद्रोऽत्रत्ये न द्वितीय, असत्पाना सहस्राणि ये रुदा अधिभूयमायम् । (२) अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे । शत सेना अजयत् माकमिन्द्र । इति ।

(५) अथापि जानन्त मरेष्यन्ति 'अग्रये समिष्यमानायातुव्हि' इति ।

(५) बुद्धशास्त्रात् (१।२।३३)

(६) अथाप्याह अदिति सर्वमिति । 'अदितिर्वारदितितन्त्रिचमिति' तदुप रिष्टाद् व्याख्यास्याम् ।

(६) अर्थप्रतिपेक्षात् । (१।२।३६)

(७) अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति—'अम्यग् यादरिमन् जाययापि कायुका' इति ।

(७) अविज्ञेयात् (१।२।३८)

अत्र पूर्वपक्षे जैमिने सूत्रद्वयमधिक इत्यते—'स्वाध्यायवदवचनात् (१।२।३०) इति, अनित्यसयोगान्मन्त्रानर्थस्यम् (१।२।३९) इति च । नैतद्द्वयप्रतिरूपक यास्क्ये पूर्वपक्षे लभ्यते । यथा कश्चिदप्येता घचिद्—'अत्रयातमन्त्रमभ्यस्यति, तत्रैव चोपदिष्टा वाचिद् योषिद् सुपालेन प्रीहीन् अवहन्ति । तत्र समन्त्रस्तस्या योषितोऽवघातस्य प्रकाशक इति न केनापि क्षयते वक्तुम्, तथैव यज्ञकारेऽपि अघघातसमये प्रयुज्यमानो मन्त्रो नावघात प्रकाशयतीति (१।२।३७) पूर्वसूत्रार्थ ।

यदि मन्त्राणामर्थो मन्येत, तर्हि अनियाना देशनगरमनुष्यादिनाम्ना तत्र श्रवणाद्देवानामनादिता भवेत्, तस्मात्त्र्यंशप्रकारेण मन्त्रा इत्येवामभ्युपगन्तव्यमिति (१२।३९) द्वितीयसूत्रार्थः ।

अथैतदुत्तरमपि पर्यालोच्यतामुभयत्र—निरुक्ते प्रथमाध्याये (पञ्चम पादे) (१६ लण्हे)

(स्वनन्त्र साधनम्)

अर्थवन्त शब्दसाम्याद्, एतद्वै यज्ञस्य

समृद्धयद्रूपसमृद्धयत्कर्म क्रियमाणमस्यत्रुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ।

श्रीडन्तौ पुत्रैर्नञ्मिरिति ।

मीमांसादर्शने प्रथमाध्याये द्वितीयपादे

(स्वनन्त्र साधनम्)

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ (४०)

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् (५१)

उह (५२) विधिशब्दाच्च (५३)

अविरुद्ध परम् (४४)

पूर्वपक्षम्योत्तराणि

- (१) यथो प्तत्रियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति, लौकिकेभ्य प्येतद्—यथेन्द्राग्नी, पितापुत्राविति ।
- (२) यथो प्तद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति, उदितानुवाद स भवति
- (३) यथो प्तदनुपपत्तयार्थं भवन्तीति भाग्यायवचनाद्द्विंशत् प्रतीयेत ।
- (४) यथो एतद्विप्रनिषिद्धार्थं भवन्तीति लौकिकेभ्यप्येतद्—यथा—असप लोऽय ब्राह्मण, अनमित्रो राजेति ।
- (५) यथो प्तद्—जानन्त स्वप्रेत्यनीति जानन्तमभिवादयते, जानते मधुपर्कं प्राहेति ।
- (६) यथो प्तद् अदिनि सर्वमिति । लौकिकेभ्यप्येतद् यथा सर्वरसा अनुग्रहा पानीयमिति ।
- (७) यथो प्तद्विस्पर्शार्थं भवन्तीति नैप स्थागोरपराथो यदेवमन्थो न परयति, पुरुपापराथ स भवति । यथा— जानपदीषु विद्यात पुरुरविशेषो भवति । पारोवर्षविसु तु खलु वेदितुषु भूपोविद्य प्रशास्यो भवति । इति ।

गुणार्थेन पुन श्रुति (४१) परिमत्तना (४२) अर्थाद्गो वा (४३)

अभिधानेऽर्थाद् (४६)

गुणाद्विप्रतिषेध स्यात् (४७)

सप्रैपत्संज्ञो गार्होपत्यम्भ स्वकार त्वान (४५)

गुणाद्विप्रतिषेध स्यात् (४७)

सत परमनिश्चानम् । (४९)

उच्चश्च अनित्यसंयोग (५०) परन्तु

श्रुतिसामान्यमात्रम् । (११।३१)

विद्यावचनसंयोगात् (४८)

अत्रापि त्रिवेचकैविद्विद् स्फुटं प्रतीयेत, यद् वेदं भादरय यादच्छिक्कम्, अपि तु एकस्य पूर्वोत्तरपणावपरेणानुहृती । तत्र केन कस्यानुहृति—इति विचारो मीमांसादर्शने निरुक्तस्यानुहृतिरित्येव बुद्धानुपारोहः । बहुपूर्वज्ञानं निरुक्तकृतं सिद्धयति । तथा हि—निरुक्तकृतदानामृपिगोत्रवमभिप्रेति 'साक्षात्कृतपमार्णं ऋषयो यभुवु, तेऽनरेभ्योऽमाक्षात्कृतपमर्थं उपदेशेन मन्त्रान् सम्राड्, उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे त्रिंशत्ग्रहणापेभ्यः प्रत्य समान्नामिषु, वेदं च वेदाङ्गानि च' इति प्रथमाध्यायान्ते स्फुटीकृतस्तेन स्वाभिप्रायः । 'एवमुत्थावचैरभिप्रायैर्ऋषीणा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति (अ ७) यत्काम ऋषिर्यस्या देवनायामार्थं स्यामिच्छन् ह्युतिं प्रयुङ्क्ते, तदैव त स मन्त्रो भवति (अ ७) 'इयोर्भासो ससद् ह्यैवमववचत्' (अ ७) 'जिन ह्येऽवहितमेतसूक्तं प्रतिबभौ' () इत्यादिषु च बहुत्र ऋषिकृतं बभौ मन्त्राणां ध्वनितम् । अत एव वेदेषु नामनीतिहाम इत्यपि विद्या रस्तस्य नोदेति स्म, तत एव 'इत्यैतिहासिका' 'इति नैरुता' इत्यैतिहासिकरूपोऽपि तेन तत्र तत्रानुद्धित, 'देवापि शन्तनुश्च कौरव्यौ आतरो यमुत्तु' (अ २) इत्यादौ च स्फुटमितिहासपरत्वेनैव मन्त्रन्यायान् कृतम्, 'तत्र अनेतिहाममिश्रमृडमिश्र गाथामिश्र च भवति' इत्यत्र च स्फुटमितिहासप्रतिपाद्यकता ब्रह्मणो वेदस्योक्ता । तत एव चान् मन्त्राणामनर्थकं वसाधनपत्ते अनियाना देशनगरमनुष्यादीना वर्जनेन वेदस्यानित्यता प्रमथ्येतेति शङ्का तेन नोद्भाविता । जैमिनिस्तु, बौद्धादीना निराकरणाय वेदानामपौरुषेयत्वपक्षमभ्युपागमदिति वेदेऽनित्यतासत्ताया स्वीकृतायामनित्यत्वप्रसक्तं दोषवेन पूर्वपक्षेऽगणयत्, उत्तरपक्षे च श्रुतिसामान्यमात्रं प्रनुवन् तत्समाधानं चकार । तेन निरुक्तकाले अपौरुषेयववादे न ह्येदं सिद्धमतोऽभूत्, मीमांसादर्शनकाले तु तस्यैवानीं प्रसार इति बहुपूर्वज्ञानं निरुक्तकृतं सिद्धयति । तथैव अल्पबुद्धिवाञ्छनानां प्रत्यवघातं गणयित्वा मन्त्रोपयोगप्र क्रिया जैमिनिकाले प्रचलितेति 'स्वाध्यायवदवचनाद्' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धयति, यथा ह्यक्षयेऽपि याजदय डिगिडमघोपस्ताव ह्येदं मन्त्रमिमं भूपो भूपो रण्व्यासीति दृश्यते मन्दबुद्धीनामभिविषेण । निरुक्तकाले तु नासीत्प्रचलित प्रक्रियेयम्, तत एव पूर्वपक्षे नैतदपि सगृहीतं तेनेति शक्यमनुमातुम् । एवमेव 'स्वधिते मैन हिंसीरित्याह हिंसत्' इत्युक्त्या वेदाच्छेदनेऽपि हिंसामभावना निरुक्तकाले समये आसीत्, तत एव 'आत्म्यायवचनाद्द्विंशत् प्रतीयेत' इति समाधानमपि तेन कृतम् । मीमांसाया तु 'स्वधिते मैन हिंसी, इत्यादौ दूरस्य सर्वोपधनेव दोषपक्षेन पूर्वपक्षीकृतम्, न तु केशच्छेदने हिंसाया सभावना कृता । एवमेव मन्त्राणा नियतानुपूर्वीत्वं 'इन्द्राग्नी', 'पितापुत्रौ' इत्यादिलौकिकप्रयोगमाभ्येवैव निरुक्तकृता कृतोत्तरम्, जैमिनिना तु नियतानुपूर्वीकपाठे अदृष्टमपि स्वीकृतम्—इति अदृष्टवादस्य प्रयथु प्रचारो मीमांसाकाले सिद्धयति, न तु निरुक्तकाले । अन्य

त उपमत्पद्यानाः—इति विद्वान् एव तावन्नोपपद्यते । तथा हि कुञ्जराद्ये कुञ्ज+अद्य इत्यत्र परस्परं पाणिनिना नाम्नात्पदानम्—
 वार्तिककृता शकन्त्यादिषु परस्परमुपमत्पद्यानाम्—परं कुञ्जराद्येऽप्येव पाणिनिना 'कुञ्जराया वा' इति सूत्रे व्यञ्जितः । तत्र
 पाणिनेः पूर्वं कुञ्जराद्ये न प्रचलित इति क एतदनुभवतो वक्तुं शक्यताम् । 'रष्टि-गृहि-यति-दधि इत्यादीन् इडा, 'भयनेरः'
 इत्यादीं शिवा च पाणिनिर्धान् न निर्दिशति, 'इरुसितीषो धानुनिर्दो' इति विधानं ॥ वार्तिक उपलब्धते इति कथमुक्तः विद्वान्तः
 पदं दृष्यात् । पूर्वोक्तेन वार्तिकेनैव साध्यमानो 'दशार्गं' शब्दः पाणिनिकाले देशवाचको नामोद्विषयि कश्चन साहचर्य एव
 शक्योति वक्तुम्, दशार्ग-शब्दस्य महाभारतादौ सुप्रसिद्धत्वात् । 'सैरी' 'सैरिगी' पदयोर्बुद्धिर्न पाणिनिनाम्नात्पदाना, वार्तिकृतो-
 पमत्पद्याना, इमे च पदे द्वान्द्वेभ्योपनिषदि स्तुदं श्रूयते 'न मे स्तेनो जनपदे.....' न सैरी सैरिगी कुत' इति । तत्रि-
 द्वान्द्वेभ्योपनिषदि पाणिनिरभवा ? एव प्रेषशब्दः शनपयत्राहमे ३३५ग३३ 'यच्च प्रजापतिमिति प्रैष' इति श्रूयते, स चापि
 प्रादुहोडोडोऽप्यादिर्वाङ्मयं विद्वदिति । 'षोडश' शब्दोऽप्य 'पर उच्य इवदशयामु' दशादिना वार्तिकरुत्तैव साधितः, पाणिनेरुद्वयं
 प्रयत्नो न दृश्यते, पर शब्दोऽप्य महिताश्रयि श्रूयते—इति कथमप्य पाणिने पञ्चानु प्रचलितं वक्तुं शक्यते ? पाणिनिना श्रुते-
 दादिवादेवास्य विद्विर्मनसि कृतेति चेत् 'द्वादश' 'अष्टादश' 'अथर्विदादि' शब्दाः श्रुतेः प्रादुश्रुतिचैव नोपेक्षिताः, षोडशान् एव
 तूपेक्षित इत्यपि वैचिष्यमेवावगन्तव्यम् । यत् श्रुत्युपिद्विप्रत्यय आनुनिष्ठा 'किमुदाहरण योगारम्भं प्रयोजयति' इति भाष्यमनु-
 स्मृत्य एकेन्द्रप्रयोगार्थं पाणिनिना सूत्राणि न प्रगीतानीति समादधति, नद्वि न विचारमहम् । एकेन्द्रयोदाहरणस्य साधनार्थमपि
 पाणिनेर्बहुदाहरणमभवात् । 'दृ च' इत्येवमेवोदाहरणम्—'दृगाम्' 'न निष्कचनत्' इत्यत्राऽऽभयोः शब्दयोरेकैकमेवोदाह-
 रणम् । 'पयो व' 'चायो म' इत्यादीनामेकैकान्येवोदाहरणानि । सर्वस्यामन्वेषाद्याप्यां सर्वतो बृहद्भूतम् 'अचनुत्त्रिचनुते'त्यादि-
 सूत्रं तदनुगं वृषार्तिद्वर्धतीत्यादि महानुच्य चैकैकान्येवोदाहरणानि सङ्गलप्य मद्दृग्म् । 'मित्रे चर्त्त' इति सूत्रस्य चैकैकमेवोदाह-
 रणम्—विश्वामित्र । शत्रुश मूत्राद्येकैकोदाहरणार्थं मद्दन्थानि दृश्यन्त एवम् । भाष्यकारेण तु यत्र यत्र तद्वाच्यं प्रोक्तम्—तत्र
 एकेन्द्रयोदाहरणस्यार्थं सामान्यो योगो न क्रियते—इति तापर्यम् । यथा नामीनि सूत्रस्थाने आमीनि कृते पूर्वं वृषेणुं न स्वा-
 दिनि प्रस्तुते विचारे 'हृत्वनद्या' इति हृत्वनप्रदं स्वयं सद्भवत्त्वगनिमाश्रयिष्यन्तीति समाधाने 'दृगाम्' इत्यादौ चारिताप्यमा-
 शाह्व भाष्यकृता तपोक्तम्, एवस्य 'दृगाम्' उदाहरणस्यार्थं सामान्येन हृत्वनप्रदं नोषित भवतीति तदाशयः, एवमन्वेषान्य-
 त्रादि । नचैकोदाहरणसाधनाय सूत्रमेव न क्रियते—इति तदभिप्राय म्भवति । अत्र एव तथा सति 'द्वनद्याप' इत्येव सूत्रादिति
 भाष्यकृता शेष उक्तः । एतेन स्तुदमिदं जातम्—यदेकस्याप्युदाहरणस्य कृते मूलतः भवति, सामान्यवद्ग्रहणं न भवतीति
 शास्त्रानामहङ्कनम् । किं च केवञ्चैकैकप्रयोगसाधनाय 'दृग्' इति प्रकृत्या यानि सूत्राणि पाणिनिना प्रगीतानि, तेष्वपि कात्या-
 यनकृतानि बहुन्युपमत्पद्यानानि दृश्यन्ते वार्तिकपाठे च भाष्ये च । नतेनद्वयता मने कथमुपरग्रहणम् ? न हि वैदिकाः शान्ता अपि
 पाणिनेः पश्चात्प्रचलिता, यद्यं कात्यायनस्य प्रयत्नो दृश्यते । नस्मादत्रग्रहणत्रशादेर पाणिनिना केचन प्रयोगाः परित्यक्ताः,
 कात्यायनेन तदर्थं वार्तिकान्यारचिनातीत्येव कथयता मय्युपरग्रहणे । यद्यप्यनवरमनिर्भगवान् पाणिनिः, यच्च तेन कृतम्, तादा-
 न कोऽपि कर्तुं शक्तः । सर्ववैदशाणामुपयुक्तं लौकिकसर्वप्रयोगबोधकं च क. कर्तुं शक्यताम् इत्याकरणम् ? तथापि मनुष्यमुल्ल-
 मन्वेषार्थं कश्चित् भवत्येवेति ताम्यथाभाष्येव कात्यायनस्य प्रयत्नः । इदन्तु मय्यम्—पाणिनिकाले भाष्यमेव स्वव्यथितना नामीत्,
 विविधा विधिनाः प्रयोगा अस्यां भाष्यायां प्रचलन्ति स्म । तत्र चैवप्यन विरला, ते पाणिनिना परित्यक्ताः, ये तु कथञ्चिदपि
 प्राप्तप्रचारा, ते विकृश्यादिति मयुदीना । यथा कुशानोदत्तमपुत्रे 'कुर्मि' इत्यपि वास्कीकीये शम्भायणे दृश्यते—तेन 'कुर्मि कुर्ब'
 कुर्म' इति त्रिनयमप्यामीत् प्रयुज्यमानम्, तत्र 'कुर्मि' इत्येवदतिविरलप्रचारं अत्र मनुष्यपितं पाणिनिना, 'कुर्ब', कुर्म' इति ॥
 संगृहीतम् । एवमेव 'गर्शं गृधे'त्याया महाभारतादौ दृश्यमाना, शनन्त्यायाश्च निरुक्तादिषु दृश्यमाना अनिविरलप्रचाराः
 प्रयोगा उपेक्षिता, प्रचलितास्तु सूत्रैरन्वयत्पद्याना । पर प्रचलितेऽन्वेषप्रयोगार्थं सूत्रं न निमित्तमिति न कथमपि सिद्धयति ।
 तत्र च यान् विरलप्रयोगान् अत्र पाणिनिरुपेक्षते स्म, मनुष्यमुल्लभेन अनवज्ञानेन वा विस्मरति स्म, ते कात्यायनेन उपमत्पद्याना
 इत्येव पुष्कलमुपग्रहणम् । एवं च पाणिने पूर्वमपि यास्ककाले 'अगार्गम्' इति प्रचलितं भवेत्—पाणिनिना च विरलप्रयोगतया
 अनवज्ञानेन वा त्यक्त भवेदपि सम्भाव्यत एव । किं च 'अगार्गम्' इति मिश्रणं वार्तिककृतोऽपि न दृग्गते प्रयत्न, वार्तिक-
 कृत्यमवेऽपि न प्रचलितोऽप्य प्रयोगः, यास्ककाले तु प्रचलित इति कथयता वार्तिककृत्येभ्योपि यान्त्वस्यावाचीनव्यमापननि,
 न चैतद्विष्ट कस्यापि । न वा मय्यभवति, वार्तिककृता स्वयं 'नाम च धानुजमाह निरुक्तं' इति अस्मैव निरुक्तयोर्होत्यात् । तस्माद्-
 किञ्चिद्वैयमपार्गमाधारीकृत्य प्रकृता कथयता । सन्दिग्धमेव च यास्कपाणिन्यो पौर्वापर्यम् । तत्राप्याधिक्येन यास्कस्यैव पूर्व-
 भवत्वं सम्भाव्यत इति प्रत्यपीपद्याम ।

पाणिनिदेशकालौ ।

अयास्य पाणिनीयव्याकरणस्य मुष्वाचाचार्याणां पाणिनिकात्यायनपतञ्जरीना देशकालाद्विषयेऽपि किञ्चिद्विचार्यते । तत्र
 गुणाभ्याश्चिन्तकृत्पायाधारीकृत्य विरचिते ऋषामरित्यगारे पाणिने पाटलिपुत्रेऽप्ययनम्, मन्दुद्रितयाऽप्ययने साफल्यमाना-
 साद्य ततोऽप्यं गमनम्, महेश्वराद्भिनवशाकरावाप्ति, तत्र कात्यायनेन सह शास्त्रार्थं, महेश्वराद्भोगैन्द्रव्याकरणस्य नाश
 तत्र पाणिनीयस्यैव प्रविष्टा—येन्द्रव्याकरणान्तेन मूर्खभूतस्य कात्यायनस्यापि तस्या महेश्वरप्रयादनम्, तस्य मयादात्—पाणिनी-
 यव्याकरणवृत्तिराशिक्षाम—इत्यादि वर्णितमस्ति, यत्सर्वत्रैव प्रसिद्धम् । नन्दास्येन च पाणिनेः प्रतिष्ठाकरणमिति तत्र वर्णितम्,
 तेन मन्दुसमकाशिकृत् पाणिने सिद्धमिति । पाणिनिकात्यायनयोश्च समकालिकत्वं सिद्धयति । नन्दराज्यकाले परं महती विप्र-
 निरति, आधुनिका ऐतिहासिका, यीशुनः पूर्वं तदुत्थो शताब्दया नन्दराज्यं वदन्ति । पुराणेषु तु—
 ४ म० भू०

आरभ्य भवतो जन्म यापन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्र तु शत पञ्चदशोत्तरम् ॥

(श्रीभागवते १२ स्कन्धे २ अ २६ श्लो० । तथैवायत्तपि)

इति परीक्षितो जमानन्तरम् १११५ वर्षेभ्योऽर्वाह् न दराज्यप्रारम्भ, शत वर्षाणि च भवता नन्दाना राज्यमिति लभ्यते । तत्रापि च त्रिप्रतिपत्ति, पुरागगुर्वीलिनि कले प्रारम्भ एव परीक्षितो महाराजस्य जन्म मन्वते, कलेश्चाद्ये ५०५५ वर्षाणि स्वतीतानिति ततो १११५ वर्षाणा नि मारणे ३९४० वर्षेभ्य पूर्व (ईसात् पूर्व विंशतितम्या शताब्द्याम्) नन्दराज्यप्रारम्भकाल प्रतीयते, वर्षशतकोत्तर च (ईसात् पूर्वमूलविरया शताब्द्याम्) नन्दराज्यसमाप्तिकाल । अथ राजनरद्विग्यान्तु कले ६५३ वर्षन्वीतेषु कुरुगण्डवा अमवविरयुक्तम्—‘शतेषु षट्सु साहस्रेषु व्यधिकेषु च भूतले । कलेगानेषु वर्षाणामभयन्तु कुरुगण्डवा, (१-५०) महाभारतयुद्धानन्तर च परीक्षितो जन्मेति कलेरष्टम्या शताब्द्या परीक्षितो जन्म लभ्यते । तदनन्तर पूर्वोक्तरीत्या १११५ वर्षानन्तर नन्दराज्यप्रारम्भ इति कलेरेकोनविंशतितम्या शताब्द्याम् ईसात् पूर्व द्वादश्या शताब्द्या नन्दराज्यमायाति । केचिच्च पुराणान्तरसवादात् पूर्वोक्ते श्रीभागवतपद्ये ‘त्रैय पञ्चशतोत्तरम्’ इति पाठ न-वाना परीक्षित-मानन्तर १५०० वर्षेभ्योऽर्वाह् नन्दराज्यप्रारम्भ इतिरिति राजतरङ्गिणीरीत्या ईसात् पूर्व सप्तम्यष्टमी वा शताब्दी नन्दराज्यकाल इति माययति । सेय त्रिप्रतिपत्तिरिवाच्यैतिहासिकाना मसकलीलाप्राङ्गभूतैवेति नात्र स्वल्पकाये निवन्धे वय तत्र पनितुमिच्छाम । पुरागभूमिकाया विषयमिम विवेचयिष्याम, एतावदेवसु वक्तव्यमत्रास्माकम्—यत् कथामरिस्तागररीत्या नन्दराज्ये पाणिने समय सिद्धयति । त्रिमुनिकल्पतरुप्रवृत्तिप्रवि तदेवानुचते । अयंम ज्ञुश्रीमूलकस्ये वौद्धग्रन्थेऽपि पाणिनिना माणवेन सह महावपन्नन्दस्य सौहाद चभूत्तु युक्तम् । तेनापि नन्दस्यमकालिक च पाटलिपुत्रनिवासस्य पाणिने सिद्धयति । पर कथामरिस्तागरमद्यतना ऐतिहासिकाना प्रमाणयन्ति, विनोदमात्रार्थं कथास्तत्र सगृहीता ह्येव ते मन्यन्ते । बौद्धग्रन्थे च योऽय पाणिनिनां माणव उक्त, सोऽयमेव व्याकरणचयिता पाणिनिरन्यो वा ? इति न तत्र सिद्धयति । माणव इति विशेषण च विपरीतमिव । न हीदृश आचार्य केनापि माणवपदेन विशेष्येत, तस्मात् स्वातन्त्र्येणैवात्र विचारधारा पाणिनिदेशकालविषये प्रवर्तनीया ।

तत्र त्रिकाण्डशेषे कोये पाणिनिनामसु ‘शालातुरीय’ इति पठनात्, गगरकमहोदयौ च जैनलेखकेन वर्द्धमानेन ‘शालातुरीय’ इति नामोऽस्त्यास्तीति शालातुरीयस्तत्रभवान् पाणिनिरिति’ तद्विवरणत् शालातुरीय प्रामोऽस्य भगवत पाणिनेर्जन्मस्थानमि युरीरिक्तिये । काशिकाव्याख्याया न्यामग्र-थेऽपि च ५५११ सूत्रव्याख्यायाम् ‘अत शालातुरीयेण प्राक् उज्ज्व इति नोक्तम्’—इत्युक्तम् । तेनापि शालातुरीय व पाणिने सिद्धयति । गुप्तशिलालेखेषु बलभ्या प्राप्त एकस्मिन् शिलालेखे (३१० ख नामकश्रीनदेशीय परिभ्रमणशील इत्युक्तिस्तस्य सप्तम्या शताब्द्यामिहायात स्वय शालातुरप्रामे गत, तेन स्पष्टमेव तत्रत्याना जनाना किंवदन्तीमाकार्यं शालातुरप्राम पाणिनेर्जन्मस्थानमिति लिखितम् ।

तद्विषयमेकै प्रमाणैरिन्धित पाणिनेर्जन्मस्थान शालातुरप्राम इत्येवैतिहासिका मन्यन्ते । अस्य च प्रामस्य स्थाननिर्व्वेदोऽपि चीनदेशीयनोक्तन परिभ्रमण शिलालेखेन कृत, यद्य शालातुरप्रामो गा-धारदेशे उज्जाण्ड इति प्रसिद्धत् स्थानात् प्रायेण क्रोशद्वया-तरे एहुरप्रामसमीपेऽस्तीति । गान्धारदेश इदानी कन्धार इत्युच्यते—इति वदुना विश्वास । उज्जाण्डपुर चेदानीम्—ओहिन्द्वनाम्ना इभाया (काबुलनद्या) मिन्धोश्च सङ्गमस्थानेऽस्ति, तत्रैव पश्चिमोत्तरस्या दिशि एहुरनामको प्रामोऽपि तावत्येव दूरे प्रसिद्ध इदानीमपि । त्रसमीप एवास्ती शालातुरप्राम इति निर्णयतायम् । तस्मिन्काले गा-धारदेशोत्पन्न कक्षम बाल शिकार्य पाण्डित्युप गच्छेदिति न सम्भाव्यते, तस्मात् तत्रैव प्रा-ते स्थिते तपशिक्षाविश्वविद्यालये पाणिने शिक्षा वभूत्तु त्पायुनिका अनुमिन्वते ।

पञ्चदशेदशे ये शब्दा क्रिष्टिद्वैपग्येणापि प्रवृत्ता, तेषामप्यन्वारयान पाणिनीये दृश्यते, यथा ‘उदक् च विपासा’ ४।२।७४ इति सूत्रेण विपाशो नद्या उत्तररूले स्थिताना कूपाना वाचकेषु शब्देषु अन्वयस्यो व्यधीयते, विपाशो दक्षिणभागे स्थिताना तु वाचकेषु अण प्रत्यय । अणोश्च केवत् स्वरे भेद—सोऽय सूत्रोऽपि भेदस्तेनान्वारयात् इति पञ्चदशेपु परिभ्रमण पाणिने स्पष्ट सिद्धयति । पाटलिपुत्रे वर्षाचायसमायेऽप्ययनत् कालपत्रिकमेवाद्ये मन्वते पाणिनिना ग्रन्थे विरच्य महाराजसन्निधौ प्रेषित, तेन च पाणिनिर्व्वत् सम्मानित, ग्रन्थस्य प्रचारस्य पारितोषिकप्रदानादिना कृत इति चीनपरिव्राजकेनापि लिखितम् ।

राजसोपरेण कायमीमासाया चोक्तम्—‘अथ्यते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा,

अत्रोपपर्ववाविह पाणिनिग्रन्थाविह व्याह्रि । वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिता रयातिमुपजन्तुम्’ इत्यादि । तेन ग्रन्थरचनोत्तर पाणिने पाण्डित्युप गमन सम्भाव्यते, तत्रैव तद्ग्रन्थस्य परीक्षा सम्पन्ना भवेत् । तत एव ‘उदात्तकपुष्पभञ्जिका’ इत्यादि प्राच्यदेशप्रसिद्धीकादिना चका शब्दा अपि पाणिनिनाम्नाप्याता दृश्यन्ते । पृथविधाना शब्दाना तत्तद्देशपरिभ्रमणमन्तरेण ज्ञातुमशक्यवात् ।

बौद्धग्रन्थे मञ्जुश्रीमूलकस्ये समुद्धतनामा पाणिनिरयमाचार्य एव चेत्, तदपि सम्भवति । पाटलिपुत्रे परीक्षणानन्तरं

(५) यवनपरिचय व्यायाणां सिन्दुराक्रमणान्तरमेवेति तु महदुपहासास्पदम् । श्रीहृष्णकालेऽपि कालयवनवृत्तमधुरा क्रमगत्स्मरणात्, महाभारतयुद्धेऽपि च यवनादित्सैनिकगर्णनात्, तस्मादतिचिरन्तनोऽयं यवनपरिचयो भारतीयानाम् ।

एवमर्वाचीनत्वप्रतिपादिका युक्त्यं सिध्दिता एव प्रतीयन्ते ।

हृदानीन्तनेषु विनेत्रेषु धीसत्यव्रतसामश्रमिहाभागं श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकश्रानिप्राचीनतावादी । एतौ हि 'शुष्यन्धकं शुभिकुहम्बुश्व' 'वासुदेवाजुनाभ्यां युव' 'गविद्युधिम्या स्थिर' 'राजे खश्' (जनमेजय) इत्यादित्रयेषु महाभारतनिर्दिष्टानां व्यक्तीनां कुलानां च नामोद्धेयात् तत्रोद्भूतव्यक्तित्नाममाघनप्रयत्नाच्च महाभारतयुद्धपरभवन्तु पाणिनेर्मन्येते, पर किञ्चित्परभवत्मेव साधयत । तत्रापि सामश्रमिसहाय —

शतेषु पटसु सार्द्धेषु ध्यधिवेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्पाणामभवन् कुरुपायडवा । (१-५०)

इति राजतरङ्गिणीवचनमग्रिहन् प्रमाणं मन्वान कलेरट्टम्यां शताब्द्याम्—यिष्टुस्तिष्टत् प्राक् चतुर्धिरया च शताब्दा पाणिने प्रादुर्भावमभिमन्यते । श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकस्तु राजतरङ्गिणीवचनस्य पुराणाद्यौ क्वाप्यननुमोदितत्वात्किमूर्ध्ववमेव तस्य मन्वान कले प्राग्भव एव महाभारतयुद्धमभिमन्यमान कलेस्तृतीयस्यां शताब्द्याम्, कीदृशित्वाच्च पूर्वमूर्त्तत्रया शताब्द्यां पाणिनिप्रादुर्भावं मन्यते । सोऽयमन्तरोऽनयोर्भेदः । प्राचीनत्वसाधने युक्तयोऽपि धानयोर्विभिन्नप्रायाः । तत्र सामश्रमिमहाहायस्यैता युक्त्यं, यथापाणिनेरेव प्रथमो ध्याकरप्रयत्नेना, तेन यत्र यत्रापि ध्याकरणनाम स्मर्यते, तेभ्य सर्वेभ्यो प्र-थेभ्योऽयं प्राचीन, निरुक्तकृतो यास्काद्, अन्येभ्यश्च वेदाङ्गप्रत्यनिर्मातृभ्यः प्राचीनोऽयम्—तस्मात्स्यवरजत्वमस्य नैव सम्भवति । प्रधानभूता चैय तस्य युक्ति यद् व्यासपुत्रस्य शुक्रस्य चैयासकिरिति नाम श्रीभागवतादौ पठ्यते, न च चैयासकिशब्द पाणिनीयै सूत्रै सिद्धयति, वार्तिकहृत्ना तु 'सुधानुरकड च' (४।१।९७) इति पाणिनीये सूत्रे 'व्यासवहगनिपादकण्डालिभ्रम्वाना वेति वक्तव्यम् इत्युपसर्गपाथ, चैयासकिशब्द साधित । तेन स्पुटमिदं प्रतीयते—यद्वासपुत्रस्य शुक्रस्य यावन्न प्रसिद्धिर्भवत्, चैयासकिपदं च न प्राचरङ्गोके, सावदेव ममुत्पन्नं पाणिनि, तत् एव तेन चैयासकिशब्दनाशनाय न कृतं प्रयत्न । वार्तिकहृत्काले तु प्रचलितं स शब्द इति तेन प्रयत्नं कृतं । तदित्यं व्यासात् किञ्चित्परभवत्त्वमेव पाणिने—सुप्रतिदिश्यतीति ।

ता एता सामश्रमिमहाहायस्य युक्तयोऽपि सिध्दिलप्राया एव । यतो हि पाणिने पूर्वमपि बहूनि ध्याकरणान्यासञ्चिति हृदामियुक्तिभिः प्रतिपादित पुरस्तादस्माभिः । यास्कात्पूर्वमेवमपि सञ्चितं प्राक् । किं च पाणिनिकाले अग्रचलिता एव शब्दा पाणिनिकृता अन्वाद्ययता इत्यपि पूर्वमेव उच्यते निराकृतम् । एवमभ्युपगमे तु महती विश्वकृता स्यात्, अश्वत्थसाम्प्रथामासन्दीयो साधनार्थमपि न दृश्यते पाणिने प्रयत्न, वार्तिककृतैव तु 'स्थाम्भोऽकार' 'भवार्थे तु लुग चाप्य' इति शब्दौ तावत्प्राप्यते । ततश्च महाभारतयुद्धे सुप्रतिष्ठिताहीराद्वध्यामनोऽपि पूर्वमवत्व पाणिनेरभ्युपगतव्यं स्यादिति भवत्स्युपगतं महाभारतयुद्धाद्याचीनत्वमपि न सिद्धयेत् । 'गविद्युधिम्या स्थिर' इत्यादित्पुनर्निर्माणं च निराकृतम् भवेत् । दृषोदरादित्वकल्पना तुभ्यत्रापि समाना । किं च 'दाह' 'दैव' दैव्यादिशब्दा अपि 'देवाद्यप्रती' 'वहियष्टिलोपो यञ्' इत्यादिनिर्वातिकैरेव सिद्धयन्ति, जतिप्राचीना, श्रुतिषु अप्युपमाणा अपि । तस्मात्प्राक् प्रसिद्धा अपि बहून् शब्दा अनवधानेन अक्षरप्रतिज्ञा दृषोदरादित्वाभिमानेन वा पाणिनिना कृता, वार्तिककृता त्वन्वादायता इत्येवानुमानं सम्यग् भवत् । ततश्च चैयासकिपदाधारेण क्रियमाणा कल्पना अतिशिथिला ।

अथ युधिष्ठिरमीमांसकमहाहायस्य यास्कशौनकपिङ्गलभ्याङ्गिप्रभृतीनां पाणिनिसमकालिकत्व महत्प्यारमव्या प्रतिपादयन्, अस्य प्रातिशाख्यकृतं शौनकस्य नैमिपादी सूतात् पुराणानां श्रोतुश्च शौनकस्यैक्यमभ्युपगच्छन्, तस्य जनमेजयकालिकत्व च प्रसाधयन् वर्षशतत्रयपरिमितमायुषं तस्याभिमन्वान, शौनकसमकालिकत्वादेव पाणिनिमप्येतावत्याचीन साधयति । ता पृता अस्यापि महाहायस्य युक्त्यं श्रद्धामात्रासारा नैनिहायिकानां प्रमाणपरतन्त्रायां पुरं स्यात्तुमुत्सहेरन् । यतो ह्यनेके शौनका शौनकप्रगीतेभ्य एव प्र-रेम्य सिद्धयन्तीति प्रातिशाख्यप्रकरणे प्रागस्माभिः सुप्रतिपादितम् । किमन्यद्—शौनकप्रगीतायामेव हृद्देवतायाम्—

'कालीवत् सर्वमिति भगवानाह शौनक' (वृ दे ३।१५२) इति शौनकस्य भववानिति विशेषणं सामश्रमिमहाहायस्येन निष्कालोकेन प्रदर्शितम् । ■ हि स्वर्येव विशेषणं भगवानिति कश्चिदनुत्सयो यदेत् । मन्त्रद्वयाऽप्यस्ति शौनक, सण्डलद्वयापि, वेदाङ्गप्रतिशाख्यकृदपि, यास्काददर्शनीको वृद्देवताप्रमेनापि । नैवा सर्वेषामेक्यं कश्चिदपि प्रतिष्ठितोऽस्युपेयः सभावयेत् । तस्माद्वा बहुव शौनका अस्त्युपगन्त्वया एव, शौनक इति गोजनान् अनेकास्तु अतिविभिन्नशालास्तु पृथक्पु प्रतिष्ठितम्, तदा पुराणानां श्रोतुं प्रातिशाख्यकृतंश्च शौनकस्यैक्यप्ररूपणमपि कल्पनायामेव भवेत् । टीकाकृतो विष्णुमित्रस्य—

शौनको गृहपतिर्वे नैमिपीयैस्तु दीक्षिते ।

दीक्षास्तु चोदितः प्राह सत्रे तु ह्यदशाहिके ।

इति शास्त्रागतोरनिरपि चैनिहायिना चकारकाठप्रसूता किञ्चन्तीमूर्त्तिकैव न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे । वषन्तत्रयायु-प्रकल्पनमपि च कलियुगप्रारम्भे सर्वव्याप्यागिकप्रत्यविहृद्मिति कल्पनाचानुतीमेव वयापयेन्नेतिहासिकं तत्पम् । यात्कादीनां

समानकालिकत्वमपि न प्रमाणं सिद्धवतीति प्रागेव प्रत्यपीषदाम् । 'पाणिनिर्दांडीपुत्र इति भगवता भाष्यकारेणार्यात्, व्याहिरिपि दाक्षायण इत्युक्तं, तस्माद् व्याहिरस्य पाणिनेर्मातुल' इत्यादिस्मरणा अपि वाद्रायण्यन्यत्र स्मारयन्त्यो विनोदायैव प्रभवन्ति न तत्रान्येषामपि कुर्यात् । गोत्रनाम्नामत्रिविधिनकारेणैवैवयदशोनात्, तदागरेण बालकल्पनाया कथमपि दृष्टा सम्भवत् । तथैव याजुपुराणादौ पाणिनिगोत्रस्मरणमपि नास्य व्याकरणार्थायस्य पाणिने कार्त्तिकर्तव्याय समुपयुक्तं भवत्, यत्रागामनिविधिमिश्रकालेष्वनुवृत्तिर्दशानात् । व्याकरणप्रणेना पाणिनिरिति यदि पुराणेषु काव्युक्तं स्यात्, तर्हि मिश्रतु शक्यं स्यात्तदीय काल । तादृश तु किमपि भीमासकमहाशयेन-नोद्घनमिति सन्देहास्पदमेवावापि पाणिनिसमय ।

मम चिद् प्रतिभानि—यत्पाणिने काल्यायनस्य च समये चतुष्पञ्चशताब्दीपरिमितेनान्तरालेनास्य भाष्यम्, तथैव काल्यायनस्य पतञ्जलेश्चापि समये सावदन्तरालप्रवश्यमेव कथ्यते । तत्र सन्नि हेतव —

१—पाणिनिना 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणरूपेषु' इति सूत्रे ब्राह्मणानामपि पुराणप्रोक्तं विशेषणं वृत्ता याज्ञवल्क्यदृश्यत्वात् शानपथब्राह्मणस्य नवीनत्वं व्यञ्जितमिव । अन्वयाया विशेषणत्वमवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कात्यायनेन तु तत्र 'याज्ञवल्क्यादिभ्य प्रतिषेध, सुवक्त्रकाल्वात्' इति शानपथस्यापि समानकालिकत्वमेव प्रवृत्ता नवीनत्वं नोरीहृतम् । ततश्च स्पष्टमिदं विज्ञायते—यत् पाणिने समये याज्ञवल्क्याद्यान्यन्तमवर्तमानं । तस्मिन् काले याज्ञवल्क्यस्य नवीनत्वप्रसिद्धिरासीदिति । कात्यायनकाले तु सा नवीनत्वप्रसिद्धिरितितोहिता, याज्ञवल्क्यस्यापि अन्यब्राह्मणप्रवक्तृणांमिव प्राक्ननत्वमेव प्रसिद्धं जातम् । नैतावद् वैषम्यमन्तत चतुःपञ्चशताब्दीव्यवधानेन विना सिद्धवतीति प्रथमो हेतुः । यत्तु युधिष्ठिरभीमामकमहोदयन समानकालिकत्वकथनात् कात्यायनस्य याज्ञवल्क्यसम्बन्धिच तत्कालेन वासुमितम्, तदेतदुपहास्यरूपमिव । न हि कस्यचिद् ब्रह्मणसम्बन्धी वा नवीन प्राचीन रदापयितु सन्नद्धो भवेत्तथायथंवादी । एवत्रिधापुनमानेन तु कात्यायनस्यानाप्तं च ध्वस्येतेति । तस्मात् कात्यायनकाले याज्ञवल्क्यस्यापि पुराणत्वप्रसिद्धिरेव जाता-इत्येव वक्तव्यं स्यात् । अतश्च व्यवधानानिधिसमवश्यसुरी कर्तव्यम् ।

२—पाणिनि सस्कृतभाषा भाषापरिचयैः व्यवहरति । तेन तस्य काले सस्कृतभाषैः भाष्यमागमिन्, भाषान्तरप्रवृत्ति न भवन्, अवरीयसी वा वक्ष्य इति स्वुत्तमनीयते । कात्यायनस्तु 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे क्षामेण धर्मनियम' इति वदन् भाष्यकाररीत्या 'समाभाषामर्थानगतौ शब्देष्वप्यत्र शब्दशान्ते घर्मनियम क्रियते' अर्थात् सा सुशब्देषु वैषम्यहारे धर्मो भवति, नासा सुशब्देषु वैषम्यहारे इति सस्कृतभाषाया धर्मजनकत्वमात्रेण उत्कर्षं बोधयति । तेन तस्य काले अपभ्रंशशाब्दघनिताया भाषाया बाह्वृषेन प्रवृत्तिरामिदिति स्फुगीभवति । अथ भाष्यकारस्तु 'सत्येकेकेस्य शब्दस्य घटवोऽपभ्रंशा, यथा गौशब्दस्य गाती गौणी गोता गोपोतलिङ्गे यादृश' इति वदन् धर्मनियमत्रापि 'याज्ञे कर्मणि स नियम अन्यायनियम' इति यत्कर्ममात्रे व्यवहृत्वापयद्वं शब्दकाले व्यवहारार्थमपभ्रंशभाषाणामेव प्रयोगमभिव्यञ्जयति । नैत सर्वमन्वयेन समयेन सम्भवति-इति त्रयाणामेव सुमहता कालव्यवधानेन अवश्यमाशयम् ।

३—पाणिनिगोत्रप्रश्नस्यैवार्थोपेक्षेति श्रेष्ठसिद्धिकानामैकैः शब्दं प्रादर्शयाम । कात्यायनस्य तु प्राग्देशवासिनाः । तेन पाणिनिकाले गान्धारप्रदेश, तत्कालेन पञ्चनदप्रदेशो वा विद्याकेन्द्रमासीदिति प्रतीयते । विद्यानेत्रे एव पुराणानां प्रणयानां मुख्य सम्भवतीति । कात्यायनपतञ्जलिकाले तु प्राग्देश एव विद्याकेन्द्रतामापेति प्रस्युत्तमेव । इय घटनापि नाह्य कालसाध्या ।

४—पाणिनिपुराणमुपेति अनेकानि धानिकानि प्रापि विरचितान्यासन्, तदनन्तर काल्यायनेन स्वीयो वार्तिकपाठो विरचितः । तथैव वार्तिकस्यापि भाषान्तर प्रथममभूत् तदनु पातञ्जल भाष्यम्, इति युधिष्ठिरभीमामकमहोदया साधयन्ति । एत सर्वं यदि दृष्टं निश्चितं स्यात्, तर्हि हृदमपि कालव्यवधानवाहुर्याय पर्याप्तं भवति प्रमाणम् । किञ्च प्रातिशाह्यानि इयन्ति प्रायेण पाणिनिकाल्यायनयोरन्तराल एव विरचितानित्यस्माभि साविदपूर्वम्, ततोऽपि कालव्यवधानाधिक्यमेव शक्यं मनुमातुम् ।

तदित्यं भाष्यकार पतञ्जलिरिद्युषिष्ट एव द्वितीयस्यां शताब्द्या जात, कात्यायनस्तृतीयस्यां चतुर्थ्यां वा पाणिनिश्च चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा इत्यादिनिर्णयानामैतिहासिकानां निर्णयानां सम्मुखं बुद्धांशुपारोहति । कस्यचिदपि प्रथमस्य एव निस्तृतव्याख्या नापेक्षा नास्तीयसा कालेन शताब्दीमात्रेण सम्भवतीति विचार्य सहृदयैः । तस्माद्स्मरक मते भाष्यकार पतञ्जलिर्यदि ईशुत प्राक्तन्या द्वितीयस्यां शताब्द्या जात, तर्हि कात्यायन प्राक्तन्या सप्तम्यां शताब्द्यां, पाणिनिश्चान्तन प्राक्तन्या द्वादश्यां शताब्द्यां जातो भवेदिति सम्भावयाम । यदि नन्दराज्यकाले अस्मत्पुराणपर्यालोचनरीत्या इतसमहलाब्दीश्रितयाप्राक्चन, तदा नन्दस्य पाणिनेश्च सप्तम्यं प्राक्नेत्र्यंकारेणैव सिद्धयित सत्यतया सिद्ध्यति । यदि तु अर्वाचोर्नैतिहासिकदृष्ट्या नन्दराज्यं मीशुषिष्टेन प्राक् चतुर्थ्यां शताब्द्यामेवेति सत्यम्, तदा नन्दस्य पाणिनेश्च सम्बन्धकया केवल कालपरिक्रमेव, पाणिनेस्तथा वार्त्तिकं वामभवात् । जास्ताह्वाम, इदमिथमभावेन कालनिर्णयं कस्यापि सुदुष्करं, यैरपि क्रियते, तैरपि साहसमात्रमेवावुदीयते, केवलमेवावदेव वक्तुं शक्यम्, यत्पाणिनिर्नवम्यां भाष्यकारान्तन, सहस्राब्दीपूर्वमण्डोऽस्य रवीश्वर्य इति ।

अथ कात्यायनदेशकालौ ।

अथ कात्यायनस्य देशकालविषये तु न स्फुटं किमपि विज्ञायते । ऐतिहासिकैरपि घनद्विषये स्फुटं निश्चेतुं न पारितम् । कात्यायन, वगृह्य च इत्यादीनि नामान्यपि बहुतरुदेशकालज्यवहितानामनेकासा व्यक्तानां सम्भाव्यन्ते—इति सोऽयं देशकालनिर्णयं महानन्तराय । कात्यायनो हि शुक्लयजुश्चतस्रःकार एक, सोऽतिप्राचीन सम्भाव्यते । प्रातिशात्यकनांऽपि कश्चित् कात्यायन, पाणिने सूत्रार्थिककारोऽपि च कात्यायन, स्वर्गागोहृणक्राव्यनिर्माणपि च कात्यायन उच्यते । तदत्र कस्य कस्यस्य को वा भिन्न इति ज्ञेयिऽस्य प्रश्न । तथैव वररुचिरपि एक कौटिल्येन स्वोपेऽर्थशास्त्रे राजनीतिराचार्यत्वेन स्मृत । एकश्च विक्रमस्य सभाया ननु स्मृतेऽपि स्मर्यते, चारुच काव्य व्यापि तत्र तत्रोक्तिरुच्यते—इति तत्राप्येवैव भिन्नत्व वा सुदृढं यवतु सुदुष्करम् । अत्रैतावदेव शक्यते वक्तुम्—यथासासिरागारे पाणिनिकात्यायनयोः समकालिकत्व परस्पर विद्वेषे शास्त्रार्थादिकञ्च यदुपनि ष्यते, तत्तु प्रायेण कार्त्तपनिकमेव प्रतीयते । उक्तरीत्या पाणिनिकात्यायनयोर्वहुकालव्यवधानमेतानुमीयते । यथा सासिरागारे कौशाग्रीनिर्वासित्व कात्यायनन्योक्तम्, कौशाग्री च प्रयागसन्नितितामेव सम्भावयन्—इतिहासिका, तदेतदपि अनुपपन्नं भव । भाष्यकारो हि 'प्रियतद्विज्ञा दाक्षिणात्या, यथा लोके वेदे चैति प्रयोक्तव्यं यथा लौकिकवैदिके' इति प्रयुज्जते' इत्यादिना दाक्षिणात्यात्वेन धार्तिककारमुपयुज्जति । तेनानेन दृष्टेन प्रमाणेन कात्यायनस्य दाक्षिणात्यात्वं स्पष्टीभवति । ततश्च प्रयागप्राप्तत्वात् तस्य न तस्य सम्भवति । यद्ये तु कौशाग्रीं दक्षिणप्राप्तं एव कश्चिद् भवेत्तर्हि सम्भवति कौशाग्रीयात्सित्वम् । भाष्यकार समये कुत धारम्य दक्षिणदेशो गण्यते स्म, इत्यपि निश्चेतुं तु शक्यमेव । ततश्चाभिज्ञाननिश्चयोऽपि कात्यायनस्य न पूर्णतया विधातुं शक्य । दाक्षिणात्या स आसीदित्येतावन्मात्रं भाष्यरीत्या निश्चितं प्रतीयते ।

अथस्य कालविषये यीशुसिद्धत पूर्वं चतुर्थी शतब्दी तस्य काल इति कैश्चित्प्राध्यायैरैतिहासिकैर्निर्णीतम् । इदं प्रमाणं नत्र न किमप्युपलभ्यते, केचित् 'पाण्डुरोदयणं' इति धार्तिककृष्णान् पाण्डुराज्यपरिचय कात्यायनस्यालीद, पाणिनेस्तु तदर्थं प्रयागराज्यात् पाण्डुराज्यपरिचयस्तरस्य नाम्नीदिति सम्भावयन्ति । पर सर्वमेतद्वदन्तुमानमात्रम् । पाणिने परम्भा एव शब्दा कात्यायनेनोपसत्प्राता इति मूलभूत सिद्धान्त एव सपरिकरमस्माभि रगृह्यते । पाण्डुराज्यस्य स्थापनकालोऽपि चाद्यावधि सम्यङ् न निश्चित । तस्मात् कालस्य मर्यादं निश्चयो नास्ति । अस्मन्मते कौटिल्योपेऽर्थशास्त्रे ये राजनीतिराचार्या परिगणिता, तेषु चो वररुचिरस्यैव स्यादिति विरोधेण सम्भाव्यते । पाणिनिप्रकरणोक्तरीत्या अस्य कात्यायनापरप्रायस्यैव वररुचे कौटिल्यपूर्वभावसम्भवात् । भाष्यकृत् पतञ्जले कात्यायनस्य च काले अनुपपन्नताऽस्तीत्यवधानेनावरय भवितव्यमिति प्रोक्तमेतदस्माभिः । सत्यप्रतसामग्रिमहाशयोऽपि चैतदेव साधयति । तत्रैवमपि प्रमाणं तेनोपपन्नम्, यद् धार्तिकं हृता श्रीमत्पयसिद्वयर्थं सभासत्वात्किममाणे प्रत्यय यदनुबन्धासन्नमुपसत्प्रातात्, तद् भाष्यकृताः 'कथं श्री नाम सभासु साध्वी स्यात्' इत्युक्त्वा प्रत्यापयन्तम् । तेनेद् शक्यतेऽनुमानात् यद् कात्यायनकाले सभासु स्त्रीणां सायुचन—अर्धाद् चवत्त्वादिना भागप्रहणं प्रचलितमासीत्, भाष्यकारकाले तु तत्रैवृत्तमिति । एवमिदं सामाजिकं परिवर्तनं नाशयेन कालेन सम्भवतीत्यनयोश्चतुष्पञ्चशताब्दीव्यवधानेनावरय अभ्यस्य । अस्माभिरपि भाष्यपरिवर्तनविषया तद्वैतसाधितमेव । तस्मात् यीशुसिद्धत पठया सतम्भा वा शताब्द्या अवान्तं न सम्भवति कात्यायनकाल इत्यनुमिनुम् । कथासरित्सागरे तु नन्दराज्यकाले स्थित पाणिनिसप्तसामयिक एवाप्युक्त इति लिखितपूर्वमतव । तस्य चैतिहासिकदृष्ट्या न सामाजिकव्यवस्थेयि चोत्थितपूर्वम् । इदमपि स्मृतंयम्—तरुपसूत्रे 'द्रव्याभिधानं व्याडि' इति व्याडिनाम कात्यायन स्मरति । तेन व्याडिना पाणिनिस्तस्मिन्पारदारूपं सप्रहो निर्मितं इति यदि सत्यं तर्हि तस्मात्परभवेनैव कात्यायनेन भवितव्यम् । तस्मात्पाणिनेरस्य च विरोधेण कालव्यवधानमावरयकमेव ।

पतञ्जलदेशकालौ

अथ भाष्यकारस्य पतञ्जलेऽस्य कालनिर्णयं अस्ति इदं साधनम् । पाणिनिना हि भगवता भूतार्थे एकारत्रयं विहितम्—लुङ्, लृट्, लिट् चेति । तत्र भूतसामान्ये लुङ्, अनघतनभूते लृट्, परोक्षानघतने लिटिनि सूत्रोक्ता एववर्था । तत्रानघतने लृटिनि सूत्रे 'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोगस्तुदर्शनविषये' इति धार्तिककृतोक्तम् । तत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणे जाह भाष्यकार 'अहगद्यवनं साकेतम्, अहगद्यवने माष्यमिकाम् । प्रयोक्तुर्दर्शनविषये इति किम्—अद्यान कस्य किल वासुदेव ।' इति । एतद् व्याख्यानवान् कपट । 'अननुभूतत्वात् परोक्षोऽपि प्रत्यक्षतोऽप्यतमात्रायैव दर्शनविषय इति विरोधाभावात् । उद्घोततद्वाग्यो शस्त्रार्थेन व्यापयत्वात् 'भाष्ये अद्यनेति—कमत्रो हि वेदातीन्तत्प्रयोक्तुर्दर्शनयोगोऽपीत्यर्थं । अहगद्युदाहरणे तु तृतीयकालं प्रवर्त्तते बोध्यम् । सर्वपरस्येदं तात्पर्यम्, यद् या घटना स्वयं न दृष्टा, पर स्वकाल एव जातत्वेनद् दर्शनयोग्या लोकप्रसिद्धा च, तस्या बोधार्थां पाणिनिरास्या अदृष्टत्वेन परोक्षत्वात् लिङ्गैव प्राप्ते, पर तत्र 'लृट् प्रयोक्तव्य इति धार्तिककृता स्वमन्मति प्रदर्शिता । तत्र च पतञ्जलिना भाष्यकृता 'अहगद्यवनं साकेतम्, अहगद्यवने माष्यमिकाम्' इत्युदाहरणद्वयं दत्तम् । तेनेद् स्फुरीभवति—पद्यवनं कृतं साकेतावरोधो माष्यमिकावरोधश्च यद्यपि पतञ्जलिना स्वयं न दृष्ट, अथापि पतञ्जलिसम सामयिकत्वाद् दर्शनयोग्यो लोकाप्रसिद्धश्चेति तत्र लृङ्कारप्रयोगोदाहरणं तेन दत्तम् । अथापि साकेतावरोधो माष्यमिकावरोधश्च यवनकृतं कदा यभूवेति ऐतिहासिकैः सुस्पष्टमेव निर्णीतम् । ऐतिहासिकदृष्ट्या यीशुसिद्धत ३२० वर्षेभ्यः पूर्वम् अल्ले चन्द्रस्य (अल्लेगण्डरस्य) आक्रमणम् । तदनन्तरं चन्द्रगुप्तराज्यकाले मिस्रयूकसनामा यवने भारतमाचक्राम । चन्द्रगुप्तेन परा-

जितश्च स्वकन्यां तस्मै दत्त्वा गत इति सुप्रसिद्धा घटना । तस्यव मिल्क्यूट्मनाम्नोऽयवनस्योत्तराधिपतिरा 'मीनाण्डर' नामाऽन्यो यवन पुण्यमित्रराज्यकाले पुनर्भारतमाचक्राम । स एव यद्यपि मधुरापर्यन्तमेवायात, पर तमेतानायाकैरयोष्या विजित्य ततोऽपि पूर्वस्या दिशि बहुदूरपर्यन्तमाक्रमणं कृतम् । अनन्तर तेऽपि तत्रावस्थानुमशक्ता परावृत्ता । सोऽय साकेतावरोच । पुनःसहचारिण्येव च सैन्यपट्टिकेका चित्रकूट (चित्तौड) प्रान्तेऽपि गता । तत्र च चित्तौडसमीपपर्यन्तं माध्यमिका नगर्यपि तथाऽस्क्रान्तेषु साधितमैतिहायिकैः । अस्याऽक्रमस्य दूत्तमस्पर्दीयाया गम्यगदितायामपि प्राप्यते । तत्र 'मेनन्ड' इति 'मीनाण्डरस्य' नाम निर्दिष्टम् । सःकृतीकुर्यैव तत्राम भारतीय परिचिनमिति ऐतिहायिका मन्वते । अत एव 'मेनन्ड' नाम्नेन खरोट्टी व्याख्यायां लिप्या तन्सुद्रा अपि मधुराप्रान्ते समुपलब्धा । ततश्च सुप्रसिद्धमिदं जातं यत् पुण्यमित्रराज्यकाले एव यवनस्य साकेतारोपकालो माध्यमिकारोपकालश्च । स एव च भायकारस्य पतञ्जलेरपि मन्य । महाभाष्ये 'पुण्यमित्र याजयामहे' इत्यप्युदाहरणमुपलभ्यते । तेन पुण्यमित्रपुरोहितोऽयमित्यपि बहून् अभिप्रयन्ति । राजम्भा, चन्द्रगुप्तम्भा, इत्युदाहरणदर्शनाच्चन्द्रगुप्तपरभवत्तमस्य सिद्धयर्थेव । पुण्यमित्रपमयश्चातुनिकानामैतिहायिकानां दृष्ट्या यीशुख्रिष्टतः पूर्वां द्वितीया शताब्दी । पौराणिकदृष्ट्या तु यीशुख्रिष्टतः पूर्वं सहस्राब्दतोऽपि पुरातनं पुण्यमित्र इति सोऽय मन्वेद सर्वत्रैव जागति, न च लघुनिबन्धेऽस्मिन् स विवाद उपस्थापयितुं शक्य इति प्रागेव न्यवेदयाम । तस्मात् पुण्यमित्रराज्यकालो व कोऽपि वा भवतु, स एव पतञ्जले काल इति सुनिर्णीतमेतावन्मात्रम् ।

देशोऽयस्य 'गोनर्द' । स्वयमेव भायकृता रमनमभिनिवेशेन तत्र तत्रोपन्यस्यता 'गोनर्दीयस्त्राह' इत्युक्तम् । यद्यपि केचिन्महाशाया परममन्वेदम्, अन्ये एव कश्चिद् गोनर्दीय इत्यपि ध्रुवन्ति, पर प्रामाणिक्यात्प्राकृतो गोनर्दीयपदेन रमनमेवोपन्यस्तमित्येवाभ्युपगच्छन्ति । वयमपि च तत्र तत्र भायकारस्यैव 'हृष्ट' श्यात्प्राकृतो मनमेवाऽनुमोदाहाम । तेन गोनर्दीयमिनो गोनर्दीयो भायकार इति स्फुटीभवति । गोनर्देदेशश्चाय 'गोडा' इति प्रसिद्ध प्रान्त इति बहवो मन्यन्ते । पुण्यमित्रस्य यद्यपि प्रधानभूता राजधानी पाटलिपुत्रमासीत्, अथापि अयोध्यायामपि तेनोपराज्यस्थानं स्थापितमित्यप्यैतिहायिकां सिद्धयन्ति । ततश्च 'गोडा' प्रान्तश्चापि पतञ्जलेऽयमवश्ययोष्याया वसता पुण्यमित्रेण समग्रम् । पुण्यमित्रेण अश्वमेधराजसूयाद्यनुष्ठानकृतमिति प्राप्तेऽभिलेखेऽपि हरिवंशादिग्रन्थापि प्रसिद्धयति । एवंविधेषु महत्सु पत्रेषु पतञ्जलिमदृशो महाविद्वान् सन्मिलितो बभूवेति कं प्तन्नानुमन्यते । अन्ये तु 'गोनर्द' स्थानमुज्जयिनीप्रान्ते मध्यदेशेऽभ्युपगच्छन्ति । यस्य प्राकृतं नाम गोनर्दमि यामीत्, श्यात्पारिगाह तत् केन्द्रस्थानं बभूव । पुण्यमित्रादीनां शुक्रवर्दीयानां च मूलस्थानं 'विदिशा' नगरी । येदानीं ग्वालियरराज्ये 'मिलसा' इत्याख्यायते । तदेवमभिन्नस्थानसामीप्यात् पुरातन एव पतञ्जलिपुण्यमित्रयो समग्रम् इति तेषामभिप्रायः । काशिकादिषु श्याकरग्रन्थेषु तु प्राग्देशोऽयं गणना कृतेति गौडाप्रान्तमेव गोनर्दपदनं वयमधिकं सम्भावयाम ।

हृथं दृष्टे प्रमाणैर्मिश्रितयो पतञ्जलिदेशकालयो पुनरपि केचिद्विप्रतिपद्यन्त एव । तत्र सामग्रमिमहाशयो नेदमनुमन्यते, स तु अजयै द्वाक्रवगान् प्रागेव बुद्धकाळाच्च किञ्चिद्वर्षात् प्रायेण पञ्चमी शताब्दी (ई पू) पतञ्जलिकाल मन्यते । तत्र केम हेतवस्तनोपन्यस्ताः—

१ अभिमन्युराज्यकाले चन्द्राचार्यादिभिर्विल्लसप्रायस्य महाभाग्यस्य पुस्तकमेकं सुदुर्लभं करमीरेऽप्यानीतं तैरेव च तस्य प्रचारस्तत्र कृत इति राजतरङ्गिण्यामुक्तम्—

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्धादेश तस्मात्तदागमम् ।
प्रर्णितं महाभाष्यं स्य च व्याकरणं कृतम् ॥

राजनरङ्गितरङ्ग १ श्लो० १०६ । हरिणा च वाच्यपदीये कश्चिद् विज्ञेय उक्तः—

पर्यतादागमं लब्ध्वा भायधी नानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशास्त्रतः चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥

(वाच्यपदीय २।४८९)

अभिमन्युराज्यकाले च अरितपाशाशयाना विप्रतिपत्तिः । शिलकडमहाशय यीशुख्रिष्टतः ४२३ वर्षेभ्यः पूर्वमभिमन्युराज्यकाल मन्यते । बोधलिङ्गराशयश्च यीशुन शताब्द् वर्षेभ्यः पूर्वम् । रिपिपमहोदय यीशुत ७३ वर्षेभ्यः पूर्वं तद् राज्या वयान मन्यते । लासेन-महादाशयश्च यीशुन ४० वर्षेभ्यः पश्चामन्यते । तदत्र योशिलिङ्गिपिपमहाशययोर्मैव प्रायेण स्ववृत्तीति तत्रैव विश्वमिति सामग्रमिमहाशय । तथा च यीशुख्रिष्टतः शताब्द् वर्षेभ्यः पूर्वं दूरात् दक्षिणायपर्वतप्रान्तान्महाभाष्यपुस्तकं करमीरेषु गतम् । ईदृशस्य च महतो ग्रन्थस्य प्राच्यदेशे विरचितस्य दक्षिणायेषु पर्वतप्रदेशेषु तस्मिन् काले प्रचारो यदा वाप्यशक्यादिकं नामीक्रमपि यानसाधनम्, तदनु च तस्य विज्ञेय, इत्येतदर्थमन्ततः रिचतुशताब्दीमयस्योऽपरधमपेयते । तस्मात् यीशुख्रिष्टात् पूर्वं पञ्चम्या शताब्द्यां अत्राकं महाभाष्यकारस्य कदापि न भवितुमर्हतीति ।

२ 'साङ्खलादिग्रन्थ' (४२।७९) इति सूत्रे पाणिनिना साकृन्नगरस्य सत्ता प्रकटीकृता । तच्चेदं नगरं अलकेन्द्राक्रमणकाले तेन विनाशितमित्यैतिहायिकी प्रसिद्धिः । महाभाष्यकृता च तत्र सूत्रे तद्विनाशविषये किमपि नोक्तम् । यदि हि महाभाष्यात् पूर्वमेव साङ्खलनगरविनाशोऽभवित्यन्व, तर्हि ईदृशी प्रत्यया धन्या तेनावश्यं तत्र निरदेवत-साङ्खलनगरमिदानीं प्वस्तमिति ।

इ अलवेन्द्रेण पञ्चनदपद्मेण बुद्धैरेति प्रसिद्धा बुद्धप्रवण जातिर्विनाशितेत्यपि क्वापितं यवनदेशीयैरैतिहासिकै । महाभाष्ये तु 'एकाकिमि बुद्धकैजिनमि'त्युदाहरण दृश्यते । यदि हि अलवेन्द्राक्रमणादनन्तरं महाभाष्य विरचितमिति मन्येत, तदानुपदमेव पराजिनाया विनष्टायाश्च जातेर्विजयशील्यं न कदापि तत्र वर्णिन स्यात् । तस्मादलवेन्द्राक्रमणात् प्रागेव महाभाष्यस्य निर्माणमिति । ता एता प्रधानास्तस्य युक्त्य । 'पुण्यमित्रं याजयाधो' 'चन्द्रगुप्तसभा' 'पुण्यमित्रसभा' 'अहणयवन साकेतम्' इत्यादीन्युदाहरणाणि तु स्वकल्पितान्येवेति सामश्रमिमहाशयो वदति । यथा व्याकरणग्रन्थेषु देवदत्तयज्ञदत्तादीनि कल्पितान्येव नामानि तत्र तत्रोदाहियन्ते, तथैव पुण्यमित्रचन्द्रगुप्तादिनामान्यपि तदावै कल्पितान्येव महाभाष्यज्ञेनोदाहृतानि । पश्चात् तत्रमहाका राजानोऽपि बभूवुरित्येव कल्पयितुमुच्यते । पुण्यमित्रो हि यीशुत्त प्राग् द्वितीयस्या शताब्द्या जात इत्यैतिहासिकाना मनम् । ततश्च एकतात्पदीमात्रे समये महाभाष्यसदस्य दूरदेशे प्रचारस्तद्विषयोऽपि नैव सम्भवतीति न युज्यते पुण्यमित्रशाले भाष्यनिर्माणम् । किञ्च महाभाष्ये 'अनुशोण पाटलिपुत्रम्' इत्यप्युदाहरण दृश्यते । कुसुमपुरापर्यायं पाटलिपुत्रं चेद् बुद्धदेवकाले एव वामपितृमुपक्रान्तम्, बुद्धदेवेन 'महर्षिद्वि नगर भ्रमिष्यतीत्याशीरपि दत्ता । तच्चेद् प्राक् शोणतीरे निजापिनम् तदनु च तत्र परिवर्त्य गङ्गानदी स्थापितमियेतत्सर्वं बौद्धग्रन्थेषु प्रतीयते । इत्थं च यावच्छोणतीरे जामीपाटलिपुत्रं तावदेव महाभाष्य निर्मितमिति ततोऽपि महाभाष्यस्य अर्वाचीनता न सम्भवतीति ।

ता एता सामश्रमिमहाशयस्य युक्त्य उपदर्शिनद्वतरयुक्त्यमे नैव स्यादनुसंहन्ते । पुण्यमित्रचन्द्रगुप्तयोर्नामनी स्फुट महाभाष्ये दृश्येते । पुण्यमित्रस्य यागकरणमपि तत प्रसिद्धमिति । यत्रनकृत साकेताशरोधो भाष्यनिकाशरोधश्चापि वदेति हासेभ्य प्रमाणीभवति, तदा सर्वमिदं कल्पितमि-युक्तिरुपहासायैव प्रेषावनाम् । एवमपलापे तु कस्यापि ग्रन्थस्य कालनिर्णय कदापि न सम्भवति । सर्वत्रैवमुच्छुद्धलाना कथयानाना जागरूकत्वसम्भवात् । तस्मात् ता प्रचलतरा युक्त्य । 'सन्लादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्यमेव न दृश्यते, तत्र केरल नगरत्वसर्वगनायैव भाष्यकारस्य सूत्र व्याचष्टीत्येतदप्युपहासास्पृहम् । न हि भाष्यमैतिहासिके ग्रन्थे, यत्रैवविधा घटना अवश्यमुल्लिख्येत् । बुद्धकजातिविषयेऽपि ऐतिहासिकैरन्यथैव प्रमागितम् । मालवा बुद्धकाश्चेति जानिद्वय पञ्चनदप्रान्ते सुप्रसिद्धमानीत् । तयोश्च सर्वत्र सुदादिषु साहचर्यमेव धर्तुम् । परमलवेन्द्र स्यात्प्रमकाके तेन सह युदावसरे तयो साहचर्यं केनचिद्वेत्तुता न जातम् । ततश्च मालवे पृथग् युद्ध कृतम्, बुद्धकैश्च युद्धम् । ते एते जानी तदा विषये इत्यपि भारतीयैरैतिहासिकै लक्षितम् । अग्रे तयोर्ज्योर्देशान्तरेषु निवास स्फुट सिद्धयतीति । बुद्धका एकाग्रतस्त्रदा परापिता इत्यपि जायसवालमहोदयो जानुमनुते । यद्यपि यूनानदेशीया स्वलिखित इतिहासे बुद्धकाया पराजय वदन्ति, परमिद्रमार्गैरिहासिकैरुच्यते यद्युदात्ते बुद्धकेश्य ससम्मान सभासु भोजयादिक यूनानदेशीयैरुपहिते स्म । न हि परापिनानामेवविषय सकार सम्भाव्यते । तस्माद् बुद्धे सन्धिरेवासीत्, तत्र च यवनैतिहासिकैर्यवनानां जयो भारतीयैश्च बुद्धकाया जय उक्तोऽप्यते स्म इत्यनुमीयते । तत्र भारतीयमतमेतानुस्य महाभाष्यकृता 'एकाकिमि बुद्धकैजिनम् इत्युदाहृतम् । तादृशेन विधिविज्ञयिना महावीरेण सन्धिपरि नून जय एवेति जितमित्युक्तिर् विरुद्धा । अत्र 'एकाकिमि' इति पद्म मालवनाहचर्यविरिह स्वजन्य स्फुटमेव अलवेन्द्रगुप्तघटना स्मारयति, तेन अलवेन्द्राक्रमणादनन्तरमेव महाभाष्यनिर्माणं सुस्पृगीभवतितराम् । पाटलिपुत्र चापि विस्तृततम नगरम्, गङ्गाशोणसङ्गमसन्निधाने निवासितम् अनुशोणमित्यनुगममिति च उभयथापि एतापमितुमप्यापि शक्यते । गङ्गाशोणसङ्गम पूर्व यत्रासीत् ततोऽप्य पश्चिमस्या विरवागत इति प्राचीनाभिर्यनानि सिद्धयति । तस्मात्तदावै अनुशोणमित्युक्तिर् कथमपि विरुद्धा । अभिमन्युराज्यकाले करमोरिषु भाष्यस्तुतकामनमवतिर्यथेते । परमिद्रमन्युराज्यकाल एव यदा न निश्चितस्तदा तदाधारेण कथ पतञ्जले कालनिर्णयो दृढ स्यात् । यदि लास्येनमहोदयस्यैव मत सम्यक् स्यात्, यीशुपिष्टादनन्तर चाभिमन्युराज्यकाल सिद्ध स्यात् तदा पुण्यमित्रादानन्तरमपि द्वित्रिसाताऽदीभ्यत्रधान सम्भाव्यं एव । किञ्च नैव राजतरङ्गिण्या न वा हरिणा प्रचारानन्तर महाभाष्यविलोप उक्त । पूर्वं देशान्तरेषु प्रचार तदनु िलोप इति कल्पयामासिदम् । इदमपि सम्भाव्यते यद् पूर्वं महाभाष्यप्रचारो नैव जान, केचिपतञ्जलिस्थित्ये गुरोरधीत्य तत्र पुस्तक देशान्तरेषु नीत तदेव च कथञ्चिच्चन्द्राचार्यादिभि प्राप्तम् । प्रचारस्तु तैरेव प्रथमं कृत इति । अस्या कल्पयाना शताब्दीभ्यवधानमात्रमपि पर्याप्तं भवति । तस्माद् द्दतरप्रमाणाऽग्रेऽनुमानसाधकानि प्रमाणानीमानि पुर्वलान्येवेति पुण्यमित्रराज्यकाल एव पतञ्जलिकाल इति मन्यामहे । स तु काल कीदृश इति विप्रतिपत्तिर् शक्यतेऽत्र समाधानमिति निवेदितपूर्वम् ।

तदेव स्यात्करगप्रधानाचार्याणां पाणिनिकाः व्यायनपतञ्जलीना देशकालविषये यथोपलब्धि यथाशक्य च विवेचिनम् । एषा चार्याणां 'यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्' इति शीमष्टीतिदीक्षितप्रभृतयो वैयाकरण आहु । पाणिनिस्तुत्रविषये यत्र कात्यायनेन काचिद्विप्रतिपत्ति प्रदर्शिता उपमरथावादिक् वा हृत तत्र कात्यायनस्यैव वचनं प्राढ्यम् । तद्वचनसदृशता एव प्रयोगा साधुत्वेन मन्तव्या । यत्र च कात्यायनवचनानि खण्डयित्वा भाष्यकारेण कश्चित् प्रयोग समर्थित, वार्तिक वा प्रत्याख्यात तत्र भाष्यकारचनमेवानुस्य प्रयोगा साधुत्वमनुस्येयमिति तदाशय । एतेन भाष्यकारस्य प्रामाण्य सर्वोपरिस्थितमिति सिद्धं भवति । यथा 'न बहुगोहो' इति बहुमीहियमाते सर्वनामपञ्चाप्रतिषेध कुर्वते सूत्रकारस्य मते बहुमीहयवना नामपि सर्वनाम-नामाय तत्राकञ्च भवतीति 'एव पिता यस्यादि' विभ्रते स्वार्थिके वप्रत्यये 'एव कपिदृक्' इत्येव प्रयोग साधुत्वाऽभ्युपगन्तुं युक्तः प्राप्नोति । पर भाष्यकारेण 'गोनर्वायस्याह अकृत्स्वरी तु कर्तव्यी प्रत्यङ् सुक्तप्रसायम्-त्यकल्पितदो मकल्पितक इत्येव भविष्यम्' इति स्वीकृतम् । तत्र भाष्यकाराभ्युपगता एव प्रयोगा साधुत्वा मन्तव्या इत्याधुनिका वैयाकरणा मन्यन्ते । इत्यमेव च 'व्याख्यानतो विप्रोपपत्तिरिति हि सन्देहादलक्षणम्' इति परिभाषयाऽपि सिद्धयति । व्याख्या-

तस्यैवानया पूर्वसन्देहनिवारकत्वरूपस्य प्राबल्यस्य धोषनात् । श्रीमन्तो द्वाधिमयाद्यास्तु 'अथोत्तर मुनीनां प्रामाण्यमिति युवते । पाणिनिरेव भगवान् मुख्यप्रमाणभूत इति तद्वाच्यम् । आचार्याणां दृष्ट्या तदेव युक्तम् । स्वयमेव भाष्यकारादय पाणिनिचन सर्वात्मभावेन प्रमाण्यन्तीति । आनुनिकरैवाङ्करदृष्ट्या तु व्याख्यानरीत्येन व्याख्येयस्य तापर्यप्रतिपत्तिरभवात् भाष्यरूप व्याख्यानमेव मुख्य मन्थते-इत्युभयो सामञ्जस्यम् । मीमांसादर्शनभाष्यता श्रीशास्त्रवादिनाऽपि दशमेऽध्याये अष्टमे पादे चतुर्थं सूत्रे प्रसन्नादित्युक्तम्- 'सद्वादिनाद् पाणिनेर्वचन प्रमाणम् अनदादित्वाद् न का यापनस्य' इति । नमस्तस्मै न मिल्येन भवितव्य विक्रियतेन येनि तत्र विचारः । पाणिनेर्विभाषाधिकारकरणात् तद्रीत्या विक्रय विद्वानि, वातिकरारेण तु 'वा चवनानर्थस्य च स्वभावमिद्वत्वाद्' इति विभाषाधिकारखण्डन कृतम् । तद्रीत्या नल्पमासो गिण्य सिद्धयतीति पाणिनिवचनमनुसृत्य विक्रियते एव समाधो मन्थव्य इति शबरस्वामिनोऽभिप्रायः । अस्ति विकल्प इति विक्रयाऽभ्युपगमाद् पाणिनि सद्वादीति तेन दयापिन, नास्ति विकल्प इति कथनाच्च का'यापनस्यासद्वादित्वमुक्तम् । एतुनरतु व्याख्यानस्य तत्रायमभिप्रायः, समासविकल्पो न विविसापेक्ष, अपि तु स्वभावविद् । एकार्थिभावो व्यपेक्षा चेति द्विनिषाधि शब्दस्य दृष्टिर्वैतुरिच्छाधीना । यो हि व्यपेक्षया प्रयोक्तृमिच्छति स राज्ज पुरुष इति पृथक्पदमस्ति वाक्यमेव प्रयुक्ते, यक्षेकार्थी भावेन प्रयोक्तृमिच्छति स राज्जपुरुष इत्येकपदता प्राप्य प्रयुक्त इति स्वर्था तत्र सद्वादिगमासद्वादितावल्पना । एतद्गीहृतमिदं तत्रैव दुष्योकाया महपादै ।

इदं तु वार्तिकानां भाष्यस्य च पर्यालोचनया यद्गुण प्रतीयत एव-यत् वार्तिककार सूत्रकृत पाणिनेर्युक्तप्रमाणमेव-मिलक्ष्य वार्तिकरूपव्याख्याकरणे प्रवृत्त । महाभाष्यकारस्य तु पाणिनेर्गौरवकार्यमेव दृश्यते प्रवृत्ति । अत एव 'प्रमाणभूत आचार्यो दुर्गमविक्रपाणि' शुभावनकासो प्राङ्मुख उपविरय महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशस्य वर्गेनाभ्यनयकेन भवितु किं पुनरितया सूत्रेण' (अ. १ पा १ सू १ भा ३) इत्यादिकमनेकत्र तेनोद्घुष्टम् । अत एव कथासरित्सागरे पाणिनिकाव्यायनयोर्विद्वेषपूर्वक परस्परसाक्षात्कीर्णिकवन्द्यवि प्रवृत्ता । यद्यपि धीवास्तुवेदवारणप्रभृतय वार्तिककारस्य म्यूनता-प्रद्वान्तुद्धया विद्वेषवृद्धया वा प्रवृत्तिरिति श्रुत्या विमनायन्ते, अनुत्प्लुतइयैव व्याख्यातकत्वापेव वार्तिकानि तेन विरचितानि ते मन्थन्ते । पर किं कुर्मो यद्य आष्यकार एव तथा ध्वनयति, तदाभ्युपगन्तव्यमेवेदं भवति । तथाहि-प्रत्याहाराद्विक्रे 'अह उण्' सूत्र एव 'अकारस्य विवृणोपदेश आकारप्रद्वगार्थ' इति वार्तिक विवृणयता भाष्यकृता स्पष्टमुक्तम्- 'आहो पुनरपिकांशं तु भजानाह सङ्गतस्योपद्विरयमानस्य विरुतोपदेशस्योद्यते इति, यद्य तु द्मम्, विवृणस्योपद्विरयमानस्य प्रयोजनमन्वाद्यायत इति' । अत्र आहोपदेशिकेति पद स्फुटमेव वार्तिककृतोऽङ्कारपूर्विका प्रवृत्तिमन्वाद्ये । तथैव 'ऋण्' सूत्रभाष्या म्तेऽपि 'स एष सूत्रमेवेन लकारोपदेश प्लुयाद्यर्थं सन् प्रयास्यायते स्या महतो यशस्वन्वाद्यङ्गानुक्तव्यते' । पूर्व प्रतिहास स्फुटमेव का'यापनस्य म्यूनताविकरणरूपं प्रवृत्तिमिद्विनकि । किमन्यत्, सर्वमपि भाष्य पर्यालोच्यतामाधिक्येन म्यूनता-प्रद्वान्तरुगाणा वार्तिकानां निराकरणमेव भाष्यकृता कृतम् । सूत्राचरैरेव वार्तिकार्थलाभाय च प्रयतितम् । अत्यवपानि वार्तिककृत उपलव्यानामि तेन स्वीकृतामि ।

महाभाष्य चैद वार्तिकानामेव व्याख्यानमिति शक्यते यदित्युक्तं, वार्तिकमेव शबरकृत्य भाष्यस्य सर्वत्र प्रवृत्तिर्दृश्यात् । श्वान्तव्येण सूत्राणि तु कश्चिदेव व्याख्यातानि । येतु सूत्रेषु वार्तिकानि न दृश्यन्ते तत्र भाष्यमपि प्रायेण न दृश्यत एव । इदं मपि बेलक्ष्य व्याकरणेऽनुमन्थेयम्-यद्व्यत्र मीमांसा-वेदान्त-न्याय-योग दर्शन-प्रवृत्तितु भाष्यस्य व्याख्यानभूत वार्तिकम्, इदं तु वार्तिकव्याख्यानरूप भाष्यमिति । अस्ति इदमेव सापर्यं प्रतीयते यत् सूत्रेषु उक्तातुक्तवृत्तवन्ता कार्यायनस्या भीष्टाऽभूत् । तत्र एव तेन स्वीयस्य ग्रन्थस्य वार्तिकमिति नाम कृतम् । 'उक्तातुक्तवृत्तवन्ता चिन्ता यत्र प्रवर्तते । न ग्रन्थ वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिण' -इतिवार्तिकलक्षणम् । इदं चाप्यतिदुष्करमायतित यत् कात्यायनकृत स्वतन्त्रो वार्तिकपाठ इदानीं नोपलभ्यते । भाष्यमेव इदं कैश्चिद्वार्तिकपाठ सङ्गीकृत । पर नाय पाठ सर्वथाऽमन्दिग्यो गदितु शक्यते, यतो हि स्वभावमपि यत्र व्याख्यायते तद् भाष्य भवतीति भाष्यलक्षणं वदन्त्यभियुक्ता । 'सूत्रार्थं वर्णयते यत्र वाक्यं सूत्रानुसारेण । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुः । दृश्यते च महाभाष्ये बहुत्र तथैव यत् महाभाष्यकृतं पूर्व समाह्वकवाक्य-मुच'वा ततस्तद्विवरण वितनुते इति । तेन कुत्र महाभाष्यस्यैव तत्समाह्वक वाक्य कुत्र वा वार्तिककृतस्यया वार्तिकमित्यस्य दिग्धु शका निर्णय । 'वक्तव्यं न वक्तव्यम्' इत्यादिभाष्यस्यैव कथचिन्नियं सन्पाद्यते, परन्तु तथापि बहुत्र विमतिपत्ति नं निवर्तत एव ।

स्वभावव्याख्याकरणरूपभाष्यपरिपाठ्या बद्धी विप्रतिपत्ति प्रवृत्ता । यथा 'अथ श'दांनुशासनम्' इति यद्भाष्यकारस्य आदिम वाक्य तत्सूत्रमेवेति केचिन्महाशया मन्थन्ते । माधयन्ति च तदेव महत्पारमथ्या । यत् तु तथा भ्रान्तिमेव मन्थन्ते यतो हि भाष्यकार स्वयम् 'वृद्धिरादेव' सूत्रे वृद्धिरदं मद्गार्थमाह । 'अनुवाचमनुक्त्वा हि न विधेयमुदीरयेत्' इति नियममनुसृत्य पूर्वमुदीरयकथन तदनु विधेयकथनमित्येत्याचार्यस्य शैली । यथा 'इको यणचि, अक सर्वगं दीर्घ' इत्यादि । तथैव सज्ञासूत्रे प्वभि 'अदेइ गुण' इत्यादिषु पूर्वमुदीरयकथन तदनु विधेयकथनमित्येव रीतिरिदृश्यते । तथैव च रीत्या सज्ञा-सङ्गिभाषो निर्णेतव्य इति भाष्यकृता सिद्धास्तितम् । तत्रैव शङ्का 'कथ वृद्धिरादेव इति' अत्र पूर्व विधेयनिर्देश कथमिति प्रश्नस्याशयः । तत्रोत्तरयति भाष्यकृतं- 'पतदेकमाचार्यस्य मद्गार्थं म्यूनताया, साहस्रिक आचार्यो महत् शालीव्यस्य मद्गार्थं वृद्धिरादेवमादित प्रयुक्ते । 'मद्गारादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आनुष्मसुलव्याणि च अन्येतारक्ष वृद्धियुक्ता यथा स्तुरि'ति । एतस्य भाष्यस्य तुलनाया यानि 'अथ श'दांनुशासनम्' इति वाक्यस्य सूत्रत्वसाधकानि प्रमाणानुपपन्नस्यन्ते तान्यतिदुर्बलाणि । ग्रहयन्ते

च शिष्टाः आदिशब्दत्रये 'बृद्धिरादैच्' इत्येव परम्परया पठन्ति। तदेतदपि मुख्यं प्रमाणं मन्तव्यम्। तथैव 'मिद्रे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिके सिद्धशब्दोऽपि मङ्गलरूपतया भाष्यकृता व्याख्यातः। तस्मात् 'रघोहागमलध्वसन्देहा' प्रयोजनम् इत्येतदादिमं वार्तिकं ये मन्यन्ते तेऽपि भ्रान्ता एव प्रतीयन्ते। किञ्च 'बृद्धिरादैच्' इति वृद्धिपदेन सूत्रकृतो मङ्गलम् 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति सिद्धशब्देन च वार्तिककृतो मङ्गलम् इति व्याचक्षाणः पतञ्जलिः स्वयं महाभाष्यस्थारम्भे मङ्गलं न कुर्यादिति नैतदुपपद्यते। तस्मात् 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यथशब्देन तेन मङ्गलं कृतम्, इत्येव सम्प्रगाभाति। व्याख्यातं च प्रधानव्याख्यात्रा कैयटेन 'भाष्यकारो विवरणकारत्वाद् व्याकरणस्य साक्षात् प्रयोजनमाह 'अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रघोहादीनि पश्चाद् उच्यन्ते' इति। पुणेनोभयमपि भाष्यकारवाक्यमिति कैयटमत्तं स्फुटीभवति। यादृशी च भाष्यकारस्य शैली, यद् वार्तिकमुल्लिख्य तदनु तद्वाक्यानुवादेन 'कर्तव्यं' 'वक्ष्यम्' इत्यादि वदति, तथा 'रघोहागमलध्वसन्देहा' इत्यत्र न दृश्यते इत्येतदपि तस्य वातिकःकाभावे चीजम्। यस्मिन्-भीमांसकविस्वभाजा श्रीयुधिष्ठिरमहाशयेन, संस्कृत-व्याकरणेतिहासे प्रोक्तम्-आदिशब्दो भाष्यकारस्य न सर्वोद्दिशोक्तः, अपि तु किञ्चित् परतोऽपि विद्यमाने मध्यमेऽप्यादिशब्दः प्रयुज्यते। एवमेवाभ्यन्तरेणः मध्यगशब्दोऽपि तस्य व्यभिचारी। तत्र निर्दोषं च 'भूवादयो घातवः' इति सूत्रे 'भूवादौनां वकारोऽयं मङ्गलार्थं प्रयुज्यते' इति वार्तिकं तस्मात् च। 'भूवादयः' इति सूत्रं हि पाठं मान्तिमं न वा मध्यगम्, प्रथमाध्यायस्य तृतीयापादादी घर्तमानत्वात्। तत्रापि च वशाद् मङ्गलार्थत्वेनोक्तं तस्मिन्मन्त्रे 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथमं' इत्यादिरीत्यैव कृतम्। तस्मात् तस्यादिव्य मध्यगत्वे वा भाष्यकारेणाभ्युपगतम्। तेनैव सिद्धमिदं पदादिशब्दो मध्यगशब्दो वा सर्वोद्दिभूते सर्वमध्यगो वा प्रयुज्येतेति नैव नियमः। ततश्च 'अथ शब्दानुशासनमि'त्यस्य सूत्रत्वाभ्युपगमेऽपि 'बृद्धिरादैच्' इति वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थता न विरुद्धयते। 'रघोहागमे'त्यस्य वार्तिकत्वेऽपि च 'मिद्रे शब्दार्थसम्बन्धे' इति सिद्धशब्दस्यापि मङ्गलार्थता युज्यते एव। तद्विमतिविरासमीमांसकस्य बचनं चालानामभ्युपगहासाय भवेत्। 'सति हि परस्मिन् घस्मात् पूर्वो नास्ति स आदि', सति च पूर्वसिन् घस्मात् परो नास्ति सोऽम्यः' इति स्वयमेव भाष्यकृता आद्यन्तयोर्लक्षणं कृतम्। तत्र स्वकीयं लक्षणं स्वयमेव स न मन्यन्ते-इत्यहो तस्यासना समर्थिता। 'भूवादयः' इत्यत्र यद् वशात्तस्य मङ्गलार्थत्वमुक्तम्, तस्य तु धातुपाठमङ्गलार्थत्वं प्रतीयते। सर्वो हि धातुपाठो 'भूवादयो घातवः' इति सूत्रेण संगृहीतः, ततश्च संग्राहके सूत्रे कृतं मङ्गलं धातुपाठस्यैव मङ्गलं संसृज्यमिति तदभिप्रायः। सम्भवेच्च मध्यगशब्दस्य व्यभिचारित्वमपि, आद्यन्तो विहाय सर्वेऽपि मध्यगा वक्तुं शक्यन्ते। आद्यन्तशब्दो दुःस्वप्नहारे शाले च नियतौ न व्यतिक्रममर्हति। 'बृद्धिरादैजि'ति सूत्रे हि 'एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृत्युताम्, मङ्गलिक आचार्यो महत् शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादित' प्रयुज्यते' इति स्पष्टमादिशब्दो भाष्यकृतोपात्तः। नैवं 'भूवादयो घातवः' इति सूत्रे आदिशब्दोपादानं दृश्यते। एवमेव सिद्धशब्दव्यतिषेऽपि 'महतः शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादित' प्रयुज्यते' इत्यादिशब्दप्रयोगो दृश्यते। तस्मात् 'बृद्धिरादैजि'त्यतः प्राक् सूत्रकथनना 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यतः प्राक् वार्तिककथनना च न कथमपि प्रामाणिकी भवितुमर्हति। परैर्ग्रन्थकृद्भिस्तपोद्धितं तद्भ्रमादिप्रमादाद् इत्येव मन्तव्यं स्यात्। भाष्यकृतस्तुलनाया तेषां प्रामाण्याभावात्। अथावपि सर्वेषु पुस्तकेषु व्यवहियमाणेषु अध्यायाच्छ्रेष्ठं प्राथम्यमेव 'बृद्धिरादैच्' सूत्रस्य दृश्यते इति 'अथ शब्दानुशासनमि'त्यस्य सूत्रकथनना सर्वप्रामाणिकविद्वेष्यास्तां तावत्। तस्माद् भाष्यकृतं किं स्वकीयं वाक्ये किं वा वार्तिककृतो वार्तिकम् इति निर्णयो दुःशाक एवापतितः। भाष्यकारशैलीमेवावधानेन परीच्य कथञ्चिन् निर्णयित्वा एवाऽभियुक्तः। सिद्धान्तकोमुपादिषु तु बहुत्र वार्तिकानि स्वल्पान्तरतामिव प्रापितानि दृश्यन्ते। केवलमर्थसम्बन्ध एव तत्रानुसृतः। भवतु नाम, वार्तिकपाठस्य प्रामाणिकस्योद्धारोऽन्वेषकाराणां कर्तव्येषु मुख्यतया तिष्ठतीति अवश्यमवधारयेत्।

इदं तु असाद्विधमेव, चदयत्वे पाणिनीयस्य व्याकरणस्य यादृशी प्रतिष्ठा दृश्यते, यथा च शास्त्रेषु व्याकरणस्य मुख्य स्थानं गण्यते, सोऽयं सर्वोऽपि कान्यायनस्य, भाष्यकृत पतञ्जलेश्च प्रभासः। महाभाष्यं न केवलं व्याकरणनिबन्धः, अपि तु सर्वावधि ज्ञातव्यानि विषयज्ञातानि स्थाने स्थानेऽत्र सपरिकरं विवेचिनानि। लौकिका व्यवहारा, प्राक्तना इतिहासा, आदर्यका धर्मो, दर्शनानां सिद्धान्ताः, गृह्यतन्त्रानि विज्ञानानि चैति सर्वमेतन्महानाथे कृतपरिष्कारमेतन्मन्वकं परिचेतुं शक्यते। एतद्विषया विवेचनयैव संस्कृतस्य व्याकरणशास्त्रविद्ययां प्रतिष्ठां गतम्। न च पतञ्जलेतिव सरलगमनीया प्राञ्जलतमा भाषाऽपि कस्याप्यन्यस्य ग्रन्थकृतो भाष्ये विधिना निवेशिता। तस्मान्महाभाष्यसिद्धमलौकिकं वस्तु संस्कृतवाङ्मयमन्दिरस्य सुवर्णकलशाभयानमित्यत्र न सन्देहः। आश्चर्यं विद्म यच्च समयो भाष्यकारस्य निर्णयिते ॥ आधुनिकस्य भौतिकविज्ञानस्य न तादृशः प्रचारसमयः शक्यते निर्धारयितुम्। भारतीयं वैदिकं विज्ञानं तद्वाले विलुप्तप्रयायमेव सम्भाव्यते, तथापि विज्ञानस्यापि गृह्यतमा सिद्धान्ता महाभाष्ये तत्र तत्र प्राप्यन्ते। यथा 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रे 'अचेतनेऽपि-लीड' चित्तो वाहुवेग एवा नैव तिर्यग् गच्छति, नोर्ध्वमारोहति, पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः स्वर्गमा आपस्तासां विकारो धूमः, स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग् गच्छति, नार्वागवरोहति, अद्विकारोऽप्य एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽचिरात्काशेदे निवाते सुगमञ्जलि नैव तिर्यग् गच्छति, नार्वागवरोहति, ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः इति। इह हि सजातीयकार्यंसिद्धान्तं स्पष्टतया कियत्प्रदर्शित इति वैज्ञानिका विद्वांस एवात्र प्रमाणम्। यमाकर्षणसिद्धान्तं न्यूटनमहाशयनाविष्कृतं पाश्चात्क मन्वन्ते, स भारते यीशुसिंहतोऽपि पूर्वं विस्पष्टं प्रचलित आसीदिति नादवं गौरवं भारतस्य। अनन्तरं सिद्धान्तोऽयम्—

'आकृष्टिश्चास्ति मही तथा यत् खस्थं गुरु स्वाभियुक्तं स्वराक्त्या ।

आकृष्टते तपततीव भाति समे समन्तात् क पतत्ययं खे । (सिद्धान्तशिरोमणौ)

इत्यादिना भास्कराचार्यप्रमृतिभि स्वसन्देरेव स्पष्टीकृत इत्यन्यदेतत् ।

एवमन्यत्रापि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । शब्दविज्ञानन्तु पदे पदे महाभाष्ये जागर्त्यैः । अनेकत्र तु भाष्यकृता निरूपित विज्ञानं व्याख्याकृद्भिरपि न बुद्धम् । तेन च भाष्यकारस्यास्य एव सैयं पानितः । तत्र निदर्शनं 'त्रियाम्' इत्यधिनार-
सूत्रस्थं भाष्यम्—

संस्कृतभाषायामचेनबोधया सट्वा-वृत्तादितन्दा अपि तत्तद्विद्वाभानोऽभ्युपगम्यन्ते । तत्र वैज्ञानिकहेतुमुपदर्शयन्
महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः—

संस्थानप्रसर्गौ लिङ्गमास्थेयौ स्वरुत्वान्ततः ।

संस्थाने स्त्यायतेइदं स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥

इति धार्मिक व्याख्यान आह 'अधिकरगमाचना लोके स्त्री, स्त्यायत्यस्या गर्भ इति, कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति ।
इह पुनरुभयं भावमाधनम्—वस्थान स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान्, कस्य पुन सम्स्थान स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केयाम्, शब्द-
रसार्थ-रस-रस-व्यानाम् । सर्गाश्च पुन. मूर्तय एवमात्मिका संस्थानप्रसवगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवन्व । यत्रात्पीर्यामो
गुणालाभ्रावरतक्षय. शब्द स्पर्शा रूपमिति, रसगन्धौ न मन्त्रं । प्रवृत्ति खडवपि नित्या, न हीह काश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि
मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वदते वा वाचद्वेन वदितमप्य, अपार्थेन वा युज्यते, तबोभय सर्वत्र, यद्युभयं सर्वत्र, इतो एववस्था, वि-
ज्ञातः । संस्थानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयविवक्षाया नपुमकम्' इति । अस्याभिप्रायः शुद्ध एव—यत् सर्वत्र
यज्ञप्रक्रियाविषया आदानप्रदाने प्रवर्तते । सर्वमपि पदार्थजात इर्यमान न कदाप्येकरूपम्, परिवर्तमानमेव त्विदं सर्वमुप-
लभ्यते । परिवर्तमानमपि च नैकान्तन सत्तां जहानि । तदिदं सर्वं यज्ञकृतम् । स्त्रीयानां भावानामन्यत्रापरिणम्, अन्यतश्च भावा-
नामादानमितीपमादानप्रदानप्रक्रिया यज्ञः । यथा प्रदोष. प्रकाश सर्वत्रार्पयति, तैलावयवाश्चाजलमावृत्ते, मल बल च सर्वत्र
प्रयोजयति । तथैव श्रुत्वा अपि मूलाजलमाददते, प्रतुलकलादिकं च ददति वावादिष्वपि च स्वप्रभावमर्पयन्ति । इष्टका-प्रस्त-
रादिष्वन्यन्तजबेभ्यपि प्रक्रियेयं सर्वत्र प्रवर्तते । तत् एव नवस्य पुराणत्वं सर्वत्रैव जायते इति विभाष्यम् । सोऽयमादान-
प्रदानपरपर्यायोऽन्नादावभावाः । तत्रादानविवक्षायां कीलिङ्गशब्दस्तत्र प्रवर्तते, प्रदानविवक्षायां पुँलिङ्गशब्दः, ताटस्थविव-
क्षायां तु नपुंसकलिङ्गशब्द इति । पर कैयटमहाभागो यज्ञप्रक्रियामिमाननभिलक्ष्यैव शब्दस्पर्शादिरूपेण स्वहनमपि भाष्य-
कृतो विवरणं गौणं मवा गुणशब्दस्य सांख्यप्रसिद्ध सत्त्वाद्यर्थमुपगम्य तदुपचयापचयी च कावपनिकी मत्वा मवा वैज्ञानिक-
प्रक्रियां निरोद्धवानि । नागेरामहाध्याय तदेवानुसरन्ति । विज्ञानप्रक्रियाया देशे विलोप एवात्रापराम्भ्यतीति न प्रस्मर्तव्यम् । एव
मेव 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रेऽपि शब्दोत्पत्तिप्रक्रिया या वैज्ञानिकी महाभाष्यकृतोक्ता, सा न्याय्याकृद्भिर्गम्ययेव सीता । उच्चैस्त्वं
नीचैस्त्वं चेदमन्ववस्थितम्, यदेव एकस्य कृते उच्चैस्तदेवापरस्य कृते नीचैर्भवतीत्याशङ्क्य वात्रायामदाकण्यादिना क्रियमाणा-
नपि व्यवस्थामनवस्थिता निरूप्य 'यिद्भन्तु समानप्रक्रमरचनात्, यिद्भनेतत्, कथम्-समाने प्रक्रम इति वक्ष्यम् । क पुन.
प्रक्रमः, उर कण्ठ शिर इति' इत्येवं मुरवं समाधानमुक्तम् । वर्णानां हि द्विविधानि स्थानानि पाणिनीयशिक्षादौ दर्शितानि,
सवनस्थानानि, आस्थान्तर्गनस्थानानि च । बुद्ध्याथार्थं समर्थ्यात्मना प्रेरितेन अनमार्शभिहत कायाशिर्यदा शारीर मालं
प्रेरयति, तदा स वायु उरसि, कण्ठे, शिरसि वा मनोऽभिप्रायानुकूलमेव कचिदप्रक्रमं करोति, तान्येतानि त्रीणि सवनस्थानानि
शिक्षायामारम्भ एव स्पष्टीकृतानि—

मरुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वरम् ।

प्रातः सवनयोगं त छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तारतीयसवनं शीर्षस्थं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

एवं त्रिषु प्रक्रमेषु क्रमेण मन्द्रमध्यमताराः स्वरा भवन्तीति प्रतिपाद्य अनन्तरम्—

'सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते'

इति आत्मन्यानेषु वर्गात्पनिहन्ता । उरमि कण्ठे शिरमि वा क्वचिद्दूरमिप्रायानुसारेण केन्द्र प्रपद्य्य पुनर्वीयुस्तम्भाके
न्द्रादुत्थाय मूर्धपर्यन्त गच्छन्नि, तन्वाभिधातमाभाय मुपे प्राप्तस्तत्स्थानसम्पन्नेन चर्णान् जनयतीति स्फुटोऽभिप्राय ।
आत्मगतन्यानेष्वपि 'शरीरे च नाभि वर्गानाम्' इत्यादिना उर कण्ठशिरामि स्थानानि शिक्षायामुक्तानि, ताभ्येताभि सवनस्या
नेभ्य पृथग्भूतानि, अत्रैव हि दृष्टाञ्छीचैस्वनो भाग 'उर' इत्युक्त, दन्तानां मूर्धां च शिर इति । तत्र ह्य, ह्य, इत्यादिपुं हकारस्य
उर-स्थानमुक्तम्-केवलस्य तु हकारस्य कण्ठ्यप्रमित्यादि सर्वं तत्रालोच्यम् । सवनस्थानानां च स्पष्टीकरणमत्रेऽपि शिक्षायां-

प्राण पठेन्नित्यमुर रियतेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।

मध्यन्दिने ऋणमतेन चैव चक्राह्वमपूजितसन्निभेन ॥

तार तु रिधान् सवनवृत्तीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहसान्यभृतस्वराणां सुत्येन नादेन शिर स्थितेन ॥

प्राया ममनुभरमिद्ध चेत्तम्—स्वसाम्प्राप्तुमार कदाचि'कबिदुरचैवैदिति, कदाचिश्चै, कदाचिश्च समेन स्वरेण इति ।
मोऽथ भेद् सवनस्थानकृत एव । ताभ्येनानि सवनस्थानान्येव प्रक्रमसाङ्गेनो'वा भाष्यकारेण उच्चैस्वनीचैस्वयोरुपवस्थाया
समाधानं कृतम्, यद्यथाविशेषे बस्योपक्रम, तत्र यदुच्चैस्वतुदात्तमिति विज्ञातम्यम्—काम तदुत्थापेक्षया नीचैर्ननु, न तेनास्माक
प्रयोजनमिति । पर कैपटमहाशय सवनस्थानानामात्मस्थानानां च भेदमविचार्यैव भाष्ये स्पष्टमुक्तम् 'उर कण्ठ शिर' इति
स्थानप्रथमप्रदानमपि स्थानानामुत्पल्लवणं च वा तत्र च प्रत्येक स्थानेषु काश्चनिकमनुभवविरुद्धं विन्दुग्रयमुत्तरीचकारेत्येकदेशिता
ताप्राप्यति । एव महाभाष्यस्य गूढा जातया व्याख्याता कृपया अन्यर्थव नीता इति निदर्शनमात्रमिदम्, सम्बन्धालोचने
यहुत्रैव प्रतीयते ।

इदं नूरकारभार महामान्यस्य कैपटमहाभागस्य चैव विस्मर्तव्यम्—यद् बहुत्र महामान्यं तद्भ्यासययैवाद्यास्मादसौर्भूष्यते,
यदि नाभिविष्यत् कैपटकृत व्याख्यानम्, तर्हि दुरवबोधमेव महामान्यं बहुत्रामविष्यदिति । यद्यप्यन्या अपि व्याख्या महाभाष्यस्य
बहून् मन्तीनि श्रीगुण्डिरमीमांसकमहाशयैव सस्कृतव्याकरणशास्त्ररयतिहासे स्फुटीकृतम्, हरिविद् सेतुन्तु कैपट स्वयमा
लम्बनत्वेन स्मरति, तथापि सा अनुपलब्धा अत्रचलिता वा, प्रसिद्ध प्रामाणिक व्याख्यानम् कैपटस्यैव भा यमदीपारयमेव । हरिर्
ज्ञानिकमूर्ध-य इत्यत्र न सवेह, तदीमांहास्यपदीमप्र-यात्तमावगते, तत्रसास्त्रेभ्यश्च च सम्मतस्य भाष्यताप्रसिद्धे, पर तद्भा
षयाया क्रियाविशेषात्तो जर्मनपुस्तकालये प्राप्योऽस्ति । तत्रश्च तल्पतिलिपि पञ्चापविश्वविद्यालयेनापि आनाप्य स्वकीये पुस्त
कालये रक्षिता एत कैबिद्धिद्वैमिरि प्रतिलिपि कृता । प्रचारस्तु तन्मा अद्यावधि नास्ति । स्वल्पपरिमाणैव च सा एवम् इति
भाष्याभावबोधकृते कैपट पृष्ठाद्यावधि स्मरन्तम् । अस्य च काल दसमी एकादशी वा शतान्दी येनिहायिकैर्मन्यते ।

कैपटकृतस्य भाष्यप्रदीपस्यापि कतिचिद्वाप्यनानि सन्ति, पर तेषु प्रसिद्धे भाष्येऽस्तौ 'भाष्यप्रदीपेद्वौते' विवरणा
परनामा । तस्यापि च व्याख्या द्वायानाम्नी श्रीवैद्यनाथपायगुण्डनिर्मिता सुप्रसिद्धा । सा विस्तृतेति द्वाप्राया तत्रोल्पाहास्पता
मभिलक्ष्य श्रीनवकृष्णदासगुप्तमहोदयेन व्याकरण-भाष्य-वेदान्ताचार्य श्रीरत्नचरमासहोदय प्रो'साह्य 'सराडोक' नाम्नी अभि
नवा व्याख्या निमापिना । अवमपि तत्रालोक प्रथमाङ्किते सुविस्तृत, तत्र भाष्यस्य प्रदीपस्यापि च प्रतीकानुपादाय विशेषेण
विवरणं कृतम् । द्वितीयाङ्किकात्तु क्रमेण संक्षेप । तृतीयादौ च सोऽथ संक्षेप नीचि'पमेव प्राप्त, यारत कालेऽस्मिन्नवधते ।
क्षामहोदयन पाण्डि ययुं विवरणं कृतमपि यत्र न सद्य, पर तस्य प्रथम एवाय प्र-यविरचनसम्पादनाऽप्यवसाय इति क्वचित्
क्वचित् शुद्धि प्रतीयते । द्वापनेऽपि क्वचिद्वनवचानं लक्ष्यते । तथापि पुस्तकस्योपयोगिताया अत्रे तद्वैत-मर्ममगप्यम्,
यारान्तरे च मुद्गने शुडीनामामा निराकरणं सम्भाव्यत एव । अनेनाभिनवेन तत्रालोकेन सम्पगुपटता स्फुटिद्वासरद्वा
त्राभेयह सम्भावये । घ-पयादुश्च तत्रालोकनिर्मातार पण्डितमहाशय मस्कृतरत्नमाञ्जारास्य परिपूर्णयेऽभिद्वये च यतपर
म्पराऽनुक्रमेण सतत यद्परिकर चोग्रमा-वनारस-काशी-इरिदासाधनेकमुपविद्धमन्यमालाप्रकाशकद्वेषिप्रवरगालो'न राशिधो-
हरिदासगुप्ताम्बजप्रीजपट्टणदासगुप्तमहाशय च सादरमभिनन्दयामीति ।

सम्मतिपत्रम्

कवितार्किकचक्रवर्ती पण्डितश्रीमहादेवशास्त्री पाण्डेयः

[काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षः]

श्रीहरधरकाश्यामण विनिर्मिता, कविदत्तिसरलस्य कविचातुःकृटिनस्वात एवाभारतं नागराजकृतिं मया पयतो वैयाकरणगुरोरोत्तरव्रत सः सः समुदास्यवानस्य महाभाष्यस्य व्याख्या त्वालोचनायां समवतीर्णा मया न्यभालि । यत्र-भाष्यस्य, प्रदीपस्य, उद्घोषस्य च निगूढमैद्म्पर्वं मन्थक पर्वलोचित, पूर्वं कृत व्याख्यायां स्थाने स्थाने चिन्तितम् । विभूष्यवैदुष्यसमनश्चैतया समोत्तर व्याख्यानान्तहृदय प्रविष्टिद्विगुणामवरय चमरकरिष्यति, अप्यापयतामपि साहाय्य कौमुदलस्य सर्वज्ञविभूति, परोक्षार्थिनाथ श्रेष्ठे जागरिष्यतीति विशद्विराद्रियनागा, सम्भाव्यमानावापि कारिभिरनेना भूयो भूय प्रशास्ते ।

पण्डितश्रीसभापतिशर्मापाध्यायः एम. एल. सो पदविभूषितः

काशिरु-विरलासंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष.

[उत्तरप्रदेश-विज्ञानपरिषद्. सदस्य.]

श्रीजयकृष्णदासहरिदासयुक्तकारोमस्त्वतस्यीरिजप्रन्यमानायामैयम (२०११ वैक्रे) प्रकाशित प्रदीपो ह्योतगम्भीर- टीकोपेत नवमार्तिकपरिषन्त पातपलमहाभाष्य तन्त्यगुह्यार्थप्रदर्शनप्रवृत्तपराया नूत्वायारत-चानोक्त व्याख्यायां सहयोगेन विदुषा छात्राणां च सन्तोष जनयेदिति मन्यते ।

पण्डितश्रीगोपालशास्त्री भोकाटे

[भूतपूर्व-काशिराजकीयसंस्कृतकालेजप्रधानाध्यापकः]

भाष्यप्रदीपोद्योतेषु व्याख्यानभूतस्वरालोक आपाततो मया सकनोऽपलोकित तनाथ विरोध- अवतरणमुत्तेन तत्तत्प्रदानमर्थाभिलाषनेन च पङ्क्तिापन समीचीनमिति छात्राणां कृते दुःखोऽयं भवति हृदयहृमो भविष्यताति । अपरस्य विरोध-तत्रेति तदिति तेनेति तच्छब्दार्थप्रदर्शनेन तत्रालोक इति नामापि सार्थकमभूदिति, अतो विरोधतो-वैख्याकारमभिनन्द्याम्यहमिति ।

पण्डितश्रीगोपालशास्त्री नेने

[भूतपूर्व-काशिराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यापकः]

इदं खलु पतञ्जलिप्रणीतव्याकरणमहाभाष्यस्य नवीन संस्करण नवमाह्निज्ञान्तयापाततो हृष्टिपथमागतम् । अस्मिन् संस्कारे कस्य-कृतप्रदीप महाभाष्यव्याख्यानभूतन्तद्विवरण श्रीमन्नागानीभट्टकृतोद्योताभिषय सभिवेरय यत्र तत्र महामाष्यप्रदीपाद्योतप्रन्यान् तदमाचारणव्याख्यानात्मकेन तत्त्वतोऽन सनाथोक्त्यास्य संस्करणस्य सर्वाङ्गीणसौ-दर्शमापादित श्रीमता नवीनविदुषा भोपाख्येन सुव्यहीतनामधेयेन रुद्रधरेणेति । एतन्मुद्रण नवीन-सुन्दरसोसकाशरै-निष्कण्ठरंगेषु प्रवीणपत्रयोजकद्वाराऽनुत्पाकार समृद्धता प्रवनेन सम्पाद्य सुदृग्गयन्त्रालयाध्यक्ष श्रीजयकृष्णदासमहोदयैरुत्पत्तरण मूढ्येन विद्यार्थिजनवहुलगतमासादितमिति मन्येऽहमनेन नवीनेन संस्कारेण महासुपकार- संस्कृतविदुषा संस्कृतच्छात्राणां च भवेदिति ।

निवेदनम्

अयि मुरसरस्वतीप्रियासः श्रेयासो विद्वांसोऽन्तेवासिनश्च ?

विदितमेवैतत्तत्रभवता भवता यदहस्यमाने नामरूपात्मके जगति शब्दमन्तराऽर्थस्य व्यवहारप्रयोजकं ज्ञानमपि नोदति । उक्तञ्च—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥’ इति । तत्रापि शब्दान्तरजनकत्वात्, लौकिकान्त्रौकिकसम्बन्धविषयप्रतिपादकत्वाच्च संस्कृतशब्दस्य महत्त्वं प्राचीनैरर्वाचीनैश्च सर्वैर्दिग्दर्शितुमन्यत एवेति नाप्रकाशितं वैषामपि शिक्षितानाम् ।

यदा ऋष्यापि शब्दरशो सौविध्येन ज्ञान व्याकरणमन्तरा न भवति, तदा—‘सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गा, सरहस्या बहुधा भिन्नाः—एकशतमध्यशुशापाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा वा- ह्वृच्यं नवधाऽथ रणो वेदः, चाकोवाक्यम्, इतिहासः, पुराणं, वयाकर्मित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः’ इति, ‘बृह- स्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिषदोचाना शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगामे’ति च महाभाष्येन यस्य महत्कृतशब्दरशोर्मात्रप्रयोगविषयत्वमपरिमितत्वं प्रत्यपादि, तस्य सौविध्येन ज्ञानं व्याकरणमन्तरा न सम्भवतीति किमु वक्तव्यम् ।

यद्यप्यस्य संस्कृतशब्दरशोरजायासेन ज्ञानाय नवविधं व्याकरणमस्ति—‘षेष्टं चान्द्रं कारशकृत्स्नं कौमरं शाकटाय- नम् । सारस्वत चापिशालं शाकल पाणिनीयकम् ॥’ इति धीतन्वनिचालुके, ‘सोऽय नवव्याकरणार्थवेत्ता’ इति धीवाल्मी- कीयरात्रायणे उल्लेखः । तथापि लौकिकान्त्रौकिकसम्बन्धशब्दव्युत्पादकत्वात्, समुपनिबद्धत्वात्, संक्षिप्तत्वाच्च पाणिनीयमेष व्याकरणेनैषु प्रधानमिति नानुमत वैषामपि सदसद्विवेकानाममरवाणीक्षणयिनाम् । उक्तञ्च—‘काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।’ इति ।

यद्यपि पाणिनीयव्याकरणेऽपि बहवो ग्रन्था विराजन्ते, तथापि तेषु पाणिनिमुनिनिर्मितया अष्टाध्याय्यास्तद्विवरणस्य पत- ष्टिमिमुनिप्रणीतस्य महाभाष्यस्य च प्राधान्ये न मंशोरने केऽपि समालोचनपरायणा सचेतसो विद्वांसः ।

यद्यपि महाभाष्यस्याप्यनेकाष्टौषा समुपलभ्यन्ते, तथापि तानु कैचटोपाध्यायविरचित प्रदीपो नागेशभट्टप्रणीतोद्दोषोत्तेन कियद्विद्योतत इत्यत्र तदप्रचार एव प्रमाणम् । किन्तु तयैरपि कर्त्तव्यविवरणायानामप्यज्ञानामविवरणात्, क्वचिच्च काठिन्यात् केमलमतीक्ष्णानात्, अनीक्युद्धीरप्यापकाःशाध्ययनाप्यापनयो क्लेशमनुभवतोऽङ्गलोकमानेन दयाव्रह्मदेयेन निजप्रधानसम्पाद- केन महारसोत्तन ५० श्रीरामचन्द्र भा व्याकरणाचार्यमहोदयेन प्रेरिते कारास्थिचौरम्बामंसङ्कृतपुरतमालयाच्चक्षे संस्कृतभाषो- पनिबद्धानामप्रचरितानामपि पुरतमालयाच्चक्षे न सङ्कृतानुरागिणा परमुपकार कुर्वाणैर्गोलाकवासि-श्रेष्ठिप्रवर-श्रीहरिदासगुप्ता- र्त्तमजैः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयै महाभाष्य-प्रदीपोद्दोषोत्तना टीका निर्मातु निवेदितेन मया छाया-विमला-शब्दकौमु- भादि नवीनस्य प्रणीतं प्रथमाहिकस्य तत्काले क बीक्ष्य सङ्घेऽणाय वाराणसेयवैवाकरणवेशरिभिराहोदतेन स्या निर्मितं द्वितीय- पाठिकाना तम्परयद्विद्विद्विर्वाच्यविकिर्भुयेतेत्याशासे ।

यदा सङ्कृतव्याकरणानुरागिण सस्करणादि समापयिष्यन्, तदा प्रस्तुतसंस्करणादि सुन्दरं संस्करणान्तरं तैषाम्पुर- स्तानुपास्यास्यदिति सुखो मे विश्वासः ।

यथाऽवधानं सर्वाधितेऽप्यत्र संस्करणे म्लजसुलभेन अनेन जाताऽशुद्धिरदलोक्येत चेत्तर्हि तदपनोदनमारोऽपि विद्विङ्गरेव धनीय इति तानुनयमभ्यर्षये ।

परमपूज्यपादा कदितार्किकवर्षात्तमहानुभावःश्रुतयोऽत्र संस्करणे निजसम्मतिं इकारयान्दृष्टव्रिति तैभ्यो भूमिका- लेखकैःश्री विभ्रियतवैकुण्ठयो महामहोपाध्यायमहोदयेभ्यश्च घन्यवादसन्तति म्रणति वितरन्, तत्कालोक्तिपर्ये—

न वञ्चिदपि वञ्चितो जगति दोषलोशैर्विधिविधेरपि नरैः कृते किमकलङ्कविष्येपणा ।
गुणैककलनादराः परिहरन्ति दोषान् परं प्रकाशनपरा खलाः प्रकटयन्ति तानुसुता ॥

इति निवेदनमेव पर्याप्तं मन्ये ।

विजयादरामी }
दि० सं० २०११ } श्रीरुद्रधरदाम्णः

श्रीमत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

महाभाष्यम्

प्रदीपोद्घोततत्कालोक्तैर्विभूफितम्

प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथममाहिकम् ।

प्रदीपः—

सर्वानां निगन्तां विश्वाम्भुद्रादिवत् ।
 सदसद्रपनातीनमद्भवं मावयावृत्ते ॥ १ ॥
 शान्तोचनचक्षुश्च नातवणमज विभुम् ।
 प्राग्व्य परमात्मानं सर्वविद्याश्रियमिन्द्र ॥ २ ॥
 पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुमहात् ।
 मरुत्वतां च तां मत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
 पञ्चाक्ष्यप्रमाणानां पारं यान्त्व धीमता ।
 गुरोर्महेश्वरत्वापि ह्येषा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
 महाभाष्यानांवाचाराणाम् विवृतिप्रवृत्तम् ।
 कथानम विद्याधेयैर्द कैयटो जैयटाभ्रज ॥ ५ ॥

भाष्याश्चि क्वासिगम्भीर वाह मन्त्रमतिन्मन ।
 ध्यावागुह्युपहारन्त्व याव्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥
 ह्यापि हरिवद्वेन सारेण ग्रन्थयेतुना ।
 क्रमत्राण शनै पार ल्प्य प्रानास्मि पशुवत् ॥ ७ ॥

उद्घोतः—

मत्वा सांभशिव देवां वागभिगानिका गुरुन् ।
 प्रागिन्यादिमुनीन् कथान् पिनरी च सतीशिवौ ॥ १ ॥
 नाशेशभट्टो नागेशमभिनार्थिचक्षण ।
 हरिदीक्षितनादास्मत्वेवनावातमभ्यति ॥ २ ॥
 दाचकाना स्वयन्रोरनिकहृताशनात् ।
 यद्भवैरपुराणीशास्त्रामनो लब्धजोविक ॥ ३ ॥
 नाविस्तीर्णं न विसीर्णं मन्वानामपि बोधवृत् ।
 भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वन् तु यथामति ॥ ४ ॥

सर्वोपादानप्राणव्यान्मुद्रादिवत् ॥ कायं निगित्तद्भुत्पक्षुपाभावाद्
 निराकारत्वम् ॥ कर्तृत्वाद् विश्वाम्भुत्पक्षुत्वात् ॥ स पेश्वेते ते श्रुते ॥
 अतीन्द्रियत्वं विगतोन्द्रियत्वेन-पश्यत्यक्षुः इत्यादि श्रुते ॥ सर्वत्र
 सत्यप्राकरणं तु स्वस्वभेदन्वयेनैव इन्द्रियाविपरयेन यान्द्रियत्वम् ॥
 तदसद्रपता प्रपञ्चरमं । एतच्च श्रियाभिनि द्त्रे वक्ष्यते । तामनीत
 प्रहिनमित्यर्थं । पञ्च च सद्देवैः भाव ॥ नन्वोद्घोतमस्माभिः कुनो
 न गृह्यत इत्यत आह—अह्यमित्यादि ॥ भाषया घृतैरित्यस्य
 कथमाह—शान्तेति । तत्रमस्यादिमहावाक्यमनिनाग्युदाहितोयस-
 क्षिदानन्दमहााराग वृत्तिगानं तदेव लोचनं तेन मन्त्रेणमित्यर्थं ।
 नारायणमित्यादि । सर्वत्रसमूहान्तयाभिगमित्यर्थं ॥ सर्वविद्या-
 वदत्पा । न इथायिनम् ॥ वननपञ्चविंशैरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वा-
 गधिदेवता नमति—पुरुषा इति । देवत्वं पाण्डित्यम् ॥ मप्रदायशुद्धि
 धोतयन् गुरुं नमति—पठेति । आरुणमामं सातर्षाणामित्यर्थं ॥
 धीमत उहापोहकशक्त्यः महाभाष्येति । व्याख्याशुद्धेऽप्यस्ये उधा-
 दिकथनेनान्वास्यात्वादिताभापवैलक्ष्येन महत्त्वम् ॥ अवात्पा-
 योर्भ्रमम् । एवमेवेति प्रवृत्तम् ॥ यथागमम् । मप्रदायमनति-
 लक्ष्णेत्यर्थं ॥ औदत्य परिहरति—भाष्येति । मधूरव्यमकादिम
 मासो रूपक चैति बन्धम् ॥ पिशुनस्य दुष्टत्वम् ॥ नन्वेव क्रम
 प्रवृत्तिरत आह—सथापति तत्रत्यसाराश एतान् निबद्ध इति भावः ॥
 शनैदित्यनेनात्यन्तग्रन्थामकोचः । पशुवद्विदनेन व्याख्येयशापरि-
 त्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं च बोध्यते ॥

तत्कालोक्तं—

नवीनरीरदश्याम राम राजोक्तोचनम् ।
 बानधोबानिमानोमि चिदानन्दमयं विमुमुम् ॥

प्रदीपे—यद्य भाष्य व्याचिन्तयाम् नैयत शिवाचारपरम्प-
 रा-मुमिन् विज्ञाप्यसकामो मद्भन्मावरोरिति वैशेषिकानि-
 मतसमयविषेयनाक मद्भन्प्रादीनि मद्भन्मध्यानि मद्भन्तानि च
 शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषार्थानं च सर्वत्वाद्युपमत्पुरुषाणि नाथैता-
 र्थ सिद्धार्था यथा श्रुतिर्भूति वृद्धिपुत्राथमहाभाष्यादिरुचिर्दचित-

भाष्य व्याचिकीर्षु शिवाचारप्राप्त मद्भन् शिष्याशिक्षायै निबन्धानि
 सर्वेति ॥ क्वात्मानाः पञ्चमशैकोद्घोतार्थेनान्यत् । सर्वाकारत्व

सम्पादनाकथ निवेष्टेदेवादिनमनरूप मदुल प्रारिर्गमप्रकृतपरिसमा
 सिप्रभृतिपरिपथिभ्यःसूहृष्टृहृदिनाशाय विधाय व्याख्यातुंशुनोपगमनुप
 द्द्रो मद्दलय "शिक्षया अथैव सम्पादयेदुरि"नि शिक्षणाय च
 प्रदीपे समुच्चिन्कमेण सर्वप्रथम व्याख्यानादौ तावद् निबन्धानि-
 सर्वाकारमिति—सर्वं आनार (स्वरूपाणि) वक्ष्येति, निराकार
 आकार (उपादानकारणम्) इति वा न्युत्पत्ति । **निराकार
 मिति**—निर्माणा अकारा यथादिति, आरम्भेभ्यो निष्कान्त इति वा
 विग्रह । **विरवाद्युत्पत्ति**—विश्वस्य जन्मश्च (सञ्चलक) इति
 व्युत्पत्ति । केचित्तु विश्वम् अ-यव (प्रत्यक्ष) वक्ष्येति विग्रहन्ति
 तत्र, तथा सति योगिषु विधा-व्यवस्थाप्रमत्ते । तेषामपि योगजस
 निवर्णेण सकलविश्वप्रत्यक्षमस्वात् । परमाणो अमलाणस्तेषुपि न
 मायामाहृष्टमिति सूचनायाव-सदमद्रूपतेति । आरोपितसत्त्ववा
 स्तविक्रासत्त्ववचनेत्यर्थ । अनिर्वचनीयतेति फलितार्थ । सर्वेषां पर
 मात्मा नाहृष्ट इति सूचनायाह-**मायवाद्युत्पत्ति** । अथ पूर्वोच
 रान्वयिता तथा च चेतनसकटापारपरमात्मने अन्तमोरूपमायाऽहृ
 तत्वादेवाहृष्टयता, 'त एव च महाकाराकारिनान्त रुग्णहृष्ट्या (नय
 नेन) माया उद्वेगनादापूर्वक परमात्मनः' माहात्मकारणोपमापि मसु
 पपथे इति भाव **भार्यायामिति**—ना (नरणा समूह)
 अयन (स्थान) वक्ष्येति विग्रह । **अजम्**—अमरिद्विग्रह । **ताम्**-
 प्रतिज्ञाम् **पारम्**—अशेषायम् । यातस्य—अवगन्तु । अपि च ।
 अभिधेय प्रतिष्ठानुमाह-**महाभाष्येति** । अवारः पारः अवारपादे,
 तयोर्भव अवारपारोण (राष्ट्राशरपागाद्व्यापितिसम्यक्) । महद्
 भाष्यम् महाभाष्यम्, तदेव अर्गव (समुद्र) महाभाष्याण्येव,
 तस्य अवारपारोण महाभाष्याण्येवावारपारोण इति व्युत्पत्ति । यथा
 रामस्य गुरुकुलमित्यत्र राम विनैव तत्सम्बन्धिनोपि गुरो कृतेन
 समान, तथाऽत्र विहित छत्रयस्यैवैव तदन्वयिष्यामपि अशरपा
 रम्या महाभाष्याण्येवैव समान । **विद्युत्पिप्पवमिति**—विद्युतेरेव
 प्लव (मैतु) इति व्युत्पत्ति । उभयत्र रूपक बोध्यम् ॥

प्रदीपेति । भाष्यत्र प्रदीपश्च भाष्यप्रदीपौ, तयो व्याख्यानमिति
 व्युत्पत्ति । तुना प्राचीनव्याख्याशुविलक्षणता मुचिता । अभिधेयनि
 पकशासनसत्त्वयानुकरणादीना निरासायाह-यथात्मतीति ।

व्याख्यानानां—अथवैत्यादिव्या-नपदार्थानाम् । अत्र नम ह्यु
 त्तयैव निर्वोदे मत्वपि स्वेष्टेदेवादिनमनस्य कार्याव्यवहितपूर्वकान्
 इत्यविधेयत्वपचनय क्त्वाप्रत्ययेऽपि । **उत्तराद्वैनेति**—"यथात्म
 विश्वेऽहृष्टमि"नि पदमश्लोकोत्तरादाहृष्टाव्यायर्थरूपभानविधानक्रिय
 वेत्यर्थ । अविरोधाय मत्तानुरूपस्य वस्तुवादेतमतेनाह-**सर्वोपा
 दानेति** । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, ये जातानि जीवन्ति,
 यत्कल्पन्त्यभिभविशन्ते"नि श्रुत्या परमात्मन सर्वविकसोपादानका
 रणत्वादित्यर्थ । **सृष्टादिवदिति**—यथा स्वपरिणामत्वाद् स्वस्वरूप
 भूताना घटादीनामुपादानकारणानि सृष्टादय, तथा स्वविकसोत्वाद्
 स्वस्वरूपभूताना घटादीनामुपादानकारण परमात्मैनि भाव । पर-
 मात्मने घटादीनामुत्पत्तिरूपस्य सृष्ट्यात् कर्माणोक्तस्वरूपस्य
 सत्त्वादाह-इत्येति । बहिरिन्द्रियबोधेत्यर्थ । अत्रापि सृष्टादिवदिति
 हृष्टान् सम्बन्धेन, किन्तुपपद्यते वैश्वस्येण, तथा हि—यथा सृष्टादीनां
 घटादिकायास्तिक बहिरिन्द्रियगोचरं स्वरूप वचने, तथा परमात्मने
 घटादिकायास्तिक बहिरिन्द्रियवेष स्वरूप नास्तीति भाव । कर्तुं
 स्वादिति—विश्व-वैत्यादि । **युक्ततेतीति**—विश्वरचनाय तदोक्षणमकरो
 त्परमात्मैत्यर्थ इन्द्रियाविषयत्वेनाहृष्टस्यैवस्योपपिपादिविधयितया अनी
 न्द्रियत्वोपपादानाया प्रकाशान्तरयाह-**वितोन्मिन्द्रियत्वेनेति** । अथञ्च -
 च युक्तिर्यदाह । नन्वेव "स यक्ष्णे"नि क्षुतिविरोध इत्यत आह-
सर्वप्रत्यक्षेति । परमात्मा स्वरूपचैत्येनैव विश्वसाक्षात्करोति न तु
 माहृष्टबहिरिन्द्रियेति भाव । "यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य सनत्ता
 सः"नि ह्यवतुरोवेन विनिगमनाया अभावादाह-**हृन्मिन्द्रियेति** । तथा
 च ननो इत्येकत्वाद् ह्यो धानार्थकत्वाच्च ह्येवैवपरतया अहृष्टस्यैव
 सुपादायमित्याशय । तस्यैव स्वाधिष्ठानमगमनस्यैव स्वदिनकारो-
 पितन सञ्चिन्नापानि, बसुनोऽसन्नैवेत्याशयेनाह-**प्रपद्येति** । तद्दि-
धायिनम्—यत् किं वा वैदाविभवाकम् । सकलैनेन्द्रादिस्वाधारणदेवत्व
 स्याप्रपद्यादाह-**पाविश्रयमिति** । **गुरुमिति**—अथैवचनेन एकस्मा
 देव गुरो विशालम् इति । व्याकरणादिशाखाधिवगन्त्वत्वादेव
 धीमत्स्ये इत्येते पुनरुक्तिपरिहारस्य धीमन् इति व्याचष्टे-**ऊहेति** ।
ऊह—अशा गोपादेयानुसुरणम् । **अपोह**—घानदेवानुसुराग ।

व्याख्यानानुत्वेऽपीति—व्याख्यानभूतत्वेऽपीत्यर्थ । भाष्यस्य व्या-
 ख्यानकर्तृत्वाभावाद् यथाध्यानानुपपत्त्या लक्षणया (गोप्या इत्या)
 आश्रयणात् । एवम् "अथस्वात्तु वादि"त्यादिवापि बोध्यम् । अथ-
 प्रकृतमाश्रय । **इष्टवादीति**—आदिना उपमख्यान-नाथ्य-वक्तव्या
 दिग्ग्रह । **अन्वारयानुत्वाद्**—वाणिनोवपत्राविरुद्धवर्णत्वाद् ।
इति—इति हेतो । प्रकृते वैदानिकमण्यकथनस्यानुपबोधिन्वादाह-
सम्प्रदायमिति । अविच्छिन्नगुरपरपरमात्मैत्यर्थ ।

रूपकमिति—अथ "विषयभेदानुपपत्त्यन विषयस्य यदि"ति
 लक्षणम् । अत्र प्रकृते उपमानोपमेययोरेभेद वचनाद् रूपकम् ।
 "पिनुनो रल्पभनकावि"त्यमरकोशत पिनुनशब्दस्य तदुभयवच
 वनेपि सूचकत्वस्य प्रकृतानुपमेयित्वादाह-**दुष्टत्वमिति** । एवम्-
 उपदासमभवे । तत्रत्येति—हरिनिबन्धमेत्यर्थ । अत्र-प्रदीपे । भाव -
 सात्त्विकस्वात्त्वपरिणयमान आशय । बोध्यते इति-यथा पशु
 लुपुदन्वामे प्राय सप्त पन्थान गृह्णन्नेव गम्य गच्छति, तथाऽह
 चपुदन्त्येति प्राय सप्त चरित्तज्जिह्वस्य त्रैवेच्यत्रैव महाभाष्य
 व्याख्यातानोति भाव

भाष्येति—भाष्यमेव अभिरिति विग्रह । **वक्षेति**—वाच्यस्य
 अत्र च भाष्ये महद्दन्तरमिति भाव । **अथसेतुमेति**—प्रत्य एव सेतु
 रिति व्युत्पत्ति ।
उत्पद्येति—सत्त्वैति । अह नागेदामद् सावश्चिवारीन् नत्या
 पानजलभाष्यप्रदीपव्याख्यान यथापि तित कुर्वे इत्यन्वय । नपथा
 स्वर्ष —स्वावधिभोऽहृष्टस्वप्रमाणकानपूर्वकः काशिर तस्योगानुसू-
 व्यापार । क्त्वाथै उपकारोदीना । दिगोवाभो विपदिता । **बाभ-**
धिष्ठानिकाम्—वराधिष्ठात्री (सरस्वतान्) **गुरुन्**—गायत्रादिव्या
 दीक्षायुक्तम् । अत्राभ्यर्हितमुनिमननापूर्व शुचनतेरुक्ततया शुचपद
 अगद्वरुपर सप्त मुनिविशेषमिति व्याख्यान न युक्तम्, "नानि
 तस्य गुरोः परमि"नि वचनेन सर्वतो गुरुणामभ्यर्हितत्वबोधनाद् ।
पितरौ—नागापितरौ । च मरु-भूजसमुच्चवार्थ । स्वार्थे भना
 माप्याह-**नागेतेति** । नन्वेव तस्य दोष, "आमनाम गुरोर्नाम
 नामातिष्ठणस्य च । येनात्मो न गृह्णता चेद्वाप्यन-त्रो भ" इति
 शब्दे सत्त्वादि चैत्र, तत्र न गृह्णतादित्यथ बोधार्थेदित्यर्थेन
 तेषा लक्षणे दोषाभावाद् । भाष्यप्रदीपव्याख्यानस्योपपत्त्या
 मूरनायाह-**नागेदामपिदेति** । पदजन्मापिनाप्यायान्यविवक्ष
 इत्यर्थ । कृशता प्रसाद्यितुमाह-**हरिदीक्षितेति** । सिद्धा तार्थप्रति
 पानोपयोगिषुदित्यर्थेवोधनायाह-**याचकानामिति** । पचनेनेन
 राममिहवर्मां क्रमचो दानवात्तानु सुद्वरता तदुभयसाधिन
 चक्षुःशब्दः च पृष्टिः-११ । कृष्-गुञ्जककलम् । पितृनायकानोदा-
 यनाचनयाह-**नाविस्तीर्णमिति** । अभिधेय प्रतिगन्तवै-भाष्य-

विचार्यते ॥” इति मद्रोक्तिः, “चोक्तं प्राज्ञो येन निपातधातय
 स्था ॥” इति कारिका च विरुद्ध्यैति चेत्, तयो ब्रूना चादाना
 घोतकोत्यभिप्रायकत्वात् । चाप्यहंजरीवीपचैरभय न स्वीकार्यन्,
 वचिःस्यो घो वना, वचिःविरुद्धं ह्युदात्तघोःकृतेत्येवमर्थः स्यात्
 तथा घोतकत्वात्प्रवृत्तिरपि दुर्भारत्वात् । न च निपाताना वाच
 कते शोभनं समुच्चय इत्यर्थे शोभनश्चेति, तथा घटस्य समुच्चय इत्यर्थे
 घटस्य चेति समारथेति वाच्यम्, शब्दशक्तिमत्त्वात् निपाताना
 नित्यपरतन्त्राया तत्र विदेशयोगस्य कश्चाद्यप्रसङ्गात् ॥ उपसर्ग
 भेदनिवेशकत्वाद्-उपसर्गोति । अत्र एकोपास्तौ ग्रुरित्यादौ धातो
 शब्दशब्दीकर्मनकार्यान्वयार्थवत्स्वरूपसकर्मकत्वात् कर्मणि एवात् ।
 अत एव-उपसर्गापरिस्तिनिपाताना घोःशब्दाया अपि स्वीकार्यते ।
 सङ्घट्टते इति-आगो. निरुक्तसकर्मकत्वेन कर्मणि ह्यकारण विधाया
 इति भावः । चादौना वाचकत्वात्कृतिफलत्वे तु एतद्घटपत्येयदौ
 वस्तुमुच्यते इति वदानीना लक्षणाया अकारण्येति चेत्-अत्र ॥
 प्रारम्भेति-भूतेत्यादि । तेनाधिकारादिप्रदाना भूतकालापरकर्मप्रद
 यान्ता सूचना । अत्र एव “अधिकृतमि”ति सा योक्तिः सङ्घट्टते ।
 सङ्घट्टत्वमिति-अत्र “ओद्धारश्चाथशब्दश्च द्वावभौ प्रत्यय पुनः ।
 कश्च भित्वा विनिर्वादी लक्षणात्सङ्घट्टात्तुम् ॥” इति स्थिति स्मर-
 णीया । उभयार्थमिति-स्वरूपानो महत्त्वात्, अर्थोपधिकारार्थ
 मिति भावः । तेन “सङ्घट्टवृत्तिः शब्द सङ्घट्टेदार्थं गमयति । व्यु
 त्पत्तिरिदोषो न । तस्यानुभयार्थत्वे “अथकृतं शब्दानुशासनमि”त्येव
 वदेत् ॥ अत्रय विभक्तौ नि उत्रयमाश्यानुसारेण प्राप्नुयसत्भिन्नत्वात्
 निपातानां शोक्तवत्त्वात्तत्रैव उभयवैरुद्ध्योक्तौ वाचकशब्दसमभे
 द्याहारोक्तकृतवत्त्वात्तत्रैवैवै तेषां घोतकना अनन्वयस्य शब्दार्थ इति
 न्यायात्, अन्यथा वाचकनेति नियमस्यावश्यकत्वात् । न्यायात् प्रकृते
 वारकोभावद् अपदस्यराधिकारवाचकत्वेन सम्यग्व्याचयेन व
 न्तसाह-वरे विवति । अत्र-अथशब्दे । एवेन योवकत्वात्सुदत्ता ।
 नन्वेवमथशब्दस्य प्रत्ययने इति सा-यार्थवाचकतया नामशब्दाना
 सिद्धार्थरत्त इत्यत्र आह-अधिकृतमिति । न चैवमथशब्दस्य
 क्रियावाचकत्वात्तुपत्तौ, यथा हिरण्यप्रदाना सा वपरत्वाभावे पि
 क्रियानामविशेषणवत्तैव क्रियावाचकवत्त्वात्प्रदानात्स्यापि तदु-
 पपत्ते । इत्युक्तं “वत्तारि पराशरामि” इत्यादिमामाभ्ये निरुक्तं च
 नामनिपातयो पृथग्प्रदानेनाभ्येयु नामत्परत्वात्काराद् अथ शब्दस्य
 शब्दकारणत्वेति न ह्युते । तदर्थम्-अथ शब्दार्थम् । अस्य-
 अथ शब्दः । परिभाषिकमिति-अथापुना परिभाष्यते इत्यर्थः ।
 विवरणे-आप्येवमथे । इति-इत्यादि । कैश्चरुत्तर्गिनिनुसृत्याह-
 वाचकप्रदानाभावादिति । अस्य देहलाभिन्यायेन पूर्वोत्तरश्च च
 सत्त्वं । एतावतेति-प्रकृते वाचकत्वात्प्रदानमवहित्वस्यमथशब्दस्य
 प्रकरणादिन्यायवैजाहक्येन क्रियाविशेषणवत्त्वात्सा घोतकता,
 प्रादेश त्रिलिखनीत्यादयिनेमि भावः । एवे-अपसर्गस्यैवोपसन्त्यायेन
 घोतकाना व्यावृत्तौ । याकारण्योबनाभिषोदित्याह-भाक्-
 साधनेति । शास्त्रप्रदेन-शिक्षणनेनेति श्रुत्वोपी निष्पन्नेन । व्या-
 करणस्य चेतीति-अनेनाप शब्दप्रदेन कर्तुं ननुशक्तिं निष्पत्ता
 इति ननुक्तं । ननु नामशब्दस्यप्रदानेन रूढत्वेन शब्दानुशासन
 शब्दस्य प्रतीत्ये प्रदेय “साक्षात्प्रोचननाह”ति कथमवगतमित्यत्र
 आह-अन्यर्थत्वादिति । (शब्दानुशासनस्य स्वत्व) योमिदंय
 तु गतिवदित्यर्थः । “सङ्घट्टं विदुषाभयं यो असाङ्घट्टासासि”
 इत्यादिश्रुतानुपूर्वकशास्त्रेतिविषय बोधने श्रुत्वासाह-असाङ्घट्टा-
 म्य इति । विविच्य-विमथ्य । इवमेव-शब्दानुशासनमिति व्याक
 रणस्यावर्था संज्ञेयैः । अत्र एव नाम(प्रातिपदिक)वाचकमि

समस्त परमित्यपारम्, शब्दानुशासने आस्वाद्यस्योत्पत्त्यापि
 सत्त्वं । अभेदात्-नारात्मत्वात् । अः एव “ओमित्येनाशुत्त मद्रो”-
 त्याद श्रुति, “यो य इत् मो भो मोर्धं स शब्द” इति मह
 भाष्यम्, भेदमन्वयार्थम् एतद्व्यक्तं वार्ताशब्दव्यवहारात्
 सङ्घट्टते । अनेवैव-शब्दानुशासनस्य स्वत्व व्याकरणान्धेनात्मव
 नैव । नन्वेव मर्यादावत्तु कथं “नया इत्यनामि”द्विधमभ्य
 स्यप्रसङ्गेति यत्र अह-केषामितीति । इतीति-इति पूर्वशब्द-
 विपर्ययस्यार्थक इत्यर्थः । एवञ्च तावत्तान् मेव वा वैदिकानामेव
 शब्दानाम् (शब्दानुशासनमारम्भम्) इति टापर्यक्तं स प्रथं इति
 भावः । परे-माश्यानुसारेण (नाशाय) । निषेधादिति-
 समसं ये योरे । शब्दानुशासनमित्येन श्रुते । उभयो-वर्तु-
 कर्मजो । तथा च श्रुत्या कर्तृकर्म गोमयत्प्रदान एत कर्मजो
 कर्म्या श्रुत्प्रदात्, एतैव च “उभयप्रदानात्” इति सूत्र्य प्रथमं ता
 त्याशय । समासविधेय इति-वर्तुं कथं चे”त्यनेनेत्यादिः । अस्य-
 “वर्तुं चे”ति सूत्रवत्त्वकारणस्य । निपातानामेकार्थं वादिति
 भावः । आह इति-अत्र “अनु वा यथ वत्तु उभयप्रतिस्तर्यापि
 न ह्युते उभयप्रदानेन सूत्रे विरुद्धेण विनापेति पक्षस्यापि वक्ष्य
 माश्याया नियमानुपूर्वकत्वात् आद्यर्थस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोग
 उभवात् । शब्दशब्दा “घो वत्तु” इति शब्दकौतुभो ब्रह्म्य ।
 भाष्यनिर्गमनं तत्र शब्द-आगोप्याह-कर्तृत्वत्वेनेति । आरोपकर
 णानिन्वयव विरुद्ध्या-विरुद्धेति । यद्यपि प्रकृतं साङ्घट्टा-
 न्यायेऽनुशासनस्य प्रस्तुताना, तथापि सा प्रतिपादकत्वात् व्याकर-
 णशास्त्रस्य व्याख्यानस्य प्रस्तुतान् कथ्यत इति भावः । अस्य-
 व्याख्यानम् । न्यायानां सद्वाप्येवैति शब्दत्वात् “एकप्रयो-
 नसद्वाप्येति साहचर्ये” प्रतीत कथनेन शास्त्रस्य लक्षणात्
 विरुद्ध्या-साधुवेति । सम्बन्धत्वात्-सम्बन्धार्थवशात् । “प्रशुचिर्वा
 निशुचिश्च निवेन कृत्तेन वा । पुसा मेनोपदिन्वैव तच्छास्त्रमभिधी
 यते ॥” इत्यनुशासने तु प्रशुचात्पदस्य कालस्य शब्दाना, एतदो-
 षत्वा साङ्घट्टा एव प्रयत्नत्वात् नाराशब्दा इत्याद्युपदेशसम्भ
 वदिति बोधयन् ॥

(अनुशासनीयशब्दनिर्णयाधिकरणम् ।)
 (वाच्येभ्यः)
 केया शब्दानाम् ? ॥

(प्रदीप) शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिना प्रकरणा
 दिना विशेषेण यथानामवाचनं शब्दकारवादिनाऽनामप्यनुशासन
 प्रमद इति मत्वा श्रुद्धति-केषामिति । उत्तरपदाप्यन्वयस्यापि
 पूर्वपदास्यैव तद्वया प्रविभागतिकना प्रत्यवमर्शं । यथा राजपुरव
 श्शुत्ते “कर्म राट ?” इति ॥

(उद्घोत) सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे धना
 वृत्तश्च च शब्दशब्दप्रयोगादिनि भावः । एतन् धनिव्यवृत्तय एव
 उत्तरपदादौ शब्दशब्दप्रयोगादि चिन्त्यमित्यपत्तम् ॥ ननु श्रीहोत्र
 प्रोक्तोनादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वाथेयु विशेषेण प्रकृतपदावकं
 साथो तद्विधेयं प्रकृतमविवक्षणीत्यत्र आह-विनेति । श्रीहोत्रशब्दस्य
 तु प्रकरणाद्विधेयं प्रकृतिरिति भावः ॥ चाशितादीनामिनायदिनाऽपत्र
 त्रयशब्द-उत्तरपदादीनां सङ्घट्टवृत्तपदास्यैव कर्म सर्वनाम्ना परामर्शो-
 न आह-उत्तरपदाद्यन्तर्व्यवहारेति । एत श्रुत्पत्तित्वविषय
 रथेयर्थं ॥ श्रुत्वा-नामत्तया, यत्रा वाक्पत्तित्वश्रुत्या ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये-यथा राजपुरव श्शुक्तोक्तस्य राट इति प्रदेने
 क्रिया पराश्रुत्स्य राट श्रुत्त्वोपाय राट इति वदति, तथात्र शब्दा-

नुशामनमित्युक्ते केना शब्दानामिति प्रश्ने किमा पराशुद्धस्य शब्द-
शब्दस्य स्पष्टप्रतिपत्तये प्वाह-शब्दानामिति ।

प्रदाये—सामान्येति—ध्वनिकाकव्यश्रितापञ्जशासपारणेत्यर्थः ।
विशेषे—शब्दविशेषे (मातृशब्दे) । शब्दशब्दस्येति शेषः । प्रसङ्ग
इति—अथ शब्दानुशासनमिति प्रसङ्गवेति शेषः । तथा च सातृशब्द
विशाधत्तानि असातृशब्दविशाधत्तानामप्यत्र प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः ।
तनु तन्वादिशब्दानां गान्धर्वदेवशकुनागपारिमिरिव निश्चयान्, तत्र
प्रकृतिप्रत्ययविभागाम्भवाच्च नाथ वेपामनुशासनीवद्यप्रमदोऽन
आह—सन्वेति । पूर्वपदार्थस्य—शब्दपदार्थस्य । इतीति—इति प्रश्ने
समस्तानुपपन्नस्यैकैकोपस्थितिविषयस्य विशेषणस्यापि रात्रौ बुध्या
विभज्य किमा परामर्शव्येत्यर्थः । एवमेव “रक्षते राजमान्द्राक्षत-
हैवामी सुररक्षणी” इत्यादावपि समुपपत्तिः । अथवा शब्दानामिति
भाष्योक्तयैव किंशब्देन परामर्श, तदुपदानसामर्थ्यात् । अत्र
कवे “दक्षो राजमत्तना” इत्यादीं तत्पदपराशुद्धराजमानं कथिनस्य
सुररक्षन्त्वानित्यस्य “सद्विशेषो हि विधिनियमैः सति विशेषणवाधे
विशेषणमुपदत्तकामन” इति न्यायेन राज-प्रत्ययानुपपत्तिः, शिरी
ध्वस्त इत्यत्रैवेति बोध्यम् ।

उद्योते—लोकैस्ते—नैरियदुक्त्यर्थः । खेन काकवादिना
समुच्चयः । एतेन—लोकप्रवहारे तत्र तत्र शब्दशब्दप्रयोगेण । ध्वनि
ध्वन् इति—शब्दानां ध्वनित्वादिनैःत्यादि । प्रयोगादिति—शब्द
शब्दशब्दार्थत्वात्त्येवमिति बोध्यम् । इहमिति—नन्वशब्दशरीरानामानु
शासनीयः नमस्तज्जनि यर्थः । तथा च तत्परशब्दे तादृशप्रयोगस्य तन्त्रा
शब्दशरीरानामानुशासननियमांसात्स्येवेति सिद्धत्वात्प्रयोजकत्वादेव सक्ति-
बोध्यम् । शब्देति—श्रीशिश्वेत्यर्थः । विशेषेणु—श्रीहिमेषेणु । सिद्धान्ते
वाचकताया अपञ्जशासपारणत्वात्—ह—साध्याविति । तद्विशेषे—शब्द
विशेषे । प्रकृत्यात्—वागप्रकरणात् । विशेषे—प्राहि विशेषे । ननु “सर्व
नामा प्रानपरासिद्धिनि” इति नियमात् शब्दानुशासनशब्दे विशे
षणोभूत्स्य शब्दशब्दस्य किमा परामर्शो न स्यादित्याशयेनाह—
ननुत्तरपदार्थेति । अनुशासनपदार्थकार्यापवापञ्जशब्दपदार्थस्य
तुषः । सर्वनाम्ना—किमा । तत—अनुशासनपदार्थात् । समस्तशब्दा
नुशासनशब्दात् शब्दानुशासनपदार्थवैकैकोपस्थितिरिति भावः ।
शब्दानुशासनशब्दस्य बुध्या । विभागामभवाद्—मानस्येति । तत्र
नियमेन मानसरोपस्थिते मानाम्बावाह—यद्वेति । वाक्वेति—शब्दाना
मिति वाक्वैकैरुदेत्यर्थः । न च शब्दानामित्यस्य पदतया च
वाक्पदशब्दप्रयोगोऽसङ्गः, “वाक्वै वाक्वैकैरुद” इति—यायात्, सासा
ह्यपदस्त्वविदोऽप्यपदेऽपि वाक्वाक्वस्य ज्यदेवेनोक्त-वाक् तदुपपत्तेः ।

(समाधानभाष्यम्)

लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकस्तावद्—
गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिभृगो ब्राह्मण इति ॥
वैदिकाः प्लवपि—श नो देवीरभियुते । इषे त्वोर्जे
त्वा । अमिमिळे पुपोहितम् । अम आयाहि भीतय इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवदो ह्यु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्यां
दिशेपारणवैरितं मतदा—लौकिकानामिति । लोके विदिवा इति-
लोकसर्वलोकानामिति ङः । अथ वा भवार्थेऽप्यात्मादिनाङ्गम् ।
एवं वेदे अवा वैदिवा । वैदिकानां लौकिकैरेऽपि प्राधान्यत्वापत्तय
व्युत्पादानम् । यथा—प्राज्ञाया आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति
वसिष्ठस्य । तथा तु प्राधान्यं यं नानुपपरिहारात् । अथ वा भाषा
रत्नानामेव लौकिकानामिति भेदेन भिदोऽम् ॥ तत्र लोके परानुत्पत्ति

नियमानामान्यत्वात्वेव दर्शयति—गौरव इति । वेदे त्वानुपूर्वोनि-
यमात्राव्याप्त्युदाहरणि—शं न इति ॥

(उद्योतः) वेदाङ्गत्वादिति । तत्र चागमसिद्धम् । अनेन
तन्वीशब्दानामान्यविषयता सूचिता ॥ न च वेदाङ्गत्वादेदिका एव
विषया स्तु । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्तोभयोरपि विष
यत्वात् ॥ ननु चिदानन्दस्वरूपमातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थात्वा
दन्व्यापि लोकास्तर्षत्वाद् वेदेनाभिधानं न सुवचन इत्यत आह—
वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकैरेऽपीति पाठः ॥ तेषां त्विति ।
लौकिकतां यां कर्मण्येव तत्परिहारः, तेषां तु सर्वत्रेति भावः ॥
भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोज्यप्रयोगकबुद्धव्यवहारोऽत्र प्रयु
ज्यमानानामित्यर्थः । एवञ्च वेदमात्र-तार्तात्कर्णेभिर्देवांसो गृणामी-
त्यापत्तिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तन्मन्व्यवहारोऽर्शानाम् । अत एव
गौरव इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वमिति । लोके स्वराणादराद्दे
नदारराच्च स्वरविशिष्टानां वेदसाधनव्ययतामभिप्रेत्य शं न इत्या
दीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्गतिरिति भावः ॥ (भाष्ये लौकिकास्ता-
वदिति । तावच्छब्दोऽनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाहियन्ते, पश्चाद्
दिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तत्र
दादरव्युत्पत्तयः ॥) तंके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव
तत्त्वोक्त्याशयमाह—सत्रेति । पदान्त-समभिभ्याहारोण स्वरविशे
षाच्च वेदे वाक्यानामुदाहणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ लोकेवेदसा
धारणतया परिणतीयप्रभवात्सासनस्यैवादाप्यिद्वत्तन्, न तु शाक
दायनादिव्याकरणस्यैलुत्तराशय परे ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—व्याकरणस्य वैदाङ्गता तत्र वैदिकाना
मैवाभ्यर्हत्वात् वैदिकानामित्यस्य प्राप्तकव्यत्वेऽपि, निजिजलोकै-
वैकेकरणे स्वनातानां सातृशब्दानामित्यानुशासनं नापशब्दानां प्रतिषेध
भिन्नानामिति सूचनाय मद्भोक्त्वाभावाद्भव लोकशब्दस्य सकललोक
परतया लौकिकशब्दानां वैदिकशब्दापेक्षया व्यापकत्वात् प्रथम
माह—लौकिति । तत्र-लौकिकैरेदिकयोर्नैः । गौरविते—गोदा-
शब्दस्य सकललोकवैदसाधरणत्वात्, पर्मशास्त्रोक्तप्रमाणद्वन्द्वीयत्वेन
मद्भलस्य गोरुपार्थस्य वाचकतया मद्भलत्वात्, भोगमोक्षसाधक-
गोरुपार्थवत्त्वाच्च प्रथममुपादानम्, अनेन सातृशब्दे गो सङ्घता
सूचिता । अत्र च चक्षति—“एकं चक्षते सप्यग्नौ सुष्ठु प्रयुक्त
स्यंमे लोके च कामुभवनो”नि । शं न इति—अथ प्रामाणिकप्रत्ये
कस्यतु सामावर्तवेदानां क्रमश्च उपलभ्यतया, प्रकृत्यर्थेयतुच्छं-
कनामवेदानां क्रमेणोदाहरणोपादानं न युक्तमिति चेन्न, वेदानां यथार्थ
त्वाद् यतोपादेयताक्रमेणैव तदुदाहरणानामभिधानात् । तथा हि-
अवर्षेदेदस्य “यवैरथर्थां प्रथमं पथराने” इति ऋक्पवित्रोक्त-यथ
प्रक्रियाप्रथमप्रकाशनात् यथैवंमुनिप्रोक्त-वेनाभ्यर्हत्वात्, सर्वत्र प्राग्
विषयमद्भलार्थेकशब्ददेत कर्षादिनिरन्तरोपनिविनवारकशान्वादिम-
न्वेण च घटितत्वात्, अथर्ववेदस्यअथर्वस्यैव “अथर्वहोर्भोर्भोर्भोर्भो
दि”नि गोपयत्वात्प्रवचनेन कश्चप्रथमवर्णयमद्भलव्ययोजकत्वाच्च
प्राग्यवर्षेदेतोदाहरणोपादानम् । ततो यजुर्वेदस्य “अथर्वोऽप्येति”नि
क्रमप्रयोगात्पुर्वोऽर्थमभ्यर्हत्वात्, तस्य गद्याभ्युत्पत्तया पयात्मक
ग्वेदगोत्यामकमामवेदापेक्षया सुषेयवाच्यं यजुर्वेदोदाहरणोपाधि-
पानम् । तत्र ऋर्वेदस्य स्वाधिनन्मन्मन्वेदापेक्षया प्रान्तवत्त्वं तदु-
दाहरणमन्यम् । तत्र परिशेषात् गामवेदोदाहरणमुपादानमिति
र्षो भवः । देवीरिति—अथ प्रमाणादुत्तचनात् । अभिष्टये इति—अथे-
रारलोपः । ईळ इति—अनं चक्षते ॥

प्राप्ते—प्रवराभावेऽपि सामर्थ्यस्य विशेषनिश्चयकताया
वा-प्रवरासदरिणोभिधानाद्—सामर्थ्यादिति । विद्विताः—दिव्या-

ता । लौकिकवैदिकेभ्युपमापारख्यानुरोधाशः-अथवेति । तेषा
तु प्राधान्यं-वैदिकानां प्राधान्यं तु । तुना वैदिकप्राधान्ये वक्षिष्याम
न्यनो विदुष्यथान् मृजिना । अनेन-मर्षेण । अन्यथा निष्प्रमत्तादिनि
भात् । परिहारादिति-बोध्यमिति शेष । एकल्लेगे लौकिकवैदिके
निर्देशे लानेन विनिगमनाविरहाशः-अथवेति । तत्र-न्ययं ।

उपोने-सर्व-वेदादिवत् । आगमेति-"आमो न सिष्कारोपनं
पद्मो वेदोऽथैवो सोऽथेति" श्रुतीत्यर्थः । अनेन-वेदादेन । आदिना-
कारुणाशिनोपभ्रमणम् । एवेन लौकिकप्रावृत्ति । उभयो-लौकिक
कवैदिकयो । भेदेनेति-लौकिकवैदिकयो रत्यादि । पाठ इति-अनेन
'लौकिकभेदेन' इति पाठो निरस्त । लौकिकानामिति-अर्थानामो
चारणप्रसङ्गे इति शेष । अथश हस्य नियमाकाशुष्वाचारिदेवदे
दीनान्तर । तद्विनि-अप्रसङ्गार्थं । तेषा-वैदिकानाम् । सर्ववेति-
अप्रसङ्गपरिहारा इति शेष । प्रयुज्यमानानां-उपानयनेत्याणाम्
पृथक्-प्रयोगप्रयोजकवृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानानां लौकिके च ।
तै-कर्मणि रत्यादिभि । तद्विति-प्रयोगप्रयोजकवृद्धेऽर्थः । अत
पृथ-गौरव इत्यादीनां वेदमात्रान्तर्गतत्वेन लौकिकवादः । ननु ग
न इत्यादीनामपि वेदमात्रान्तर्गतत्वेन लौकिकवादः ननु वेदिकोऽ
हरणानामभिधानममङ्गनित्येन आह-लौकिके इति । तद्विति-अर्थः
मात्रेण लौकिकप्रावृत्ति । तद्व-वैदिकवत् । लौकिकानामपि "ज
शब्द सम्प्रसारण" इत्यादि युक्तस्वरूपेण वैदिकवादात्प्रयोजने
भात् । पदानां-गौरव इत्यदिपरदानामेव । वाक्यानां-उपोदेव
रित्यादीनाम् । तत्पक्षे-उदाहरणं बोद्धे । आशयम्-अप्यशब्दम् ।
लोकैःपि कश्चित् पदानुपूर्वीनियमनस्यवादा-पदान्तरेति । सेनानु
पूर्वीनियम ममुच्यते । छत्राशानुपूर्वीनियमस्य सर्वत्रिषु । लौकिके तु
काचि कनेति भात् । स्वमरणस्य-लौकिकवेदिति-लौकिकवैदिके
त्यर्थः । अत्र-अथ मन्थानुशासनमिति मन्थानां यथेत्ये । कर्तात्याधि
कर्ता-विशेषज्ञया मनसि । अविष्कृतस्यमिति-अनिपद्यत इति शेष ।
व्याकरणत्वेति-लौकिकानामविषयम् । प्राणिगणस्य वैदिकमात्रवि
षयस्य वेति शेष । परे-भाष्यानुययिनः । अथ प्राणिपरदन्तादि इव ।

(आक्षेपमाह्वयम्)

अथ गौरित्यत्र क' शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अथ गौरयः शब्द इति शब्दार्थगोभेदेन लोकेऽथ
हृदयैनाथशब्दस्वरूपनिर्दिष्टायाश्च-इति-अथेति । गौरिति-विज्ञाने
प्रतिभामानवेपु वस्तुपु क. शब्द इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) अनेनेन लोके इति । अनेनैवेत्यर्थः । शब्द
परत्वाभिप्रायेणैव गौरिति प्रयोगमात्राणि भावः । पुरोवर्त्येति-
पदवतो वाचकानिधायया कीर्त्यमिति प्रथमं अथ गौरयः कं शब्द
इत्युच्यते सति हि उच्यते तां गौरयेन शब्दविज्ञानप्रतिभेरिति
नालम् । शब्दार्थगोभेदात् यमेव शक्ति । एव च पाठस्याप्ये
इति मञ्जुव्यासमाभिर्हयादिप्रमत्तया च्युपातिन् । ज स
वात्यारिष्य-गौरिव "रामेति द्वयचरं नाम मानभद्र पिनाकिन
-रन्वादी शब्दार्थगोभिः अनेदेन व्यवहारः ॥ अथ गौरिति-नाथे-
अथेत्यस्य वृद्धवचन इति शेष । नि शब्द-रन्वा-गौरित्यत्रे-
त्यादि ॥ क शब्द इति । क शब्दशब्दार्थगोभेदेन इति प्रथमं ॥ प्रति-
भासमानेषु । शब्दज्ञानव्यक्त्यादिषु ॥ नन्वथ गुणविज्ञाने शब्द
त्वाद्यज्ञानपत्रा । नहि ते अपि गौरितिशब्दजन्येभ्ये आनेन इति
चेत् । गुणविज्ञाने किञ्चिन्नगरीशानेनात् । शब्दार्थगोभेदात् ।
तदभिप्रायिभक्त्येति न्यायेन तद्वद्वेषोपपत्तेः । यथा परमकारणा
भिन्नकार्यकारणस्य परमकारणोपपत्तेः । यदा गुणममूहो
द्वयमिति पदे तस्य भाव इति स्वव्यभिचारमने मनुहस्य गोच

रवायते-वचनभूतगुणादीनामपि न्दायन्मिति शब्दा बोध्या ।
अथ गौरिति विज्ञाने इति मानान्योक्त्या तदाराम्यचक्षुदितिनि पि
गुणादीनां सामान्यत्वेन मानम् । यत्र यत्र शब्दार्थगोभेदेन अत्रन्वादी
रमविदेवदिदिनामा, विज्ञानिनामाया सामान्यमानवृद्धव्यदि-
त्यन्वे ॥ निरूपितं च न्न-प्राधान्यम् ॥

(तत्त्वाद्योक्त) भाष्ये-अथ-प्रननान् लौकिकोदाहारेषु
येऽशब्द प्रयुगादात् । प्रहृते एव-गौरित्यत्रेति-अत्रन्वो
सद्यो मां-त्रिचन्द्रोत्तरापरशुभ्रगण बोध्या ।

प्रशङ्गे-इति इति । तनाथ च इत्येव नन् । इत्यह-
रेति-अन्वेषणादे । दुर्दानादिति-नन्वो ये इति इति गौरिति-र-
रुते श्रेयानुद्योगेन-अत्रनिश्चयान्, गुणादीनां नन्वत् इत्य
मद्यननुत्वेन गौरिति स्वन्वे क शब्द इति प्रकृत्यामन्ववात् । ग-
त-व्यथ न स्वव्यवहारे, विदुः शानवापरात्तया-विज्ञाने इति ।
गौरित्ये प्रत्यक्षार्थे चैवथ अथप्रतिभामानाम् । एतन्व्यवहारेण
पत्तो, अत्रशब्दस्य प्रतिभामानानेति-अत्रन्वो क शब्दमात्रेण
प्रतिभाममानेषु-विषयानुत्तु । वस्तुपु-इत्यात्तु मये । निरूपितो
मनसिदिगानाम् ॥

उदाहारे-एवेन भेदव्यवृत्ति । शब्दप्रत्यय गुणपरत्वे कस्य शब्द
इति, तथा गुणपरत्वे यत् शब्द इति कस्या भेदेनाभेदेन च गुणगुणि-
ने व्यवहारे भासति । किन्तु शब्दार्थगोभेदात् व्यक्तिसरत्वे अर्थ
गौरित्येभेदेन व्यवहारस्य नन्वेति, वस्तु इत्यपरत्वे अस्व गौरिति
भेदेन व्यवहारो न भवत्या-वेनाह-शानेति । गौरित्येव्यादि-
नन्वेव यादा इत्येवशाब्दजनकतया अथ गौरिति शब्दप्रयोगमात्रात्
कथनेन शब्दार्थगोभेदात् मय-स्वपति चेत्, अथ गौरित्येव्यव
हारेणचित्तत्रया शब्दचित्तवृत्तौनापननादपरिपत्रा तयोस्तादात्म्य-
मिदं ॥ उच्यते या मिदं तदादात्तम् "द्विर्भेद सुवह भवती"नि
-अथेन इत्यपि तत्र हैनन्वन्वाह-पुरोवर्तीति । तदाकारेण अथ
नित्वेव इत्यादि । सच्चिदित्त-मम-परदेराथ (सच्चिदित्तमित्यन्वो)
प्रतीतेरिति-नयोपपत्तात्प्राप्त्या-योरुदेरावगाहिन्यादिनुपपत्तेन,
अप्यथ च तयार्थशब्दादिप्रतिभानिर्दिष्टात् । नन्वथ तयोस्ता
दरथे न्यनुपपत्तेर्नाथ शब्दस्य शक्तिशक्तिरित्यन जाह-शब्दार्थगो-
रिति । नास्तात्पत्र नित्यत्र सति तदभेदेन प्राधान्यात्तन् । एव
भेदस्य शक्तवद्यथा अभेदस्य चाप्यनन्वत्ता नन्वेवितोभ । एव भेद-
स्यैकान्तविविक्तता अन्वार्थस्याप वाचक इत्यादी वगा, तथा अभेद
स्यैकान्तविविक्तता वृद्धिगौरित्येव्यादी प्रथमा । क शब्द कोर्ष
इति प्रथमे गौरित्येव शब्दो गौरित्येवार्थे इत्येकस्मिन्शब्दार्थगोभेदे
शब्दा र्थगोभेदस्याप्यन्यमिदं ॥ न आदि यन्वाहदाश्वरहाः । ननु
शब्दार्थगोभेदो वा "ममपि पित्रागमत्येवद मन्वेनापराधोव्यस्ये न्यो
वा-उपनिषदाश्वरपराधसम्बन्धात्-रह्यशब्दो शब्दार्थगोभेदेति विद्वान्ने
कथनादात्त्ये उक्तप्रयोगो मन्वद्वय इति चेत्, तस्य पदमिदं
उपपत्तात् यत्र शक्तिशब्दव्यवहारेणपत्ते । एवेनेन्द्रानिनात् ।
इत्यमिति-"विश्वोऽस्य वाचकस्य शान्तेन सह मन्वत् । मन्वेत्
कस्य ईश्वरस्य स्थितयोभिनन्वत्तमभिजनने, यथा वसित पित्रा
पुत्रयो मन्वत् । मन्वत्तनाशोत्ये-अथ-न्य पिना, अथमस्य पुत्र"
इत्यादिनेति शेष ॥ "इन्द्रियाणां स्व वषये वनादियोग्या यथा । अना
दरथे शब्दानां सम्बन्धो योग्यो न्या ॥ मन्वन्धिरादे मन्वन्धो
योग्या प्रति योग्यता । मन्वन्धोव्यवहारे-नामागुणादियोगवत् ॥ सति
प्रयत्नतुल्य सन्धे उपपत्ते । शब्दस्यैव वरन्वाह मन्वन्धो
उत्पत्ति गन्त्ये ॥ इत्यादिदिप्रमृतिवचनानुसारेण-ह्यर्थादीति ॥

शुभ्यादितमिति—शक्तिविचारे इति शेष । अत एव—उद्योतात्
 त्सादेव । आदिना गुणक्रियामयम् । द्वितीयादिना—“गर्वमज्ञो मार्गं
 दम्य शौर्यमद्रथ कालिनः”, इत्ययमग्रहः । किं पुच्छ्यते इति—
 इति शङ्कायामिति शेष । तदाहिति—साधारणतया प्रथमविषयीभूतम्
 (असाधारणीकृत्य) बदनीत्यर्थः । स्पष्टतया ये जाह—प्रत्य इति—
 शाब्दबोधे प्रत्यक्षे च गचे गोत्वमित्यत्राद्येन गोशब्दोऽपि विशेषण
 तथा भाविते, तस्मिन्प्रत्यक्षे शब्देन राज्यवाचकभावस्य वादात्म्यस्य च
 मत्वात् गृहीतशक्तिकाम्प्रति शब्देनाशयेदित्यर्थेन शब्दादेरपि स्मर
 णे वाचकाभावात् । आह च—“न मोक्षेति पश्य मे लोकं” इति शब्दात्
 गमादृते । अनुविद्धमित्यत्र शान्तिश्च शब्देन भागो ॥ शान्तश्च ग्राहक
 त्वञ्च द्वे शक्तौ तेनसो यथा नश्ये त्वेव—शान्तमिते पृथग्वस्थिते ॥
 शान्तमन्तरात् नश्च न तस्य पर्येतुम् षिष्टं च हि ह्य मन्
 संज्ञा स्नायिषु शुभ ॥ इत्यादिना चैवनाच्ये—शब्देति । एषा
 शब्दस्वरोपस्थापकत्वात्, तानेविशेषणत्वात्, स्वत्यगुणाधिकरण वा
 च्यत्वेनोक्तम् । पूर्वम्—शब्देत्यादेः प्रतिभासमाने श्वेत वैयटस्य विशेषे
 न्त्यर्थे । ते—गुणक्रिये भासेते इति गुणक्रिययो गोशब्देन तादा
 त्म्यवाच्यवाचकभावदात्सरसादित्याशयः । अभेदादिति—एतं शुद्धं,
 गौशब्द इत्यादिप्रतीते तयो समवायमनद्वौकृत्य—तादात्म्यस्य स्वारा
 दादिनि भावः । च तत्त्वात्—अभेदात् । भिन्नस्येति—नदमित्यत्र
 मिति शेषः । सच्छब्देति—गुणक्रिययो शब्दत्वशून्यत्वे । शब्दाभिन्न
 गुणक्रियावदधर्माभिन्नगुणक्रिययो शब्दाभिन्नत्वमिति तयोरपि शब्देन
 तादात्म्यादिसत्त्वात् गोशब्दजन्यवधे भावनामतया प्रभदत्त्वात्पे
 दन्तिरिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—धर्मेति । मूलप्रकृतेरुक्तोपादानात्
 भिन्नमहत्त्वात्समकार्यरूपरक्षणो भद्राहृत्प्राप्तसमकार्यत्वं मूलप्र
 त्पादे इत्यर्थः । गुणदे माहादपि गोशब्दवाच्यत्वात् समभवात्तया
 शब्देनाह—यद्वेति । गुणसमूह इति—निरन्तरत्वात् सकाशानुमित्तत्वात्
 विशिष्टावयवविशेषानुगतसाधारणसाधारणगुणादिसमुदाय इत्यर्थः ।
 अयुतसिद्धावयवविशेषानुगत समूहो द्रव्यमिति, गुणसमुदायो द्रव्य
 मिति च पक्षान्विचयनसत्त्वात् । भाष्येति—किं पुनर्द्रव्यम् ? के
 पुनर्गुणा ? शब्दस्वरूपरत्नगन्धगुणा, तगोचर्यद् द्रव्यमिति भाष्ये
 त्वर्थः । तत्र स्पष्टनवाचक्यतादाह—सम्भते इति । अथवा उक्ते इति
 कथमेति भावः । समूहेति—गुणादाविति । अवयवोति—समुदाय
 मन्तोत्यादि । आदिना क्रयसमहः । सदिति—मातृशब्देत्यर्थः । अत्र—
 कैयटः । तादिति—गौरिताः यः । आदिना अनुमितिमग्रहः । अधिना
 शब्दबोधे समुच्चिन । सामान्येति—रूपत्वात्त्यर्थः । विद्यारूपेण तु
 तदर्थिन्द्रियेणैव मानमिति भावः । मानमिति—इति सूचनार्थमिति
 शेषः । अत एव—प्रत्यक्षादिज्ञाने गुणादानी रूपवादाना भावादेव ।
 आदिना—अनुमितिमग्रहः । आदिना गन्धरसगुणदमग्रहः ।
 अन्ये—सिद्धान्तन । मन्त्रुपायामिति—शब्दात्वादे इत इत्यर्थः । तथा
 च गौरिति ज्ञाने विषयभूतेषु शब्दद्रव्यरसगुणसामान्येषु च शब्दश
 ब्दाभिधेय इति सात्तार्थम् ॥

(आद्येपोपादाकमाभ्याम्)

किं यत्तत्सारनालाङ्गुलककुन्दगुरविपाययर्थरूपं म
 शब्दः ? ॥

(प्रदीप) अन्येन वस्तुनि प्रयोगे निदर्शना—किं यत्तदिति ।
 उदित्यमानप्रतीतिनिर्दिश्यमानयोरैवत्वमना यति सर्वनामानि पवा-

१. अत्र लोकादयोपदानेन शब्दस्य निर्वचकत्वात् विनयना
 सूचिता ॥

यैगणितप्रपाददत्त इति कामचारः स शब्द इति पुच्छेन निदर्शः ॥
 (उद्योतः) यत्तदिति समुदायो वद्भूषार्थं वर्तते, तस्यैव पुन
 स्तद्व्युत्पत्तेन स इत्यनेन परामर्शः । यदा प्रसिद्धोः । ननु यत्तत्स्य
 नपुसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुसकत्वेनैवोचितमत आह—उदित्य-
 मानेति । सिद्धन्ततोर्त्तनुद्वेष्ट । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कोर्त्तन
 प्रतिनिर्देश, यथा “शैत्यं हि यत्स प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादी धाँल्लिङ्ग
 निर्देशः ॥ तद्विद्ममिति । तयोर्लिङ्गाभ्याम् ॥

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—कमिति—अथ शब्द इत्युक्तं योतना ।
 तथा अद्येऽपि सर्वत्र सम्भवे । सारनेति—अत्र समाहारद्वन्द्वोत्तरमि
 प्रयय, तेनालयनो बोध्यते । शब्दः—शब्दशब्दाभिधेयः । एवमप्येऽपि
 सर्वत्र । तथा च य साक्षादभिधेयः स शब्दः किमित्यर्थः ।

प्रदीप—निर्दिष्टातीति—प्रदानवाचक इत्यक्रियागुणसामान्याना
 शब्दत्व सिद्धान्तिमुदाहरितसिद्धौ तान्येव विशिष्ट्य क्रमेण प्रथमविषय
 तथा निर्देशनीत्यर्थः । यौगण्येनोभयलिङ्गासम्भवादाह—पर्यायेणेति ।
 इति—इत हेतोः ।

उद्योत—यत्तद्वितीति—अथ व्याख्यातनभूततया न प्रतीक
 ता । यद्येऽसौत्वादायुभयोरपि पदसमुदायामकवाक्यशब्दप्रयोग
 दर्शनादाह—समुदाय इति । सर्वनामशब्दसमुदाय इत्यर्थः । यद्-
 चार्थे—यदा शब्दभेदेन इत्यत्र निष्पन्नमिति तथाप्यर्थः । ते वय गच्छा
 म इत्याद्यनुत्पेदादाह—यद्वेति । यत्तद्विषयस्य यदित्यर्थकत्वादाह—यदि
 स्वर्गेति । नपुसक लक्षणाभिधायित्वादित्याशयः । नित्यसम्बन्धयो-
 र्येदादेकविषयत्वात् शब्देनाह—उचितमिति । उदित्यस्यासिद्धयेऽपि सि
 द्धत्वेन कार्त्तनदर्शनादाह—सिद्धयदिति । प्रतीपायताया असांनिह्य-
 कत्वादाह—विधेयत्वयेति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशा इति—उदित्यमानशैत्य-
 प्रतीतिर्दिश्यमानप्रकृत्यादेकत्वमापादयत् तच्छब्दस्य सति स्त्रीलिङ्ग-
 निर्देश इत्यर्थः । तयोः—उदित्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः ।

(आद्येपोपादाकमाभ्याम्)

नेत्याह । द्रव्य नाम तत् ॥

(प्रदीपः) नेत्याहेति । भिन्नत्रियमाहात्वात् द्रव्य शब्द इति
 प्रतीकम्, अपि तु द्रव्यमिति । यदि च द्रव्यानुशासन विवक्षितमम
 विषयत्वं अथ द्रव्यानुशासनमित्येवैवद्वयत्वं ॥

(उद्योतः) भाष्योक्तेरनुत्पेदावयवि—भिन्नेन्द्रियेति । ताना
 न्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियमाहात्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः ॥
 यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्य शब्दशब्दाभिधेय इत्यादित्यर्थः ।
 तथा हि सति द्रव्यादीना तन्मान्तेर निरूपेणत्वात्स वैयर्थ्यापत्तिरि-
 त्यपि बोध्यम् ॥ तत्र द्रव्यस्य क्रियाधर्मत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणो
 च जाल्याश्रयाविति तयोस्तत्र पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि
 यगोदिश्यादीना क्रियात्वं न्यवयितुं गुणात्प्राक् क्रियाकारितिरिथेयम् ।
 यत्तद्वि शब्द इत्यादी गुणस्य शब्दत्वं शब्दादेरुत्पेदादे इति
 प्रनाशार्थेन सुरभ्यादिभेदमन्यथावदिति द्रव्यस्यादिरूपगुणमद इति
 न न्यूनता ॥ ननु शब्दत्वापि गुणत्वाद् गुणो नाम स इत्युत्तरमस
 क्षमम् । नश्ये द्रव्यत्वं द्रव्य नाम तद्वि युत्तरमपि रिति चत्र । उक्त
 द्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—उत्तरमनुत्पेदादिति तदस्य—नेत्याहेति । न
 सत्त्वात् दमदत्त शब्दः इति वदति (सिद्धान्तो) इत्यर्थः । कुन
 प्यनेत्यन अह—द्रव्यमिति । यत्तद्व्यादिः नामशब्द प्रसिद्धार्थः ।
 एवमप्येऽपि सर्वत्र । तथा च यत्त तत् (शब्द इति न प्रसिद्धम्, किन्तु)
 द्रव्यम् (इति) प्रसिद्धम् (यत्त तथा) इत्यर्थः ।

प्रदीप—यत्त इत्यर्थमाह—भिधेति । शब्दप्रचक्रोदेन्द्र-

यमित्यनुसारांन्द्रियग्राह्यत्व इत्यर्थं । तत्रदर्शमाह—द्रव्यमिति ।
द्रव्यत्वेनामित (मास्त्रादिमरतु) इत्यर्थः । नामप्रदार्थमाह—प्रतीत
मिति । प्रसिद्धमित्यर्थः । तर्हि केन रूपेण तत् प्रसिद्धमित्यत्र आह—
अपि तु द्रव्यमितितीत । प्रसिद्धम्, गुणान्यत्वाद् गुणममूलात्वादि
शेष । ननु शब्दशब्दस्य कर्मप्रयत्नतया कुतो नार्थं द्रव्यस्य
शब्दत्वेत्यत्र अह—यदि चेति । अथेति—नार्थत्वादेः । एतेन शब्दात्-
ज्ञासनव्याहृतं ।

उच्यते—हेतु-वन) इत्य नाम तदित्याकारकम् । नत्र हेतौ
हेतुमाह—सामान्येति अत्र “येनेन्द्रियेण वा यत्कृत्स्नान् तद्वत्तया
आनितास्मान्वाच तेनैवैव्येण गृह्यते” इति नियमेन शब्दत्वे तथा
शब्दाभावे प्रयत्नमनाया अनि साधेवोरपय सत्यन्मुपात्तम्, तथा
भावात्वे सतानि देयम् । एव द्रव्याशक्तिप्रयुक्तिनरा वायव्यद्वयत्वं ।
हि—यत् । यथाश्रुतानुपपत्त्या भावार्थमाह—यदि द्रव्यमिति । स्वार्थ-
दिति—अनेनावद्य इत्यस्य यदेतित्यर्थः सूचितः । ननु द्रव्यस्य शब्द-
स्योभयशब्दत्वत्वेन त्रिनामनाविरहात् शब्दानुशासनमिति कथि-
तमित्यत्र अह—तथा हीति । आदिना गुणवादमित्युपपत्त्य तत्रान्-
रस्यावश्यकत्वाच्चत्वात् तन्मैव वैयर्थ्यं कुतो नेति शङ्का निराहृता । स
शब्देति—शास्त्रार्थः । तस्य—द्रव्यानुशासनस्य । तत्र—गीरिति शब्दे
भासनानाना वस्तुना मध्ये । तयो—क्रियागुणयोः । तत्त—जातिन ।
ननु गुणस्य क्रियापेक्षया चिरस्थायित्वेनाप्यहिनत्वात् प्रागुपादान
कुतो नेत्यत्र आह—वैशेषिकेति । मर्ति शेष । गुणस्य शब्दत्व
शङ्काशै भिद्येय प्रसङ्गादनेवाह—यत्तर्हीति । प्रकरेति—साहृदये
त्यर्थः । अत एवेति पदस्य सफलता । शब्दादीति—आदिना स्वार्थ-
रिपमह । सत्त्वादीति—आदिना शक्तिरूपकारकमह । गुणस्य
शब्दत्वनिर्वाकरणावसरे विधेया शङ्का प्रसङ्गादनेवोपस्थापवति-
नन्विति । तस्य—शब्दस्य । द्रव्यत्वे—द्रव्यत्वे तु । उच्यतेति—सात्त्वा
दिमदित्यर्थः । इत्युपात्त—इति “गुणो नाम स” श्लुचत्वात् ।
एतेन “द्रव्य नाम तत्” श्लुचस्य वक्ष्यमाणगुणात्प्रयो द्रव्य नाम
तदित्यर्थः, वक्षित । केचित्तु द्रव्य नाम गुणो नामेत्यादी द्रव्यगुणयो
श्रोत्रामाहृत्वेन विचरिणया शब्दस्य मननेदेन द्रव्यत्वे एतत्वे वा न
तदुच्येयान्तरागिरिति वदन्ति ।

(आद्येषोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्विद्वित चेष्टित निर्मापितमिति, स शब्दः ? ॥

(प्रदीप) अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्याना निराहृतेऽपि
शब्दस्य प्रपञ्चार्थं तत्रापूर्वक निराहरोनि—यत्तर्हीति । गोशब्दार्थं
चैवा समशब्दशब्दस्यमाशङ्कत । परिहारस्तु पूर्ववत् ॥ त्वेद्विद्वितमभि
प्राप्तस्य सूत्रक शरीरव्यापार । चेष्टित कावपरिस्पन्द । निर्मापित-
मक्षिव्यापार ॥

(उद्द्योत) श्रोत्रानाश्रयत्वेन क्रियादीना शब्दत्वे निरस्ते
किमुत्तरान्येन्यत्र आह—अनेनैवेति ॥ गोशब्दार्थं चैषां सम-
वादिति । अनेदममवात्, तेन तदभिन्नमभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति
न्यायेन शब्दत्वाशङ्का उपेगमिनि भाव ॥ यत्र गोशब्दार्थं गुणसमूहे
समूहितया एषा ममवादित्यर्थं ॥ शरीरव्यापारो रोमाद्वादि ॥

(तत्त्वालोक) माय्ये—यत्तर्हीति— यदि सात्त्वादिमनी व्यक्त
द्रव्य न शब्दः) तर्हि यत् तद्विद्वित्तादि तत्त (द्रव्यान्वत्वात् शब्द
कमित्यर्थः ।

प्रदीप—अनेन—सात्त्वादिमदिति द्रव्ये शब्दत्वनिरासक्रेन । लोक
व्यवहारानुसारेणाह—न्यायेनेति । श्रोत्रमिन्नचतुस्रतद्विधाश्रयत्वेन हेतु-

नेत्यर्थः । वैशेषिकदर्शनम्केषां—गुणक्रियेति । निराहृते—निराहृत-
प्राये । प्रपञ्चार्थम्—अज्ञानमुत्प्रेक्षितैशुवाय १२५-१२५ तेन तेन रूपेण
प्रसिद्धः ज्ञानाय वा । तत्—नभ शब्दत्वम् । चोद्येति—प्रदनेत्यर्थः ।
निराकरोति—निरासतु निर्दशनि गोशब्दार्थं—भासना मितिपिदे ।
एषां—क्रियादानाम् । पूर्ववदिति—भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् त्रिया शब्द
इति प्रतीतम्, अपि तु क्रियेति । यदत्र क्रिया नुशासन विशङ्का
मविष्यत् अथ क्रिया नुशासनमित्येवैवशब्दमिति री नैव्यर्थः । तत्र—
हृदिगिरिजयमभ्ये । कावपरिस्पन्दः—मननागमनात् शक्तिव्या
पार—निमालनोन्मोलादि ।

उच्यते—निरस्ते—निरस्तप्राये । गुणारी शब्दवदशङ्का कारण
रथोणेने विद्वज्जया विचारितत्वात्प्र मक्षेणेनाह अनेनेति गोशब्दाभि
न्नवायाभिन्न क्रियादीना गोशब्दभिन्नतया गीरिति शब्दे भासमानत्वात्
तत्र शब्दत्वशङ्कोपपत्तिरित्याशयेनाह—नेनेति । तत्र क्रियादीना
साशब्दपि भासमानता सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—यत्तर्हीति । गुणसमूहे-
गुणादिसमुदायात्मके (टायमाने) । समूहितया—अवयवतया । सम-
वात्—ज्ञानसम्भवत् । कावपरिस्पन्द इत्यनेन शरीरव्यापारस्य
वक्ष्यमाणत्वात् शरीर-व्यापार इत्युपात्तान्तरमाह—रोमाद्वादिदिति ।
अनेन “माय इत्यनेनेने तद्विद्वितमिति गुपति वक्षिता ।

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥

(आद्येषोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तच्छुक्तो नीलः कपिलः कपोत इति, स
शब्दः ? ॥

(प्रदीप) शुक्तो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपपत्त्यात् एत
भाजाभिधापिनो व बुक्त्वाद्यो द्रष्टव्या ॥

(तत्त्वालोक) माय्ये—इत्य उपात्तमुत्प्रेक्षित-नेत्याहृति । न
(तद्विद्वित्तादि शब्दः) इति वदति (सिद्धांती) इत्यर्थः । कृत
इत्यत्र आह—क्रियेति । यत् (श्रोत्रमिन्नचतुस्रतद्विधाश्रयत्वात्) सा
(हृदिगिरिजयमभ्येः शब्द इति न प्रसिद्धिः किन्तु) क्रिया (इति)
प्रसिद्धि (प्राधान्येन कृतत्वात्तुवाच्यत्वात्, अह इत्यर्थः । यत्त
र्हीति— यदि तद्विद्वित्तादि क्रिया, न शब्दः) तर्हि यः तच्छुक्तारि
स (द्रव्यक्रियभिन्नत्वात्) शब्द किमित्यर्थः । अत्र य इति वक्ष्ये
प्रयुक्तस्य यदित्युत्प्रेक्षितत्वात्सात्त्वात् । कपोत—चित्र ।

प्रदीपे—ननु “गुणे गुणशब्दस्य पुमि गुणिलिङ्गत्वात् तन्न”
इति कोशात् गुणशब्दशब्दाना गुणगुणसुममवाचनतया अत्र के
वाच्या इत्यत्र आह—द्रव्यत्वेति । मात्रेण गुणवदद्रव्यव्याहृति ।

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । गुणो नाम सः ॥

(आद्येषोपपादकभाष्यम्)

यत्तर्हि तद्विद्वित्त्वभिन्नं चिद्विद्वित्त्वच्छिद्वित्त्वं सामान्य-
भूतं, स शब्दः ? ॥

(प्रदीप) भिद्वित्त्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यत्वेकत्व
कथ्यते ॥ चिद्विद्वित्त्वच्छिद्वित्त्वमिति । अनेन तु नित्यत्वम् ॥ सामान्य-
भूतमिति । सत्त्वात् महासामान्यत्वात् सा सामान्यविशेषत्वो
पमान निर्दिष्टम् । सामान्यत्वमिव सामान्यभूतम् । भूशब्द उपपार्थ,
यथा—विद्वित्त्वमिति ॥

(उद्घोतः) एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्ष्यम् । नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रथमविज्ञानप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शयन् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति—संस्थास्यमिति । एवं हि दृष्टवदाप्र इत्याचार्ये । सामान्यद्वन्द्वे सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्त्याया मकोचे कारणाभावात् । उपमासम्बन्धस्य प्रकृत्युपयोगात् । अध्याहारो गौरवाच्च नेदं युक्तम् । किं तु स्वरूपवाची म । वृद्धिसंश्लेषप्रत्ययप्रयोगस्य 'प्रमाणभूत' इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्या-नरीत्याऽस्यापि व्याख्यानमभावात् ॥ पितृभूत इत्याद्याप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न त्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मान्यमिति िक् ।

(तत्वालोकाः) भाष्ये—स तदनुषङ्गनि-नेत्याहेति । न तच्छु-क्लादि शब्द इति वदन्ति (स) इत्यर्थः । कथमिति यत् आह—गुण इति । यत् (शोचन्निश्चयमुप्राप्तत्वात् ' स ' शबलादि शब्द इति न प्रसिद्धम्, अपि तु गुण (इति) प्रसिद्धम् (द्वयकर्मभिषत्वे सति सामान्यस्यैव, अन्) इत्यर्थः । ननु शब्दरूपयो गुणत्वेना-भेदात् शब्द इव रूपेऽपि शब्दशब्दस्यैवहात् कुतो नैति चेन्न, तयो गुणत्वेनाभेदे वि शब्दशब्दस्यैवमाप्रयोगकस्य शोच्यप्राप्तुणावस्य शब्द निरिक्तोऽस्त्वत् यत्सर्वास्ति—यत् तदुक्त्यादि गुणः न शब्दः तर्हि यत् / तस्य सत्कर्मणोप सर्वदा दृश्यैक गोत्व) तद् (द्रव्य क्रियायुगलत्वात् शब्द क्रिमित्यर्थः)

प्रदीये-तुना उक्तैरेकस्य बोधने । सत्ताजाने द्रव्यगुणकर्म-वृत्तित्वात् सत्कर्मजायदेश्वाय अपिकेदेश्वापित्तिरेणशयैनाह-महेति । सामान्यभूतं-नभामात्रमस्यैव । प्रज्ञासामान्यशब्दस्य महासा मान्यपरत्वात् । उपमासं-नाहये । पितृभूत-पितृमदृश ।

उद्घोते—कैवल्यस्य न्यूनतां निरसितुमाह-अनेकेति । एतावता एकावे सति नित्यत्वे सति अनेकनिरूपितस्य प्रभावसम्बन्धावधिस्तत्रवृत्ति तावत्स सामान्यलक्षणं सूचयन् । तत्रान्यत्रान्येऽपि प्रसक्तनिरासय समवाये । गगनपरिमाणानुभवाभ्यामिवावगच्छानिकरूपितेति । द्वितीयस्य दृश्यकृयमाह—संयोगनिरास इति । अनेन विशदयस्य योगात्कीकारं सूचयन् । अन्यथा निधे गन्तानिमज्जन्तुसाय संयोग मिश्रवे सतीति, पदानुभवाभ्यामिवावगच्छानुभवा नित्यत्वे मतीति च सम्-भवेन । प्रथमतस्तदस्य व्याख्यानं कर्तव्यं इत्युपपत्तिर्यावकनामप्र-मिति सूचितमाह—एकत्वेनेति । प्रत्यभिज्ञा-सोऽय गौतिल्याकारिका । प्रमाणमिति-गौरवादि सामान्यत्वभावे इत्यदि । कैवल्यत्वे कर्षयति-पूर्वं हीति । सामान्यविशेषयोरेकमागोपनेनभा वरवोचारे हीत्यर्थः । एतदभिप्रायस्यप्रमाणं नैदं युक्तमि यत्र सम्बन्धः । सामान्य-शब्दे-अत्र । सामान्ये तदाश्रयणस्यः । सर्वसामान्येति-नामा-स्यविशेषरूपस्यैवजातीयस्य । तद्विशेषे-महासाप्रमाणमात्रपरत्वे । अध्याहारो इति-गौरवा दिरूपजातिविशेषवाचकशब्दस्यैव 'द' इदम्-सामान्यविशेषयोरेकमागोपनेनभावात्कीकारकम् । प्रकृते साम न्यभूतेनि-शब्दसम्बन्धेन दृष्टिनि शोषोपपत्तये भूतशब्दस्याभिन्तरपरतामाह-क्रियमिति । स-भूतशब्दः । ननु तस्य स्वरूपवाचकत्वे मानाभाव इत्यत्र आह-वृद्धिसंश्लेषेति । व्याख्यानैति-प्रमाणस्य प्राप्त इत्यर्थः । भू प्रासादित्यायाऽप्युपपादेनि िश्रभावे रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमा णशब्द प्रामा ये वर्धते । इति व्याख्यानैत्यर्थः । अस्य-नामान्यभू-तशब्दस्य । सम्भवात्-मभावात् । तथा चात्र सामान्यशब्दस्य सामान्य वदरतया, प्राप्पवर्धम्भूतयो 'आ षष्ठादे'ति िश्रभावे क प्रत्यये च सिद्धस्य भूतशब्दस्य प्राप्पवर्धकत्वात् सामान्यभूतमित्यस्य सामान्यत्वं प्रसक्तमित्यर्थः । ननु पितृभूत इत्येवैवापि भूतशब्दस्य

सदृशवाचकता कुतो नैत्यत्र आह-पितृभूत इति । इति इति न्यायेन । अस्य-भूतशब्दस्य । द्विगिति-यत्तदर्थस्तु प्रकृते सामान्यत्वं तद् भूतत्वेति कर्मधारयः । तथा गोत्वादिसामान्यस्यावगच्छानुभवात्तत्त्वात् तस्यां गौरव गौरित्वाच्चतुताकारप्रतीतिविधिमुत्समृत्तशब्दविषयत्वयोगेना प्रामाणिकत्वापानात् तस्य तदपूर्वात्वावर्तनाय परमाधीवाचको भूत शब्द उपात्त इति बोधः ।

(निराकरणभाष्यम्)

नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आकृतिरिति तत्स्थान च । आकृतिरपि व्यवपिखत्वे स्वप्रयोऽनयेन व्युत्पत्तिरिति भावः । शब्दापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जक चैत्यप्यर्थो बोधः ॥ जातिमात्रपरत्वे 'जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः' इति गौतमवृत्तेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्, प्रत्यक्षादौ तद्व्यापार, तस्य शब्दत्वात्शब्दात्समाधाना भावेन न्यूनता स्यात् ॥ सिद्धे शब्दार्थेति वातिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वम् । नित्यत्व च कैदौ वक्ष्यति । तदभिज्ञानाभिज्ञस्य तदभिज्ञत्वमिति न्यायवत् यत्र स्वामिन्नद्वारक स्वरूपानुगतमन-द्विषय । यथा परमकारणकार्योपादानक परमकारणमेव । अनश्च शब्द उपायोनेत्यत्र, नापि कुण्डलकटकयोरेत्यात् । कुण्डलरम्भकत्वर्णा यववातुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुदभूता न्यवमेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनो तत्तद्वृत्तेषामाच्यत्वात् तथा शब्दत्वशब्देति भावः ॥

(तत्वालोकाः) भाष्ये—उत्तरमनुषरति तदस्य-नेत्याहेति । न । तस्य गोत्व शब्दः इति वदति (सिद्धान्ति) इत्यर्थः । कस्मा देवमित्यत्र आह-आकृतिरिति । यत् (शोचन्निश्चयमुप्राप्तत्वात्) सा गोत्वादिभ्यक्ति शब्द इति न प्रसिद्धम्, किन्तु आकृति जातिरिति प्रसिद्ध (नित्यत्वे सत्यनेकमनवैगत्यात्, अस्तत्वाया) इत्यर्थः ।

उद्घोते-अशाकृतिशब्दस्य न जातिमात्रपरता, जातिशब्दमनुपा-दात् आकृतिशब्दोपादाने च जातिस्थानोभयबोधकानुपपत्तयेव बोधस्य सत्त्वादित्याशयेनाह-संस्थानमिति । अवयवमयोगविशेष इत्यर्थः । प्रकृते सत्स्थान गुणक्रियादिसत्त्वासाधयवसत्प्रियेशादिशैरु-पयवाकार । अयोत्तरपरभाष्ये आकृतिशब्देन वृद्धौने संस्थाने शब्द-स्वनिराकरणस्य सद्भावये 'प्राप्तो सत्यं निषेप' इति नियमेन तत्र शब्दस्वशब्दोपपत्तेरावदकतयाऽऽह-शब्दापरभाष्ये इति । तद्व्यञ्ज-क-सामान्यत्वापक (संस्थानम्) । एवभाष्येन युक्त्यन्तरमाह-जातिमात्रपरत्वे इति । आकृतिसामान्यभूतशब्दयोरीत्यादि । पदार्थ इति—'गौरी' पदा स्वच्छन्दे 'त्यत्र जाति पदार्थो व्यक्त्याङ्गी विशेषणे । 'पिच्छकमन्यो गाव' इत्याद्याकृति पदार्थो जातिभ्यक्तौ विशेषणे । 'गौरी-छती'त्यत्र व्यक्ति पदार्थो जात्याङ्गा विशेषणे इति बोधः । तस्य-संस्थानस्य । बोधनादिति-अत एव 'गा नित्ये त्यादौ ग-ना-रस्य ऐतानकर्मत्वोपपत्ति । तद्व्यापार-परस्थानमानात् । स्यादिति-केचित्तु अवयवमयोगविशेषरूपमप्यन्यस्य गुणत्वादेव तत्र शब्दत्वशब्दानु-मानापायोपपत्तय न माप्यरूपे न्यूनता, न वा प्रकृते आकृतिश-ब्दस्य जातिमस्थानोभयवदतेति वदन्ति । सत्स्थानस्य पदार्थेदे भय-क्त्यन्तमाह-सिद्धे इति । तस्यापि-नयनस्यापि । पदार्थत्व-मिति-कथितमिति शेषः । ननु तदभिज्ञानाभिज्ञेति न्यायेन क्रियादिषु विहितया शब्दत्वव्याप्या 'नेत्याह । क्रिया नाम ते' इत्यादितोया निराकरणे तस्य न्यायस्य निर्विषयत्वात्पितृपरणे तथा शेषोपनादि-त्वन आह-तन्निनेति । स्वैति-कारणेत्यर्थः । परमेति-परमकारण

ग्लप्रमितिः, तत्कार्यं महत्त्वम्, तदुपादानकं लङ्कारे, इत्यर्थः ।
 अत एव—तस्य न्यायस्य तादृशविषयत्वादेव । तत्त्व-येत्यन् । कुत्र एव-
 मित्यत्र आह—कुपडलेति । इत्युक्त्वात् । कारणात्मिकाभेदः,
 कार्यसंज्ञा भेदः । अत्र एव— कार्यत्वोपादानात्मिके कारणा-
 त्मना । हेमाचर्यायाः भाष्येः— कुपडलायत्माना भिदा ॥ इति ।
 एवमत्रमेव तदभिन्नेति—योतोदाहरणमात्रं बोध्यम् । यदा कश्चन
 तत्र तच्छास्त्रायमेव निराकरणात्प्रवृत्तः—एवमिति । तद्वदित्यर्थः ।
 वाच्यत्वेऽपीति—गतादिशब्दस्येति । समूहिन्याम्—अवयवानाम्
 (इति शुक्यादिनाम्) । तत्तद्व्येयं—तत्तद्व्येयस्वरूपेण इति तत्त्वादिना ।
 तेषां—क्रियादीनाम् ।

(आद्येषोपसंहारनाम्न्यम्)

कर्महिं शब्दः ? ॥

(प्रदीप) इत्यादि उचिते तु इति—कस्तर्हीति ।

(उद्घोत) पृच्छतीति । प्रत्ययविषयविशेषानामावात् सामा-
 न्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः ।

(तत्त्वान्तेक) उद्घोते—अथ “क्रियं शब्दने स शब्दः ।
 नैत्याह, कार्यस्य तत्” इत्येतेकैवैरेणित्तिमित्यनेन किमर्थमेतेको
 किरानुवृत्तिं चैत्र, मन्त्रशिया स्वर्शेषाय तथाऽभिधानात् । तथा
 च श्रेयासां प्रत्येकं इत्येकैवापानानामाना न शब्दनेति सिद्धान्तः ।
 पूर्वप्रवर्तनादिषु प्रत्ययैरेकैव शब्दप्रत्येकैः—प्रत्येकैः । विशेषान्तरैति-
 व्याख्यानं शब्दत्ववैतियादि । अत्र एव शब्दस्य प्रत्ययव्यवस्थं मन्त्रेऽपि
 नासन्निति ।

(समाधाननाम्न्यम्)

येनोच्चारितेन सात्तालाङ्गुलककुटुखुरविपाणिनां
 सप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥

(प्रदीप) उच्यते—येनोच्चारितेनेति । वैयर्थ्यात् वा
 व्यतिरिक्तस्य परस्य वाचकस्य वा वाचकचिन्त्येति । यानां
 प्रत्येकं वाचकत्वे द्विपायिदिवाधारणार्थकप्रमत्तात् । आनर्थक्ये तु
 प्रत्येकतुष्टिपदे योग्यत्वेन तत्प्रमत्तात् अभिव्यक्तिने तु क्रमेण-
 वाभिन्वत्या समुदायाभावादिकल्पे तु राह्यमानं वाचकत्वे सरो रस
 इत्यादिभ्योऽपि तद्व्यवस्थात्प्राप्त्या विरिक्तं इत्येते नादाभिन्वत्ये
 वाचको वितरेण वाच्यत्वे स्वव्यवस्थादि ।—उच्चारितेन । प्रका-
 शितेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोत) मान्ये उच्चारितेनेति । शरीरमाहाराभिहृत्क
 ष्ठारिस्थानेरेवमद्रागाभिन्वत्येनैवैत्यर्थः । अत्र विद्यागान्तेरेव
 वैपादानेऽप्युच्यते ॥ सप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्यायकशब्दस्य
 वर्गमनूष्यमाना येनेत्येवमननुकुम् । न च वनमिदं तु समुदा-
 यमिमांशु । समुदायस्य निरूपणमनुप्रसक्तत्वात् आ-
 यैयाकरणा इति । वाच्यव्यतिरिक्तदानस्युपगमे फौकस्य वाच्य
 वाचकत्वं, समुदायस्य वा, नाय इत्याह—वर्गानां प्रत्येकमिति ॥
 दिशेयमनूष्य द्ययति—आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकान
 र्थेन तु समुदायस्य वाचकत्वमुपैष्यत्, त्वुच न युक्तम् इति शेषः ।
 यत्तत्र नयदन्—उपगमनमनुप्रसक्तमित्येवमनसमुदायस्य
 वा वाचकत्वमिति । तत्रायं दूषयति—उत्पत्तिपदे इति । उत्पत्त्य
 भावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनान्वयः ॥ द्वितीयं दूषयति—
 अभिव्यक्त्येति । उदाहाराभिन्वत्येतेषां तादित्यर्थः ॥ ननु पशुद्वये पि
 पूर्वपूर्वगतं ननु तत्कारसहकारणवत्प्राप्तमवधेयैकैकस्तुत्याह्येना

वाचकचलत्वा आह—एकस्मृतीति ॥ ननु तस्य चित्तत्वे सर्वं
 दार्शनात्मिकमज्ञेयं वाच्यं—नादेति । नादे वा ॥ ननु येन क्रमे
 पानुभूया वाच्यत्वेन क्रमेणैकस्मृत्युत्पत्त्या वाचकत्वं न गर्भभा-
 व्यविशयमज्ञेयं, अन्यथा तस्यापि नाना स्मृत्युत्पत्त्यात्प्राप्तमज्ञेयं
 कथं पूर्वोक्तं पाश्चिमात्यैः वाच्यत्वात् आह—विस्तरेणेति । इत्येक
 परमेकं वाच्यमिति प्रत्यय स्वच्छन्दे तदर्थं च प्रवृत्तम् । अतुम
 वक्रनेनैव स्मृत्युत्पत्त्येव दृष्टमनामाभावात् क्रमेण समुत्पत्त्या नु क्र
 मेणैव स्मृत्युत्पत्त्यात् । अतः तु यथा पदं नामानुप्रसक्तं नाना
 वाग्येना प्रवृत्तं, तथा चैकं भवत् तस्मिन्नुत्पत्त्यात्प्राप्तं नाना तत्
 द्यैव वक्ष्यामुरात् स च िपत्, तस्य च मनसा नृहन्ति स
 दोषः ॥ अत्र वैयर्थ्येकत्वचनन विषयिगतामिति बहुवचनं चात्र
 आरण्यविषयिगतामिति चोच्यते । एव च तत्रैव दृष्टान्तं एत
 पदादिशेषकमागतयेन वाचकत्वेकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्वारा
 निक इत्याद्यमत्रोपगमप्राया शक्तिः इति दृष्टव्यम् ॥ अन्वयं तस्य
 तात्पर्येणोप्युत्पत्त्याविवक्ष्यमाना सा उच्चारितेनेत्युक्तमत्र आह—प्रकाशि-
 त्तेनेति । अ मन्व्यप्रवृत्तिरिति शब्दः ॥

(तत्त्वालोक) मन्थे-शास्त्रानुयायि परत्यायकस्य
 योग्यत्वाभावादाह—उच्चारितेनेति । स-स्वरात् । तथा च शब्दपदे
 येनैति न्युत्पत्त्यात्प्राप्तमित्येव आह—शब्द इति ।

प्रवृत्ते—उच्चारिते—सिद्धान्तस्यात् । परत्यायकस्य उच्चारिता-
 वाच्यस्येति । पक्षे तु—पक्षे पि । उभयत्र प्रत्ययकारिणानां
 तात्पर्यादाह—आचरोनेति । सचित्त-वैतर्थात् । व्यवस्थापित इति-
 तथा च स्तोत्रादिप्रत्येकैव येनैत्येवैवचनप्रयोग इति भावः ।

उच्यते—अवयवद्वारेति—इति सत्त्वस्वरोत्पत्त्यात् । कदाच-
 स्तोत्रस्य तु साक्षात् । एवमन्ते इति—अनेन नृनना निराहणा ।
 ज्ञानम्—अनुभवरूपम् । केचित्तु “एकमत्र निदानमत्रस्तम्बिन
 स्मारायत्” इति नियमेन पददानेन ज्ञानानां र्थमन्वयत्वं स्मर-
 पालक एव भवति इति । अत्र, प्रवृत्तमित्यत्र स्तुतिव्यव-
 स्थायात् उच्यते । समूहमिमांशु—अनुदात्तव्यवस्था
 वर्गसमुदायात्प्राप्तम् । तत्त्व-एवमन्ते । समूहस्येति—उद्घो-
 त्यादि । स्थिरस्य—चिरसमयत्वेन । वा नानुप्रसक्तमित्येतेषां
 योग्यतासम्भवात् क्रमेण या एव शक्तिः चैव अमर्शानपये
 पूर्ववर्त्यानवधानादाह—अशक्यत्वात् । द्वितीयमनूष्य दूषयति-
 भावयन्तेकोपेननूय दिवायत्त निराकारः । भावमाह—
 प्रत्येकमिति—नाना प्रत्येकं वाचकत्वं द्विपायिदिवाणा वैयर्थ्ये
 नित्यर्थः । अत्र पूर्ववत्—समुदायस्येति । तत्तु—तदपि । सप्र-
 समूहस्य वाचकत्वे । नयेति—नार्थः । उत्पत्त्यानेनेति—उप-
 मानानां समुदाय इति विद् । एवमन्तेऽपि । क्रमेणैव च सुक्तिनाह-
 द्यत्यन्तेति । उच्यते चैवमभिधायितरिति न्युत्पत्ति । सशब्दस्य
 रामवाचकत्वात्त्वा पूर्वपूर्वगतं ननु तत्कारस्य का सहकारणव्यवस्था
 वाचकत्वात्सम्भवात्प्राप्तमज्ञेयं—पूर्वपूर्वतेति । या च कदादपि पि
 समुदायव्यतिरिति भावः । तस्य—तोत्पत्त्यात् । वर्गं इति—अनेन स्वनि
 निरस्ता । वर्गान्तरत्वे ध्वनौ साक्षात् स्तोत्राभिन्वत्यवस्थाया
 दित्याद्यं । असन्न इति—उत्पा च स्तोत्रे नानुत्पत्त्ये इति भावः ।
 अन्यथा—अनुभवकल्पेण स्तुतिव्यवस्थानुत्पत्त्यात् । स्वया-स्तोत्र
 कर्तव्या । पूर्वोक्तेति—अर्थात्तत्र शब्दमज्ञेयत्वार्थः । अत्र आह—
 “वैयर्थ्यवचनं मन्थये व्यन्ते वांशुद्विगम् । शोषे पर्वतुद्योना

१ यस्येति—नो इति शेषः । २ पर्यनुयोगेन—प्रत्येकं ।

न केनापि विमुच्यते ॥” इति । तदैक्ये-स्फोटैक्ये । हेतुत्रयेण स्फोटसप्तम्यर्थे वर्णसमुदास्य वाचकत्वात् । इति नो नदी, दीन इत्यादिवर्षे प्रतीत्यविशेषप्रसङ्गप्रदोपदानाय अनुभवकामविपरीतक्रमेण स्मरणविषयतापुनरादिषु युक्तिमाह—अनुभवेति । अत आह—“नानुभूतिक्रमादर्णां क्रमिका रम्युक्तोचरा । गोचरोऽनुभवो न स्वात्कर्मस्ये कुत पुन ॥” इति । दर्शनादिति—एतेष्वदिनानुभूतदृश्यमूर्ति विहाय द्वितीयानुभूतरामप्रतिमास्थितिक्येव इति भावः । अथैवस्फोटवादिनस्त्वैव कथं सामान्यरूपमित्यत्र आह—ममस्विति । तस्मिन्—स्फोटः । अत्रेणेति—न तु व्युत्क्रमेणेति भावः । स्फोट—स्फोटः । स्थिर इति—अत एव न वर्णवदं घणिक्रमाप्रयुक्तानुपपत्तिः । स्फोटस्य शोभाप्राप्तत्वादाह—तस्येति । स्फोटस्यैवार्थः । अत्र—भाष्ये । विभिन्नोच्चारितवृत्तनया विभिन्नविषयकनया चोच्चारणस्थानेकतयाशयेनाह—अनेकोच्चारणेति । सूचितमिति—तथा च विधागिनामित्यत्र प्रथमास्य श्वैकवचनमेव कुणो नैति निश्चिन्ता निरस्ता । पुनश्च—स्फोटस्यैकवद्वचने च । वाचकस्य—स्फोटस्य । सूचितम्—समुचितम् । नन्वेव कथं पदपदादिशब्दानां परस्परभेदप्रतीतिरित्यत्र आह—भेदप्रत्यय इति । औपाधिक—वपादि वर्णात्मकोपाधिभेदप्रयुक्तः । पद्य—स्फोटस्य वर्णागिरिकत्वे । तस्य—स्फोटस्य । वणानां बहुवाचकवर्णैव व्यङ्गिनाद स्फोटादर्थोभवेत्येव त्वाच्चाह—अस्तीति । नन्वलोकिकस्फोटस्य शब्दपर्याये लोकिकशब्दानुशासनप्रतिशब्द विरुद्धोपि चेत्, व्यञ्जवानुशासनद्वारा व्यङ्ग्यशब्दानुशासनस्यैव विवक्षणात् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा—प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि शब्द इत्युच्यते । तद्यथा शब्दं कुक्कु, मा शब्दं कार्पा, शब्दकार्यं मायावक, इति ध्वनि कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्दः ॥

(प्रदीप) अधवेति । मयन् ध्वनिस्फोटयोमदस्य व्यवस्थापि तत्वादिदोषेन व्यवहारे पि न दोषः, इत्यप्यदोषे न शब्दशब्दव्याख्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्ति । विभिन्निषेधोपपत्तुचविषयत्वात्कथमस्य त्रिभि मदन्य । उच्यते—शब्दं कुर्वन्पि शब्दं कुर्वन्मुच्यते विरामाशब्दायां तद्विदुष्ये । तदानभिमतशब्दशब्दोदेतिनेनोच्यते—मा शब्द कार्परिति ॥

(उद्योत) मध्ये अथवा प्रतीतपदार्थक इति । लोके व्यवहृते पदार्थव्यपकारेण प्रसिद्धं शोभेन्द्रियप्राच्यत्वात्तद्वर्णरूपनिमग्न एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थव्यपकाराद्यधिकारितरमणोत्सव लोके सिद्धा सादृश्यस्यैव शोभेणात्तरयानमिति तात्पर्यम् । तदाह—अन्वय-प्रैति । ममहादी तपरत्ये माप्ये चैवार्थः । ध्वनिपदेनात् दानवैरौ, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकृपादिको मन्वमावस्य अन्तर शब्द उच्यते ॥ कथमस्येति । कुर्वन्पि यस्य वर्तमानं यत्नादि यर्थः ॥

(तत्वालोक) भाष्ये—नन्वेवमर्थप्रत्यायकनया मनोप्राप्तस्फोटस्य शब्दस्य शोभामशब्दस्ती तथा शब्दशब्दव्यवहारीत्येव आह—अधवेति । पदार्थे एव पदार्थकः । स्वयं कर्तुः । प्रतीतशब्दो पदार्थक इति व्युत्पत्तिः । पदार्थव्यवहारस्य पदार्थव्यवहारे लक्षणा । अथवा प्रातः पदार्थो यस्मादिति विद्वद् । लक्षणात्करणत्वात् । ध्वनि—कादि

वर्णात्मकः । एवमस्येति । अनुभवादिना वर्णात्मक आवरणकानुभवे ध्वनिमिरेव स्फोटाभिव्यक्तिसम्भवे तदतिरिक्तवर्णादीनां गौरवाद् ध्वनय एव वणा इति भावः । उच्यते इति—अनेनावोचरे सिद्धा न्यसम्पत्ति सूचि । अवयव्यतिरेकाम्या ध्वने शब्दतासायनाय शानोपादानोपेक्षाकृत्रविषयव्यवहारे तस्य शब्दताप्रतिष्ठानुपपत्तयति-तद्यथेति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते इत्यन्वयः । अथवा ध्वनिं कुर्वन्ने वसु-च्यते इतीति याचना । नापेव एववाच्य एवमिति । तस्मात्—लोकाव्यवहारात् ।

प्रदीप—दोष—अभेदापदानरूप । तर्हि तस्य व्यवहारस्य वापि प्राय इत्या आह—व्यव्यादय इति । प्रकृतप्रतिपरेणानिवेषधो वैयर्थ्यसम्भवादाह—अप्रयुनेति । अस्य—दानं कुर्वन्निवस्य । एते नावयवसम्भेदेऽपि समूहान् तदसम्भवादाह—त्रिमिरिति । शब्दं कुक्कु इत्यादिवाच्यव्ययैव यर्थः ।

उद्योते—लोके इत्यत्रार्थमाह—व्यवहर्णुं ध्वनिः । प्रथम पदार्थं शब्दलक्ष्यायंघटकमेधे प्रतीशब्दशब्दघटकप्रसिद्धो वा सम्बन्धः । वर्ण-रूपेति—वर्णात्मकता ध्वनौ उत्सृष्टे च बोध्या । ननुकृतिरिति कथं ध्वनेरतत्समूहस्य चार्थबोधकता समवशीत्यत्र आह—तस्येति । ध्वनेरतत्समूहस्य चैवार्थः । नन्वेव कथं ध्वनेरतत्समूहस्य च शब्दत्वकिरत आह—सादृशस्येति । अधिचारितरमणोत्सवैत्यर्थः । यनेन उदस्य वैयर्थ्यं सूचितम् । अत्र—वैयर्थ्यः । दानवैरौ—वैरौ नादः (ओदमाथ) । नादवैरौपि पाठो युक्तः ।

(इत्यनुशासनोपशब्दशब्दरूपगाधिकरणम्)

(शब्दानुशासनशास्त्रप्रयोजनधिकरणम्)

(अक्षेपभारव्यम्)

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्रदीप) भाष्ये ध्वनि पुनरिति । किं सधोपासनादिभ्याकरणा ध्वनय नि य कमाथ कायमिति प्रश्नः ॥

(उद्योत) भाष्ये कानि पुन शब्दानुशासनस्येति । शब्दानुशासनकल्याणकारणाव्यवस्थेयं यर्थः । तदाह—किं सम्भवेति । शब्दानुशासनद्वारा ज ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्ययपरिहारं परमुन तदतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रवृत्तस्य इवार्थः । प्रयोमनश्च कर्णव्युत्पत्त्या प्रयोम्यपरिपि (नेन व्याकरणाव्यवस्थेयं प्रयेनेन किंचिन्त न वेत्यपि प्रदानशब्दो बोधः ॥ अत एवोचरे भागमपदोप दानम् ॥ नपुसकमन-पुसकेने येनश्च । तत्रैकद्वयस्य वैकल्पिक वृत्तने बहुवचनपुनरे एकवचन बोध्यम् ॥

(तत्वालोक) मा ये—अथायैद्धानपीने—दोषविषयत्वात् एवमपुनरार्थो सुव्यवहृतताभावस्य च साक्षात् परस्परया वा साधनत्वात् सर्वेण सादृश्याद्यवश्यसाधनोपपत्त्या प्रयेने व्याकरणाव्यवस्थेने साधुसादृश्याद्यवश्यसाधनोपपत्त्या तदज्ञानप्राप्तप्रत्ययपरिहारं परमुन तदतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रवृत्तस्य इवार्थः । प्रयोमनश्च कर्णव्युत्पत्त्या प्रयोम्यपरिपि (नेन व्याकरणाव्यवस्थेयं प्रयेनेन किंचिन्त न वेत्यपि प्रदानशब्दो बोधः ॥ अत एवोचरे भागमपदोप दानम् ॥ नपुसकमन-पुसकेने येनश्च । तत्रैकद्वयस्य वैकल्पिक वृत्तने बहुवचनपुनरे एकवचन बोध्यम् ॥

प्रदीपे—नित्यमिति—अत्र नित्यत्वं न भवत्यप्येत्येति गतिरिति प्रयोगमात्रप्रतिवेगित्वं, वर्तमानेन उच्ये सन्ध्यादाव्याप्ते । नापि देनिनानुशासनविषयत्वं तत्, तथा निति वचनेन वयं त ज्योतिषा यनेन”ति श्रुत्या वचनमात्रानुशासनविषये उद्योगिमयाऽप्युच्ये ।

(आगमपदार्थनिरूपणमाप्तम्)

आगमः खल्वपि—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पद्भ्यो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्च” इति ॥ प्रगानं च पट्टरङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥

(प्रदीपः) आगम इति । आगम प्रयोजन प्रवर्तको नित्यजनना व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टकारणमनपेक्षेत्यर्थः ॥ प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वास्तव्यावार्थावसायत्वेति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु वक्ष्यमाणमगमस्य न व्याकरणपर्यन्तमन आह—प्रवर्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकार्यत्वात् व्याकरणपर्यन्तस्य युक्तम् । नित्यत्वं चाभ्येयवैयर्थ्यादविशेषणोभूत्वाध्ययनदानवेद्यो-यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तोभ्येयवैयर्थ्यमन्यनं कार्यमेवेति सूचयतीति काथिद ॥ निष्कारण इति । कारणरहितं परंपरम् ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्ययपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत्र आह—दृष्टमिति । अथयत्नानिष्ठ कारणानपेक्ष्य च विषये ज्ञानेभ्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः । आगमपदेन ह्यपि । ह्युपाधि जनने यथायुष्मान्वाच्योक्तव्येभ्योकारणव्यपि नित्यत्वं बोधनमुपयन्ते । यथा तेन प्रोक्तमिति सूत्रमायुष्मणो यथा वेदाऽवस्थाकाण्योपि अनादित्वरूपनित्यत्वानामिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोधयत् । परमत्वं च वेदस्य पुरषयज्ञसाधयत्वा धर्मः वेदाभिमाना यत्नानां कर्मत्वेनोपचारिकमित्याह ॥

पद्भ्यः । शिक्षास्वरूपव्याकरणनिरूपणोद्घोषोऽपि यथा ॥ वेदस्त्वज्ञानाकारः । अध्येय इत्यत्र प्रमाणविषयाद्यनकर्मणि बोधः । यद्यपि नैन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये नक्ष्यमाणया ताया वेदत्व द्वाद्वात्तदर्थोभयनिष्ठम्, तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्बन्धबोधपर्यवस्यत्यन्यन कार्यमित्यर्थे तावद्यत् । अत्र एव ‘समानमोहमानानामधीयानानां च केचिद्वैयर्थ्यमन्ते केचिद्वैयर्थ्ये’ इति वक्ष्यति भाष्यकः । अध्ययनकदाशा नयोश्च मनुष्यः । अनेनानाहस्याधर्मत्वं वक्षयति । श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मबोधनात् । तथा च भाष्ये —

“वेदाधर्मो अर्धं जल्पता तैर्वाध्ययनं ह्यजः ।

कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये” ॥ इति ॥

अपद मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । शायतोश्च शान्तुकुजे मन प्रणिधानविषयेन्द्रियमयोगमवादानादिषु व्यापारोऽस्त्येवैवात्र विषेयत्वम् । एतेन—शान्त्याविषेयकारिदं चिन्तयन्त्यवसास्वम् । ननु गुणानां परस्परसम्बन्धाभावात् षडङ्गेषु प्रधानमत्यनुपपन्नम् आह—पदेति । एव च वेदाधर्मज्ञाने व्याकरणं प्रमाणं कारणमिति भावः । भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति । प्रगानविषये निर्दुष्ट इत्यर्थः । अन्यथा यत्र विषयहेतुसमवायमपि स्पष्टम् ॥ भाष्ये फलवामित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः । परन्तु एव च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यावागमोपयोगानि बोधयत् ॥ एव च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदाधर्मानुपलक्षणस्य च प्रत्ययवदस्य परिहारकस्याऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—क्रमान्तमागममवगमयति—आगमः खल्वपीति । प्रयजनमिति शेषः । खल्वपीति निपातसमूहो निश्चयार्थकः । तनेवागमनाह—ब्राह्मणेनेति । अस्य पद्भ्यो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्चेत्यनेनान्यः । तथा च निष्कारणपद्मत्त्वत्वात्परिहारदितस्य षडङ्गद्वेदविशेषणव्ययनशानयोत्पत्तेन ब्राह्मणकर्तृकरुपापेक्षारहितान्ययनशानरूपमविवदोभूत्वात् षडङ्गो वेद इति बोधः । षडङ्ग इति—षडङ्गानि यत्नेति व्युत्पत्तिः । वेदाह्वाना व्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षा-

कल्पद्रुमसां मध्ये व्याकरणव्याख्या येषामवृत्तनाय तस्य ज्योतिषादिभ्यो मूल्यवमाह—प्रधानत्वेति । व्याकरणाध्ययनस्य साक्षरस्य माह—प्रधाने चेति । अस्य कश्चिच्चत्तरदिन पाठोऽस्तीति उद्योत्पन्नोऽन्यः प्रतीयते ।

प्रदीपे—कथं प्रयोजनपदार्थं प्रवर्तकोऽपीत्यत्र नाह—प्रयोजनेति । फलापेक्षाया एवमापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे सत्यनाराध्यपुनरनिरूपणकाम्यतामात्रवत्कर्मणोव साहचर्याद्यनानापरि फलनिश्चयनान्तरप्रवृत्ताहारस्य स्वादित्यत्र फले नित्यताया एव प्रवृत्तिप्रयोजकता, न तु रक्षादिकलापेक्षाया इति लक्षण्या सूचयते नित्यताबोधकमिष्कारणशब्दस्य नात्र फलापेक्षायुक्तता येनेह रक्षादिकलक्षणेन नोपपद्येतेत्याशयेनाह—दृष्टं कारणमनपेक्षेति । व्याकरणनिमित्तत्वात्—या करणाध्ययनकारणकत्वात् । तन्मूलत्वात्—पदपदार्थावगमनिमित्तकत्वात् । वाक्यवाक्यार्थावसायस्य—वेदवेदाधीनवोधस्य ।

उद्घोषे—वक्ष्यमाणमगमस्य—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः” इत्यादिभ्यु । प्रयोजनशब्दस्य फलपदत्वमभिप्रेत्याह—व्याकरणफलत्वमिति । व्याकरणाध्ययनस्य फलत्वमित्यर्थः । ननु निरयतमानाशो-नाय नित्यकर्तृतादृश्यस्य प्रयोगे तत्र कर्मपरिवैयर्थ्याभिस्यत्र ब्राह्मणत्वेनेति । (फलकामेन यत्किंचित् नरकमेति व्युत्पत्तेः) काव्यपरककर्मसुषुप्तिनकर्मनेत्यर्थः । ननु विमानकानां मियो विरुद्धत्वे कथं कर्मविभाजकनित्यत्वकाम्यत्वयोरेकत्वस्थानमिति चेत्, “अस्य तुभ्यवत्वे सयोग्यवत्त्वमिति” नित्याने प्रमाणत्वेने एकस्यापि विरुद्धकर्मद्वयवशा बोधनात् । “सशा च परिभाषा च विधिनिबन्ध एव च । अनिदेशो धिकारश्च वदन्निषत्तल्लक्षणम्” ॥ इत्यनेन मन्त्रिभाजकयोरेपि विधिभेदमज्ञातव्यो स्वादिसूत्रं दर्शनात् । प्रमाणत्वेनेति न्यायज्ञानादिमन्त्रेण पदावधिभाजकयोरेपि प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरनिरुद्धत्वबलकाम्यत्वयोरनिरुद्धत्वयोरेपि विमानकताया निर्णयात् । आह च शैलाभासगा-दाधर्मा—“उपपद्येतेरपि जपपेरासाह्यार्थि”नि । तथा च रक्षाहा-दिफलचतुष्टयात् प्राप्ते पश्चादा पठनीयस्य प्रवर्तकागमस्य मध्ये पाठेन साहचर्याद्यनानादि सम्बन्धदिराकरणे पापजनकत्वात्प्रत्यया एव रक्षादिकलापेक्षाकाव्यत्वात् च सुचितोपपद्यते ॥ आनुपूर्व्यां अनित्यवदा म्नाहृतेषु नित्यवाच्यवशाह-नित्यावधिति । अत्र—अज्ञानेन । अन्यत्वेनान्यव्ययत्वमिति—सुविश्लेष्य वेदस्य च साहचर्याद्यन्ययनज्ञाने च वै । कश्चित्—एव इत् । श्रुत्या तत्कर्मज्ञाना कृते साहचर्याद्यनानादि नित्यता वगमाः, कश्चिदित्यनेन तत्राल्लेखेनान्वयान्वाच्यमात्रपदशब्दं त्रैवर्णिकानुपलक्षणमिति प्रतीयते । केचित्तु “कलो न ह्यप्रवाः सन्ति कलो गो वै-यज्ञानयः । माह्वग्राहवैव द्वाहाश्च कलीर्णद्वयं स्तृणम्” इति स्मृतिप्रतिपादि—कलिका लक्ष्यत्रयवैयर्थ्याभा-वत्त्वनायैवोपात्तमत्र माह्वग्राहवैयर्थ्योपपत्तये इति वदन्ति, तत्र । वेदाना कलिभुगपरत्वाभवत्वात् । फलपर इति—कार्येतिऽनुष्ठा-प्यनेनेति व्युत्पत्तिमिति शेषः । तथा च कारणात् इति इति श्रुत्वत्या निष्पत्तस्य निष्कारणशब्दस्य निरर्थक्येने तं भावः । आदिदाना नमग्रहः । केचिद् “ब्राह्मणेने”त्यादिरुक्तमन्यमानस्युतिष्वनुपलक्षणात् श्रुतिता कल्पयन्, तत्र, आगमपदस्य वाक्यवेदपरतयोपपत्तमने लक्ष्यस्मृतिपरत्वकल्पनाया अनुचितत्वात्, उपलभ्यमानस्मृतिभ्यनुप-लभेन मुख्यत्वात्त्वैल्यमित्याह—आगमपदेनेति । आगमैने प्रमायेने हित्वादिप्रातिपरिहारात्वेनेति व्युत्पत्तिमिति शेषः । ननु कथमपीरु-पेयवेदेन औपैवेयव्याकरणाध्ययनार्थि नित्यतया विधीयते इत्यत आह—श्रुतावपीति । “याज यथापूर्वमकरयति”त्यादिभ्यु “अना-दिनिपना नित्या वाऽस्तृण्य लव्युवा । आरौ वेदमयी दिव्या यत्न सर्वा प्रवृत्तवः” ॥ सर्वथा सन्तु नामानि कर्माणि च शुक्लं शुक्लः ।

त्वारि । विप्रैरध्यापयान्नस्मिन्निजीविकासत्त्वालनाय माधुशब्द
शान्त्यवशेषिणतया तस्य प्रतिपदवाक्यदिना दुःसाध्यत्वात् तदर्थं
लघुपायशानाय व्याकरणमध्येयमिति भावः ।

(असंदेहपदार्थनिरूपणमाध्यम्)

असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणात् । याज्ञिकाः पठ-
न्ति—स्थूलपृथ्वीमाप्रियादृशीभनड्वाहीमालभेतेति ।
तस्या संदेह—स्थूला चासौ पृथ्वी च स्थूलपृथ्वी, स्थूला-
नि पृथ्वन्ति यस्याः सेप स्थूलपृथ्वीति । तां नावेयाकर-
णम् । स्वरतोष्यवस्यति—यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो
बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ॥

(प्रदीपः) असंदेहार्थमिति । संदेहस्य प्रागभावात् न इत्यो
न तु प्रथमाभावात् । न हि वैयाकरणस्य सद्य उपपन्न विनियमि,
स्वरत्वेन तदुत्पादात् ॥ स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्तदुत्पादा-
वसाय इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) नन्मन्त्रेण संदेहाभावः । स च नात्पन्नाभावः,
तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वसः, न च द्विवचकस्याकाङ्क्षाशान्तयेन संदेहस्यैवा
भावैरेतदन्वयः । यस्य स्वर्गोत्पाकरणस्यापि कर्त्तव्यत्वे, स तदपि
यस्यैवाकारणत्वाभावात् नैव, वेदानार्थं हि तत्र भाव्ये त आह—प्रागभाव
इति । तत्परिपालनं च शाब्दाध्ययनफलम् । न तु स्वरूप, तस्यानन्व-
त्वात् । तत्पालनं च प्रतियोगिजनकारणविध्वंसन, प्रागभावस्य प्रतियो-
गिनन्तनाशयत्वादिर्निबन्धम् । भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति । यहका-
ज्जम्बा वैदिका शब्दा याधिक्येण पठन्तीत्यर्थः । 'ऋषिः पठति'
श्रुणोति प्राचाण' इतिवन्वयः । तत्र ऋषिर्देवः ॥ सन्धुते
भाष्ये एव प्रयोगः ॥ ताम् । अनड्वाहीम् । कर्त्तव्यं निश्चयतत्राह—
पूर्वपदेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—कर्मप्राप्तमन्त्रेणैकरूपप्रयोजनमाह—
असंदेहार्थमिति । सद्यप्रागभावात्परिपालनमित्यर्थः । ननु स्वावैया
करणस्य सद्य इत्यत्र आह—याज्ञिका इति । अनड्वाहीम्—ताम् ।
तस्या—श्रुतौ (स्थूलपृथ्व्याम्) । पृथ्वीति—अनेन भावार्थकस्यपुत्रा पृथ-
वती (विन्दुमती) गौरव्यते । कर्मधारये ग यैव स्वीत्यान्वयात् विन्दु-
नां पृथ्वीत्वे तनुत्वे बोधेऽहः । पृथ्वन्ति—विन्दन् । बहुव्रीहि पृथ्वत्वेन
स्वीत्यान्वयात् गो स्थूलत्वे कृशत्वे वाङ्मन्तरः । ननु स्वपदार्थप्रथा
नन्वेव प्रवृत्तकर्मधारयादन्वयपदार्थप्रधानत्वेन बहुमाहर्द्वैतुल्याकुतोऽत्र
तस्य सम्भावनेति चेन्न, अन्वयपदार्थप्रधानाधिकारणीपदसंश्लेषानेन तस्या-
पि सम्भवात् । तत्र सन्देहकारणमाभावो वा वैयाकरण स्वरो निश्चि-
भोतीति व्यतिरेकेणाह—तामिति । अध्वनस्यतीति—अत्र एव च सरोते
इति भावः । न च व्याख्यानात् सोऽपि निश्चिनुयादिति वाच्यम्,
सर्वत्र व्याख्यातुरौक्त्यात् । स्वरोऽप्यसत्प्रकारमाह—यदीति ।
पूर्वपदेति—'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि'ति यदेत्यादि । समामे-
ति—'समासत्वे'नि ह्ये'त्यादि । तत्पुरुष—कर्मधारयरूपः ।

प्रदीपे—अत्रेति—न तु सर्वत्रेत्याशयः । केचित्तु प्रकृत्यसन्देहात्पन्ना-
भाव एवासन्देहपदार्थः, अन्यथा शङ्कासमाधानपरभाष्यान्मन्त्रेतिनि
वदन्ति, तन्न, अवेयाकरणवैवाक्यभेदेन शङ्कासमाधानयोस्त्वपदान्तात् ।
इतरस्य—अवेयाकरणस्य । उदिति—सद्येत्यर्थः । पूर्वपदप्रकृत-
स्वरदििति—पठ्यमानादित्यादि । अवसाय—निर्णयः । अर्थविशेष-
बोधकानुबोधिप्रसक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य विधानाय स्थूलशब्द फिट्
स्वरेशान्तोदात्त क्त, तथा च उल्लेख निश्चयकता युक्तेश्चाशयः । अवेया

करणस्य तु सर्वथा अनिर्णय एव, स्वरानामावात्तुक्त्यनिश्चयस्य,
शुक्तिशान्ताभावमात्रप्रतिकूलनिर्णयस्य चामम्भवात् ॥

उद्योते—तस्य—अ यन्ताभावस्य नित्यत्वात्—प्रागभावात्प्रतियो-
गित्वे सति ध्वसप्रतियोगित्वात् । एतन्न नस्य प्रागभावात्प्रतियोगि-
कस्याप्यफलत्वाभावः सूचितः, व्यापकाभावेन व्याप्याभावात्साध्यभावात् ॥
ध्वसप्रति प्रतियोगित कारणत्वादाह—तदसम्भवादिति । मन्देवध्व-
सत्सम्भवादित्यर्थः । उदिति—मन्देहाप्यदे'ति । तथा च मयोगवद-
वैयाकरणत्वमन्याप्यशुक्ति (स्वाभाससमानाधिकारणम्) इति भा-
वेदनार्थं हि तत्र प्रत्यय इति—यतो वैयाकरणशब्दे जानाम् जगप्र य-
व इत्यर्थः । अनवस्थापत्त्याप्रागभावस्य प्रागभावात्स्व कारात् एव न्य-
त्वयाप्यन्तत्वात्प्रमादाह—तत्परिपालनमिति । मन्देहा—प्रागभावात्-
पालनमित्यर्थः । शास्त्रेति—व्याकरणेत्यर्थः । स्वरूपमिति—नर यमा-
गमावस्थेत्यादि । तस्य—प्रागभावात् । ननु निरवयवप्रागभावस्य पो-
षणाप्यन्वयत्वात् इय तस्य परिपालन सम्भवात्पन्ना आह—तत्परिपाल-
नमिति । सन्देहप्रागभावात्पालनमित्यर्थः । निष्कन्तमिति—विद्योतया
सन्देहः, तस्य नन्वेव यत् निश्चयकरूपप्रतिबन्धकस्याभावात्तत्र काङ्क्षा,
नक्षिणाशक्तमित्यर्थः । ननु कथं तादृशस्य विध्वंसन तत्पालन मत्पन्न
आह—प्रागभावावस्येति । तथा च 'याकरणा यमेनेन निजो बोधय,
येन सद्यप्रागभाव एव मन्त्रं निष्ठेदित्याशयः । यहपदस्य लक्ष्यार्थं
माह—यज्ञकाप्येति । के चस्य यज्ञ इदानीं दुःपत्तौ उच्यतेत्यात्
ठके याधिक्ये इति सापयति । ननु कथं शङ्कना पाठकनूनेत्यत्र
आह—ऋषिर्पठति । तथा चोभयत्र तद्व्यापारि तद्व्यापकपदस्य लक्ष्यगया
प्रयोग इति भावः । तत्र पूर्ववाक्ये तस्ययोग प्रमाणयिनुमाह—सन्धुते
इति । स्थूलपृथ्वीशब्दे शिन्त्यार्थनहापस्य स्वीत्यसन्देहात्तत्र गयैव
पदवसायनमित्यस्य स्थूलपृथ्वीमिति विद्याय व्याचक्षे—अनड्वाहीमि-
ति । ननु मा'यशुना नान्यस्यानुक्त्वादात् सन्देह एव तिष्ठे'त्यभिप्रा-
येणाह—कस्तर्हीति ।

(व्याकरणाध्ययनसाधकागमप्रतीकमाध्यम्)

इमानि च भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि—
तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यद्धीतम् । यस्तु प्रयुक्ते ।
अविद्वांसः । विभक्ति कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि ।
उत त्वः । सकृन्मिव । सारस्वतीम् । दशम्या पुत्रस्य ।
सुदेवो असि वरुण इति ॥

(प्रदीपः) सुत्यानि प्रयोजनानि प्रदशयानुपपन्निकाणि प्रदर्शयति—
इमानि चेति ॥ भूय इति । पुनरित्यर्थः ॥ आनुपपन्निकत्वात्सैव
वगद्वयोपादानम् ॥

(उद्योतः) ननु अन्वेष्टत्वादीनां बहुलाद्बहुनामनुग्रहो
न्याय्य इति प्रथमोऽभिधान युक्तमत्र आह—सुत्यानीति । प्रथा
नत्वादेन तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः । तेषां प्रधानत्वं च पद-
पदाश्वेधानापीनत्वेनान्तरदत्त्वात् । वक्ष्यमाणानां च बहिरहशब्दापदा-
दप्रयोगविधिविधेयविधेयत्वादात्तानुपपन्निकत्वं बोध्यम् ॥ ननु भूय इत्ये-
कवचनमनुपपन्न प्रयोजनानीत्यनेन मामानाधिकरण्यादाह—
पुनरीति ॥ इमानि चेति । च. समुच्चये ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति ।
प्रवर्त्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि,
तत्रोप्यानि फलानीति विवेकः ॥ ननु रक्षादिभिः सदैवतामि कुर्वो
न पठितानि ॥ इत्यत्र आह—आनुपपन्निकत्वादिति । एषामानुपपन्नि-
कत्वं तेषां प्रधानत्वं बोधयितु उच्यतेतिरिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इमानि च—वक्ष्यमाणानि च । बोध्या

नोति शेष । व्याख्येयप्रयोजनानामिष्यत्या बोधनाय यथासम्भवं
 तेषामादिभाग प्रतीकोक्तस्य तानि गणयितुमाह—**तेऽसुरा इति ।**
विभक्तिं कुर्वन्तीति—एतत् तद्वाच्यार्थबोधनम् । **सारस्वतीमिति—**
 इदं तद्वाच्यमप्यस्यपदम् ।

उद्योने—**इति—**इति न्यायेन । **तेषां—**रक्षोहादीनाम् । **ज्ञाने**
ति—ज्ञानमात्रैत्यर्थं । **व्ययमाणानां—**तेऽसुरा इत्यादीनाम् । **विषय-**
त्वादिति—रहिरहो यो दा-श्रापद्वयप्रयोगोविभिनिषेधो तद्विषयत्वादि
 त्वर्थः । **प्रहृते** शारोपस्थितिकायम-रहृत्वम्, तथा विलम्बोपरिधनिकत्व
 बहिरहृत्वमिति भावः । **पुनरितीति—**भूय इत्यस्य पुन (पश्चाद्)
 इत्यर्थकाव्ययनया साधुनेति भावः । **भाष्ये इति—**अस्य देहलोदीपनया
 दैन पूर्वशेकरण चा इव । प्रयोजनान्-द्रव्योपकरणीया प्रहृतेऽप्यर्थ्यं
 माह—**प्रवक्तव्यमिति ।** तत्र-नयोर्मध्ये । **व्ययमाणवाचयानि—**ते
 ऽसुरा इत्यादीनि । **तद्वाच्यानि—**रक्षोहादीनाम् । **एवाम्—**अन्वेष्य
 एवादीनाम् । **तेषां—**रक्षोहादीनाम् । दैयदत्तवचनस्य हेतुबोधनया
 यान् एवामाहोपनिषत्त्वम्, अतस्तेषां प्रयान-वमि-याचयार्थो बोधः ।
 तथा-पार्थक्येन ।

(भाष्यम्)

तेऽसुराः—

“तेऽसुरा हेतयो हेतय इति कुर्वन्त पराभभूवुः ।
 तस्माद् ब्राह्मणो न श्लेच्छित्तवै नापमापितवै, श्लेच्छो
 इ वा ण्य यदपशब्दः” ॥

श्लेच्छा मा भूमेत्यप्यर्थं व्याकरणम् । तेऽसुराः ॥

(प्रदीपः) **तेऽसुरा इति** निदार्थवादेन न श्लेच्छित्तत्वा इति
 श्लेच्छन निश्चयने । तत्र केचिदाहुः **‘हैदमयोमो हैहयो,’** इति प्लुते
 प्रहृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरण श्लेच्छनमिति । पत्रद्विर्घने कार्यं
 नाव्यद्विर्घनत्वं च श्लेच्छनमित्यपरे न श्लेच्छित्तत्वा इत्यस्य
 पर्यायो नापमापितत्वा इति । कृत्यार्थं इति नवैप्रथय । श्लेच्छ इति
 वन्तीत्य धन ॥

(७०) ननु परानभूत्स्वरभाष्याग्नेनेति श्रुती परामवत्वापशब्द
 भाषणत्वावगने ‘पराभूता मा भूमेका वैद्यम्’ इति वक्तुम्बिषयत
 आह—**निन्दार्थवादेनेति ।** **द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थरत्नाफलश्रुतिर**
र्थवाद् इत्यादिने (पू० मी० अ० ३१) न्यायेन थस्य **पर्णमयी शुद्ध**
मंत्रिति ॥ ॥ पाप श्लोको श्रुतीनां यदात्रापानेकश्रवणत्वप्राप्तय
 मापनत्ववदस्य निन्दामात्ररत्नादिनि भावः ॥ प्रकरणाच्च कल्पनोय
 निषेधः । **कैचिदाहुः** इति । अत्राचिचीज तु **‘सर्वे’** प्लुतः **साधसम-**
निषेधुता विभाषा कर्तव्य’ इति ॥ **पदेति ।** **‘सर्वस्य हे’** स्वस्य पदस्य
 इत्यस्य वाचिक-हेतोरुक्तवादिनि भावः ॥ ननु नेद इत्य, किं त्वैन्द्रिक
 पुन प्रयोगेन आह—**एव्य वेति ।** न श्लेच्छित्तवै इत्येन श्लेच्छमा
 वामिष्यमिति ज्ञमनिहृत्यर्थं तद्विरण नापमापितवै इति । इ वै इति
 प्रतिज्ञा । अपशब्दस्य व्याकरणानुगतत्वं-श्लेषशब्दप्रयत्न एव प्रसिद्ध
 मिति भावः ॥ ननु श्लेच्छो नाम पुष्पविशेषो देवद्विष्टो वा स कथ
 मपशब्दोऽत आह—**धमिति ।** निन्दार्थवात्सल्येनोदिति भावः ।
 निन्दा च शार्वतेभिरविपरीतास्तेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च श्ले-
 च्छा इत्यस्य निन्दा इत्यर्थ इति किञ्च ।

(तावालोका) भाष्ये—**प्र-**उदित्तत्वा-उदित्तमि प्रयोजनपर-
 मानव इति उदित्तत्वावगणयितुं प्रथम वर्णापराये शेषोर्ध्वं देवमा

क्षणभागवत्वावयमाह—**तेऽसुरा इति ।** हेतयो हेतय इति-
 हे अयो हे अरय इति वक्तव्ये इत्यादि । कुर्वन्त-प्रयुजाना । निषे
 धस्य मविषयानुश्रुति-दाया अपेक्षितानया परानभूत्वरित्यन्तेन प्रयो
 क्तुनिन्दा कथयन् विषयवत्य निन्दाभाह-**श्लेच्छो ॥** वेति । यद् यस्माद्
 एकोऽपशब्दो श्लेच्छो श्लेच्छत्वेन प्रसिद्ध, तस्मात् तेऽसुरा देवान् इति
 अपशब्द प्रयुजाना परामवयामु, तस्माद् (अत एव) मापयेना
 शब्दभाषण संबंधा त्याज्यमित्यर्थः । उक्तवाच्येनापशब्दामावयत्वात्
 च्छान्ताफलत्वाद् व्याकरणाध्ययनस्याश्लेच्छत्वफलकत्व सिद्धमिति
 त्वयमुपमहरति—**श्लेच्छा मेति ।** ध्वमयेऽपि सर्वत्र । उपनहनस्य
 मन्वर्तितत्वा श्लोकर्णाथंम् **‘धकमन्वन्निशानमपरसम्बन्धिन रमार**
यती’ नि न्यायेन समसस्य त्रमाराणां प्रतीकत्वे च कथयति—**तेऽसुरा**
इति । ध्वमयेऽपि सर्वत्र ।

प्रदीपे—**श्लेच्छित्तत्वा इति—**श्लेच्छित्तव्यमित्यनेन ।
श्लेच्छित्तमपशब्दभाषणम् । ननु नेष परानभूत्वात् श्लेच्छन प्रहृते
 कोट्टशमित्यत आह—**तत्रेति ।** श्रुतिवित्यर्थः । **प्रकृतिभाष्ये—**‘प्लुत
 गुञ्ज अचि नित्यमि’त्यनेन प्लुतप्रयुगे प्रकृतिभाष्ये । तद्विति-प्लुत-
 प्रकृतिभाष्येत्वं । **कृत्यार्थं इतीति—**(शब्दद्वये) कृत्यार्थं तवैवेत्येव
 ‘वन’ इति प्लुतेत्यर्थः । **कर्मणीति—**श्लेच्छनमे इतीति युवत्तारि
 त्वर्थः । तत्र कर्मणि करणे वा वनित्यपरे ।

उद्योने—**निन्दार्थवादेन—**निन्दार्थवाद्पूर्वकम् । तथा च
 “श्लेच्छो हे” इति कोटि श्लेच्छत्ववैषापशब्दभाषणफलमिति भावः ।
 ननु राक्षसस्यन्यायेन “तेऽसुरा” इत्येवार्थवादिफलनिर्देशवत्तैव
 कुतो नेत्य आह—**द्रव्यसंस्कारेति ।** अपापश्लोकभ्रवणस्य-पाप-
 श्लोकभ्रवणाभावस्य । उभयत्र साप्रशब्देन स्वार्थपरतानितात् ।
 अस्य-तेऽसुरा इत्यर्थवादस्य । नन्वपशब्दभाषणनिषेधस्य द्रव्यापन्व-
 सत्त्वाभावात् कमावहताया कथनत्र “द्रव्यसंस्कारे” इति न्यायप्रवृत्ति
 रित्यत आह—**प्रकरणादिति ।** भाष्यकारोऽपि “यथाव्यस्तवर्गो नामे
 त्यादावुत्तरप्रत्यये निषेधस्यास्य कल्पना स्वकीकरिष्यमि । च-तु ।
 ऋवद् इति-भ्रवण-अस्य “अत्र शारोराचयव” इत्यादिकोशो नित्य
 क्लोर्वाक्यत्वात् कल्पनमिति पाठः । अथवा जहृशब्दादर्थं भाषयि
 क्तुप्रसो वस्येति बहुवीहरी, अथवा कल्पनवपरान् कल्पनशब्दार्थं भा
 षयि प्रकृत्यात् एव सातु । सर्वस्य हे इति-अत्र केचित् “पदस्य”
 स्वस्थापिकात्वे च कथयन्ति । इदं—हेतयो हेतय इति । **प्रयोग**
इति—नायस्योपेतनायेति शेष “अनाहृति शब्दादानाहृति शब्दादि”-
 ति न्यासश्लेषवित्याशयः । नचैव तत्राभेदिनस्वरानुपपत्ति, तत्तत्स्वर
 रहितैवैव तथ पाठानुपगमादित्यभिमत्याह—**एत्वमिति ।** हेतयो
 हेतय इति माध्यदित्तानां शान्त्यभिमप्राणस्य पाठे वत्स्वर्यापि श्लेच्छ
 नत्वा । **श्लेच्छमापैति—**श्लेच्छ (यस्मादि) भाषा (निषेधत्वेन)
 निषयो यस्वेति व्युत्पत्तिः । “न श्लेच्छभाषा शिञ्जि” इत्यस्य सत्त्वा-
 दाह—**अमेति ।** इ वै इति-सप्तम्यो दो वा । प्रहृतिनिषेधस्य न
 वैदिकशब्दमात्रभाषणविषयता, विन्दु मातुशब्दसामान्यापमाणा
 विदित्यति सूचनात्वाह—**अपशब्दत्वमिति ।** प्लुतो व्युत्पत्य शब्द
 स्वैत्यनेनान्वेति । श्लेच्छप्लुतशब्दवत्त्वात् शस्य-श्लेच्छत्वा, अथवा श्ले
 च्छदेवश्लेषत्वात्तरस्य श्लेच्छत्वेत्यत्र विनिगमनादित्यादाह—**देशो-**
ति । पातुनामनेकार्थत्वादाह—**निन्देति ।** शाश्वेति—शाश्वतोभिना
 दिप्ररोतस्वोधारणविषयत्वादिनेत्यर्थः । **पूर्वञ्च—**श्लेच्छेति-दार्थक्ये
 च । तथा चापशब्दस्य तादृशोधारणविषयत्वेन पापसाधनत्वात्
 निन्वता, ध्वमपशब्दमापितुं तादृशोधारणकृत्यता पापकारितात्
 श्लेच्छता । अत एव श्लेच्छतामन्वेष्यन्त आश्रयान्तोपशब्ददिनेन
 दाहभाषणवित्यागस्य व्याकरणमन्वेष्यमिति भावः ।

(भाष्यम्)

दुष्टः शब्दः

“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । म वाग्न्यो यजमानं हिंसस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधाद् ॥” इति ॥

दुष्टाच्छ्रद्धान्मा प्रयुचमहीत्यभ्ये व्याकरणात् ॥

दुष्टः शब्दः ॥

(प्रदीप) दुष्ट शब्द इति । स्वरेण स्वरत । आणदित्वात् त्ति मिथ्याप्रयुक्त इति । अर्थप्रतिपादानाय प्रयुक्ततन्तोर्यंगतर स्वर वर्णोद्घोषात्प्रतिपाद्यभावमिमतमर्थमाहेत्यर्थे । वाग्व्यञ्जो हिंसकत्वत् । यथेन्द्रशत्रुशब्द स्वरतोप्राप्तयमानं हिंसिनत्वानित्यर्थे । इन्द्रस्याभि चारो वृत्रेणारम्भत्वात्तत्रैन्द्रशत्रुवर्षस्येति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शातयिन् शमयिन्ना मयेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दोऽपि मायिगेन तु ऊहितशब्दः, तदाश्रयेण हि बहुव्रीहितपुरुषवर्षोभेदः । तत्रन्द्रामित्रत्वे सिद्धे स्तान्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यश्रये प्रतिपाद्येन्द्रशत्रोऽर्थात् प्रयोकृत्य आद्यु- दात्त आदिना प्रयुक्त इत्यर्थेन्द्राभिनामादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिन्ना मयन् । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्तन्नेषविमर्केशनुवाचविषयत्वा दिहाभावः । तथा—रात्रा मव सुभ्यस्येति ॥ उद्ग्रामानस्य चामन्त्रवा यशुस्कर्माणीति जपादिपुर्वादिमन् मन्त्राणामैकान्तविधिधीयमानेह न भवति ॥

(उद्घोषतः) अमर्तनात्मन्वात्तनोः प्रासेराह—स्वरेणेति आद्या दिवास्ति त्त च । तमि-स्य य-इ-दानोऽस्तिवाद्आह—यद्येति ॥ मिथ्या- प्रयुक्त इत्यस्य विवरण—ततोऽर्थात्तरामिति ॥ न वैवन् तदर्थं नाहोये नायत्, कस्य प्रयथाशोरादानं प्रारा इंसकोपीत्याह—वागवेति । यथावर्ष्यताडोमायमानो भभोरपेत्, एव तस्मात्प्राग्दप्रयोगात्- रिनम् प्रत्यवाय इत्यादाय ॥ मत्र इद्रान्तमाह—यथेति । मुत्रेणेति । ऐनो धुनीया । फलमर्पेह वैतु ॥ मन्त्र इति । न चोहि इत्य कथं मन्त्रत्व मिनि वाचयन् । मन्त्रश्च-इत्य बोधकपरत्वात् । अत्र एव ‘मन्त्रो हीन स्वरत’ इति प्रतिज्ञापि शिक्षापाठ विद्याय भाष्ये—दुष्टः शब्द इति पठिन सत्त्वमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति न चवितुम् ॥ शत्रुशब्दस्या मित्रपर्यायेत् यद्गुप्तीहितस्वरवोरविशेषोऽत आह—तत्रेन्द्रस्येति ॥ शब्देर्ध्वत्ताद्गीगादिकं नुम् । प्ररादिगणै निपातनादुत्थत्वत् । शमेऽस्त त नम् ॥ उद्योपनिविमथ्यमाभावाद्—इन्द्रशत्रुत्वस्येति ॥ न वन यशु- स्कर्माणीत्येकश्रुती प्राप्ताया पूर्वपदप्रतिस्वरकरण स्वरापराध इति वक्तुं कुम्भी । न च तथैवास्तु । शतपथभाषणतद्भावशिरयोऽत । तत्र हि आद्युदात्तव्यकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमन्त्रकृतैककृत्य वा देऽत आह—उद्ग्रामानस्येति । ननुकुम्— अनाप्रावेत्यमन्त्रत्वम् (पू० मा० गृ० १३४)— इति । ननुसात्मन्त्रत्वे लौकिकशब्देन किं यमापणस्य कर्त्तव्यं कथं फलजनकत्वमिति वाचयम् । नृवाय त्त्यादेिं लौकिकमदितस्य उद्घोषमात्रकशासकत्वेन फल-जनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—क्रामात स्वरापराधं दोषबोधकं ङि क्षावापेयमाह—दुष्ट शब्द इति । दुष्टः—अ-वयाभूत् । तम्—अभि मन्म् । स—स्वरादिदुष्ट शब्द । वाग्मन्त्रं—आदि-वचनस्वरवयनं । हिनस्ति—इत्यादाय । निङर्थं वैदिककृतम् । अपराधादिति—हिंसाव्यतिरिक्तं । भाष्येयमिति—आदि-वचनस्वरद्विवाद् यजमानो नक्षत्रीति ज्ञानम् यजमानोऽवैवाक्य कथमपि ऋत्विक्त्वेन न वृत्त्यादिति ऋत्विक्त्वाद्वाद्वायव्येति नृवाक्यमभ्येयमिति वा ।

प्रदीपे—तसिरिति-अयम् “इन्द्राभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति वचनात्प्रदीपार्थं वा एव त्वमं इवचापि । प्रतिपाद्यव्यति- अस्ति, अत्र ष्ठीति शय । नचस्वरवगणानुपुंक्तमेव पदादि नचदर्थं क्रमिति तच्चेव प्रयुक्तं सत् न तमर्त्तं बोधयति न स्वयेयाशय । स्वर- दोषादिति—ननु स्वरस्य छन्दोभावरविषयभया कथं लौकिकैऽपि इन्द्रशत्रुशब्दे स्वरवैशिष्यप्रयुक्तदोष इति चेत्, स्वरविधौ उन्द्रोऽन्वि कारात् । भेदस्तु भेदे निस्सर्वैकानुगा नियमन ममाश्रयेन, लोके (वै) प्रकृतैककल्पितत्वेनायेव बोध्यं । यजमानमिति—मन्त्रत्र यजमान पुत्रस्य नाशमत्वे यजमाननाशं कथं कथिन इति चेत्, पितृवृद्धो नाद्राम्नायासात्ममिमेव तथाऽभिधानात् । पुरा क्विन् एता इत्येण विश्वरूपनामके पुत्र इने कुपित इन्द्रहन्तृदृष्टिपादात्तथायाऽभिवाचि कयाग हम् विदुषत् मन्त्रमनुभक्तिनाशान् ‘म्हाहेन्द्रशत्रुवर्षस्ये’त् । नान्यत्र विपश्चिनोऽय—इ अग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतु पुनरिन्द्रस्य शातयिन् (िन्सक) कथि-पुत्रो भूवा कर्त्तरेति । मोऽद्रियायाना कारेणोर्ध्वस्वाकारो भूवा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्यामलुपनो’ मवति, नावति काने मन्त्रगतस्वरापराधेन बहि स्वयमेव विरुणोऽभूज्जवा ला शान्तेति वैदिककथा सुसारापाह—इन्द्रस्येति । सन्न तत्र—आभि चारिकं वा । विनिगमनातिरिद्धाराह—शामयितेति । अत्र-ऊहित मन्त्रः । तदिति—ऊटिशब्दत्वेत्थं । हिं-यत् । अर्थाभेद इति—स्वरभेदे ऽपि अथभेदेन न भवेदित्यर्थः । योगिकाम्नाप्रमणे तु अथभेद इत्या इ-तत्रैति—इहितवाक्ये इत्यर्थः । इत्य प्रयोक्तं वादावन्वय । नन्विन्द्र वैरित्वमेव कथं न विधेयमित्यत्र आह—सिद्धे इति । अत एवैन्द्रस्य शातयित्त्यर्थस्य प्रतिपादनेन भावः । शत्रुः—शातयिन् । अन्तोदात्त इति—तदुपसर्गसामन्तिकेत्थं “समास्तस्ये” इति घञ्ग विहिते इत्यादि । आद्युदात्त इति—इन्द्रोणांकिं “क्क्रेन्द्रात्”त्यादिना रन्ध्र वये कृते ति-वक्रवैन्द्रशब्दस्य निस्वाराद्यादात्तत्वं तस्य “बहुर्मर्हो प्रख्या पूर्वपदमि”नि पूर्वपदप्रहृष्टिस्वरेण बहुवादिघोतकं न इति भावः । अर्थान्तरेति—इन्द्र शातयिता यत्वेनोत्यादि अनुवाचोति—सिद्धे त्यर्थः । इह-इन्द्रशत्रुशब्दे । युद्धवस्येतीति अत्र रात्रस्य विधेयतया रात्रश्च-दात्तमर्णापनविधत्कंपुनप च, तस्य अनुवाचने तु रात्रम् । युद्धवस्येत्यत्र मा मर्त्तैरेति भावः ।

उद्घोषे-तस-“वज्रापातरमिति”नि नसित । यत्शोऽरिस्य सम्बन्धमभिमर्त्तस्याह—यच्छब्देति । अ यान्तराकरणनिन्त्यावाशये नाह—विवरणमिति । प्रतिपाद्यमिथ्या-नामिति शय । तद्यर्थमिति- अत्र कर्त्तव्यस्य । प्रत्यवाप्येति—यजमानस्येयादि । नखवरापरदण्डयोः सामानाधिकरन्ध्रत्वविषयमाह कश्चुत्सवगपराधेन यजमाननाश इत्यत्र आह—यथेति । तदिति—अ कर्त्तव्यत्वर्थं । तस्मिन्—यजमान । सत्र- हिसायात् । नन्विन्द्रस्यैकशत्रुसुरोऽपाररूपकण्यत्वं (इन्द्राभिचारिक यागकचुनया कथं वृत्रेणैत्यत्र मृताभित्यत् आह—हेताविति । ननु कथं (याग) नियमपूर्वकात्तत्वेन येनहेतुता पि तत्रेयत् आह—फल- मिति । तथा वाचिचारिकयागफलस्वरुहेत्वेनैव वृत्रेणैत्यत्र मृतायेति भावः । “प्रनाम्नाया अमन्वा” इत्यावस्ताम्बोरन्वयनुसारेणाह—ऊहित स्येति । सक-स्येति शेषः । “एकदेशचिह्नतमन्त्रस्यैव” त्वाराध्यापेन मन्वाशापित्यविनाशाभाऽया मन्त्र वाभ्याषात्तादिति भावः । अत एव- उदितस्यामन्त्रत्वत्वेन । पठितमिति—एकमरीचि शेष । अन्यथेन्द्र उदितस्यामन्त्रत्वत्वेन । अमितमिति—सत्त्वत्यर्थं । अमितमिति—सत्त्वत्यर्थं । मन्त्र-वन्धय समानरूपेणोपनिष्ठा-यया अर्थभेदात्ममवादाह—अर्थायो- च इति । शत्रुशब्दसामनप्रक्रियाया विषयविशेषमाह—इदिति । तत्रमिति—प्रहादिगण निपातनादित्यनुपपन्नो अत्र-इन्द्रशत्रुवर्षस्येति

मन्त्रे । शतपथेति—‘अथ यद्वक्त्रोत्-इन्द्रशुभ्रुर्वथैति तस्माद्
 हेनमिन्द्र एव जघान । अथ यद् अश्वदवदथत्-इन्द्रस्य शत्रु
 वर्धैवति शत्रुहृत् स इन्द्रमेवाहनिष्वत् ॥’ इति शतपथे १ का० ५ प्र०
 २ ब्राह्मणम् । ‘स त्वया अश्वप्रवारसम्ये इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदाद्यु
 दासतया इन्द्र शत्रुर्वथैति बहुवीहिसमान इत्या मन्त्र प्रयुक्तानत
 स्मिन्द्रो जघान । यद्यसो अनोदात्ततया तपुष्पसमागेन वा इन्द्रस्य
 शत्रुरिति व्यस्तनिर्देशेन वा मन्त्रात्तदा निश्चिन्नेव स इन्द्र इत्यात् ॥’
 इति शतपथभाष्यसायणभाष्यम् । आद्युदात्तत्वेति—अनोदात्तत्वे
 कर्त्तव्ये इत्यादि । तदुक्तमिति—अभिनिना भेदलक्षणे ऊहामानस्य
 मन्त्रत्वसुन नैति सन्दिग्ध मन्त्रैकवाक्यतया मध्यनिवेशान्-प्रत्वमिति
 पूर्वपत्ते इति शेष । असन्त्रत्वमिति—कथितेष्वग्निमुक्तप्रसिद्धया
 मन्त्रेण शायते, न वापि मन्त्रैकवाक्यतयेति भाव । अस्य—इन्द्रस्य
 शुभ्रुर्वथैवत्वस्य । अग्नये त्वा जुषु निर्दयासीनि मन्त्रे अग्नये इत्यथ
 मृषायेत्येत्योह इत्याशयेनाह—सूयथिति । लौकिकेति—ऋतित्वे
 दिक् (सूयथिति) इत्यर्थ ।

(भाष्यम्)

यदधीतम्—

‘यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शक्यते ।
 अनप्रापिच शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन् ॥’
 तस्मादनर्थक माधिगीमम्हीत्यप्येव व्याकरणम् ॥
 यदधीतम् ॥

(प्रदीपः) अविज्ञातमिति । अविदितस्वरहितस्फारत्वादर्थो
 परिदानाद्वा ॥ निगदेनेति । पाठान्तेण । न तज्ज्वलतीति । निष्क-
 ल भवति ॥ अनर्थकमिति । निष्प्रयोजनम् ॥

(दृष्टयोर) न-भूतमविज्ञातमिति विरद्वमत आह—अविदि-
 तेति । शुष्कैध इति मा-तद्धीरैथ शब्देनादन्तुलिनेन वा निर्वाहम् ॥
 निष्कं तु यद्गृहीतमविज्ञातमिति पठन्ते । अत्र गृहीतं शब्दत
 अविज्ञातमर्थेन इति बोध्यम् ॥ भाष्ये—तस्मादनर्थकमिति अनेन
 निष्कार्यभावेन निष्प्रयोजनान्यदनेमौक्तियरेन निष्प्रयोजन भाष्यैवमि-
 ति निषेधकत्वनादिनि भाव । अत्रो निषिद्धमध्यवत मा भूदिति
 व्याकरणमध्ययमिति तात्पर्यम् ॥

(स्तरालोकः) भाष्ये—यथाक्रममाह—यदधीतमिति । १७
 सर्वत्र बोध्यम् । शक्यते—भूयोभूय उच्ययते । भैयव ध्वनिमानमेवा
 म्बिष्यवती तनेति भाव । अनप्रापिचि—न अग्निर्यनेति बहुवीही
 मरुतना-दर्थे । न अग्निरिति तदुक्तये ननो विरोधात्कथना जले, तथा
 पयुदात्तार्थकतया भस्मनोत्पथे । प्रसिद्धमिति शेष । उवळति—द्वान्ते
 (मन्त्रान्ते) ॥ अर्थयमिति—स्तरार्थादिदानपूर्वकवदपाठ्यैव सञ्च-
 तया तज्ज्वलान्य व्याकरणमध्ययमिति भाव ।

प्रदसि—अविदितेति—अविदित स्वरादिमस्कारो वञ्चेति व्युत्प-
 तित । स्थापुत्रय मन्त्रात् विनाभूध्रुवथैव वेद न विनानानि यो र्थम् ।
 यो र्थ इत्येवम भद्रमन्त्रु न नाकमेति अग्निर्युतगतम् ॥ इते क्षुत्वा
 दनुमन्त्रेणार्थजनस्य प्राप्ता यमभिमेत्याह—अर्थयति । तस्य भाष्यार्थ
 माह—निष्फलमिति । वाच्यार्थसत्त्वाद्, दानान्तरागोचरत्वात्
 माह—निष्प्रयोजनमिति ।

उदपोने—अपानस्य रररूपनो विज्ञानत्वादाह—अधीतमिति । नि-
 तिमगवभासाद्—अदन्तेति । पठन्ते इति—माष्टाया मन्त्रो
 षान इत्यत्र दुष्ट शब्द इतिवद् इत्यन्मित्यश्वधीनमित्यनुसृज्य चापह
 १ २५—अथ । म पर्यति भाव ।

पालोत्सर्भेभ्यश्चनयेति भाव । पाठभेदेऽपि नार्थभेद इत्याह—
 तत्रेति । तथापीत्यर्थ । पूर्वत्र परत्र चातुक्तस्योक्तस्य तस्मादित्य
 स्वाधमाह—अनेनेति । यदधीतमित्यादिनेत्यर्थः ।

(भाष्यम्)

यस्तु प्रयुङ्क्ते—
 ‘यस्तु प्रयुङ्क्ते कुलशो विशोपे
 शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।
 सोऽनन्तमानोति जयं परत्र
 वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दै ॥’
 क ? ॥
 वाग्योगविदेव ॥
 कुत एतत् ? ॥

यो हि शब्दात् जानात्वपराशब्दान्प्यसौ
 जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपराशब्दज्ञा-
 नेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयां-
 सोऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य
 हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य
 शब्दस्य गावी गोखी गोता गोपोतलिकेत्यादयो
 बहवोऽपभ्रशाः । अथ योऽवाग्योगविद्, अज्ञानं
 तस्य शरण्याम् ॥

(प्रदीपः) यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाभ्युदयवेष्टात् व्याकर-
 णित्यवयवस्य दक्षयति ॥ विशेष इति । स एव शब्द कश्चिदर्थं कैत
 किमितिनेन प्रयुक्त साधुत्वंवाऽमातु । यथाऽदेऽस्वशब्दो धनामा
 वल्लित्तक साधुत्वंनिष्ककोत्सातु । यत्रिच गोणिसाञ्च साधुत्वात्
 युक्त साधुत्वंतिप्रयुक्तत्वसातु ॥ क इति । वाग्योगविदः क्षुद्रराशो
 वरशोनाथ प्रथन ॥ एतेव परमानाशुद्रपाद-वाग्योगविदेवेति ॥
 एवमपशब्दज्ञानेऽपीति । यथा श्लैमिककद्रव्यसेवया श्लैमिको व्या-
 धिर्भवति तद्विपरीतेवया त्वातोय्य तथापापि यथांक्त म्वाव्यमिति
 भाव ॥ भूयासोऽल्पीयांस इति । परमतापिद्यथा प्रकथं प्रत्यय ।
 यदि मन्यते एव शब्दा अर्थोऽपशब्दा अहर्भूत्त्वाच्च फलभूत्त्व-
 मिति । एव । यस्माद्भूयासोऽपशब्दा अर्थोवांस शब्दा ॥ अज्ञान-
 मिति । यथा च निरव्या अहत्यादिकलाभाव ॥

(उ०) एक पूर्वपरयोःरित्यत्र भाष्यपठितैक शब्द इत्यदि-
 श्चिन्नुक्तमाह—भाष्ये—यस्त्विति । अशुभ्रुवहेतुत्वमष्टद्वारा पु-
 र्कार्यमाधनत्वम् । कुशलोऽ गीतव्याकरणे । लक्षणमरणपूर्वकं य प्र-
 युङ्क्ते इति पठति ॥ विशेष इति । अर्थविशेष इत्यर्थ । तदाह—स धृ-
 वेति ॥ साधुत्वात् साधुत्वंमुक्त्वाऽभेदतोऽपि ॥ भाष्ये—यथावत्
 धम्पूनादि वेदवृत्तम् ॥ वाच्यं योग प्रवृत्तिप्रत्ययविमार्गेणार्थ विशेष-
 रत्व चोदत्तानि वाग्योगविदः ॥ श्रुतत्वादिति । एवञ्च अयातिदोषयोध-
 वारेण मनुचयप्रतिपादनाबोत्पत्ति बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । सा
 क्षरयापमदित्तुव दोष इत्यर्थ । वादिप्रतिपादिपूर्वपञ्चापरापशुभ्रया
 व्यापत्त्यान साधुत्वस्य त्वादाह—प्रदयेति ॥ भाष्ये—कुत पुतदिति ।
 वाग्योगविदो दोष कुत इत्यर्थ ॥ ननु मातुऽपानस्य यथा धर्मजननया
 प्राप्नोक्तान तथमातुऽपानस्यार्थजननया प्राप्नोत्तत्वं आह—
 यथेति ॥ अथचापशब्दानमधर्ममाधन धर्महेतुपशब्दानविरोधित्वाद्,
 यथादितोपि अविदितोपिष्कक यथा इत्येवमद्वयमवित्यनुमानं प्रमाण
 मिति भाव । एव च व्याख्यानमहेतुदया तत्र प्रश्रितने स्वादिनि नेदं

वचो व्याकरणव्ययनानुष्ठानक स्यादिति वाच्यम् ॥ नन्वस्त्वधर्मोऽपि, तथापि धर्माधिक्यायाधेय व्याकरणमत्र आह—भाष्ये—अथवेति । अत्रभूयस्त्वादिति । अत्राना धर्मजनकाना भूय—स्त्वादित्यर्थः । एव च यदादे पापजनकत्वेऽप्यधिकपमंजनकत्वावया सत्र प्रवृत्तित्या प्रकृतोऽपीति भावः ॥ अर्थाप्यासः शब्दा इति । एव च शब्दनिर्गमितुं श्लेषवदनुपादेय नदिदानमिति भावः ॥ नन्वैव सामर्थ्यदशाप्येवै देव बुधनात्मन कर्ता इति न आह—भाष्ये—अथ योऽव्याप्त्योर्भाववदिति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—शब्दान्—साधुशब्दान् । एव सर्वत्र । यथावदिति—अत्र योग्यतायं कथं यथाऽहम्भ्यम् अनुष्ठानम् । अनन्तमिति—अत्रानन्तना वैहिकदोषायात्पथिष्यकालाव्याप्तिना, नाविनाशाना, अन्यमावत्य सम्भ्रान्तियमात् । नन्वैव कथं सन्नश्चते—“अथानसोमममृता भूमिनि,” “आभूमन्मन्त्र स्थानममृतात् हि माष्यन्” इत्यादिसत्त्वात् । जयम्—विदित्येत्वर्थः । एतन्न—परलोके । दुष्प्रति—अपकर्षं प्राप्तेः । यो हि शब्दान् कानाति, अथशब्दान्प्यसौ नानात्वेति न निमित्तम्, किन्तु ममव इत्यादायेनाह—यो हीति । अन्वयार्थ इति—अमर्षोऽप्यान्वयः । इति—एति हेनो । ननु साधारण्येनैव्यवहाराय नकनिदानामप्यदात्ता कथं साधुशब्दान्देशना भूयस्त्वमित्यत्र आह—एवैकस्येति । बहुव इति—देशकान्पुरवदववादीना भेदादित्यादि । अथशब्द प्रदानवाचक । एवमप्येऽपि । विधिनिषेधादीन् अन्तत्तैव सर्वशक्तिकारदर्शनादाह—अज्ञानमिति । निषेधशक्त्याज्ञानमित्यर्थः । तथा च विधिनिषेधशक्त्या जानता विदुषामेवाभ्यसाधुशब्दान्कथं ननुऽप्यापेक्षया अविज्ञानान्दृष्टान्—तिनयापार्थिकता, न मूर्खाना निषेधशक्त्याज्ञानादिनि शिष्योऽव्याकरणाप्ययनस्य सित्यन्यैव विषेयता मुक्ता, न पुन्यजनकमाधुशब्दान्कथं नकाना प्रेक्षानिद्रिभ्रायत्वात् प्रवृत्तित्ये निषेध एव प्रसज्येतेवाद्यत्र समाधातुरेकदेशिनः ॥

प्रदाये—अनेन—यस्य प्रयुक्ते इति पद्येन । अस्वे—दरिद्रे । जातोति—अश्वत्थेत्वं । जातोति—नोत्तेत्यर्थः । असाधुरिति—नया च चक्रार्थे निमित्तविदौ शब्दसाधुत्वान्मुवदान व्याकरणाकसाधुमिति तदर्थं तदर्थेयमिति सन्नि । आहं च इति—“अर्थप्रतिपत्त्यानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्रान्वेषेण शब्दानां गारित्वा व्याकरणाहंते ॥” इति ॥ प्रव्येति—दध्यादीत्यर्थः । याशि—कासबाधादिरोगः । तद्विपरीतेति—नेम्येनमुठ्ठापिपस्वारीत्यर्थः । प्रत्ययः—ईयस्य । पूर्वशक्तिं यो विदितस्य साधुशब्दानां बहुत्वव्यासाऽऽशब्दानां न्यूनत्वस्य च स्यत्न परे—कैदमिने परमनापेक्षया प्रवृत्तस्य नाप्यविवियत्तादिति भावः । केचित्तु प्रतीते स्वार्थे ईयस्य, अस्यान्तरमित्यत्र वरविधि वदन्ति । तत्र, तस्याग्निकगतित्वात् ॥ निषेधशक्त्याज्ञानत कर्मननिवदोषामात्रे दृष्टान्माह—यथेति ।

उद्योते—एक इति—निषेधविधिविषयत्वात् प्रतिपाद्य काव्यविधिविषय फलनुपादयज्ञित्यादि । इत्यादीति—आदिना “सम्यग्धात्र मुमुक्षुस्य स्वर्गे लोके च कामानुभवतो”त्यस्य सद्यः । पूर्वशक्त्यनेन वदति—अहोहेति । अर्थाप्येवोपे—अन्यत्रशब्दोत्थायन्यतरूपे । सामर्थ्यायाह—साधर्म्यमूलकेति । वाच—शब्दस्य । केचित्तु वाचो योग (घटना) वैतीति वाचयोगविद्विदि व्युत्पत्ति कथयन्ति । मन्ये द्वितीयतया देवत्वरमाह—एकत्रेति । प्रथमेनानेन च हेतुना वायुयोगविद एव कर्तृवैभोपस्थित्वात्परभाष्ये एककारप्रयोग । प्रनकारात्प्रथयायात्र कोटिद्वयोपस्थितेरावयवकगमायुक्तरीदिकोपेपस्थित्यात्वात् तृतीयहेतो कोट्यन्तरोपरुपादानमर्थमर्थमह—शास्त्रस्येति । दोष इति—अमन्वेन वायुयोगविद कर्तृव इति

शेष । अतोऽनेन हेतुना अवायुयोगविद एव कर्तृवैभोपस्थिति । दोषदर्शनादिति । वैयस्य वायुयोगविदोपशब्दान्मुमुक्षुदोषदर्शनार्थित्योयं न युक्त, नस्य तादृशधर्मे हेतुनयो वायुयोगविद एव कर्तृवैभोपस्थिते कोट्यन्तरोपरुपादानमर्थमर्थमह—शास्त्रानुसारे । मन्ये एवत्रेति शेषपुराणस्य वैयस्यसाराधेनि भावः । उभरस्य दृष्टत्वेनासिद्धान्तत्वाद—असामञ्जस्यमिति । दोष इति—वायुयोगविद कर्तृवै शक्त्यापमर्षित्वत्वरदोष आशयन तथा च लून (कथं) एवत् (नस्य कर्तृवै) सन्नश्चत इत्यर्थः । अनेऽवायुयोगविद एव कर्तृवो मुमुक्षेति भावः । न तथेति—नया च यथैवेत्यादिभाष्या सन्ननिरिति भावः । एवञ्च—एवञ्च तस्यैव । विदुषान्वास्वन् इति—यथेदिति । एवञ्च—अनुमानमानसत्तत्र च । इदं—यत् प्रयुक्त इति । अपीति—विदुष एवेति शेषः । साधुशब्दानाया शब्दा यद्यनेन विधायमनेन नाशरावकतया अनिनाशसाधुशब्दान्कथं ननु, तत्र कूरदानकन्यापैममाधुशब्दान्कथं ननु, मथेनैवनाश स्यादित्यभिप्रेत्याह—अमर्षेति । धर्मोद्येत्वं । उपकारकत्वमप्यस्य नित्याद्येनाह—धर्मजनकानामिति । साधुशब्दान्कथं ननु इति । एवञ्च—उत्पत्त्यान्तरोपारदे च । पापेति—यथासिद्धिंसाधननेत्यादि । तत्र—यदादी । प्रवृत्ते—व्याकरणाप्यन्यत्र । एवञ्च—अधिकपापजनकत्वे च । क्षीरविशेरस्य दुग्धकृत्येन पापान्तरगतत्वेन साधुशब्दस्य रूपशब्दव्यवधानात् दृष्टान्तानाह—अदतीति । अचर्मनात्यर्थः । तदिति—साधुशब्दान्कथं । एवञ्च—उत्पत्त्यान्तरोपारदे वायुयोगविदोऽधिकपापप्रसक्तं । यत् प्रयुक्ते इत्यस्य व्याकरणाप्यनानाप्रवृत्तत्वात् । कर्तेति—उत्स्य वदुपासम्भवेऽव्यापयोगविदो गणितपारसमावनेति भावः ।

(वाचकभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञान शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानम् वै ब्राह्मणं हन्यात्सुतारं वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रतीपः) नात्यन्तायेति । उपन्यासो विधिनिषेधोरधिकारात् चत्वरिदाये प्रबलस्य न्यायत्वात् ।

(३०) अत्यन्तमित्यर्थं त्यन्तायेति । अन्वयः । पुराणानामिति । मनुष्याणामित्यर्थः । अत्यन्तमित्यन्तयोऽप्यन्यत्र दत्तवदानं शरणं मनुष्याणां ॥ योग्यतायैनिषिद्धानुष्ठानजननार्थमवश्यं शास्त्रं विदुषुम् । अतो वायुयोगविदो महाननर्थ इति भावः ॥ एत्र नात्यंतायेत्यनेन शास्त्रज्ञानं नैव शरणं दोषदर्शनात् । किं तु कर्मामेदं कृत्वा यथाज्ञानं वा पापशब्दे प्रयोजकमिति व्यभिचरन् ॥ भाष्ये—यो ह्यज्ञानमिति । निषेधशापान्तरान् आशङ्कतादृष्टान्पूर्वकं तदपार्थि कुर्वन्तोऽपि पतित एवेत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये विषय—अनन्तः । उपन्यास—हेतुः । पाद । अवायुयोगविदो न निषेधशास्त्रज्ञानमात्रेण रूपशब्दमात्रेण अनिषयापानुक्ति, पापजननाय निषेधेनापि श्रितस्याधिकारस्य तत्रापि मन्वादिन्याययेनाह—नात्यन्तायेति । हि—यत् । मन्ये—निन्दनेति । प्रतीपे—परवादीना निषेधाधिकारामावादेव निषेधापानुष्ठानानिषयफलाभावो, न निषेधज्ञानादानीनादत्यन्तायेनाह—पुराणानामिति । तदिति—विधिनिषेधेत्वं ।

उद्योते—अत्यन्तं—सर्वथा । अन्वयः—विभक्तप्रतीकरूपकमन्वयः । विधिनिषेधयो मनुष्यमात्रेविकारस्य शास्त्रे निद्रिभ्रायान्यनानाकारायाह—मनुष्येति । मनुष्यविदो भेदानाह—तिरस्त्रामिति । तै—मनुष्ये । शास्त्रम्—निरपराधम् । अनर्थ—प्रत्ययाय

एव । ननु "अयन्माये 'न पर विना पि निवाहमन्मये कथ तदुक्त मित्यत्र आह-तत्रेति । माये इत्यर्थः । शास्त्रेति-निषेधयादि । दोषद्वयेति-शास्त्राज्ञाननिषिद्धानुवागेन-द्वयमनितेत्यादि । किन्त्विति-अज्ञान किन्त्विदं शरणमपि यथति शब्धे । वप्यादेरिति-अन्वय मादशरणत्वाद्दो सम्बन्धः । प्रकाननवा निषेधशास्त्रस्यैवाज्ञानत्रियनान्वयो न तु मादशरणस्यैवाह-निषेधेति ।

(सिद्धान्तव्याख्याभाष्यम्)

एव तर्हि—

सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र
वायोगविद्धु दुष्यति चापरशब्दै ॥
क ? ॥

अवागयोगविद्धु । अथ यो वायोगविद्धु, विज्ञान सत्य शरण्याम् ॥

(प्रदीप) प्रकरणात्प्रामथर्षं श्लोक एवाह—अवागयोगविद्धुति । वायोगविद्धुत्वद्वयेपि शब्दा प्रयुक्तं नाशब्दादिति ज्ञानपूर्वकत्वयोगाद्भूतद्वयभारमवधि ॥

(उद्योत) प्रकरणादिति । सतिपरित्यर्षं ॥ मन्त्रव वायोगविदो पश्च-ज्ञानार्थमर्थं स्वाहन आह—वायोगेति । एवचापशब्दप्रयोग एवार्थमहेतुर्न "नमायमिति न दोष इत्य भावः ॥

(सत्वालोके) भाष्ये पूर्वम्—अवागयोगविदो-अथवा गम्यमावाह दोषिभ्यस्त्वावयवाश्च ॥ (सिद्धा) अ सम्यगुत्तर वक्तुमुत्तरानि-सोऽनन्तमिति । विज्ञानमिति- बहुवचिणा लक्षणया वा) लक्षणमपर एवमर्थविशेषे सातुम-प्रयोगरूपमित्यर्थः ।

प्रदाय—इत्याह-एवमित्यायेन विज्ञाना वदति । उभयस्य-मा-परमायुशब्दः ।

उद्योत उभयाकाङ्क्षरूपप्रकरणव्यामम्भमावाह-सङ्घिषेरिति । अ परराकाङ्क्षरूपाह एवानुस्यप्रमाशुदिर्यर्थः । एवम्-अवागयोगविदो शेषकधृत्वस्वात्पर । वायोगविद्धु-वायोगविदोऽपि । एवञ्च-वागयोगविदोऽप्यशब्दाप्रयोगेन च । ज्ञानेति-अपशब्दस्यैत्यादि । दोष इति-वागयोगविद्धु इत्यर्थः । "अस्तु प्रयुक्तं" "एक शब्द" इत्यादिना सातुशब्दस्य प्रयोग धर्मो न तु ज्ञानमान इति सूचितेन अपशब्दस्य प्रयोग-धर्मो न तु ज्ञानमात्रे इति फलति । तथा च वा-वागविद्धु भाष्यसातुशब्द-दत्तात् अशब्द-विहाय सातुशब्दप्रयोगक रणा धर्म-वाप्नोति, अवागयोगविद्धु अपशब्दप्रयोगाहरणानामनेवा ध्नोत्रान भावः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरिदं पठितम् ? ॥

(प्रदीप) श्लोकस्यापरिज्ञानमन्त्रवृत्तनि-क पुनरिति । प्रातिपदिकान्प्रथम एवात्र नाचर्यम्—किं तदस्ति वचनं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका इति प्रथमा उक्तोत्तरम् । अ-यथा दन्तेकेचित्तं वक्तव्यम्याह ॥

(तात्त्रालोके) भाष्ये-इह—'यत्तु प्रयुक्ते इति पठन् । प्रदान-श्लोकस्यति- "ज्ञानया" ५ वाचं ररयेत्यर्थः । प्रातिपदिकेति-विभक्त्यर्थप्रकारके पादि । य शब्दश्लोकाविवक्ष्यमाशह-तात्पर्यमिति । अत आह—किन्तुदिति । अर्थ-कल्पितार्थः । अत एव-उत्तरने तात्पर्यावहः ।

(समाधानभाष्यम्)

आज्ञा नाम श्लोकाः ॥

(उद्योत) आज्ञा नाम कात्यायनप्रमाता श्लोका इत्याह ॥

(सत्वालोके) भाष्ये—आध्यात्मशरणाकारिचायकमाह—आज्ञेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच भो श्लोका अपि प्रमाणम् ? ॥

किं चात ? ॥

यदि श्लोका अपि प्रमाणम्, अयमपि श्लोकप्रमाण भवितुमर्हति—

'यदुदुम्बरवर्णाना घटीना मण्डल महत् ॥

पीत न गमयेत्सर्गं किं तत् क्रतुगत नयेत्"इति ॥

(प्रदीप) आनोकत्वापरिज्ञानाशह—किंच भो इति ॥ यदुदुम्बरेति । यय श्लोक सौभाग्यियागे सुरापानस्य दुष्ट वस्तुभावयति ।

(उद्योत) भाष्ये किं चात इति । अत प्रभातिक विवक्षितमित्यर्थः ॥ उदुम्बर गम्यम् ॥ दुष्टत्वमिति । इत्युपलक्षणम् । अथ भाष्यदुष्प्रत्ययः ॥

(सत्वालोके) प्रमाणमिति—अथ विभक्तिप्रतिरूपका व्यवसाय, प्रम गते एकत्वान्वयेन वा प्रकृतं नामानाधिकरण्यावपति । तथा "धर्मो धर्मयो रित्यादि । यदुदुम्बरेति-उदुम्बरवर्णाना, रक्तवर्णानाम्, घटीना कलशानाम्, महत् विशालम्, मन्त्रम् (मण्डलस्य स्वरूप गोपेश्वरानुसङ्गत्वात्) मन्त्रस्यम्, (मय) पात (सत्) यद्वदि (पातार) स्वर्गं न गमयेत्, तत् तर्हि क्रतुगतं साध्यामयोप्रदं वा मय (स्वरा मय) पात (सत् पातार) किं (स्वर्ग) नयेत्, अत्राननवेदिनि शब्दार्थः । भाष्येस्तु यदि कृती स्वल्पमपि मय पातं सत् पातार इत्य नयेत्, तर्हि पानागार पदात्त मय पात सत्त्वदमेव पातार स्वय नयेदिति हेतो यदपिपेक्षया पानागार एव मयपात अत्र स्फुरमिति । अत्र यदि पानागारो मय न पयत दोषसम्भवत्, तर्हि श्लोके तु स्वल्पेव सत् न मय दोषसम्भवत् इत्येवमप्युक्तमिति सिद्धं । अत मयपातविशेषको वेद तत्रोपपद्यतादिसर्वथा इय दयेति पयवतिनार्थः ।

प्रदाये-आश्लोक्तत्वेति-आशात्प्रदश्लोकानामित्यादि । शब्दार्थपरवर्तिनामप्राप्तमावाह-दुष्टत्वमिति ।

उद्योत-अत इति-केचित्तु क्रिज्ञान इति निषानसतुद्वय किमित्यर्थः, तथा च दण्यकप्रामाण्ये किमनित्यमित्यर्थ इति वदति । भाष्यार्थमभिपत्याह-इदमिति । अन्यत्र-वागान्तरिके पातागारादी अपिना । वागस्य मनुचय । अदुष्टत्वस्य-मयपानातुदुष्प्रत्ययः ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रमत्तगीत एव तत्रभवत् । यत्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुक्तं ॥

(प्रदीप) प्रमत्तगीत इति । प्रमादन विप्रतिप्रव्रतन गेन इत्यर्थः । कात्यायनोपनिषदस्या सत्यश्लाघा-म-य-उदुम्बरेत्यर्थे श्लोकस्य अतिरनुशुद्धिकारिण—'एक शब्द सत्यम् ज्ञात शास्त्रान्वित सुशयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुगभवती"ति ॥

(उद्योत) ननु कर्तारि फल उपलक्षणस्य गन्तव्यं समास-तु-प-प्र, तत्रभवत् इत्यनेन साका-मुलादन आह-प्रमादेति । भाषं चात इत्य भाष ॥ विप्रतिप्रव्रतने वद-वचनविप्रतिरत्वाप्रयः । न । तत्र स्वल्पमात्रेण देवत्वान्नाय पृथग्यापि भगवन् इत्यर्थः ।

वयोक्तिरिति न प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्ये दस्युप्रमाणेन गौत्रो
पस्य कस्यापि नप्रमाणमिति प्रतिनिर्देशोऽस्ति ॥ ननु कथं ज्ञानम्-
'अद्यप्रमत्तगत' इत्यन आह-धुतरनुग्रहादिवेति ।

(तत्त्वालोक) भाष्ये-अत्रिणमितुमाह-प्रमत्तेति । तत्रभवत्
पुत्रपुत्रस्य एव "वदुदुम्बरेति" इत्येव प्रमत्तगति इति योजना
ननु "यस्तु प्रयुक्ते" इत्ययमेव "वदुदुम्बरे"त्यस्यापि नपत्र प्राप्ताप्य
मित्यन आह-यस्त्विति ।

प्रदाये-अस्य-"यस्तु प्रयुक्ते" इत्यस्य । इतीति-अत्र सा उपरान्ते
ष्वपि अधिक्युक्तिसिद्धानां प्रयोगे फलविशेषनायिका "नाकम्पित्तुच
यान्ति ह्युक्तैर्विचार्ये । अध पक्षाधिषो यान्ति वैज्वजमभाषि
ए ॥ इत्याद्य स्तुतयोपि बोध्या ।

उद्घोते-कस्मिन्-प्रमाद्यति प्रमत्त इति व्युत्पत्तौ । साकाशत्वा
दिति-नाकाशत्वात् 'सापेक्षममर्थे'मिति न्यायेनासापेक्ष्यादित्या
शय । क्वात् इति-प्रमत्तपद इति शेषः । विप्रतिपत्तीति-विज्ज
प्रतिपत्ति (मति) विप्रतिपत्तिरिति व्युत्पत्तिः । ननु कोऽयं तत्र
मवार्थः ? यदि भगवान्, तर्हि कथन्नत्र विप्रतिपत्तिः । यदि तदस्य,
तर्हि कथन्नत्र पुत्रपुत्रादौ प्रमत्तमादित्यन आह-तत्त्वमिति । युतिविषय-
धविप्रतिपत्तिरित्यस्येति । आरौप्यकरणमाह-दैत्येति । ननु वदन्ति दा
दारा अर्धमनाप्रचारकस्य उद्घोस्य कथमाश्रयता, भगवती रि "यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अथ्युत्थानमधर्मस्य नदात्मान
सनाभ्यस्य ॥ परित्राण्य सा इना विनाशाय च दुष्टयाम् । धर्मस्यवा
पनाथाय सम्भवामि युा युव ॥ इत्यादिप्रमाणदिना धर्ममात्रस्याप
कत्वादिनि चैत्र, अस्मिन्नां कर्मप्रवर्तनस्यैवानधिकारिणा कर्मनिव
र्तनस्यापि धर्मन्यायानाम् अतएव परिमत्तस्यैव वैदिककर्मस्य प्रवर्तमा
नानधिकारिणो वेदनिष्ठादारा देव्यो निवर्तयुद्धेन धर्मनस्थापनस्यैव
हृदत्वादित्याशयेना-भगवत् इति । "नर्षण एतिरनादिवेष
स्वन्नता नित्यमनुशाति । अचिन्त्यस्य चक्षुः श्लोभोविधिषा वटा
दुराह्नि महेश्वरस्य ॥" इत्यादिसुचितपदविशेषवर्षवत् इत्यर्थः । ईश्वरस्य
निदानमस्य । तथा-वैश्वरिकाः । प्रमत्तपदस्य भावकान्तागमिप्रार्थे
गाह-अप्रमादनेति । प्रमत्तवत् इत्यादिप्रमत्तगति इत्यसात्तन्मन्त्र्य
नाया-अस्य कस्यापीति । इति इति-नदित्यत्र विषेयप्रमाणत्वि
ज्ञया वलीङ्गित्यर्थः । अस्य-"यस्तु प्रयुक्ते" इति श्लोकः ।

(भाष्यम्)

अविद्वांसः-

"अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुति विदुः ।
काम तेषु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमह वदेत् ॥"
अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यथेव व्याकरणात् ॥

अविद्वांसः ॥

(प्रदीप) स्त्रीष्वेति । प्रत्यभिवादे हि युरणा प्लुत्र कार्यं ।
यस्तु प्लुत्र कर्तुं न जानाति स स्त्रीष्वेवकस्योऽयमहमिति, न अभि
वादे देवदोऽहम् इत्यादिना मस्त्वन्वासेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोत) भाष्ये (अविद्वांस इति) । अत्र योष्यवदशाकर
ण कर्मबोधयम् ॥ प्रत्यभिवादे अभिवादानन्तरप्रयोजने वचने नाम्नोऽ
भिवादनकालम् प्लुति कर्तुं येन जानन् तेषु कामां नि ज्ञां विप्रोप्य
प्रवासादेव । यदा काम विव्युत्पारमन्तरेत्येवं ॥ जयमहित्युत्कर-
यस्यानित्तिपदस्यैव उद्घोषोभावात्प्रतिभाषनेन नदेदित्यतिशयत्वेन
च समासात्मात्र इत्याह ॥ अत्र नचिद 'जयमहमिति वदेत् । अनुक
र्यं चानित्तिपरमिति मतिव्यात्ममात्र 'इति पाठो इत्यनेन गोपपाठः ॥

भाष्ये-स्त्रीवदिति । तदत्करणे शास्त्रादिनि वृत्तानामानप्रयुक्तु
रत्मात्रो मा भूयेति भावः ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये काम-यत्नम् । तेषु-अवैयकारणम् ।

तुनोक्तवैयकारणम् यत्ने । अयमिति-नामगोत्रादिरिति ॥ "अयमह
मभिवादे" इत वदन् प्रणामाभिनयेन विदित्वा प्लुत्रस्य हृदयदेश
नयनादभिवादनप्रयोगत्वादेनावैयकारणम् प्रोणयत् । अथा तमा
गीत्यादिरहितम् "अयमह ममानस्तव दर्शनार्थे"त्येव कथयितु
रत्वा तन् प्रसादयेत्, न ॥ "अभिवादे शार्ष्ट्यगोत्रो देवकन्ट-
शमाऽह मा" इति वदन् तेषां पादौ गृह्णादित्यर्थः । अध्येयमिति-
व्याकरणाध्ययन एतदनेन मति आभिवादानन्तरप्रयोजयानोवाह
शास्त्रोपायाभिवादनमाह एतत्करणत्वात् स्त्रीणामभिवादायान्त मव
गीतिं स्वात्म्याभावात्तस्य व्याकरणमप्येवम्, अथवा स्त्रीमाभ्य हुव
रमेवेति भावः ।

प्रदाये-यथापि अभिवादाप्रययमवदन्तो ह्यनयो अभिवादा
निवादादौ पुत्र्य प्राप्नुनो नान्यथेति हेतो विषयनमित्ता नामिवादा
इत्य-नोवेति-प्रत्यभिवादे इति । गुर्या-प्रगम्येन । "आहुमान
भव योवेति" इत्यथो विद्वांसमिवादेन । प्रचारक्षार्य नाम्नोऽन्ते
नाप्य पूवाक्षर-प्लुत्र ॥ "द न मनुवचनानुसारणाह-प्लुत्र कार्यं
इति । देवदुक्तोऽहमिति-ननु "अभिवादात्परमिो क्वायामम
भिवादयन् । अमीनामाहमस्मीति इव नाम परिकीर्तयेत् ॥" इति
रक्षत्या नामोच्चारणस्य तत्र विहिततया, "आत्मना न गुरोरे न नामा
निकृपणस्य च । अयस्कामो न गृह्णाव्याभ्येष्टापत्यकल्पयो ॥" इति
रक्षत्या नामोच्चारणस्य निषिद्धत्वात् च शोडशिश्रृंगप्रह्नी इव पाक्षि
कतया नामग्रहणमप्येव स्यात्तमिति चेत् "निर्दिष्टेयजमान स्व
नाम सान्त्वयारिकम् । नाक्षत्र च यथा इष्टमन्मं रीष्टण इत्यपि ॥"
इत्याभेदायनश्रीतकारिकोक्त्या, "अमुष्य सविनि पतिनाम गृह्णी
वादात्मनश्च" इत्यादिपुत्र्याकपालेचन । "नवान् तु नामाहमस्मि
मत्यकामो नाम चमि" इति वैदिकवाक्येन च निषेधस्तुते । अहिता-
दितिस्तरपलविषयकारणतया । सस्त्वृतेति-यथाविधिप्रयुक्तैव ॥

उद्घोते-यथाभुवामुपपत्त्या देरित्यादिशेष उपपन्नं व्याहारात्माह-
वचने इति । आद्योवादावक्ये इत्यर्थः । तथा "प्रयुक्तस्ये"ति शेषः ।
फलितार्थमाह-निषाहमिति । आहुतिरिति-सिद्धान्तपर इति शेषः ।
अत्र-दैवद (वाक्येनेत्यर्थ इत्युक्तोऽप्ये) । उक्तैस्तुदनेन ममासासम्भ
वादाह-सोऽप्यह इति । तेन समासात्माभावादेव "अत्र गतिसमासोऽपि
अथ वामावसित्यादाविवातुकरणत्वात् विभक्तैर्" इति"ति वैधा
क्षित्तिरप्यपात्ता । तद्व्यकरणेन-स्त्रीवदिति कथनेन । नच विद्वांसः
प्लुत्र इत्यादि लोकाप्रसिद्धैव एतन्ज्ञानसम्भवात्तदं व्याकरणाध्ययन
प्रवर्धकमिति वाक्यम्, तद्व्यकरणोक्तमिदं देरिप व्याकरणशास्त्रमूलकत्वात् ॥

(भाष्यम्)

विभक्तिं कुर्वन्ति-

याज्ञिकाः, पठन्ति-"प्रयाजा सविभक्तिका
कार्याः" इति । नचान्तरेण व्याकरण प्रयाजाः
सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं कुर्वन्ति ॥
(प्रदीप) प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्रा उलमानादिशब्दप्रक-
निकविभक्तितुजा इत्यर्थः । यथा समिध समियोऽस्र आन्यस्य
न्यनु अग्ने प्र" इति ।

(उद्घोतः) ननु प्रह्नो प्रयाजमन्त्रा सविभक्तिका एव पठन्ते
नक्तमनेन वचनेनेत्यन आह-प्रयाजेति । ऊ शमान् याति

शब्दप्रवृत्तिकविभस्तिनस्युक्ता इत्यर्थः ॥ न च निनशब्दप्रवृत्तिकेवसङ्ग-
तम् । अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवल प्रत्यय इति निषेधात् पत्तिक
चिप्रातिपत्किप्रवृत्तिका सर्वा विभक्तय प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति
चेत् । स्वमने प्रयाजानुयाजाना पुरस्तात्त्व पश्चादिति भ्रमवर्णे-
नानिनशब्दप्रवृत्तिका एव ता इयादयात् । उच्यते नैवनाया एकत्वा
देकवचनमेव । विभक्तयश्च प्रथमादिगोवातुजीयाषोडशस्य एवेति
श्रौतमप्रदाय ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये—कुर्वन्तीति—विभक्तयन्त जुर्तुरित्यर्थः ।
लिङ्गं ष्टेद्विधानात् । कुर्वेति जिह्वासायामाह—याञ्जिका इति ।
किमागम्येतावन्ते यत आह—चचेति । च—यत । ध्याकरणम्—व्याक-
रणाप्ययम् । कर्तुमिति—प्रतोऽप्येव व्याकरणमिति शेषः ।

प्रदीपे—यागस्य सविभक्तित्वात्सम्भवेन प्रयागपदस्य मन्त्रपर-
त्वादाह—प्रयजसमन्त्रा इति । दिग्दर्शनावाशलायनायुक्त प्रयाजस-
प्रयोगस्वरूपमाह—यथा समिध इति ।

उद्योते—आधानोत्तर यजमानस्य विपद्यस्तत्वे नैमित्तिकत्वेन
विहिताया पुनराभयेष्टौ समागतौ—“प्रयाजा सविभक्तिका” इति
भूमिप्रत्याह—प्रयाजेतीति । प्रथमदोषमाह—नन्वन्वीति । अपूर्वेति—
यत इयाद । द्वितीयोपशेष बोधयज्ञाह—सर्वा इति । प्रथमं सत्त्वपथे-
स्वमने इति । प्रयाजानां पुरस्तादनुयाजाना पश्चादिति क्रमेणान्वयः ।
मन्त्रयर्गेति । कथितु निम्न देवताकाण्डे—अथ “किं देवता प्रया
जानुयाजा” इति प्रश्ने “आग्नेया इति तु स्थिति” इत्युपसहारेणेति
वदति । ता—प्रयाजानुयाजा । द्वितीयं समाधानुगाह—सन्नेति ।
सकृद्विभक्तीनामपि भाष्ये इत्यर्थः । अथ “अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्नि-
नाग्नेऽग्निमग्ने” इति चतुर्थे प्रयाजेपु चत्सो विभक्तोदाति इत्या
पस्तनोक्त्या ऋषिशब्दप्रज्ञेयसम्बन्धिसप्तमीतृतीयादितोवैकवचनानि
आदिक्रमेण याचयान पूर्वमग्निशब्दात्पूर्वं वा प्रयोच्यानीति निर्णयः ।
अथवा “द्वयस्यो सानां द्वित्वेनाद्वा चतुरस्रता मन्वीति” इति वचनात्
पदविभक्त्यन्वयान् द्वित्वे क्ते चतुरस्रते, तद्विभक्त्यन्वयानामेव प्रयोगस्य
विरहितत्वात् सम्बन्धित्वाद्युक्त्यन्त-त ना द्वितीय द्वित्वे क्ते चतुरस्र
राशामादात् । “नशब्दभाभि पठेत् । चतुरस्रमि हि तदभवति वपत्र
यन्तम्” इति वचनेन पठ्यया निषेधाच्च ष्यमादितोयाषोडशस्यकेव
चानन्तानामेव प्रयोगो विधेय इति सिद्धात् । तदेत-मनद्वयमभिधे-
त्याह—विभक्तयश्चेति ।

(भाष्यम्)

यो वा इमाम्—
“यो वा इमा पदरा स्वरशोऽक्षरराश्च वाच विद्-
धाति स आत्विजो भवति” आत्विजोना” स्यामेत्य-
ध्येयं व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥

(प्रदीप) पदरा इति । षट् पदमिति संक्यैकवचनाच्च
धीप्तायामिति शब्दः । स्वररा इति । स्वर उगादि ॥ अक्षररा
इति । अक्षर व्याजसहितोऽऽत् । आत्विजोना इति । ऋद्विन
मर्हत्यार्षेवो व यमान । ऋषिकर्मार्षेवीति यार्जकोऽप्यात्विजोना ।
यजुर्विद्ययां धर्मप्राप्तिरिति श्रुतेण यजुर्विद्यया तत्त्वमार्हतीति
चोपसंभवात्तमिति वार्तिकेण च ॥ विद्वान्यजेत् विद्वान्या
जयेति द्वयोरपि विद्वोरपिप्रायः ॥

(उद्योतः) व्यञ्जनसहित इति । यथा “ये यजामहे” इति
पश्चापरिनि धर्मं बाहुः पूर्वस्य इति भाष्यात् ऋणायान्तित्वे ॥
सहप्रयुक्तो नानशब्दो मन्त्रपरत्वे उक्त्याह—विद्वानिति ।
वेदायं इत्यर्थः ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये—यो वा इति—यो वै निश्चयेनां
समिहित्वात् प्रत्यक्षा वाच वृत्तिरूपा वाणी पदरा पद पद स्वररा स्वर
स्वरम् अक्षररा अक्षरम् अक्षरम् विद्वानिति सरकरोनि स आत्विजोना
यजमानो यान्तो वा भवतीत्यर्थः । तत्र यजमानस्यापत्यच्च स्वर्गादि
फलम्भवति, यामकस्य तु प्रत्यक्षमेव फलमादाति फलम्भवति । ननु
प्रश्ने किमागम्येतावन्तेत्यत्र आह—आत्विजोना इति । यजमानस्यो
विद्वान्मात्रस्याधिकारादेदुभयस्य सिद्धये व्याकरणमभाष्येवमिति भावः ।

प्रदीपे—शस्ति—एव स्वरशोऽक्षररा इत्यनयोरपि बोध्यम् ।
अक्षरशब्दस्य पृथक्किमागम्यात्त्रात्र स्वरपदेनात्वा इहमिति यज
नयाह—उदात्तेति । अक्षरमक्षरव्याप्ये आह—व्यञ्जनेति ।
व्यञ्जनस्याप्रधानत्वाच्चतुद्वित यजमानमिति न प्रत्यादि । वार्तिकेन-
वार्तिकेनैव । इति—इति श्रुते । द्वयो—यजमानस्यो ।

उद्योते—यजमानसहितोऽक्षरपदमात्राया मानमाह—यथेति ।
भाष्यात्—उत्तरादिकस्यात् । वर्णमात्रम्—व्यञ्जनसहितोऽच्, वा
अनेव ।

(भाष्यम्)

चत्वारि—
“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अक्षय पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अक्षय ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्या आविवेश” इति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्यातोपसर्गोनिपाताश्च ॥ त्रयो अक्षय पादा । त्रयः काला
भूतभविष्यद्वर्तमाना ॥ द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मनौ
नित्यः कार्यश्च ॥ सप्त हस्तासो अक्षय । सप्त विभक्तयः ।
त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिर-
सीति ॥ वृषभो वर्षशान् ॥ रोरवीति शब्द करोति ॥
कुत एतद् ? ।

रौति शब्दकर्मा ॥ महोदेवो मर्त्या आविवेशेति ।
महात्वेव शब्दः ॥ मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्ता-
नाविवेशः । महता देवेन न. साम्यं यथा स्यादित्य-
ध्येयं व्याकरणम् ॥

(प्रदीप) चत्वारोति । शब्दस्य इवमत्वेन निरूपणम् ॥
अथ कला इति । लघादिविषया ॥ नित्य कार्यश्चेति । व्यङ्ग्य
व्यङ्ग्यकथेदेन । सप्त विभक्तय इति । वृष इत्यर्थः ॥ केचित्तु निगान
परित्यक्तसत्तात्वे शेषेण मत्त कारवाणि विभक्तिसम्बन्धिभेदानोनि
व्याचक्षणे ॥ वर्णणादिति । कामाना शानपूर्वकानुधानरत्वात् ॥
महतेति । पौनःपुन्येत्यर्थः ॥

(उद्योतः) चत्वारोति ॥ ऋद्वान् ॥ शब्दस्येति । शब्द
ज्ञानप्रतिपादयत्यर्थः । वृषमात्रारः शब्दज्ञानप्रतिपाद्य शब्दो रोर
वीति महान् देवोऽप्याभिरूप शब्दो मर्त्यानाविवेशः यामेदमभि
श्रुतानिति मन्त्रतत्त्वर्थम् । महो देवस्य शब्दमज्ञो व्याकरण
ज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञानादादित इव भवतीति यावत् ॥ भाष्ये पद
जातानि परपदस्य तोमध्यमावैतरोरुत्तानि । अत्र एवामे निपाताथपि
चत्वारः संश्रुते ॥ नामाख्यातेति । नामरथेन सुवन, नमः याख्या
तार्थं प्रति विद्वेषोपयन्तीति श्रुत्यत्वे । आख्यात विद्वन्म् । उच्यते
निपातयो वृषपुपादान गोवलोवर्द्वन्यायेन ॥ व्यङ्ग्य आन्तर ।

(भाष्यम्)

अपर आह—

“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गृहा श्रीणि निहिता नेह्यन्ति
सुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥”

‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि’ चत्वारि पद-
जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ॥ ‘तानि विदुर्ब्रा-
ह्मणा ये मनीषिणः’ मनस ईर्ष्याणो मनीषिणः ।
‘गृहा श्रीणि निहिता नेह्यन्ति’ गृहाया श्रीणि नि-
हितानि नेह्यन्ति न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः ॥
‘सुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥’ सुरीय वा एतद्वाचो
यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

(प्रथमः) चत्वारित्यनेनैकदेशेन सङ्घेन मत्स्यान्तरापि
संन्यत इत्यह—अपर आहोति । परिमिणानि प्राप्ते शेरुच्छ्रुत्सि
बहुलमिति शेषे परिमितेति भवति । परिमिणानि परिच्छिद्रान्ये
वापत्येतेत्यर्थः ॥ मनीषिणश्च पृषोदरादित्वात्साऽनु । कथं मनीषिणो
एव विदन्तीत्याह—गृहेति । ज्ञानमेव गृहा तस्यामित्यर्थः । सुपर्ण
सुलुगिति । समस्या एषु । व्याकरणप्रदेशेन तु गानि प्रकाशन्ते । तत्र
चतुर्णां पदानागनामैकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या त्रैव्याकरणा वदन्ति
नेह्यन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चैतत्, न निमिषन्तीति ॥

(उच्यते) पदाबन्धेवेति । वाक्परिमितानीति षडोपस-
र्ग ॥ पदजातानि । परापरमनीष्यमावैतर्था । नामादीनि च ।
नामदिमन्थे च एकैकं चतुष्पादम् ॥ भाष्ये—मनस ईर्ष्याणः । चित्त
शुद्धिक्रमेण षडोक्तयो विषयान्तरयो व्याख्यासिद्धिका वा । ते च
वैयाकरणा । अन्येषां सङ्घाने हेतुमाह—गृहेति । एकेकस्य नामादि-
कृतस्य चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुर्दशत्वात् ॥ परानीना वा षडोक्त
मध्यमान्ता । गृहा अज्ञान इदवादिख्या च । वैयाकरणानु द्वात्रय
शेन तद्गुरुत्वयोगेन च गृहाभ्यकार विषयं सर्वं जानातीति भावः ॥
न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वामात्र उच्यते ॥ भाष्ये धम्म-
सुष्येषु वर्तत इति । दानविषयना एदावधेनुर्नित्यत्वदः । रना
सकननदराजाय मनीषित्वान् बाधयैव व्याकरणमिति दृष्ट ।

हिरण्यो—वैतर्था मध्यमायाश्च परमस्याश्चैतद्भूतम् ।
अनेकतीर्थमेदायासाध्या वाच परं पदम् ॥

तत्र क्षेत्रविषया वैतरी । मध्यमा द्वापदेउरया पदप्रत्ययानु-
पपत्त्या व्यङ्गाकारान् । परयन्ती तु स्केक्यवद्वातावाय । योगिना
तु मन्त्राणि प्रष्टुप्रत्ययविभागवतिरिति । परार्था ॥ नेति न्याया
रलुकम्—

स्वरूपन्योतिरेवान्तः परा घागनपायिनी ।
तस्यां हृष्टरूपायामधिकारो निवर्तते ॥

इत्युक्ते । अनेकतीर्थमेदायानामाख्या दिवेषाये—पृददस्यश्च
दिरूपोक्तमेदाया । आन रस्ये चत्वारि वाक्परिमिता पदानानीति
श्रद्धान्त इति हृष्टरूपान्तात् ॥

(सत्पाठोक्तः) भाष्ये—त्रिणापयेहात् प्रनेपादके भेदेन
स्यहात् ह्यभेदेहात्—अपर आहोति । ऋष्या व्याख्यातमन्त्र-
हेनविष्वादेन पदापानि विषयते कर्षिते निष्पान्तेणेऊनसन्दिग्ध-

वागविवचनत्र व्याख्यातुमाह—अपर आहोति वागुपरिमितेति-
वाच शब्दस्य परिमितानि चत्वारि (एव) परादीनि नामादीनि
च पदानि सन्ति, तानि सर्वाणि विदन्ति त एव, ये मादया मनीषि-
णोत्स्येव । ब्राह्मणा इति—उद्ग साज्ञोपाह्वेद विदन्तीति श्रमणा ।
छान्दसत्वाद्—‘माज्ञोञ्ज्यागवि’ति टिलोपाभाव इति भावः । पदजा-
तानि—पदसमूहानि । पदशब्दो नात्र ह्रस्वन्तरः, किन्तु बोधकना
वपरः । मनश्चरस्य जातिवाचकतया “सुष्यजातो निमिस्ताच्छोत्से”
इति सूत्रस्याप्राप्ते मन ईशन्तीति मनीषिण इति न समवेतः । किन्तु
मनस इति कर्मणि षष्ठी, कश्चिद् श्रोत्रादिकनिविधानेन रश्चान्त
ईषिय इति निष्पत्तेः । तथा च शङ्क्यादित्वात्पररूपे मनीषिण
इत्यस्य सिद्धिरित्याद्येनाह—मनस ईर्ष्याण इति । निहितेति-
अस्य निहितानीति प्राप्ते ‘शेददन्तसि बहुलमि’ति शेषेण निष्पत्तिः ।
तथा च यतो गृहायाम् अज्ञानान्धकारे शोणि परापरयन्तीमध्यमाख्या
नि, त्रिमिररौ परादिमि सुगानि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्यपि
च पदानि निहितानि सन्ति, अतो व्याकरणप्रदेशेन तानि न
निमिषन्ति प्रकाशन्ते इति भावः । नन्वेव कथमवैयाकरणा शब्देन
व्यङ्ग्यत्वात्तत्र आह—सुरीयमिति । वाच परादिस्तुरीय तथा नामादे
प्रत्येकस्य चतुर्थभागं वैतरीरूपं मनुष्या अवेवाकारणा वदन्तीत्यर्थः ।
वै इति निश्चये ॥

प्रथम—पृक्कदेशेनेति—यद्गुत्तमन्त्रयोरित्यादि । तथा “ह्रस्वमि च
सूय” इत्यादि भाष्योक्तप्रतीकनसुश्रायनस्योक्तेनेति दृष्ट । वास्या
न्तरद्वयकारणमाह—सङ्घोनेति । परिच्छिद्रानि—परिगणनानि ।
पुतावन्ति—चत्वारि । मनाशिनश्चदस्य शक्यं—आदिगान्तार्तलककर
नेपि “तत्र टे” इत्यस्य भाष्येऽद्वयान्तात् सकारलेपार्थं पृषोदरादित्त
त्वापरदकचरनीयतया सर्वेषां तैवैव निराहसम्भवे शक्यत्वादिदयाग
नानिना न करनीया योरवादिस्थाद्येनाह—पृषोदरादित्वादिति ।
इत्याह—दत्यजोऽप्येषां तद्वेदने हेतुमाह । अज्ञानमेव—व्याकरणशा-
स्त्राद्यनसपि । अत एव “इदवादिख्याचे”सुष्योक्तोक्ति सागच्छते ।
गृहायामिति प्राथे आह—सुपामिति । मनीषिणा परादित्रयपाने
हेतुमाह—व्याकरणेति । तानि—परापरयन्तीमध्यमाख्यानि । तत्र-
तेषाम् । चतुर्णां—नामादीनम् । चतुर्थभागं—वैतरीरूपम् ।
व्याख्यातमिति—सुष्यमिषयत्वे इति शेषः ॥

उच्यते—सत्पुरुष इति—अन्त वागित्यस्य “सुवा सुतुगे”धि
तुनवद्वय-तगावकननाया अनुक्तता सूचित्वा । पदगतपदस्य नामादि
मानपरता कथना कैवयादीना मूनतानिवात्तया निपातार्थेति
चकारसमुच्चिनानामपि पदत्रयवर्षत्तमाह—परिति । विद्युषकपनाय
भाष्योक्त पदजावपदार्थमनुवदति सामेति । पुरावनिधि चरमवादा
पुरोभेनाह—नामादिमप्ये वेने । चतुष्पादमिति—परापरवत्त्वादि
मिरेवेत्यादि । तथा च नामाख्यातोपसर्गनिपाताना भाष्ये प्रत्येक
परापरयन्तीमध्यमावैतरीभेदेन चतुर्विधमिति भावः । ईरिः इत्यस्या
संभाह—चित्तोक्ति । शब्दानामनेकार्थत्वा वचोकरणाती सन्न “ई
उक्ते” इत्यस्य “ईरि ईश्वर्ये” इत्येव वा पृषोदरादित्वात्तगावकनाय
अपते रूपमेषिण इतीत्याद्येन ह—वसीति । ईरि गतिहिमादन्ते
इत्यस्य रूपन्योदित्यभिप्रायेण ह—हिंसका इति । मनसो विषयान्तव्या
वृत्तरेव हिंसा, न तु सुखा, अगम्यवादित्याद्ययः । अन्येषाम् भवे
दाकरणात् । सतिदिति—परादिष्वेत्यर्थः । परादिषु आह—परिति ।
मध्यमान्ता इति—गृहानिदिषा, अज्ञानानां चतुर्थं वैतरीरूपम्
अवैयाकरणा वदन्तीति शेषः । इदवादीति—आदिना नामिभूयाया
रचके मत्तुक्ते । परा वाह मूलचक्रं वा परयन्ता नामिभूयिणः । इ-
दित्या मध्यमा देया वैतरी कण्ठदेशमा ॥” इति सूत्रे । व्याकरन्ती

कैयदाशयमाह—वैयकारण इति । नामोपसर्गादिकल्पे आत् श्लाघेति ।
 -प्याकरणशालेत्पर्य । परापरव्यत्यादिकल्पे आह—सद्वलेति । शम्भ-
 कल्पेत्पर्यः । गुह्याभ्यकारम्—अज्ञानाभ्यकार, हृदयाभ्यकारात् । सर्व-
 परादिचतुष्टयम् । धातूनामनेकार्थतामभिप्रेत्याह—ज्ञानेति । अत्र
 एव “न निष्पि तो”त्यस्य “न प्रकाशने” इत्ययं सङ्गच्छते ।
 आकाशवृत्तिशब्दस्य मनुष्यवृत्तित्वात्सम्भवेन यथाधृतानुपपत्तेराह-
 ज्ञानेति । भाष्येऽनो न्यूनता निराकरोति—तस्मादिति । नामादि
 पत्ते आह—सकलेति । परादिपत्ते आह—सनीषित्वायेति । वा- च ।
 शेष इति—चतुर्भित्त्वय इति भाष्यस्येत्यादि । परादि व्याकरण
 बोध्यते यानमाह—हरिहरिति । अनेकेति—अनेके तीर्थे शक्यतो
 भेदा दश्या इत्यर्थः । नञ्वा—पराया । तथा च तस्या वाच, एतद् व्या
 करणम्, अद्भुतं (अन्यो) विलक्षण, पर भेद, पद स्थानमर्थात्स्य
 र्थः । तद्व्याख्यानमाह—सत्रेति । तासां मध्ये इत्यर्थः । शोभेति-
 श्लोत्र विषय (ग्राहक) यस्या इति श्रुत्यपि । मध्यमा वागेवात्य-
 पर्वलनागच्छन् वायुना कण्ठदेशमागत्य मूर्धनमाहात्य पराहृय
 कण्ठतत्त्वापमियातेन स्थानविशेषेणभिव्यक्ता ओत्रमासां सतो वैसरी-
 पशभिषेया । पत्यन्ती वागश्च हृदयपर्वन्तमागच्छन् वायुना हृदयदेश
 मागत्यभिव्यक्ता अर्धशब्दविशेषोत्प्रेरित्वादि विषयोभूत्वा सप्तमा कण-
 थित्त्वं श्रुतिगोचरा सती मध्यमाशब्दवाच्यत्वा । परा वागेव नाभिपर्वन्
 मागच्छति वायुना तन्नाभिव्यक्ता अनोमात्रजाया सङ्मग्रा योगिनां
 समीपे सन्निकल्पकज्ञानविषयोभूत्वा सती परव्यन्तीपरवाच्यत्वा । मूला
 धारत्रके सङ्कनवपुत्रजनेनाभिव्यक्त शब्दशब्द स्वप्रतिष्ठता नि स्पन्द
 सङ्मनन योगिना समीपे निर्विकल्पकज्ञानविषय परा वा । उक्त
 शब्द—वैदरी शब्दनिष्पत्त मध्यमा श्रुतिगोचरा । आन्तर्यामिं च
 परवन्ती सङ्मना वागमयापिनो ॥ इति । तन्नाभि—पश्यन्नामपि ।
 परायां वाचि प्रवृत्तिप्रत्ययविद्यमानविषयवाच्यत्वात् हेतुमाह—स्वरूपेति
 अनवापिनी—नित्या । तस्या—परायात् । इष्टस्वरूपायां—सायाक-
 तायात् । अधिका—लौकिकाधिका । आख्यातादीति—आदिना
 उपसर्गनिर्गतयो मग्न । शब्दादीति—आदिना भेरीशब्दापत्रय
 दिसमह । नदिति—हरिकारिदेव्यर्थः ।

(भाष्यम्)

उत त्व —

“उत त्वः पश्यन्न द्दर्श वाच-
 मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
 उतो त्वस्मै तन्व विसृजे
 जायेव पत्य उशती सुवासाः”

‘उत त्वः’ अपि खल्वेकं पश्यन्नपि न पश्यति
 वाचम् । अपि सन्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येना
 मिति । अविद्वांसमाहार्थम् ॥ उतो त्वस्मै तन्व विसृजे
 तनुं विवृणुते ॥ जायेव पत्य उशती सुवासाः ।
 तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमा-
 त्मान विवृणुते, एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मान
 विवृणुते ॥ वाङ्मो विवृणुत्यादात्मानमित्यव्येय
 व्याकरणात् ॥ उत त्वः ॥

(प्रदीप) उत त्व इति । त्वशब्देऽन्यवाची । उतशब्दोऽपि
 शब्दस्वार्थः । स च भिन्नक्रम । प्रत्येकं शब्दस्वरूपानुसंगमानोऽ

प्याथपरिधानात्र पश्यतीत्यर्थः । उतो इति । उत उ इति निदानसमा-
 हार ॥ अविद्वांसमाहार्थमिति । अविद्वद्क्षणमर्थमर्थं आहृत्यर्थं ॥

(उद्योत) उतव इति । उत शब्दोऽप्यर्थः ॥ बहूनामपि

समानप्रोदरपानिपादानाम्—यवनमयीयानानानिके कश्चित्पश्यन्नपि
 स्वम्यस्ताध्यवयो—पि तीक्ष्णवृद्धिरपि सत्र पश्यति अर्थानभिभवत्वात् ।
 अर्थपरिधानफला हि वागि यमिप्रद । एवमेक शृण्वन्नपि न शृणो-
 त्येना वचन् । य एत ह्यर्थं सत्यमवश्रुत्ये तेनैव सा सम्पत् कृता
 भवति ॥ एवमर्थोऽविद्वान् निन्दित्वाऽर्थात्तरेण विद्वान् शोनि-
 उतो त्वस्मै । अन्येऽस्मै कस्मैचिद्व्याकरणात् उ-व शरीर विसृजे
 निश्रुणोति प्रकाशयति । मय्यक्तु ज्ञान हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि
 वाच शरीरम् ॥ अयोपमासुजोऽप्यमया वाचा प्रसादेन तमेव शोनि-
 यया चाया विवृणुसर्वादात्रयवाभूदोशनी कामयमाना मन्नं प्रेक्षा
 दशयत्यात्मानम् । कास्म्यन् क ते ? वदा सुवासा निर्दिष्टकवाचा नीर-
 वस्ता श्रुतुक्ताणु । वदा धनितमां चो पुत्र्य प्राययते । यथा तपुह-
 वस्ता यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थान्यादा वनपदमाहणशरी-
 रात् । एवं स एतेन वाच पदश्च प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽन विवृणुार्थम
 स्या पश्यति शृणोति नेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्तप्राप्त्ययो (१ अ०
 १९ ख०) स्पष्ट । मायै—वाग्विदे वैयकारणात् ॥

(सत्त्वालोके) भाये

सत्त्वतीमप्रादसापनञ् व्याकरणात्प-
 यनमित्वाह—उतव इति । अपि खल्विति वाच्यलङ्कारे । एक-
 (वैयकारणेषु) अन्य । वृद्धं विसृजे इत्यनयो, इज्य च्यात्पूर्वा
 “उदरं सृजल्लज्जित” इति घृणेण वृत्ताने लिट् विहित इत्याशये
 नाह—पश्यतीति । वश्यति च विवृणुते इति । एनाम्—वाचम् ।
 इति शोकाभाषमाहो । अत उपमहरति—अविद्वांसमिति ।
 अनेन विद्वान्माहोतरार्थमिति सूचितम् । अस्मै—वैयकारणात् “अ
 मि पूर्व” इत्यत्र “वा उन्दसी” त्यनुहृते षण् विद्याह—सम्बन्धिति ।
 अत्येव स्वल्पानं तनुमिति स्वमानानमिति, स्वात्मानमिति च ।
 सर्वेषां स्वसकलस्वरूपमित्यर्थः । विवृणुते इति वागिनि शेष ।
 प्रकाशयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । उक्तशब्दानुसंगप्रादयति—सद्य
 धेति । वद्य कान्ताविति धानो शब्दमन्त्रानुसंगो सति नि पश्यतो-
 शनीपदस्वार्थमाह—कामयमानेति । वागिति व्याकरणाध्ययनप्र
 न्तेत्यादि । सकलकलिनमाह—वागिति । न—असम्पद्यम् ।

प्रदीपे — उतशब्द । भिन्नक्रम—पश्यन्नित्युत्तरमिति वन ।

पश्यन्नपि वादेर्यमह—प्रत्ययेणेति । समाहार इति—अर्थव्यक्त इति
 शेष । अविद्वांसक्षणमर्थमिति—अवैयकारणरूपमर्थमित्यर्थः । उदित्ये
 ति शेषः । अर्थव्यक्त इति—कथोऽर्थमिति श्रुत्यसति । “अर्थवत्” उक्ति
 ये उक्तिपुद्गिता । आहोति—नि धामित्यदि ।

उद्योते—अर्थव्यक्त इति विद्वान् अपिशब्दत्वात् इति कथनेन

कैवल्याद्यवशिषेण इत स्वनाये वत्राह—उतशब्द इति । लोकाव्य
 वहारानुसंगेणाह—अध्ययनमिति । अध्ययनविषयमित्यर्थः । यथाश्रु
 तानुपपत्त्या लक्षणान्यव्यात् । एक—(अर्थविद्वन्म्यः) अन्य ।
 पश्यन्नपीति—स्वरूपज्ञो वाचमित्यादि । न पश्यति—न (सकल)
 जानाति । हि—यत् । अभिप्राय इति—अर्थज्ञानाभावे शब्दाभ्यसनन
 किञ्चिक्लरमेवेत्याशय । एवमिति—नेषां मध्ये इति शेष । शृण्वन्न-
 पीति—स्वरूप इत्यादि । न शृणोति—न सम्पत् शृणोति । हि—
 यत् । सा—वाचम् । भवतीति—अर्थज्ञानासत्त्वे शब्दश्रवण निष्फलमेवेति
 माह । हि—यत् । ननु उपायै कथ शरीर प्रकाश इ वत् आह—
 अर्थ इति । हि—यत् । वाचा—नायेवेत्यादिरूपया । तमेव—वैय
 कारण्येव । अहोति—(यथाज्ञानानुपपन्न लक्षणया) शरीरित्यर्थः ।

१ आन्तरेण—स्वरूपमोर्नित्यर्थः । २ सङ्मना—सुत्रमतया

निर्गन्तवासा—उपैतस्त्वनमवका । नीरवस्का—ऋतुस्नाता । तपुरुष—उरया पुरुष । तद्वचनार्थम्—तद्वचनरूपमर्थम् । अथवा उरया वचनेन अर्थम् (प्रयोजनम्) । घनेति—निविडेत्यर्थ । स—वैयाकरण । अस्या—वाच । परयति—जानाति । श्रुणोति चेति—शब्दद्वारेति शेष । अत्र मानमाह—अर्थमिति ।

(भाष्यम्)

सकुमिव—

“सकुमिव तित उना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैर्वा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥”

सक्त—सचतेर्दुर्धावो भवति, कसतेर्वा विपरीता-
द्विकसितो भवति । तितउ-परिपचनं भवति—सतषड्रा
तुत्रषड्रा । धीरा ध्यानवन्तः । मनसा प्रज्ञानेन । वाच-
मकृत वाचमकृपत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखाय-
सन्तः सख्यानि जानते ।

क ?

य एष दुर्गो मार्गः, एकगम्यो वाग्विपयः ॥

के पुनस्ते ? ।

वैयाकरणाय ॥

कृत एतत् ? ।

‘भद्रैर्वा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।’

एषा वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्ल-
क्ष्णाम्नासनापरिच्छदा भवति । सकुमिव ॥

(प्रवीप) सचतेरिति । वच सेचन इत्यल । दुर्घोष इति ।
दुःश्रीप । यथा निःशब्दा मत्कोस्तुषापपनीयते तथा -व्याकरणेन वा
चोपरगच्छा इत्यर्थः ॥ कसतेरिति । श्रुणोतिरित्यार्थवत्यम् ॥
सतषड्विति । विस्तारद्विकसित्यर्थः । तुत्रषड्विति । बहुव्रीहयम् ॥
धीरा इति । वैयाकरणाः ॥ वाचमकृतेति । अपचन्देभ्यो विविक्ता
कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति । लक्ष्मि सत्यकृतेति रूपम् ॥ अत्रास-
खाय इति । अचि सुनुचेति दास्यं । सखाय समानख्यागवो भेद-
मन्त्रय । ननुसखास्यर्थक मति मन्त्र्ये ॥ सख्यामीति । मातृशब्दा
नात्यर्थः ॥ एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्य ॥ वाचीति । वेदाख्ये
महाज्ञे यः लक्ष्मिर्वा-रान्तु परमार्थसत्यलक्षणेका तेषां निहितेत्यर्थः ॥

(उद्घोष) मन्थे (सकुमिवेति) । ये यत्र -वाकरणे धीरा
ध्यानवन्तः सख्यारूपानां सकुमिव ध्यानसुकृन्नता तत्करणादज्ञान
वाचमकृतः अत्रास सखायानि विविक्ता कृतवन्तः इति तत्करणेन सुद-
दिवा अत्र महाप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोर्भेदप्रकृत्या सखाय सखा
नख्यापय समानदाना । उच्छब्दे मन्त्रेकव्ययान्मन्त्रेनैव दृष्टान्त
सचदर्थेषु ननुनिरूपिताभेददानात् सख्यानि सायुभ्यानि जानते
प्राप्नुवन्त्यर्थः । य एषा वाचि भद्रा लक्ष्मी स्तमकाशमकरूपा
अधि अर्धक मिदिना स्थिता भवतीति श्रवणं ॥ सचतेर्दुर्धाव इति ।
यत्र सचतरो दुःशब्दार्थमिनादको भवत्यर्थः ॥ त्रिवचनम् इत्य-
प्यत्र आचार्यसक्तः । अतस्तीति उक्तः पुमानिति श्लोकात्तुल्येति ॥
विस्तारिति । सनोतेर्द- सम्बन्धेति श्रुतपरिचित् भावः ॥ तुचेति ।

तुदधातो कर्मणि ङः सन्वच्चेति भावः ॥ ध्यानं शातर्धभाव
नम् ॥ मनसेति व्यापारपर, तदाह—प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये केति ।
‘किं वद, यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति’ इति प्रश्नः । उत्तरयति—
य एष इति । दुर्गो मार्गप्राप्यत्वाद्दुर्गो मार्गवोपचारः ॥ दुर्गो वनेवाह—
पुकेति ॥ ज्ञानेनेवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्व
‘नाम्याः पन्था’ इति श्रुतेरिति भावः ॥ भाष्ये वाग्विपय इति श्लेढः ।
अत्र एव श्रवणोपपत्तिः ॥ वाग्म वेदरूपात्र ॥ वेदान्तेष्विति । सत्यं
ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसविलक्षणः परमार्थमज्ञानविषयज्ञानवि-
षयाऽरूपद्वारूपा तेषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां महापरो
वेदेभ्यः सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तिरिति भावः ॥ अयं भावः—ये शास्त्रत
प्रकृतिप्रयविभागेन साधून् शास्त्रां शास्त्रार्थव्याजन्तः मानसज्ञानेन
वाचमसाधुषु वृषक कृतवन्तस्ते तदज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लक्ष्म्यान्
करणसुखयोश्च य एष दुर्गो मार्गो महास्वरूपनामना सह समान-
कृतसत्त्वस्वच्छन्देऽप्यना सख्यमिति सायुभ्यानि प्राप्नुवन्ते । य-
एषा वाचि वेदाख्ये महाज्ञे वा भद्रा लक्ष्मी सर्वमामकमकरूपा
सा अधि ऋषिक निहिता भवति । एत-छाकसाध्यप्रयोगमङ्गयस्य
एवनिरूपवैपरीतरूपकचित्तस्यैव वैवाचिकारवैपरीकारेण तस्य चात्यन्तवि-
चारे महाहितिके मानानुपलम्बेन तदुद्घुपाभिन्नचित्त एव बोधकतया
तैर्प्रहात । एव सर्वबोधेषु ननुप्रकृते आताया तैर्नैव दृष्टान्तेन सर्व-
पदार्थेषु ननुप्रकृते शक्यत्वात्तन्मिति । यत्तु पदपदार्थवाच्यार्थमयादया
सत्यमित्यादितस्तेषां तद्वेद्योक्तया तेषां वाचि निहितेति ॥ तत्र, यतो
वाचो निवर्तन्ते अत्राप्य मनसा सहैति इत्या महाज्ञेनान्यपदिपा
शब्दोक्तमन्त्रोक्तिः । तत्र शास्त्रार्थेत्यस्य सन्वन्तानेऽविषयोभूयान्वय
वैत्यर्थः ॥ भाष्ये शब्दे, अन्त्ये मन्त्रेति ॥ शुद्धचित्तस्य प्रथममपि बो-
धकमलत्वंविषयस्य—इत्येते स्वप्रथमा शुद्धमिति इत्यन्तरात् । न ॥
पदपदार्थमयादयेति बोध्यम् ॥ छद्मणादित्यस्य -याख्या आसनादि-
ति ॥ परिच्छदा अज्ञाननिवर्तने शब्दो ॥ एते च मन्त्राः सर्वानुक्रम-
भाष्येन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रमाण्यादेवपालस्यैका अतीति बो-
ध्यम् ॥ पाश्चात्तीत्यादि ऋक्तुतुष्टय -वाकरणस्य मोक्षजनकत्व प्रति-
पादयति ॥

(तत्राष्टोक्त) भाष्ये—कमप्रात व्याकरणाध्ययनस्य महासा-
धुशब्दातिस्थापनताया सूचकमन्त्रस्याह—सकुमिविति । सक्तु-
रिति—(सत) सक्तु सक्तुशब्द सचते एव सेचने, वच समवाये
इत्यनयोन्वतरमाह कमणि औणादिके तुमि करे व निष्पन्न,
अत) दुर्घाव दुर्घार्थार्थबोधको भवतीत्यर्थः । दुर्घाव इत्यत्र उ खेन
धावयितु बोध्य इति श्रुत्युत्पी दुःशब्दादेव “इषदु दुः शब्दात्-छ-
र्षेणु खलिति घृष्टेण कर्मणि खन्” । विनिगमकामावादाह—कसते
रिति । अथवा यत् (सक्तुशब्द) कर्मते कर्मणा-वित्यरमाह विप-
रिताय श्रुणोदादितया कृतवर्ण-यत्वयाह । कर्मणि तादृशे तुमि
निष्पन्न, अत) विकसित विकसितार्थबोधको भवतीत्यर्थः । भाद्-
नामनेकाश्रितेति भावः । तितउ इति—अत्र “तनोनेत् उ सन्वच”
श्लोकादिनेन ङः । विपयोधारणमापय्यादिसंभ्याः । परित् प्रयुक्ते-
नेनेति श्रुत्युत्पी कर्णे श्वात् निष्पन्नमाह—परिपचनमिति । परिपचन
करणस्यस्यान्वत्रापि सत्त्वात् नितउशब्दश्रुत्यविमदाह—सतषड्विति ।
तादृशस्यान्वत्रिप्रसक्त वासाह—तुत्रषड्विति । धीरा इति—धाधातो
लोणादिके ऋनि “पुमास्तेनो”त्वे साधु । धातुमानेनोर्धत्वादाह—
ध्यानेति । ध्याकरणाधिपदेत्यादि । वाचमकृपत—वाच शुद्धा कृत
वन्तः, मत्रा सखाय इ यत्र नमनमावृत्तनायाह—अत्र सखाय इति ।
आमते—प्राप्नुवन्ति । एकगम्य—एकैवैव गम्यं । तत्र विरोधन्य-
कचतुस्तेषांवाह—के पुनस्ते इति । ते सायुभ्यामधिकारो पुन-

के शक्यं । पृतद्-वैयाकरणानामेव सायुज्यप्राप्तिकर्तुं कम् । उत्तरयति-भ्रष्ट्यामिति । यत इत्यादि । तदर्थमाह-प्यामिति । वैयाकरणानामित्यर्थः । लक्ष्मीशंशार्थमाह-लक्ष्मीरिति । अस्य लक्ष्मिदर्शनाङ्गनयोरित्यस्मात् "लक्ष्मिंस्तु च" इत्यनेनाधिके गुणस्ये च निष्पत्तिः ।

प्रदीपे-दुःसोष इति-अत्र (तुषायाप्रालम्बनाया) दुःशेन सोषवित्तं शक्य इति व्युत्पत्तौ पूर्ववत् यत् । अपशब्दा इति-अपनोदन्ते इति शेषः । तत् विस्तृतमस्यास्तीति व्युत्पत्तौ मनुविवाशयैनाह-विस्तारेति । तुजानि विद्राणि सन्त्यस्येति व्युत्पत्तौ गृध्रि मनुविवाशयैनाह-बद्धिति । अत्र बद्धोक्तिः । प्यामिति-वाचोर्षि शेषः । अथवा वाचोर्षिस्थावृत्तौभवत्त्वान्नयः ।

उद्घोते-व्याकरणे-याकरणविषये । सक्नुमिच-मनुपुनन्त्य इति । शुद्धो सत्यापारमनस कागत्वादाह-तस्करणेति । तस्करणेभ्य-नाकुमुद्रतामप्रादानेन । अक्षप्रतिपादाकृष्टाद्ये-याकरणप्रतिपाद्ये । लक्ष्मिद्ये-अक्षप्रतिपादाकृष्टाद्ये । कुत एतदित्यत्र आह-यत इति । प्याम्-वैयाकरणानाम् । भवतीति-अन इति शेषः । सचतेरिति-कपमिति शेषः । इत एव-इतिऽपि । तस्य "स्याद्वाद्युद्विह्वुं तित्तत्" इति त्रिकाण्डशेषेणापि क्लोबिह्वुना सूचनात् । ननुसक-ननुसकलिङ्ग । नन्वेवममरकोशासङ्गितरित्यत्र आह-व्यालक्ष्मीति । अत्र पुनामिति परं बुद्धिह्वतायोगमात्रस्य व्यवच्छेदकं न त्व-द्वययोगस्यापीति सकलसामञ्जस्यमिति भावः । प्रदोचरयोः सामानाधिकरण्यापात्य प्रतिपदिकार्यमात्रपरतामाह-किं तदिति । हुर्गीति-मङ्गण इत्यादि । हुर्गीत्वमिति-अक्षमापकमार्गे इत्यादि । सवि कल्पकन्यायप्रत्यये आह-निर्विकल्पकैति । अत एव-तामपकमार्गेत्यादियत्प्रत्ययनिर्विकल्पकज्ञानमात्रत्वादेव । एव मानमाह नान्यः पन्थ्या इति । विषयेत्यनाथैति शेषः । छेद इति-कचित्तु "वतो वाचो निवर्चने" इति छित्तननुत्पत्त्ये "अवागविषय" इति छेद विदधति । अन एव-अङ्गो वागविषयत्वादेव । मनु कौटुम्बवागविषयता तस्येत्यत्र आह-वेदैति । ज्ञानमिति-अनन्तं भवेति शेषः । न-वेव कल्पन्तस्या लक्ष्म्या सकलभेदवृत्तित्यत्र आह-सर्पोपीति । तेषां-वैयाकरणानाम् । अक्षपर-अक्षतापर्ययः । उपकमदिषद्विषयलिङ्गे वैशाना मक्षतापर्ययकनाम्नित्यत्र । आह च-"उपकमोपसहारकभ्यामोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं वाच्यमिति ॥" इति । एत मानमाह-वेदैक्षेति । बाह्यत-याकरणम् । साधु-सातुं शब्दात् । बाधम्-शुद्धा वाचम् । असाधुम्-असाधुशब्देभ्यः ।

तदिति-व्रकतिप्रत्ययविभागेत्यर्थः । ध्वनिरूपेति-ध्वनिरूपा वा वैशरी तस्या रूपेण रूपितस्य (भास्तिनस्य) इत्यर्थः । सै-वैयाकरणे । पनमरेऽपि । तस्य-व्युद्ध्यत्यस्य । चित्त-मङ्गण । सत्य-मित्यादित्त-सत्य ज्ञानमनन्तं नभेत्यादिश्रुते । तेषां-वैयाकरणानाम् । तदिति-नञामेदैत्यर्थः । सा-स्वप्नकाशकभारुपा लक्ष्मी । तन्मर्यादिया-पदप्रशयादिमर्यादया । अप्राप्येत्यस्योभवत्त्वान्नयायाह-तत्रेति । उभयम्-वाहमनसरूपम् । पृते-वत्परीत्यादयः । अन्ध्र-अग्निप्यानारी । पृतत्तात्पर्यंका-व्याकरणाध्ययनस्य मोद्यादिसाधन चरका ।

(भाष्यम्)

सारस्वतीम्—

याज्ञिकाः पठन्ति—“आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीमिष्टं निर्वपेद्” इति ॥

प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्वेयं व्याकरणम् ॥ सारस्वतीम् ।

(प्रदीप) प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्च ॥ प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिमृतिविहिताय कर्मणे हितास्त्रिमिचोत्पादना मा भूमेत्यर्थः ॥

(उद्घोत) भवार्थे इति । प्रायश्चित्तासाधनत्वनं तद्वत्त्वम् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये-अग्निमादधानेन व्याकरणमवश्यमध्वेयमित्याह-सारस्वतीमिति । अन्यस्यापशब्दप्रयोगे दोषो नेति सूचनायाह-आहिताग्निरिति । यद्यमर्थे इति शेषः । ननु अगारभ्यावीनेन "नाग्नं वेदैर्दि"ति मन्त्रान्यनिष्पेन्न अथ नृगस्यैव शब्दात्सुत्यापि स्वायत्तत्वात् सर्वेषां रजतस्यानेन रङ्गज्ञानेनेव सायुज्यप्राधाने अपशब्दप्रयोगेण दोषमन्त्रात् कथमप्युचितमिति चेत्, वागप्रकरणवृत्तिनेन नाशुशक्येन सर्वोपशब्दप्रयोगे कृतपुरोधमवश्यदोषो-न्यत्र पुरुषमाश्रयेति सूचनायैव आहिताग्निपदोपादानात् । सारस्वती-मरुत्तरीदेवताकात् । प्रायश्चित्तीया इति-प्रायश्चित्ताय हिता इति व्युत्पत्तौ "वृद्धाच्च" इति छ ।

प्रदीपे-भवार्थे-प्रायश्चित्ते भवति व्युत्पत्तौ । चर्मणि क्षापिन इत्योत्पत्तेवात्र निमित्तार्थे मत्तमो । तस्त्रिमिचोत्पादना-तस्य वाद्दशकर्मरूपप्रायश्चित्तस्य निमित्तं यद्वकर्मव्यपशब्दप्रयोगं तस्योत्पादना कर्तारः ।

उद्घोते-ननु पानाशकृत्तरुत्तृतिरहितकर्मण प्रायश्चित्तया कथन्तद्रूपयिकारणे इष्टे भवत्वमित्यत्र आह-प्रायश्चित्तेति । तथा चान प्रायश्चित्तपदस्यैतन्न कर्तव्यं हेपरता तत्र (तर्धम्) इष्टे भवत्वमन्वशरिति भावः । तदिति-प्रायश्चित्तोत्पत्त्यर्थः ।

(भाष्यम्)

दशम्यां पुत्रस्य—

याज्ञिकाः पठन्ति—“दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद् घोषदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषान्कूमनरिप्रतिष्ठितम् । तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति । द्वयक्षरचतुरक्षरं वा नाम कृतं कुप्यां तद्धितम्” इति ॥

नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विहातुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

(प्रदीप) दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति । योगविभागात्समात् । तत कालशब्देन वृद्धादि । क्रियाविशेषणं चैवत् । दश दिनान्यशोचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । ये पि गृहकारा पठन्ति दशम्या पुत्रस्येति, तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्यत्ययेनम् ॥ घोषवृद्धादीति । घोषवन्तो ये वर्षां शिक्षायां प्रदक्षिणास्तदादि ॥ अन्तरन्तं स्थमिति । भाष्ये यत्तु लवा दस्य तदित्यर्थः ॥ त्रिपुरुषान्कूमिति । नामकरणं योऽधिकारो पित्रा तस्य ये त्रयः पुरुषास्तान्नुकवात्यविषयत इति त्रिपुरुषान्कूमम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥

(उद्घोत) पञ्चमीति योगविभागादिति । ह्युत्पेति इत्युक्तम् ॥ ननु दशम्यापुत्रस्येति प्रयोगजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । गृह्येपि तमेव पठन्तेजो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह-वैरपीति । शिक्षायामिति । ते च ह्य ॥ अत्तरन्तं तथा व्यत्ययेनम् । त्रिपुरुषा-

नूकम् । त्रिपुरपरादे दिव्य । मूलविशुद्धित्वात् ॥ माथ्ये-अनरी-
ति । अमनुष्येऽरिभित्रे इति वार्थे ॥

(सत्तालोकाः) माथ्ये-व्याकरणान्ययनस्य नामकरणेषुप्ययो
गमाह-दशम्यामिति । यासिकाः-यदथाऽमया वैदिकशब्दाः ।
श्रपि- (वेदः) पठवीतिवद् प्रयोगः ॥ श्लो गान्दुर्लभित्यत्रेव दशम्यायि
त्यत्रोपदेशिकेऽपिकरणे सतमात्मनिप्रयोगाह-दशम्युच्यते ।
अचुद्धं-चुद्धमदकमिच्छन् । हि-नन ॥ वृत्तं-चुद्धन्म् । नयमपलन
नितित्पुप्यानिच्छया तद्विशुद्धतामकरणेऽपि प्रवृत्तिः । स्वादिशस्य
जिष्यति-न सच्चित्तमिति । न उदितानुपमित्यर्थः । तथा च उदिया
मन्त्राकरणे न वेदेषु पुण्याश्रयि, किन्तु पापावाप्तिरपीति भावः ।
नन्वेतावदा किं फलमित्याह-नचेति । नहीत्यर्थः । व्याकरण-
व्याकरणान्ययनम् । विज्ञातुमिति-अनेऽध्येय व्याकरणे निहिते शेषः ।
प्रदारे-यद्यमीतीति-“पदमा भवेने” ति घृते इत्यादि । बहु-
श्रीहि-दशम्युच्यते इत्यनेन वरिसम् (वनेति) इति व्युत्पत्तौ ।
सामिपिकम्-श्रीरश्नेपिकम् । व्याख्येयमिति-अनेनैव श्येन “दश
म्या पुत्रस्ये”ति प्रताक दशम्युच्यते इत्यनेन च उच्यते चानुसारेण व्या-
ख्याय माथ्येऽपि, अन्यथा अक्षरानुसारेणैव भावः । योपयन्त-
शेषप्रयत्नवन्तः । श्रयः पुरपाः-पदविशुद्धिप्रयोगमाह । तानिति-
तेषामन्वयतममिति परिहारः । दीर्घे इति-अनूकमन्वयानुसारेण-
स्येति शेषः ।

उच्येति-योगविभागस्य माथ्ये इत्युच्यतेऽप्राभाणिकत्वाद्वाह-
सुपुपुपेतीति । द्विपु-माहादिपि । पात्रादित्वात् “अचाराणो
परपयो द्विपु विवासात्” इति लीले न । कः-कै शब्दे इति
पात्रे कप्रत्ययः । केचित्तु प्रथम कर्मरूपेणोपवाचिविज्ञानम् “अनयोप-
सौ” इति कप्रत्ययेनानुपपन्नं भुवदान पश्चात् वरनसम्भवे वरनस्य
नेन पश्चात्पुत्रं समासित्वा त्रिपुरपानुकमिति साधयति । अमनु-
ष्ये इति-देवतावधिनि परिहारः । अरिभित्रे इति-विशुद्धावधिनि
परिहारः ।

(आभ्यम्)

सुदेवो असि-

‘सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनु क्षरन्ति काकुद् सूर्यं मुपिरामिन ।’

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि । यस्य ते सप्त
सिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुद्दम् ।
काकुद्दं बालु । काकुजिह्वा, साऽसिमन्त्रयत इति काकु-
दम् । सूर्यं मुपिरामिव । उच्यथा-शोभनामूर्ध्नि मुपि-
रामप्रिन्तः प्रविशन् दहति, एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त
विभक्तयन्तान्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेवः ॥ सत्व-
देवाः रामतेत्यप्येव व्याख्येयम् ॥ सुदेवो असि ॥

(प्रदीपः) सुदेवो असीति । वरुणस्यैव स्तुतिः । यतो हेतोर्वा
काकुदान्तरा मन्त्रदीर्घसि ततो हेतोः न्ये पि मन्त्रदेवा मन्त्र-
रन्ध्रे ॥ सिन्धव इति । नप इव विभक्तय इत्यर्थः । अनुपुनन्तीति ।
सत्यदेवस्य प्रसादान् इत्यर्थः ॥ सारिभमधुत इति । अकार्थत्वा
वात्प्रागुच्यते इत्यर्थः ॥ सूर्यमिति । सूर्यमिति ज्ञान असि पूर्वं
इत्यत्र वा पुनर्दशोपपत्त्या वार्थः ॥

(उदवेत्) सत्यदेव इति । वरुणे यथा सत्येन दान्ये
चोन्न इति दीर्घोऽयं शब्दस्यैव वैश्वानर्यः ॥ दस्येति । पश्चनस्य

ने शब्दो । यस्मात्ते काकुद् वापु प्राप्य सिन्धवः सप्तमसुदहताः ॥
सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकारान्ते इत्यर्थः ॥ अनेकार्यत्वादिति ।
वरुणविरुणे वनेति इति क । इवमनुवत्वरुण एषोदरादित्वादि-
कस्येकारस्य लोपः । सुदेवाविरुणे क । एषोदरादित्वात्पुनेप ॥
सूर्यो शोभनामभ प्रतमात्, सुपिराम्, ऊपुपुपिति प्रत्ययेन सच्चि-
द्रा प्रविशन्ना श्रियेया तत्रैव मल भस्माह्वय प्रतिमा शुद्धा वरानि एव
वापुदेवे प्रकाश प्राप्य विभक्तयो विभक्तयन्ता दम्बा शरीरे पारम
पाकुन्तीत्यर्थः ॥ अनेन स्वर्गप्राप्ति परमित्युक्तम् ॥

(सत्तालोकाः) माथ्ये कप्रमाण व्याकरणाभ्ययनस्य सत्यदेव
त्वात्ता पत्रलकणशुचान् वरुदेवमन्त्रमाह-सुदेवो असीति । अत्र
“प्रत्ययान्ता पादमभ्यपरे” इति धर्मेण प्रवृत्तिमात्रम् । एत दद्यात्ता
दती”ति सूत्रेण पूर्वरूपापत्तिः । हे वरुण । एव “सुदेवो असि” इत्य-
न्याख्या सत्यदेवोऽसिति । अत्र सत्यदेवतासाधनाय हेतुमाह-यस्येति ।
साधुपूर्वात् काकुद्दं न कूट, किन्तु योगिकमित्युपपादयति-काकु-
दिति । अत्र दृष्टान्तमाह-सूर्यमिति । तत्पुपारयति-शोभनामिति ।
अनेनोमिदम् एवाय प्रतिमावाचक, न सुमिदम् इति सूचयत् ।
उपनयनाह-एवमिति । निरामनाह-तेनासीति । फलितमाह-
सत्येति ।

प्रवापे-वरुणस्येति-वार्हेरुपये प्रणये इत्यादि । सम्पूर्णमन्त्रमा
वार्थमाह-यत इति । व्याकरणशानापयो हेतोः प्रवृत्तित्ययविभाग
दानपूर्वकं साधुवृत्तप्रयोगादित्यर्थः । अन्ये-वैद्याकरणाः । मद्य इति-
(यथायुतानुपपत्ते लक्षणाया) सागारा इत्यर्थः । इवेन मन्त्रे हेतुपो
पया सधिनः । कथ्याहत्याह-अनुपुपुप्राप्येति । दन्तुपोऽपि । “वर्मो
स्वर्गाय प्रतिभे” इत्यमरकोश्यादिवो दीर्घांशतानुमिदं शब्दव्यापित्येव-
सूर्यमिति ।

वरुणेति-सत्येन-साधुवृत्तमात्रप्रयोगेणैव । अयं शब्द-मन्त्र-
देवशब्दः । अन्येषु-वैद्याकरणेषु । पृथीति-अत्ययनेत्यादि । सप्त
विभक्तय-अत्ययविभक्तयविरुद्धा विभक्तयः । प्रकारान्ते इति-
मूर्तिमत्त्व इत्यादि । अत्र इत्यन्वयः । पातञ्जलमन्त्रेकार्यविभक्तित्याह-
वद्वेदिति । उक्तेषावादिनि शेषः । अमर्थे इति-अनर्थं कविभान’मिति
वर्तकम् । काकुद्दुवदिति-अत्र सत्यकारणपूर्ववयो काकोरदमिति
विश्वे वृक्षसमते वैवादि । विजिगमना-वैशाह-एषोदरादि-
त्वाहेति । उपसत्पापकरणेन ननुपपत्तमिति प्रयोगाह-सुदेवेति ।
पुषोदरादित्वादिति-कारोनुदमिति तुल्यो षष्ठोऽनुपपत्ते इत्यर्थः ।
वदद्वेदेऽपि “साऽसिमन्त्रुच्ये” इति भाष्ये फलितेन वरुणवद्वेदेऽपि
भव । अयमन्त्रमाह-सोहनवो मूर्ध्नि । ऊपुपुपिति-“उपपुपे
सुधमयोरे” इति उपवीचयधेनेः । अन्वयोक्त सामर्थ्येणमर्थं विदु
दाहन्व-इ-प्रविश्येति । अन्व इत्यादि । ताविति-वरुणस्येति
उच । पापम्-पापकं मन्त्रम् । लोके कर्षात् विनष्टमन्ता बन्तान्
पोतनमित साधुऽनुपपत्तेऽपि विदुपारलोकमन्त्राय वागन्थ वैशाक
रुणस्य च धोमन्त्रेण नये मन्त्रदेवोति भावः । अनेन-वैद्याकरणे
सत्यदेवतेन वरुणसत्त्वयन्तिसारनेन । वरुणस्यैव वैद्याकरणशानि
एव वा सप्तमं अवदिति व्याकरणाभ्ययनस्येति शेषः ।

(उच्छप्रयोजनप्रयोगेषु सप्तमकरणम्)

(आधेपमाथ्यम्)

किं पुनरिदं व्याकरणेन साधिजिगांसमानेभ्यः प्र
योजनमन्वान्यायते, नपुनरन्यदपि किंचित् अ इत्यु
क्त्वा युक्तान्तराः शमित्येवमादीन् शान्दान्पठन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । ननु कानि पुनरस्येति येन पूर्व, न एव कश्चिदिति—किं पुनरिति । एव तद्धि भाष्यकार प्रयो-
नान्नाख्यातस्य विषयविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याक-
करामर्थयने ते वाचान्प्रमुप्रममर्था इति न प्रयोनमन्वत्स्वेनम् ।
अन्तरे तु स्वल्पाङ्गुलैश्च वेद प्राननशीपते तत्र प्रु समर्थता
इत्यकारणाध्ययनस्य प्रयोन पृच्छन्तोऽप्यत्रया वाच्यैव प्रयोनम् ॥
न पुनरन्वदिति वेदान्त्यभिनिगासमानेष्व इ यान् ॥ अं मिनुद्घे
ति । अन्वुपवाच्यैर्व्यं । श्रुतान्तसा इति । श्रुतान् प्रयाठक उच्य
ते । इत्था उच्यते पठन्तोऽप्यं ॥

(उद्घोषः) एवं तर्हीति । विदितिरिकविद्य एव प्रयोनना-
न्वत्त्वान् । न तु वेदविषये इत्येतेरूप विषयविभागम् ॥ श्रुतिय च
प्रश्न इत्यन्ते । किञ्चिद्वार्षाभाह—वेदमयीति । शेषपुराणन्यत् । कि
तन्किञ्चिदित्याकारात्स्वायमाह—माथे—ओमिभ्युपेत्येति । पठन्तोऽप्यं
मन्तरेतेष्वोऽपीति शेष ॥ एवंच वेदमर्थिनिगामामनेष्यो वेदा द
यनप्रयोगेन किञ्चिन्नाख्यास्यायत इति प्रश्न ॥ वेदाप्यनवर व्या
करणाध्ययननि प्रयोनमन्तरेव कश्चित्पन्ति प्रयोनविचारे व्य
र्थ इति वाच्यम् ॥ न चोमित्यधिकमन आह—अनुपवाच्येति । विने
व प्रयोननशानमिति शेष ॥

(तत्त्वालोकः) माथे—पुनरिति—अयमुपयय हेतुर्थे वाक्या
रुद्धौ वा । इदमिति—अप्य प्रयोजनमित्यनेन मन्वन्व । अन्वप्य-
व्याकरणाभिन्नम् । वैदिकोरादौ प्रयोनोक्तवाह—शामित्येनमादी-
नीति । “शत्रो देवोरमित्ये” इत्येवमादीनत्वं ।

प्रदीपे—किं पुनरिति—अथ मनीकना, तथा अग्रिमस्य प्रयोन
कारतेति भाव प्रयोनानाम् लवदायान्वाख्येयता विद्याय तानि
पृच्छत तदवस्थाने वैदिक्यश्रुत्या अस्मभवासात्यान प्रयोनो न
सम्भवीत्युच्येताह—अनु कानीति । भाष्यकार इति—एवेति
शेष । द्वाप्यतीति—यत्पूर्वकमित्यादि । उच्यते माथ्युक्ता
दर्शनेव विषयभागमाह—पुरेति । शुगान्तरे इत्यर्थ । ते—अथ्ये
नाह । प्रुमिति—व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोननमित्यादिः । पुरा दिवै
सद्भाष्युद्घाट चामिभाहवेदा अथ्येया इति विचारयन्तो गुरत
अनाप्ययनोचरन्तेऽप्ययनेन विशिज्जानो अवेदित्याद्यनेन वेदा
स्याप्यकारणधेवाभासयति एव । सम्यत्ति तु धर्तरीऽप्यस्याप्युद्घाट
“मन्तद्याल बहुल च विद्या अस्वथ कानो बहुविन्ता च । यस्ता
एतु तदुपानवीय सर्वेषां शोरमित्वाऽनुभव्यात् ॥” इत्यादि समालो
कयन्तो गुरत प्राननया परमावरकं वेदेनैवादादिति प्राक् पाठय
नीति मान । शीघ्रानां शमित्यामिग्रेत्याह—श्रुतान्तमिति ।

उद्घोषे—मिन्न मिन्न विषयमित्येवस्य विषयविभागमिति
अग्रिमराभावाह—वेदेति । प्रकारान्तरैरपि प्रकृतभाष्यस्य सामञ्जस्य
सम्भवीति शोधनायाह—रुतीत्यस्येति । प्रयोनप्रवृत्तमिन्नस्येत्यर्थ ।
शेनेति—अनुपवेगेत्यादि । प्रदीपोत्कश्चिद्वार्षात्स्य माथ्येकराज्यत्या
याह—किं उदिति । आह—निश्चिथाह । अत एव सामञ्जस्यायाह—
एनेष्वोऽपीति । प्रयोननमाख्यायने इत्यस्यानुश्रुत । ननु किमि
तिमेतास्तेत्या आह—पृष्वेति । व्याकरणाध्ययनप्रयोजनानोत्पाने
चेत्यर्थः । वेदेति—वेदाध्ययनप्रयोनना वाक्यानेऽङ्गे चेत्यादि ।
प्रयोजनमिति—प्रयोजनशानमिथ्यर्थ । अथीवेत्याचार्यवचनादित्या
दि । प्रयोजनमिति—प्रयोननशानमिथ्यर्थ । अथीवेत्याचार्यवचना-
दित्यादि । ओमित्यधिकम्—ओमित्यन्तरेत्यधिकम् । अत इति-
विशिष्टयार्थमिति शेष । अन्वुपेति—आचार्येण अथीवेत्युक्ते वदाया-
मित्यादिः ।

(समाधानमाप्यम्)

पुराकल्प एतदासीत्—संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा
व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्स्थानकरणादानु-
प्रदानद्वेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते ॥ तद्वत्त्वे न
तथा । वेदमधीत्य त्वरिता यत्तारो भवन्ति—

‘वेदान्तो वैदिकः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः,
अनर्थकं व्याकरणाप्य’ इति । तेभ्य एव विप्रतिपन्न-
बुद्धिभ्योऽप्युद्घोष्यः सुद्ध भूत्वा आचार्य इदं शास्त्र-
मन्वाचष्टे—इमानि प्रयोजनान्युद्घेयं व्याकरणाप्य—इति ॥

(प्रदीपः) अथच इति । अन्वेषंशब्दो नपनो मित् का
इत्यत्रां वत ॥ स्वरिता इति । विवाहादी ॥

(उद्घोषः) माथे उच्यते—पुराकल्पे इति । शुगान्तरे इ
त्यर्थ ॥ संस्कार उच्ययन्तम् ॥ करणमाभ्यन्तरप्रत्यल ॥ अनुप्रदानं
नादादिवाक्यप्रत्यल । नानादीभ्यवापमिश्रैश्च इत्यर्थ । ते तदानी-
मपि कर्मानुष्ठानरकलक वेदस्य ज्ञानन्तो मित्यत्र वा तदध्ययनस्य
ज्ञानन्तो न तदध्ययनप्रयोनन पृच्छन्ति न कदाचिदपि वेदाध्यय
नप्रयोनोपदेश इति नात्ययम् ॥ न तथेति । किं तु विपरागमित्यर्थ ॥
माथे आचार्यपदेन शास्त्राचार्यो माथ्येतेव विवक्षित ॥ इदं
शास्त्रमिति । प्रयोनान्वाच्येयानमित्यर्थ ॥

(तत्त्वालोकः) माथे—एतदिति—अस्यैव क्रियाविशयगर्वाः ।
मरुतरेत्यादिरूप दिश्यन्ते इत्यन्त ब्राह्मणा—दिवा । तैभ्य—नैवा
करणेभ्य । श्रुतान्—करादि । नादुदेन विचारदय उपकल्पन्ते ।
दिरयन्ते इति—रतीति शेष । वक्षार इति—अस्य “वेदान्त्यादि,
इतीत्यन्त” कर्त्त । व—प्रत्याकम् । कर्त्तुं शब्दविशयगाय वृद्धौ ।
लोकाश्च—लोकव्यवहाराश्च । विप्रतिपन्नेति—विप्रतिपन्ना विन्दा
र्थविषयिणा बुद्धिर्बेधा मान स्युपपत्ति । अन्वाचष्टे—करोति । विशि-
ष्टाकारुपदाना मनि विशेषतयाकथयत्समवगतं विशिष्यमानप्रत्यल
मिति न्यायात् । यथा “सर्जीचकैर्मन्तर्गत्तै”रित्यत्र कोककपस्य
वशुमाकरणात् ॥ कुन इत्यत्र आह—इमानिति । इवानि प्रयोनानि
सन्तात्त्विकोऽप्यैव व्यकरणमिति कथयितुमित्यर्थ ।

प्रदीपे—त्वद्यश्रुतार्थवशेषनयाह—अथस्ये इति । शेषं कथ-
यति—विवाहादाविति । ततोऽनुका सन्त इत्यर्थ ।

उद्घोषे—केचित्तु किञ्चिदित्यन्त पूर्वपक्ष, ओमिवादिस्वरपक्ष
इति वदति, तदनुचरतां सूचयन्नाह—उत्तरमिति । अथर्वं प्राकण-
मुपनवीत, तम—वापथाते”ति अतिम्, “उपनीय तु य शब्दं वेद-
मन्थापयेत् द्वित । सकस्य सरहस्यत्वं तमाचार्यं प्रचक्षते ॥” इति
सृष्टिज्ञानुसन्नायाह—उपेति । प्रकृतिप्रत्ययदिविभागेन शब्दार्थक
यनप्रकारस्य, स्थानादे वर्णोत्तरात्तरेभ्य व्याकरणशिष्टो सत्सा
दाह—अधीतेति । ननु व्याकरणे शिष्टा ययनोत्तर वेद विपठिष्णा
प्रौडया वेदाध्ययनप्रयोन—अप्यन्तरपथमभ्याह कथन शूनो वेदा-
ध्ययनप्रयोऽन्तेपदेऽङ्गे तन्सदर्थंभेवेत्यत्र आह—ते तदानीमपीति ।
आगि याकरणशिष्टा (वेदाध्ययनकाले) प्रौडयानामपीत्यर्थ ।
फलकत्वम्—स्वरूपार्थशोधनद्वारा । तदिति—वेदेत्यर्थः । इति—इति
हेनो । (कदाचित्तत्त्वप्रयोगेण सृष्टिनाद) बाजाष्टु सामभ्यामावा
देन न तत्त्वत्त्वानि हेनोश्च । विपरीतम्—(अथानुद्घाट) वेदा
ध्ययनोत्तरं व्याकरणव्ययनम् । व्याकरणव्याख्यातस्यानुचरत्वात्,
इदं शास्त्रमित्यनेन तत्पराभावं सम्भवाद, उच्यतेऽन्यनुतोषाच्च
तत्त्वमाह—प्रयोजनेति ।

(अनुबन्धचतुष्टयोपसंहारभाष्यम्)

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि ॥

(उद्योतः) भाष्ये (उक्तः शब्द इति) । लौकिकानां वैदिकानां चैत्येन विषयभूत शब्द उक्त इत्यर्थः ॥ स्वरूपमपीति । अथगौरित्यादिना ॥ अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य, विषयप्रयोजननिरूपणमेवाववा कृतमिति बोधयितुम् । तेनैव सन्धाधिकारिणाउक्ताविति नो ह्यन्येनोक्तौ ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—वद्वदग्न्यप्रविष्टेकाय शिष्यसौलभ्याय लोक सगृह्णाति—उक्त इति । स्वरूपम्—शब्दस्वरूपम् । प्रयोजनानीति—कानि पुनरित्यादिना, उक्त शब्द इत्यत प्राक्तनप्रयोगे नैत्यादि ।

उद्योते—विषयभूतः—वाकरणशालविषयभूत । यद्विनेति—ध्वनिः शब्द इत्यन्तेनेति शेषः । ननु किमर्थमय सग्रह इत्यत आह—अयमिति । ग्रन्थस्य—प्रागुक्तस्य । इदं मध्यमणि यानि पूर्वोच्यन्तानि । शिष्येति—“अथ शब्दानुशासनमि”नि प्रथमवाक्यपूर्विकमिवादि । तेनैव—विषयप्रयोजनयोरभिधानेनैव । उक्तौ—उक्तभाष्ये । सौ—सन्धाधिकारिणो धृक्कृ—माहाय ।

(इत्यनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ॥)

(अथ शास्त्रनिर्माणरीक्षितिरूपणाधिकरणम्)

(आद्येपभाष्यम्)

शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्विदुपदेशोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेश इति ॥

(प्रदीपः) उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्या प्रतिपत्तिर्बनोत्तुभयोपदेश उक्ताविति ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—शब्दानुशासनविधानकारनिरूपणाया ह—शब्देति । इदानीम् । अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणसमये । कर्तव्यमिति—एति सिद्धमिति शेषः । साध्यसाधुशब्दान्यतरोपदेशे अहोर्थात्ता, लोभमयोपदेशे गौरव सम्भवाय शब्दानुशासनस्य दुष्करता निभावयन् सामा यतस्तावत् पृच्छति—तत्कथमिति । तद्—शब्दानुशासनम् । अथ विधिष्य वृत्तानि—किमिति । आहोस्विदु—अथवा । उभयेति—उभयोपदेशेऽर्थादिः ।

प्रदीपे—ननु गौरवदुभयोपदेशे न सम्भवतीति च कथमुपस्था विज्ञ इत्यत आह—हेयेति । इति—एति हेतोः ।

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा अद्यनियमेनामद्यप्रतिपेयो गम्यते । ‘पञ्च पञ्चनखा भद्याः’ इत्युक्ते गम्यत एतद्—अतोऽन्येऽभद्या इति ॥ अमद्यप्रतिपेयेन वा भद्यानियमः । तद्यथा ‘अभद्यो ग्राम्यकुक्कुटः अमद्यो ग्राम्यसूकरः’ इत्युक्ते गम्यत एतद्—आरण्यो भद्य—इति । एवमिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते, गौरित्येवसिद्धपदित्ते गम्यत एतद्—गान्यादयोऽपरादा इति । अथाप्यपरादोपदेशः क्रियते,

गान्यादिपूपदित्तेषु गम्यत एतद्—गौरित्येव शब्द—इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपि प्रतिपत्ति स्यात्, गौरवं तु भवतीत्याह—अन्यतरोति । शब्दापशब्दयोर्तिर्य्य । अन्यतरान्यतमशब्दव्युत्पन्नो स्वभावाद् दिवद्भुविषये निर्धारणे वर्तते ॥ पञ्चेति । अमिता उल्लङ्घनं प्राथ पञ्च पञ्चनखेपु नियम्यमानं सामर्थ्यादित्येभ्यो निवर्तते । न त्वय विधि, अग्रातरभावात् ॥

(उद्योतः) किञ्चिद्भवोऽन्यत्र उतराभावादाह—अन्यतरान्येति । तथ सुशब्दोपदेश प्रयोगविधयोनुवाद । अपरादोपदेशस्य प्रयोगप्रतिपेयाथ ॥ पञ्च पञ्चनखा इत्येव नियमत्वं दर्शयति—अथित्वादिति । नियम्यमानं पुन शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः ॥ ननु कस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारः । क्वचित् च नियमपरिसरस्ययोर्भेदं प्राक्षिकप्राप्तिकाप्राप्ताद्यपरिपूरणक्यो नियमस्यान्यनिर्वाचित्कला च परिसंख्येति चेत् । नियमेप्यमात्रपरिपूरणकपक्षोपनिर्वाद्यन्यनिर्वाच्येन सत्त्वेन अमेदमाश्रित्योक्तं ॥ किञ्चिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः ॥ ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणमभवपदस्य चामदस्येति वदन्ति तेषां पदद्वये लक्षणागौरवम् । अस्मिन् नियमत्वेन अद्यनियमेनाऽभद्यनियमप्रतिपेयो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य सारोपेक्षे लक्षणाया तैव शेषः । अहोर्थात्त्वं च । नियम्यमानं भक्षणा साधन्यादित्येभ्यो निवर्तते इति कैयटासमतिश्च । इदानीन्वादिनिर्वाच्येन तद्वैध्यापत्तिश्च । अन्यनिर्वाचित्कला परिसंख्येति अभियुक्तोक्ति विरोधश्च । सिद्धस्य पुनविधानात्प्रापकप्राप्तयस्य तद्विषयविषयत्वस्योपलक्षणकथनम् । तेनाप्येषां भक्षणाभावसत्त्वज्ञेने प्रायश्चित्तं च सिध्यति । एवममभिभाषारो सोपि सुन्दमस्यार्थस्यैव योक्तव्यं । अययोगव्यवच्छेद एवकार्य इति तु सामा यप्रमाणस्योच्यते कथितमर्थमादाय नैवम् ॥ अद्यनियम इति । भद्यानुभूतिरूप उपदेश इत्यर्थः ॥

(सत्वालोकाः) भाष्ये—विनिगमनविरोधेनैकाग्रयणासम्भवादाह—अन्यतरोति । कृतं—कृतव्ययम् । अतोपपादानादौत्तरणमेवाह—सत्तापेति । व्यत्यर्थः । अथवा तद् अन्यतरोपदेशेनेति सत्तापेति व्यत्यर्थः । अद्यनियमेन—अगता तदास्य भद्याय पुनः शब्दतो विधानेन । गम्यते—अर्थोपस्था शक्यते । एवमपेक्षेति । ‘पञ्च पञ्चनखा भद्या मरुक्षेत्रेण रावव । उल्लङ्घः शस्त्रकी गोषा खड्गी कुर्मोऽय पञ्चम ॥’ इति स्मृतेर्गमाह—पञ्चेति । एव प्राक्कथितेनार्थादप्राप्तनिषेधावगती एतन्तुपपाय हेयनिदमेनार्थादुपादेयमर्थावगताहरणमाह—अमद्येति । अमद्यप्रतिपेयोपदेशेनेत्यर्थः । बाधोपलक्षणपदायति—पृथमिति । गौरित्यादेः साधुलोकावर्थाद् वा यदीनामसाधुत्वानामित्युक्त्वा गान्यादेरसाधुलोकावर्थाद् गौरित्यादीनां साधुत्वानमित्याह—अथेति । ननु कीदृशी कतिविधा च साधुता भवा तुना च शास्त्रकारमिभोति चेद्, अथोच्यते, ‘अनपभ्रतानादिकर्त्तव्योऽभ्युदययोग्यता । ज्याक्रिया व्यञ्जनयो वा भाति कारीह साधुता ॥’ इति स्थितिसमीक्षया—१ अनपभ्रताना—अन्यायानुच्चारिताता, २ अनादि—अनादिता (मायप्रथाननिर्गता), ३ अम्युदययोग्यता, ४ व्याक्रिया व्यञ्जनीय क्वपि जाति—शास्त्रतत्त्वविरामयो जातिविशेषो वा । इति चतुर्विधा साधुता तथा एतद्विपरीता—१ अपभ्रतता, २ साद्विता, ३ प्रत्यवाययोग्यता, ४ तदवच्छेदकमतिविशेषो वा इति चतुर्धा भसाधुता प्राक्कथनसमवेति ॥

प्रदीपे—यद्यपीति—उभयोपदेशे इति शेषः । गौरवमिति—तथापि तथेत्यादि । इत्याह—इत्यत सिद्धान्तेकेदवया । इत्यर्थ—इत्यादि । स्वभावात्—अप्युत्तराभावात् । इति—इति—अथ

उद्यमेति—प्रतिपत्तावित्त्वं निमित्ताद्यैः सद्योगमिच्छेत् सन्नुत्ता
न्यायाद्—उपस्थिति ।

(समाधानमाध्यम)

नेत्याह । अनभ्युपाय एव शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रति-
पदपाठः ॥ एव हि श्रूयते—“बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य
वर्षसहस्र प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण प्रोवा-
च नान्त जगाम” ॥ बृहस्पतिश्च प्रवक्त्रा, इन्द्रश्चाभ्येता,
दिव्य वर्षसहस्रमध्ययनकालो, न चान्त जगाम, किं
पुनरुद्यत्वे । य. सर्वथा चिर जीवति वर्षशत जीवति ।
चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन,
स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति ।
तत्र चास्यागमकालेनैवाय कृत्स्न पर्युपयुक्तं स्यात् ।
तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥

(प्रदीप) बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याव्यव-
प्रतिपदविद्युत्समवर्षवादः ॥ शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो
योगरूढ शास्त्रविशेषस्य, तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणविधानाय
गन्धमन्त्रादिष्वपि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः ॥ एकदेशोपयोगारपि
लोकैः उपयुक्तमित्युच्यते, यथोपपत्तस्तद्व्यवहारदेशोपयोगे उपयुक्त
वृत्तमिति व्यवहारः, तथैव नेति प्रतिपदयानि—चतुर्भिरेति । आगम-
कालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽध्यासकालः । प्रवचनकालो
व्यापनकालः । व्यवहारो वाञ्छं कर्मणि ॥

(उद्यमेति) अनभ्युपाय इति ॥ एव चाशक्त्येन कृत्वा
भिनतानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह—बृहस्पतिरिति ॥ ननु
शब्दानामिति पुनरुक्तमत माह—योगरूढ इति । अर्थोक्तस्य
माह—इव निराकरोति—तत्रैति ॥ ननु वाचदेवाऽभ्येयते तावदेव
न्युपयुक्तत्वात् । अत्र माह—माथ्ये चतुर्भिरेति ॥ उक्तमेव नराद्य
वमाह—एकदेशोत्थादि । त्रिषोपयोगाभारभूतानां कालानां त्रिषा
प्रत्येव्युपायत्वात् तस्य च कारणविवक्षा बोध्या । चतुर्षु काण्डेषु
विद्योपयुक्तं इति कलितोऽयः । तत्रार्थवोचिषाभ्यं बुद्धिमानित्वात्
पूर्वकमन्त्रव्यवहारोऽप्युपयोगः । चतुर्षु प्रतिष्ठा सन्निध्यत्वाद्वा
रात्रिप्रति सत्कारविशेषः । चतुर्षु यथापुनःपुनःकाण्डेषुप्रत्येव्युपयोग
प्रयुक्तप्रवचिषाभारवर्तमानत्वात् दक्षिणात्मन प्रतिष्ठा चैत्युपयोगः ।
साहस्योपयोगः सत्तत्त्वयन एव ॥ भायै पर्युपयुक्तमिति । सना
समित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति वाञ्छन्तरत्वं । न वैरागिणि । विद्योच्छेदा
पः कर्मणु प्राचिष्यतिवैयर्थ्यापेक्षेयः ॥

(शब्दलोकाः) माथ्ये—अस्य उपरमुत्पदिने—नेत्याहेति । न
(शब्दपानाय प्रतिपदपाठ कर्त्तव्य इति (सिद्धान्तो) वदनी
त्यर्थः । कुत्र स्वमित्त्वं माह—अनभ्युपाय इति । यत्र इत्यादि ।
एव—गौरव इत्यादि । प्रतिपदपाठस्य शब्दानानुपायत्वात् सापथि
प्रमाह—एवमिति । हि—यः । श्रूयते—श्रुति । मनुष्याणामेकवर्षं
देवानामेकोऽष्टादश इति मानकमनभिमत्याह—दिव्यमिति । “काला
ध्वनोत्त्पत्त्यनयोः” इति ध्वेन दिनः । शब्दानामिति—शेषक
मिति शेषः । शब्दपारायण—शब्दपारायणरूढशास्त्रविशेषः । अन्त-
रात्तन्नामन्तः । जगाम—जगामेति । कुने पत्ति—जगाम—बृहस्पति
वेति । बृहस्पते इत्युत्पत्त्यो साधनसम्पन्नतां युज्यन्तीं साधुनि
वाप्यादशापेक्षोत्पत्त्यादिषु चोपवृत्तः । न च—नैः । प्राः सर्वथा
सम्पन्नतां वदुत्पत्त्यनयोः समवधानेति यदि प्रतिपदपाठेन

शब्दसमाप्तिर्न जाता, तर्हि का सम्भावना सम्प्रति सर्वथा हीनानां
वत्त्वादीनां समवधाने प्रतिपदपाठेन शब्दसमाप्तिरित्याशयेन—किं
पुनरिति । अस्मिन् समये प्रतिपदपाठेन शब्दानामन्त गमित्यतीति
किं पुनर्वाच्यमित्यर्थः । अद्यत्वे इति—अध्य देहलोदीपन्यायेन पूर्व
शेषत्वं च सम्बन्धः । सर्वथा—अप्यनम् । वर्षशत—वर्षाणां शतम् ।
“कालाप्यनो”रित्यनेन द्विविधा । प्रकियते व्यप्यच्छित्तयेनेनेति व्युत्प-
त्तौ ध्वनमिन्द्रत्याह—प्रकारैरिति । सामान्य-भावसर्कने विशेषैरि-
त्यर्थः । विद्या—विद्यते शक्ते—नवेति विद्या । उपयुक्ता—सफलः ।
चतुर प्रकारानेव स्पष्टयति—आगमेति । ननु किमागतमेवातेतत्
आह—तत्रैति । चतुर्णां कालानां मध्ये ॥ यर्थः । अस्त्य—अभ्येत् ।
कृत्स्न—सकलम् । तस्मात्—प्रतिपदपाठेन सर्वथा शब्दानुपायसम्भवात् ।

प्रदीपे—ननु प्राशस्त्यनिन्दा यत्पर वाक्यमवर्षनात् । स च बहु
ण्या विद्येयनिर्देशयोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे प्रतिपदपाठवर्गीति सिद्धान्तः ।
तथा च कथमेवार्थवादिनः प्रतिपदपाठस्य शब्दप्रतिपत्त्यनुपाय
बोध्यते इत्यन आह—प्रतिपदेति । शब्दा प्रतिपदपाठेन शब्दप्रत्यय
आनत्त्वादिति बोधनद्वारा अववादेन प्रातपदपाठस्य तदनभ्युपाय
त्वबोधनसम्भवादिति भावः । प्रतिपदादिषु—प्रतिपदायतः । अथम्—
बृहस्पतिरित्यादि । योगरूढ इति—शब्दानां पारमन्तमथे गन्धमि-
नेनेति व्युत्पत्तौ निष्पन्नस्य “शब्दपारायण”शब्दस्य प्रतिपदोक्तं
शब्दप्रतिपादक शास्त्रविशेषे कृतत्वात् न तद्व्यवहारशब्दस्य अर्थनेति
भावः । तत्र—श्रुतौ । प्रदीप इति—शब्दपारायणशब्दस्य योगरूढ
वषा तेव शास्त्रे पि शब्दे “पदार्थं पदार्थेनावेति, न तु पदार्थकदे
शेने”ति नियमेन प्रतिपदोक्तानामित्यस्याव्याप्तसम्भवात् तत्र तद
न्यायव शब्दानामिति प्रयुक्तमि दाशयः । अर्चना सनुशयनप्रश्नः ।
औपधेति—औपधेन औपधसन्नाधिभारमागविना सहेता परित्यो
विहा वा श्रुतस्य भावा परिमिति तदैकदेशोपयोगेन सत्तेऽपि इत्यर्थः ।
बृह—शास्त्रे । व्यवहार इत्यप्यनुत्पन्नः । ग्रहणेति—मध्यमेत्यर्थः ।
अभ्यासेति—मननेत्यर्थः । व्यवहारशब्दस्य यागपुरवोमवार्थकर्मादी
वशावोऽप्युपयोग इत्यर्थमभिप्रेत्याह—वासे इति । प्रवचनस्य अथ
द्वारवेऽपि पुरवशाभ्यर्थेनोपयार्थत्वात् इत्युक्तिः ।

उद्यमेति—ननु कृत्वाण प्रत्याहारमहादिष्टानपूर्वकशब्दशाना
पेक्षया प्रतिपदपाठेन साहाय्यव्यवधानस्य कुतश्चा कथ प्रतिपदपाठस्य
शब्दशानानुपायस्य माध्यकोक्तमित्यन माह—तच्छब्देति । (तस्य
तत्र) अनभ्युपायत्वबोध्यर्थः । शब्दानामानत्याह प्रतिपदपाठेन तद-
न्तगमनस्यैति शेषः । कृत्सेनेति—इष्टकलशध्वप्रतिपत्त्यनुपायत्वात्
दित्यर्थः । प्रतिपदपाठस्येत्यादि । तत्र—अनभ्युपायत्वे । शब्दाना-
मित्येति—शब्दपारायणव्यवहारशब्दस्येति यर्थः । नैवमपि शब्दप-
रायणव्यवहार्य योगवदन्तथा तत्रैव शब्दानां पारायणव्यवहारवति
स्यादिति शब्दानामित्युपादाने अर्थपुनरितिरित्येवेत्याद्यनेनाह—
अर्थेति । आयाह—यदाह । इदमेति निपायः । अत्युपयुक्तम्—प्रमो-
हसाधकम् । स्यादिति—नया न किं समाप्येति शेषः । मन्त्राणाम्
यदाश्रयो न भिन्न इत्याह—उद्यमेनेति । मनुकमेत्यर्थः । सदाशय
मिति—चतुर्भिरेति मन्त्राणां अर्थमित्यर्थः । सहाश्रमिति शेषः ।
ननु कालानां विद्योपयोगात्सत्तेऽपि विधानात्प्रातत्वात् कथ “यदु-
मिध प्रकारैरिति”त्यादि “व्यवहारकाण्डे”त्यन्तमाथ्ये तेषां विदां प्रति
प्रकारानु उपायित्वेन्यत्र आह—विद्योपयोगेति । कालानामिति—
परस्परैरेति शेषः । आयाह—स्यादिति—न प्रति प्रकाराद्यवयवमिति
शेषः । ननु कालानां विद्याप्राप्तये कथ तत्र तत्र श्रुतौपपत्तिरित्यत
आह—तस्य चेति । आशरस्य चैत्यर्थः । तत्र—चतुर्णां मध्ये ।

आद्ययो—आगमस्थायायकालयो । पूर्वकमिति—परैर्दोनादिनि शेष । उपयोग इति—विवाया इत्यादि । कृतीये—अध्यापनकाले । विशेषश्चेति—अस्मिन्विशेषोऽपि बोध्य । विवाया उपयोग इत्यस्यानुपपन्न । चतुर्थे—व्यवहारकाले । उपयोग इति—विवाया इत्यस्यानुपपन्नस्य मध्यमनित्यवयेन पूर्वोत्तरत्र चान्वय । पर्यन्तस्यमिति पाठन-उत्तरोपेन “आगमकालेने”ति तृतीयान्तापाठानुसारेण चाह—समाप्त-मिति । केचित्तु “आगमकाले” इति सप्तम्यन्तपाठमभ्युपगम्य तेषां कालाना मध्ये आगमकालादारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् अस्मात्प्रतिष्ठित्य सकल्पमायु नैव पर्युपयुक्त पर्याप्त इत्यादित्यर्थं वदन्ति । प्रभिरुपपन्नैश्चन्द्रोपदेशे अध्येयुरागमकालेनैव सकल्पयुक्त समाप्ति इत्यादित्या पञ्चाष्टिका निरुक्तोपेन-न चेति । विशेषेति—नया सति पञ्चाष्टिका दित्यादि । अन्वयकालेनैव सर्वायुष समाप्तया कालानुष्ठानात् समवाय कर्मन्तु कृतानामपरपदाना निवर्तनाय यच्च प्रायश्चित्त विहित तस्य तस्य वैयर्थ्याद्वापयेत्येव शयैनाह—कर्मस्त्विति ।

(आधेयभाष्यम्)

कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

किञ्चित्सामान्यविशेषवृत्तज्ञानं प्रवर्त्यम् । येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दोच्यते प्रतिपद्येरन् ॥

किं पुनस्तत् ? ।

उत्सर्गापवादा । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चि-
त्पवादाः ॥

(प्रदीप.) किञ्चिदिति । सामान्यविशेषौ धर्मस्त्वस्यासामान्यवि-
शेषत्वम् । कर्मण्यप्यु, आतोऽनुपपत्तौ क इत्यादि ॥

(उद्घोत.) ननु तदारभकत्वात्कालज्ञानस्य मनोरनुपपत्तिरत
आह—सामान्यविशेषोपपत्तिः । लक्षणं ज्ञातमित्यर्थं ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—ये शब्दाः स्वरूपत उपदेशेनापि शास्त्र
परिगणितुश्च य शक्या, कथने शास्त्रेण बोद्धुमनुगन्तुश्च योग्या
इत्यादिपक्षेन दृष्टव्येति—कथमिति । ह्ये—प्रतिपदपाठेन कुर्वेत्वा । उप-
पत्ति सिद्धान्ती—किञ्चिदिति । कर्तुमर्थमित्यर्थं । तदित्यादि । ननु
किं त्व्येन प्रवर्तितेनेत्येव आह—येनेति । शास्त्रेणेति शेष । यत्नेन-
आयातेन । महतो महत इति—अत्रय शब्दोपविशेषणस्य नीचानाया
“नित्यवोच्यते”ति ध्येण दित्वम् । अथवा तयो प्रथम पञ्चम्यन्ता,
चरमःद्विषेणोपत्तम् । तथा च विशालादपि विशालान् शब्दसमुदाया
नित्यर्थः । शास्त्रीयसामान्यविशेषौ कोट्यादित्याद्येन पृच्छन्नि-
किं पुनरिति । तत्त्व—सामान्यविशेषयोः स्वरूपम् । उपपत्ति—उत्स-
र्गात् । फलनमाह—कश्चिदिति । शास्त्रे योग इत्यादि । अपवादा
इति—कर्तव्य इत्यस्यानुपपन्न ।

प्रदीपे—सामान्यविशेषवदित्वात् सामान्यविशेषशब्दे समाप्तान्त-
रस्य, माहृश्यायै वतुपक्ष अतो मा भूदित्याद्येनाह—सामान्येति ।
सामान्यविशेषयोः स्वरूपे क्रमश आध्यात्के एवाह—कर्माणीति ।
आदिना—“कर्मादि श्राय, दिवादिभ्य इयन्” इत्यादिप्रसङ्गः ।

उद्घोते—उत्सर्गकत्वात्—सामान्यविशेषस्वरूपकत्वात् । अतोऽ-
सामान्यविशेषवच्छ्र-रवत्कमनुप । नन्वेव लक्षणपरप्रयोगो न
युज्यते इत्येव आह—शास्त्रमिति । पाणिनीय वाक्यरूपमित्यर्थं ।

(आधेयभाष्यम्)

कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः, कथंजातीय-
कोऽपवादाः ? ॥

(उद्घोतः) मध्ये कथंजातीयक इति । केन प्रकारेणैव ।
एतेनैवजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्ति पाणिनरचितेति
वृत्तिम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सामान्यविशेषयोश्चद्वारेण शास्त्र
विशेषेण पृच्छन्नि—कथमिति । ननुकार्यानामत्रयोग इति नियमस-
त्त्वात् कथं प्रश्नेन एकरिमेव प्रकाररूपार्थं अनुजातीयप्रत्यययो विना
मिति चेन्न, एतद्दृश्यात्पञ्चयोगोक्तनियमस्यानित्यतादृश्यात् ।
अथवा प्रकारमात्रे यमु, प्रकारवति जातीयरित्यर्थंभेदाप्रवणात् । न
चैकेनैव सम्मति निहिते कथमुत्सर्गमाश्रितमिति भाष्यम्, एवमेव-
च्छ्रय सुते पर्यनुयोगानुद्देशात्, शिक्षा दृष्ट इतिवचनदुपपत्तेश्च ।

उद्घोते—एवंजातीयकेन—उत्सर्गापवादादीप्येकेन । शास्त्रेण-
महाध्यायोरूपेण ।

(समाधानभाष्यम्)

सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा—“कर्म-
ण्यप्यु” । तस्य विशेषोपापवादाः ! तद्यथा—“आतो-
ऽनुपपत्तौ कः” ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्रकृतसामान्यविशेषशब्दयो सूत्रपरता
सूचयन् तयो क्रमश उद्घोते आह—सामान्येनेति । तस्य-
उत्सर्गात् ॥

(जातिव्यक्तिपरवार्थनिर्णयाधिकरणम् ।)

(आधेयभाष्यम्)

किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्तिवद् द्रव्यम् ? ॥
(समाधानभाष्यम्)

अभयमित्याह ॥

कथं ज्ञायते ? ।

अभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं
पदार्थं मत्वा—“जात्यात्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यत-
रस्याम्” इत्युच्यते । द्रव्य पदार्थं मत्वा “सरूपाणा-
म्—” इत्येकरोप आरभ्यते ॥

(प्रदीप.) सकलशालव्यव्यवस्यैकानुरूपत्वापयवे न सिध्यतीति
पक्षद्वयाश्रयण प्रत्यक्षं करोति—किं पुनरिति । आकृतिरने केवल
आश्रीयमाणे सकृत्तै विप्रतिषेध इत्यादि नोपपत्ते, केवलेषु व्य-
क्तिषु पुन-प्रसन्नविज्ञानादित्यादि न पठते । तस्मात्कल्पसिद्धये
कचित्पक्षे कश्चिपक्ष परिगृह्यते । तत्र जातिवादिन आहु —जाति-
रेव शब्देन प्रतिपाद्यते, व्यक्तीनामानन्त्यतसंबन्धप्रद्वयगतमवादा ।
सा च जाति सर्वव्यक्तिष्वेकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसोपेते । तत्र
गवादय शब्दा भिन्नद्रव्यसम्बन्धेन जातिभिर्दृष्टानि । तस्या प्रतीकार्या
तदाविशेषवद्विच्छिन्न द्रव्य प्रतीयते । गुणकदाच- शब्दात्प णसन्नेता
जातिमाचक्षते । शुणै तु तत्परव्याकल्पस्य, द्रव्ये संबन्धितव्यत्वात् ।
सद्भाशब्दानामभ्युत्पत्तिप्रवृत्त्याविनाशात् विपश्य कौमार्योवनाप-
नस्याभेदेऽपि स पदावमित्यभिन्नप्रत्ययानिमिषा टित्त्वादिना जाति-
वाच्या । किवास्त्वपि जातिविषये नैव धातुनाच्या । पठति पठन् ।

परामर्शं, तथा शब्दोऽनित्य कार्यं यद् पञ्चदिनं प्रविशति
 अनित्यत्वव्यभिचारेणैव तद् अत्र हि परामर्शं, तत्र कचिपरामर्शं
 प्रमाणप्रदानं तत्र परस्परप्रदेयं यत् कश्चिन्निर्भवंतानि न्यायेत ।
 विरोधस्थले इति-रुचिदेकमेत्यादि । प्रमदं परस्परप्रदेयं दि-
 शन् । नियमार्थमिति-उभये प्रतापकाले नियमार्थत्वादिना भावः ।
 व्यक्तौ-व्यक्तिर्ये । तुरक्तैरुत्पद्यन्वचकः । तत्तदुत्पद्यकविषययो-
 त्तत्तदुत्पद्यन्तु इत्यर्थः । अत्य हेतुनविरोधगतना शास्त्रयोरिति-
 व्यस्तप्रदे इति शेषः । तद्-“विप्रतिपक्षे पर कार्त्तमि”नि घृतम् ।
 ग्रीह्य इति-ग्रीह्य इत्यर्थः । तद्-“शास्त्राभावादि नि घृतम्
 तदिति-सकृद्व्येत्यर्थः । हा-“सकृदागमनं यद्य तावतीपु-
 ष्ठिभिक्षावादिनादि । एकांमिति-अश्वत्थिनोऽपि भवति इव
 तस्या-सकृत्पत्ता । वाच्यत्वमिति-यत् कथयामिनि शेषः न-वेच
 मन्वाच्यं यथाप्रदानाशु शक्तिप्राप्तिर्येऽपि व्यक्तित्वात्प्राप्तप्राप्ति-
 त्वेन आह-परस्परयेति । तन्नमवापिनमवापयेत्येव । न वनकथं
 पानाश्वत्थौ न तातिरिति निर्णयः कथं स्वोक्तये मनःशुद्धि-
 दिनाभावस्य तादिनिर्दिश्य आह-जाताविति । परेषा-वैशेषिका
 गात् । दर्शन-उत्तम् । तत्र-सकृदुत्पदे । कैवलेवेति शब्दः । तत्र
 तत्त्वैवैव मिवाहस्यगात् कैवलेवेत्येव नाहं च युचिष्या । अत्र गथा
 मित्येताभिदपशेष्यैकवचनार्थे नि-हास्येकवचनार्थेनाह-एवमि-
 ति । एवमिति । अत्र शब्दमित्येव तर्हि-सकृदागम्येव वि-
 त्तदनेनापि तद्वैशेषिके कथने तेन पुनरुक्तं स्वार्थिनि हेतोरुत्प-
 रणाह-तत्त्वमिति । अत्र एवार्थे तस्यैव भाषितं कैवले इत्येव ।
 लक्षणाभयवाच्यत्वात्-अविद्याभावादिति । व्यक्तं विना शक्तिमा
 नत्यासम्भवमिति भावः । वाच्यत्वात् शक्तस्य गृह्यं इत्यादिसर्वकथा
 कश्चिन्निवृत्तलक्षणाप्रमत्तात्कारणत्वात्-आकथ्यतेति । न-वेच उ-
 पि शब्दत्वत्वात्परिचयि चैव, अकार्यैरेवैषि शब्दत्वात्तदुत्पत्तम-
 भावः । अत्र एव उक्तत्वात्तदुत्पत्तं न लक्षणेनैवाधिकर्त्तव्यं । इत्या-
 न्येनाह-उत्प्रेति । शब्दत्वात् उ-उत्पत्तं इत्यर्थः ।

(शब्दमित्यवगतित्यवधिचारभाष्यम्)

(भाष्येप्रमाणात्)

किं पुनरित्य शब्दः, आहोरेत्कार्यं ? ॥

(प्रदीप) किं पुनरिति । विप्रतिपत्त्या मद्यत । कैचिद्वचन
 शब्दं वा तत्रक निन शब्दमाह । अन्ये वर्गानिरेकं पदस्यैव
 मिच्छन् । शब्दोऽनित्यं परिरिन्ते । अथे तु घञिरेव शब्दं त
 च कार्यत्वेन वैकल्याण्यत्वात्पुनरु-भादित्याचक्षते ॥

(उद्घोत) विप्रतिपाद्येति । शब्दाभा नित्यत्वे व्यर्थं व्याकर
 णान्तरमिति प्रदानाय ॥ कैचिद् । सामान्यं ॥ वर्गात्मकमिति ।
 पदशब्दे च वर्गसमूहत्वे एवेति उदाहरणं । अत्र मने पदं पद्यमि-
 त्या-पुनरुत्पत्ता-अन्ये वैयक्त्या ॥ अपरं त एव शब्दाः । पदे
 र्गानामिव वाक्ये पदानां कश्चिन्तत्वात् । तेषामवैकल्यमपि कालानि
 कर्मिनि वाच्यत्वेव शब्दत्वमिति उदाहरणं ॥ अन्ये त्विति । वैशेषि
 धारय ॥ ध्वनिरिति । म च वर्गात्मकत्वकलेन द्विविधः । एव च
 कण्ठादवच्छाद्यमपि तस्य कारणमित्याशयः ॥

(तत्त्वालोक) प्रदीप-विप्रतिपत्त्या-विश्रजनेककोटयुपस्थित्या ।
 अथ “अथ” नि पादि- । किमिदं नि-याकारकमिच्छोक्तिं कडान्त्यापि म
 शयत्वानि मत्र । सशय-निजानाकारकामुवज्ञानम् । विप्रतिपत्ति
 मेवैवरादायदुमाह-कैचिदित्यादि । ध्वनिव्यङ्ग्य-ककारादिव्यनि
 बद्धयम् । पा-शास्त्रयो वर्गातिरिक्तत्वे त्वेवाशयेनाह-वर्गात्मक
 मिति । स्तोत्रमिति शेषः । अत्र यवगणितमात्रस्य पदत्वेव शब्दत्वमि

त्याशयेन च-अन्ये त्विति । पदस्तोत्रमिति-अत्र नित्य शब्दमित्यनु-
 ष्यन्ते । ननु-मनदये कथमानयेत्येकं वाच्यमिति प्रमाणा-शब्दात्कार
 नुपपत्तिरित्यत्र आह-वाच्यस्यस्तोत्रमिति । अत्र तु नित्य शब्द-मन्वस्य
 वर्गान्तरिकमिति उच्यं चानुबन्धः । स्वस्तिन्ते-प्रतिपाद्यमिति कार्यं-
 प्राग्भावावप्रतियोगः । नृणांशुशुचि-वस्यमत्कीर्त्तित्वादि तस्य बोध्या ।
 तद्व्यतिरेकेभाष्यस्य-अभिप्रेतत्वात् स्तोत्रस्य ।

उ-उत्प्रेति-उत्पत्त्याय-नमासकानय । अत्र मने-गीतामकमते ।
 आहोति-प्रतीकित्यवहृदिने शेषः । अन्ये इति-अत्य “इति” इति
 देयं व्याकरणेनाहृति-अत्य “इयर्थ” इति शब्दः । त एव-वैशेषि
 कस्य एव । तेषा-पदानाम् । वाच्यस्यैवेति-मन्वस्यपदवमा-ये
 त्यादि । तद्भावं-पुनरुत्पत्त्याकारणाय सा-वान् । अत्र मने
 व्याकृत्यशास्त्रात्पदव्यक्तिमत्त्वात्पदेनाह-एवञ्चेति । ध्वनः द्वैवश्ये
 नैवैव । तस्य-ना-एकवचने

(समाधानभाष्यम्)

समग्र एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्-निन्त्यो वा स्या
 स्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषा, प्रयोजनान्यातुक्तानि ।
 तत्र त्वेव निर्गम-यद्येव नित्य, अथापि कार्यं, उभ-
 यथापि लक्षण प्रवर्त्यमिति ॥

(प्रदीप) समग्र इति । प्रवर्त्यते ॥

(उद्घोत) समग्रो यत्किञ्चो लक्ष्णोक्तस्यो ग्रन्थ इत
 प्रसिद्धः ॥ भाष्ये उभयपक्षापत्ति । एव च निष्कर्षाय
 विचार इति भावः ॥ साधुवचनाय उभयपक्षे शास्त्रमादव्यक्तमिति
 तावत्यम् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये-प्रथमे प्रसङ्गात्प्राते शब्दनिश्चयानित्यत्वे
 च-विशेषिते अपि स्याता यदि गौतमवैव शब्दानुष्ठानत-व्याकृतानस्य
 प्राधान्यात्, नमहे तु ते शब्दत्वात् शब्दा विशेषिते शब्देऽपि शब्द
 निगयानुष्ठानेवात्र कार्य विशेष, न मुना गणोर्विचारे समनो यवनेव
 इत्याशयेनोत्तरयति निष्कर्ष-समग्रो इति । एतत्प्राथम्याह-नित्यो
 वेति । तत्र-उभयत्र । दोषा-उभयस्य नित्यत्वे नित्यस्य । विकारा
 सम्प्रसाशदेशायानुपपत्ति । अनिरुद्धं तु पूर्वशब्दानामेव पूर्वशब्दा
 न-उभयव्यतिरिक्ताया उच्यतेऽनमसाह मन्वस्यनुपपत्तिरित्यादिदोषा ।
 प्रयोजनानि-शब्दस्य नित्यत्वे “इको यानो”त्यादिना साधुत्वना
 श्रमणाइनम् । अनित्यत्वे तु नित्यरुत्तरस्य यककाननिर्भवंशाब्द
 स्थानमित्यादिप्रयोनानि । ननु-मयत्र दोषप्रयोजननोक्तत्वा शब्द
 नित्यत्वमित्यल्योऽन्वय-निश्चयात् । अथैव तत्र तयो परोक्षा
 विचारस्य निर्गमकत्वस्यात्यं आह-उत्तर त्विति । सन्ने रे
 त्वर्थं । यद्येव-यथापि । शब्दस्य नित्यत्वात्तत्त्वमपश्येऽपि दोष
 निराप्त इत्याशयेनाह-उभयपक्षापत्ति । पद्यदोष-प्राप्त्यर्थं । लक्षण-
 व्याकरणशास्त्रम् ।

उ-उत्प्रेति-एवञ्चे-उभयथा व्याकृत्यशास्त्रमन्वस्यपदवत्पद
 कत्वे निर्गति च । अथ-शब्द नित्योऽनित्यो वेत्ययम् । ननु कथ
 नत्र प्रथम उदाहरणकल्पितोक्तिरेवेत्यत्र आह साधुत्वेति । शाब्द-
 व्याकरणशास्त्रम् । तावत्यमिति-व्यापेति शेषः ।

(नित्यशब्दवादेपि शाब्दस्य धर्मजनकताधिकरणम्)

(भाष्येप्रमाणात्)

कथं पुनरिदं भगवत् पाणिनेराचार्यस्य लक्षण
 प्रवृत्तम्-

(१ आषेपसाधकवार्तिकप्रथमतस्युद्धम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिद्धे शब्दार्थसंयन्त्रे ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धे शब्देऽर्थसंयन्त्रे चेति ॥

(प्रदीप) कथं पुनरिति । किमानामं एव स्रष्टा शब्दायै संबधानाम्, अप रमयेनि प्रदत्त ॥ सिद्ध इति ॥ नत्र नित्य दुश्चो जातिरनोद्भवणो अकारिणोत्पन्नणो वा । कार्यशब्दानामपि अने प्रथानित्यतया । अर्थस्यापि जातिरनुत्पन्नमित्यत्वम् । द्वयवशेऽपि संबधशब्दानामसत्त्वोपाध्यवच्छिन्नं महात्त्वं वाच्यमित्ति नित्यता प्रका इति नित्यता वा । मन्वस्यस्यापि अत्रानुत्पन्नपरत्तया नाना इत्यवयवता ॥

(उद्गहोत्) अप पाणिनिद्वयव्याख्यामनूत वातिरत्र नवतारव ति—कथं पुनरिति । अत्र पदार्थैव पाणिनिनामग्रहणम् । इत्त पूर्व द्व सावर्तिकशास्त्राभ्यासत्वान्मज्जविवयवप्रदत्तैवपरो भाष्यकारस्यैव प्रत्य इति बोधम् ॥ शब्दार्थसंयन्त्रेणामासिति । शब्दात्वाद्येषां सन्नभारतेति इन्द्र ॥ एव च किमपूर्वैशब्दनिष्पादानद्वारांश्चिदेषवचन निष्पादकात् शास्त्रकम्, किं वा किञ्चिदशब्दं मन्वस्यस्योपकृत्यमिच्छे प्रत्यान इति तावदेवम् ॥ सिद्धे शब्दार्थसंयन्त्रे इति वातिके समाहा इन्द्रोत्तरनाम । मन्वस्य प्रथमासत्या शब्दार्थयैरेव । प्रयाणात्वात् न्तिकाविल्लेखप्रदनाय समाहारनर्या इति बोधम् ॥ व्यक्तिको देसि । सा पदवाच्यरूपा नित्येति चन्द्रा । एवबोधवारित्त माहू ॥ कार्यशब्दिकानामिति । कार्यशब्दिकानामिति तत्राणैः उत्तरपद वृद्धेर्गुणं मत्ताह ॥ असत्त्वोपाधीति । जातिरनोत्पन्नम् । जातिरिति तन्मते प्राधिको धर्मविशेष । यदा सर्वेषां धर्माणां महात्त्वपरत्तयैव शुक्ति रत्तनादिसाये शुक्तयारीना विशेभ्यस्त्वेव सर्वशब्दिप्रानूर्त्तं मदीय विच्छेत्तम् । विशेभ्यस्त्वेव च इत्यमिति भावः ॥ शब्दार्थवर्गिनित्यत्वे तु तत्रानित्यत्व नित्यत्वं नित्यत्वव्यये कथं संवत्स्य नित्यत्वमपि आह- संवत्स्यवेति ॥ प्रथानित्यत्वात् साविक इत्यादि मत्तानि नित्यवमिति भावः ॥ शब्दार्थयो सन्नभश्च चित्तिक च तांश्रमभवेत्यन्वय मप्यशिवम् ॥

(सत्यश्लोकः) माषे—शब्दार्थसंयन्त्रा नित्यत्वमनित्यत्व वासिमित्य पाणि निरुद्धाभायो रचित्तानित्यत्वमन्येन वृद्धेति—कथं- मिति । इन्द्रम्—महात्त्वोपाधिरुत्पन्नं प्रकरोति विरोधनिष्पासनात् मन्वस्यस्येवसाविकत्वत्वात् प्रकृत्या मन्वस्येतिवा वाचिकत्वेवशेषा यत्तन्वपिकश्चर्क वृत्त्ये नार-मवतव इति । लक्षणं—वाक्यतय एव यात्र वचनार्थोत्पत्तेश्च परिचित्वा “शब्दार्थसंयन्त्रे” (नित्ये मतिः) शब्दप्रयो (३) श्लोकोऽर्थवस्तुले (अर्थशास्त्राय प्राप्ते चति) शास्त्रेण धर्मनिवन् (मित्ये) तथा टीलिकंवेदिके” इत्यर्थकम् “सिद्धे शब्दार्थसंयन्त्रे लक्षणोऽधप्रयुक्तो जाकल धर्मनिवसा यथा लौकिकवैदिके” इत्येकं नवतरक चरित्तं प्रथेत्तम् । तथापि तत्र “लोकोत्त” इति वाचा श्लोकोक्त्यायैवोपभक्तवन्वय एव या वाचिक मन्वस्यशास्त्राय एव मन्येत्तम्—सिद्धे इति । सम्बन्धे चेति—शुल प्रथमिति हेतुः । शब्दार्थसंयन्त्रा निवत्स्य मत्ता वाचिकनिष्पा- ष्यायो प्रमोक्ताति भावः ।

प्रदीपे—आचार्य-नामिने । अय-प्रथमा । शब्दार्थसंयन्त्रे तु सिद्धता (निराशी) क्रमज उदगादिप्रोवाह-मिति । शब्दार्थसं- यन्त्रां मध्ये अयं । मन्वस्येति प्रोवाहशब्दोक्ति कदाचित्तम् (तद्वद्मनुष्यो नित्य उदगादिनामरहितवादिशास्त्रवेदान्त-नित्य

इति । स विश्व इत्याकाशाया वैवाकरणादिमनोनाह—जातिरनोत्- लक्षण इति । जातिरनोत्पत्ता (यद्यनानित्योत्पन्नानानित्यो-वाच्य- जातिरनोत्) लक्षणानि (स्वरूपाणि) यस्येति व्युत्पत्ति । व्यक्ति- रनोत्पत्तिलक्षण इति—व्यक्तिरनोटी (पदव्यक्तिकरनोत्-वाच्यव्यक्तिकरनोटी) लक्षण (स्वरूपे) यस्येति व्युत्पत्ति । अनित्यकर्मव्यक्तिकरनोटीमैह एवनायैव जातिव्यक्तिरनोत्तयो पार्थिव्येतोक्ति । चाश्रयेन मन्वस्य दसकोट्यङ्गत्ववाच्यरनोत्तयो समुच्चय । नन्वेवमपि वैदेषिकानामा न्नै शब्दत्वात्नित्यत्वात्नैतदुत्तर सर्वसम्पत्तिव्यय आह—कार्यशब्दि- कानामिति । अपिना मीमांसकादिसमुच्चयायकेन तन्मतेऽप्यय प्रकार मन्वस्यवतीति सूचिनम् । महात्त्ववाच्यमकृतीनेनाह—प्रभावानुदितयोक्ति । अनान्यतन्वस्येति उग्ररत्नप्रधानान्त्यन्तत्तयेत्यर्थ । नित्य शब्द इत्ये तुप्रवृत्ते । वाचिकत्वाद् वाच्यत्व नित्यतेति जातिरनुत्पन्नतादिमोमासक मनेनाह—अर्थस्येति । अभिवेद्यतेत्यर्थ । अपिना शब्दमन्वस्य । जातिरनुत्पन्नस्य—गीतरादिनिरुत्पत्तय । जगणे महात्त्ववर्त्तनाया मि व्दामनुत्पत्तादिजातिरनुत्पत्तयत्तद्व्युत्पन्नतादिकत्वनद्वयवत्तयेव निरुत्- प्तवत्तादिसुदशवाच्यतया वाच्यस्यैव चार्थत्वादर्थो नित्य इत्या श्येनाह—द्रव्यरूपचे इति । व्यक्तिकेने इत्यर्थे । अपिना जातिरनु- त्तम् । इति—इति हेतोः । अर्थस्यैवतुप्रवृत्त्ये । मनु व्यक्तियुगहा दिनो—पि ये जगणे महात्त्ववर्त्तना नास्त्युत्पन्नमिति तन्मते का गतिरि- त्वत आह—प्रवाहेति । अर्थस्य नित्यतेति हेतुः । सन्नभश्चस्य—शब्दा धमन्वत्तव्यम् । अपिना—शब्दार्थयो समहः ।

उद्गहोत्—अय-विषयवर्त्तनादिनिरुत्पन्नानन्तरम् । पाणिनिमुग्र- व्याख्यामनूत—पाणिनिरचित्ताथस्यापीकृत्यान्वयत्तयावत्त्व धर्मनि वसांश्चामतिव्यारकात् प्रथममिति हेतुः अत एव—अत्यन्तं मत्ता चित्तकारैरेव । एतेन पूर्व-यावृत्ति । अत्र आह—इत्त इति । इति- प्रशास्त्रायीकृत्यशब्दानुशासनशास्त्रे यर्थ । एतेन—वातिकारणव्या- वृत्ति । केचित्तु—इत्येतस्य व्याकरणस्य प्रदीपनविशेषो दत्तवित्ता वातिके दर्शना—“रक्षोहायमन्वस्यवेदेहा प्रयोक्तामिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना रक्षो कृताणि” इति ऋग्वेदविद्याभाष्योपोदगाध्यायमायणाचार्यवचनन “अय शब्दानुशासनम्, रक्षोहागमन्वस्यवेदेहा प्रयोजनम्” इत्यादि वा च्यानि वाचिककारणैव, वाचयान्तराणि भाष्यकारस्य मन्तानि ददन्ति, मन्त, तथा सति “सिद्धे शब्दार्थसंयन्त्रे” इति प्रथमवाचिकरूपसिद्ध शब्दस्य महात्त्वोपाधिसादनप्रसङ्गं “माहात्मिक भावनायो मत्त शारी चय महात्त्वसिद्धशब्दसादन प्रयुक्तं” इति भाष्योक्त्या “निर्दिष्ट शब्दसादिन” इत्यस्यानुपपत्ते । “अय शब्दानुशासनमिति” प्रथम वाच्यत्वात्प्राथम्ये महात्त्ववत्त्वयनेन भाष्यकृते- नूतनापदेश । तत्र “प्रयोजनविशेषो परत्तया वातिके दर्शितः” इत्येता-मन्वस्य प्रथिनयातानुशासननेन सर्वसाधयत्वाच्च । तथा च तत्कन प्राक्तनप्रयो माष्यवासरवैरिति निर्णयं ॥ ननु महात्त्वान्तात्पर्याने कव शब्दा धमन्वत्त्वयत्तमन्वस्यशब्दसाधयत्वेनित्यय आह—एवमिति । शब्दसं- यन्त्रो शाब्दशास्त्रे पाणिनिनिष्पासनायमिदयेत्या—किमर्त्तैति । शब्दार्थसंयन्त्रा कार्य निरासवं मत्तात्तु-किं चेति । साधय-कैदगा तस्यं । समाहारइन्द्राद्—समाहारइन्द्रनिष्पन्नात् (शब्दार्थसं- यन्त्रमातु) । प्रयाणाम्—शब्दार्थसंयन्त्राणाम् । सा—म्येति । पदवाच्यरूपा—पदवच्यरूपैव । एवञ्च मित्तकन वात् । एतेन- वर्त्तव्यत्ववृत्त । तद्वार—एवमित्तुमात । एतच्च—वत्तार । व्यक्तिकरनोत्तये निरासवं । प्राक्—गौरव्य शब्दवाच्यानुशासनम् । उत्तरपद्वेति—कार्यं व्यक्तिकारणी उपलब्धम् ॥ इति माहाभाष्ये उदगादिस्य उदगादिस्यमित्ति वाचिकेन तदिक तिष्ठने कार्योद्भव्यशब्दे

इत्यादि । अनुसूक्तिकादिषु तस्यापाठानुसंग्यपददृष्टि न सम्भवती
त्यभिप्रत्याह—सुलभत्वादिति । नन्वेतन्व्यक्तिपक्षगदिवेदान्तिमने ।
सिद्ध्युद्दिशैवैवाय प्रकारान्नेणाह—यद्वेति । धर्मोर्णां—शुचिनात्मानम् ।
शुचिरजटादिज्ञाने—शुक्त्यव्यस्तरत्तादिवाने (इदं रज्जुमिवा
याकारेण भ्रमे) । अविज्ञानभूतानामिति शेष । सर्वत्र—सर्वत्र ज्ञाने
द्रव्यम्—व्यक्ति । तथा च व्यक्तैरर्थस्य ब्रह्माभिनतया नित्यतेति
मात्र । तद्विहित-श-दार्थत्वम् । अनित्यत्वेति-तयोरित्यादि ।
सम्बन्धस्य—श-दार्थसम्बन्धस्य । अन्यत्र—मन्त्रग्यायम् ॥

(वार्तिकघटकसिद्धशब्दार्थनिरूपणभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सिद्धशब्दस्य क पदार्थ ? ॥

(प्रदीप) सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दशनात्पृच्छति—

अथेति ॥

(उद्घोष) भाष्ये सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इति । अत्र
पदार्थशब्दो ह्यह । सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इत्यर्थः ॥

(तत्वालोक) भाष्ये—पदार्थ—अर्थ (नित्यो-नित्यो वा) ।
अकार्यशब्देन प्रयोजनपर किन्तु वाच्यपर इति सूचनाय पद-
पदमिति परे ।

प्रदीपे—दृशानादिति—प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । वस्तुनोरित्यादि ।
सहयोद्ये इति शेष ।

उद्घोषे—ह्यह—अर्थः क्व । सिद्धशब्दसम्बन्धी—सिद्धशब्दनिर्-
विवक्षितमात्र ।

(समाधानभाष्यम्)

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ॥ कथं ज्ञायते ? ॥

यत्कृतस्यैव्यवचिन्तितेषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—सिद्धा
शौ, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकारामिति ॥

(प्रदीप) नित्येति । नित्यरक्षणस्यैव्यवचिन्तितेषु वाचकस्त
मैवाथं कदाचित्कित्यव्यवचिन्तितेषु भावेषु वर्तते ॥ कृतस्यै
चित्ति । अविच्छिन्नस्य ॥ अविच्छिन्नचित्ति । देशान्तरप्रसिद्धितेषु ॥

(उद्घोष) कृतस्येति । कृतमयोगजनलद्विचिन्तितेषु ये तेषु,
मत्सर्गिनाशेषे स्वयमनटिम्बिचर्य ॥ नन्वयोगजनस्यापि तद्वि नित्यत्वं
स्वातन्त्र्यमाह—अविच्छिन्नचित्ति । भाष्ये घानाद्यपि वाच्येन स्वातन्त्र्य
रिक्तित्वात्प्रामिप्रियेण इष्टान्तिनाम् । आकाराण्यपि स्वावधारकनित्य-
त्वमेव चाप्याभिमतम् । एव च तत्र कृतत्वात्प्रत्यवाचकस्यैव अर्थ
मिति मात्र ॥

(तत्वालोक) भाष्ये—अथ सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इति
प्रश्नस्य सिद्धशब्दस्य नित्य परार्थ इत्युत्तर विशेषविधेयत्वमात्र-
व्यामोनाशंती बोधयितुमाह—नित्येति । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द
इति केन प्रकारेण ज्ञायते इत्याद्यनेन पृच्छति—कथमिति । उत्तरयति-
वादिति—व्यवचिन्तित्यर्थः । इगन्तमाह—सप्रथेति ।

प्रदीपे—नित्यलक्षणस्य—नित्यस्वरूपस्य । वाचक इति—सिद्ध
शब्द इति शेष । अस्य नित्यवाचकत्वा योक्तव्यमित्या
पेक्ष्यत्वमिति मात्र । सिद्धशब्दस्य पर्यायेण तदाचकतामुपपादयति-
समेवेति । नित्यमेवेत्यर्थः । सिद्धशब्द इति—जायतेत्युच्यते ।

उद्घोषे—अयोग्यन—लौकिकारेण लौह सत्याय येन लौहमुद्रारोष
वाक्येन स लौहमुद्रारोषोच्यते । अयोग्येन सम्बन्धनत्वात् व्युत्पन्न
एव सिद्धीत्यत्र प्राह—उद्घोषेति । अपिना—मन्त्रग्यायसमाह ।

वैशेषिकादिमते आकाशस्य पारमार्थिकनित्यता, न चाक्षयिभोरित्य
मिर्षत्वं पार्थक्येनाह—आकारास्येति । एवञ्च—सिद्धशब्दस्य नित्य
वाचकत्वे च । योग्यादिवंशोयसीति न्यायेनाह—सत्रेति । नित्ये
इत्यर्थः । वाचकस्येति—सिद्धशब्दस्येति शेष । एतेन योग्य
कार्यवाचकस्य सिद्धशब्दस्य व्युत्पत्तः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा—सिद्ध
ओदन, सिद्ध. सूय, सिद्धा यवागुरिति । यद्यथा
कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो मह-
याम्, न पुनः कार्ये य' सिद्धशब्द इति ? ॥

(प्रदीप) ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियामिन्द्रोऽप्यर्थाऽवग-
म्यन् इत्यर्थः ॥

(तत्वालोक) भाष्ये—कार्येष्विति—अत्रानिर्देश्येति वक्तव्ये
कार्येष्वप्युक्ति कार्यवहेतुज्ञानित्युत्पादनाय । अत एव वदमति
कैव' क्रियामिन्द्र इति । अपिना नित्यत्वमाह । वर्तते—प्रयुज्यते ।
सिद्धशब्द दस्यनुच्यते । इगन्तमाह—तद्यथेति । यावता—यत् ।
सत्रेति—अत्रतत्कार्येण इत्यर्थः । अत्र इत्यादि । एतन्नित्यपर्यायवा-
चिनो—एतेषु (नित्यकार्यवाचिषु) नित्यपर्यायवाचिनः । सिद्धशब्द-
स्येति शेष । कार्ये इति—प्रयुज्यते न इति शेष । शब्द इति—नस्य
मह्यमिति शेष । इति—समाप्ती ।

(समाधानभाष्यम्)

सप्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभाषान्मन्यामहे नित्यप-
र्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥

(प्रदीप) सप्रहे तावदिति । तत्र हि 'किं कार्यं शब्दोऽय
सिद्ध' इत पक्षद्वयविचारः कृत । न च कार्यप्रतिपक्षापरिभाषायां साम-
न्यासिसिद्धशब्द इति स्थितम् । तस्मान्नतन्त्रवादिहापि तथैव
शुक्तमित्येव ॥

(तत्वालोक) भाष्ये—प्रकृत निश्चायकमाह—सप्रहे इति ।
तावदिति वाच्यत्वात्परे सिद्धशब्दस्येति शेष । कार्यप्रतिद्वन्द्वि-
भाषात्—कार्यप्रतिपक्षिभावेनोपपत्तात् । वाचिन इति—तदर्थेति
शेष । इति—इति शेषो । इहापि—प्रदत्तवाचिकेऽपि । तदेव—नित्य
पर्यायवाचिनो ग्रहणमेव ।

प्रदीपे—तत्र—महर्षे । हि—वत । इति—इति विप्रतिपक्षवाच्येन ।
पक्षद्वयेति—अद्वैतत्वत्वात्नित्ययोर्महत्त्वस्यैव । कृत—उपस्थापित ।
तत्र—नसिद्धम् वाक्ये । अर्थेति—नित्येत्यर्थः । अन्यत्वात्सम्भवादाह-
सामन्यादिति । तस्मान्नतन्त्रत्वात्—महर्षेऽपि शशाङ्कपटकात्वात् ।
साहचर्यञ्च शब्दात्प्राप्तत्वात्तन्त्रेणैव भावः । तथैव—नित्यवाचितिसिद्ध
शब्दस्य अग्रहणमेव ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा—
अम्बुचो वायुमञ्च इति—अप एव भक्षयति, वायुमेव
भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव, न
साध्य इति ॥

(प्रदीप) अथवेति । एवञ्च—प्रयोगे द्विपदमवधारण, पोटक-
त्वेनैव शब्दस्वरूपेणमाह । कृतं तु—स्येनकमन्त्रेण स्यात्सामान्यतया
गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्वे एवापे मशय तोल्यम्भस्युद्धि

सामर्थ्यात्रियममवगमयत्प एव मश्रयन्तीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकं रादयनरमावातिरिच्छद्वाभेदोपादानान्नियमोऽवगम्यते सिद्ध एवेति । कायाणां तु पदानां प्रागभक्त्यप्रवृत्तिसामान्योरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव ॥

(उद्घोत) अन्वयान्तरान्तेष्वने पि निवाप्रवमाह—भाष्ये अथवेति । एतेन तत्समानता तत्रादयश्चैकपर्यवाशेऽपि तत्र स्यादित्यपारम्परम् ॥ ननु एकपदानोक्तत्वात् भाष्य इत्यस्य पदद्वयत्वकस्योदाहरणवममङ्गलमत्र आह—एवमवदति । भाष्ये अप एवेति गम्यते इति । काये ॥ समासेऽपि सामर्थ्यात् तदतिरिक्तमवगणनायो गम्यत इत्यर्थः ॥ नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति—इहापीति । कार्यवाचिन एव प्रहणाभावे मूलमाह—कार्याणामिति । प्रागप्रवृत्तत्वात्स्वरिणि पाठ ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—एकपदानिति—एक पद वैभक्तिमुत्पत्तिः । उदाहरणमाह—तत्रथेति । इति इत्यनेन । इतीति—अवधारणमिति शेषः । एवमवदति—न साध्य इतीति—भाष्ये इत्यनुपपत्त्ये ।

प्रधाने—सति—पदमित्यनुमात्रेणाह—एवेति । अमङ्गल एवेत्यादावित्यादि । द्योतकत्वेन—अवधारणयोरुक्तत्वेन । यदा स्विति—अमङ्गल इत्यादाविति शेषः । द्योतकम्—एवमवदति । सामर्थ्यात्—अमङ्गल इत्याद्युपादानसामर्थ्यात् । अवधारणम्—अप एव मश्रयति (न तदतिरिक्तम्) इत्यादिरूपम् । तम्—अवधारणम् । समासे प्रदर्शयति—दर्शयति—तत्रेति । नियमाकारमेवाह—अप एवेति । राशयन्तरामावाह—कल्पान्तरासम्भवात् । नियममेवाह—सिद्ध एवेतीति । अपिना अयतामावातिरसिद्धता । सिद्धता—सिद्धता—इति—इति हेतोः । ते—कार्यपदार्थाः ।

उद्घोते—अन्वयेति—समर्थरूपेत्यादि । नियामकम्—सिद्धाद्यन्वयैव प्रहणमिति नियमबोधकम् । एतेन—अमङ्गलत्वानुसारेण । सति—अर्थबोधार्थं । अपिना नित्यवाचकसिद्धाद्यन्वयस्य समर्थः । तत्र—भाष्येन । यदा परमित्यनुमात्रेणाह—पदद्वयेति । अप एवेति साधने इति—अप एवेत्यपि इत्यर्थे इत्यन्वयमिति । काये—एते मङ्गलवन्तित्यर्थः । समासे—अमङ्गल इत्यादीः । सति—अवधारणार्थः । नियमेति—निर्देशैव प्रागप्रवृत्तमिति नियमैव । प्रागप्रवृत्तसामान्योरिति वाचिकपाठो न सुक्तोऽन्यथापत्तिरित्याशयेनाह—प्रामिति ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य—अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । सयथा—देवदत्तो दत्त, सत्यभामा भामेति ।

(प्रदीप) अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तश्चेत् सत्त्वात्वेन विनियुक्ते एकदेशे प्रयुज्यते । न ह्यनौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्मकं मात्रं सत्त्वात्पदं वाच्यं तत्र प्रयुज्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वात्तमवाहनात्प्रत्ययैव वाच्यत्वात् । एव तद्वन्निष्पादित्योऽववत्सत्त्वात् सत्त्वात् विनियोगार्थे विनियुक्तम् । लोपस्तु कर्तान्तं सापुत्रं मा मूर्त्त्यन्तरात्प्राये । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नतादिदोषसिद्धादिसंज्ञाया प्रवर्तमान्यति—अत्यन्तसिद्ध इति ॥

(उद्घोत) अथवेति । एवमवदति—उपमादादानान्तरव्यवस्थसिद्धतामिति भावः ॥ प्रतीयमानस्येति । एतद्व्युत्पत्त्यै कथं पदमित्यने । पूर्वं सतीति । एवमेव एतद्वत् कल्पपदार्था इत्यादिप्रयोगः । अथवा परंपदार्थापि प्रतीयं स्यात् ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तर

पदयोर्लोप इति लोपविधायकं तदि किमर्थं न आह—लोपसिद्धिः । कर्णानाम् देहादीनाम् । तत्रापि कचित्पूर्वदर्शयैव पचिदुत्तरदर्शयैव पचिदुत्तरयोरेति लोपव्यवहारेण निर्णयम् । एव न न शक्यतामिति तत्र एव निर्णय इति तत्रम् ॥ निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालस्यो निष्पन्नत्वम् ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—नन्वेव अकारादिषु चिरकालावस्थापित्वाशयेन नित्यसिद्धाद्यन्वयप्रयोगसम्भवेऽपि वात्स्यसिद्धत्वाभावात् । "उपमा निष्पादाकारमिति यादिरिद्धा तौ नोपपद्येते यत्र आह—अथ वेति । "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति वार्तिके नेति शेषः । अत्र पदार्थमाह—अत्यन्तेति । इत्यान्तमाह—तत्रथेति ।

प्रदीपे—ननु यत्प देवदत्तश्चेत् नाम, न तु दत्तादिशब्दः, तस्य शेषनाय कथं दत्तादिशब्दं प्रयुज्यते इत्यादयेन व्युत्पत्ति—कथमिति । संज्ञात्वेन—सिद्धाचक्रत्वेन । विनियुक्ते—सद्भवेति । एकदेशे—एतादिसिद्धः । हि—यतः असी—एकदेशः । एकदेशात्—दत्तादिशब्दात् । एकसम्भविशानमपरसम्भविन इत्याद्येति न्यायेनेति शेषः । समुदायस्य—देवदत्तस्य इत्यस्य । वाचकत्वम्—सिद्धाचक्रत्वम् । प्रतीयमानस्य—स्मर्यमानस्य । अत्रथेति शेषः । प्रत्यायकत्वासम्भवात्—अर्थवत्त्वकत्वासम्भवात् । उत्तरयति—एवमिति । यदि उक्तप्रवृत्त्या उपायमाणास्यैव वाचकत्वेत्यर्थः । अनुमित्यादित्यन्वय—देवदत्त इति सत्त्वात् विधानान्तरं सतिनि प्रयोक्तव्यं । अत्ययवस्वरूपा—देवदत्तश्चेत्कदे उदाहरणसिद्धाया दत्तादिशब्दात् । संज्ञा—सत्त्वावस्था । विनियोगकाले—(विनापिना) देवदत्त इति नामकरणकाले । सत्त्वात्वेन सति नोति शेषः । विनियुक्ता—विनियोजिता । अन्वयार्थवत्त्वत्वात् । एव—एवैवमप्युपेयते । लोपस्तु—लोपविधायककारिककृतः । भूदिति—अपि तु तत्र दत्तवदनामपि सापुत्रं भवति निति शेषः । इति—इति हेतोः । अन्वयव्यवहारे—वाचिककृता प्रवर्तते । इहापि—अत्रान्वयवर्तिके ऽपि । सिद्धयुति—सिद्धाद्यन्वयवत्त्वम् ।

उद्घोते—एतत्—प्रतीयमानत्वात्प्रत्ययकत्वम् । एवमेव—समुदायव्यवस्थेय एकदेशेनापि वाच्यत्वादेव । एतद्वत्—कल्पपदप्रतिपादाय प्रतीयमानस्येति च एतद्वत् कल्पपदार्थावर्थात् प्रतीयमाने इति शेषः । कल्पपदार्था—कल्पपदपदार्थाः । अन्यथा—समुदायेन वाच्यस्य एकदेशाव्यवहारे । पर्यायवाचीति—कल्पपदपदार्थावर्थात् । सत्त्वात्प्रायेकदेशयो समाधानार्थवत्त्वादेव प्रयायवाचिप्रत्ययाने प्रयायव्यवहारेन निर्वाहो भवति नित्यपेति भावः । तत्रापि—देवदत्त इत्यपि । पूर्वपदस्येति—सापुत्रत्वमिति शेषः । एवमभिमतोरपि । तत्र एव—लोकव्यवहारेऽपि ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा "न्यायान्तो विरोधप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्" इति नित्यपर्यायवाचिनो मह्यमिति व्याख्यास्याम् ॥

(प्रदीप)—आद्यान्तरात्पदार्थानां रिशंभियाह—अथवेति । नहं संदेहान्तरात्पदार्था मरति, पुन प्रत्यायनेन निश्चयोपादात् ॥

(उद्घोत)—ननु निरुक्तं स्थानान्तमुत्तरं विरतीत्यपि सामान्यं आह—न्यायात्वेति । एतद्वत्त्वादेव पदार्थवत्त्वान्नित्यत्वं सत्त्वात्प्राये विनियुक्ति आरंभनं सिद्धादेन तदेवोक्तं चमिष्ये ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—हि—यतः । इति—यत्र परिमाणप्राप्ता

रेण । वाचिन इति-सिद्धशब्दस्य प्रवृत्ते इति शेष । व्याख्यास्याम-
व्याख्यानेन व्यवस्थानविधानम् ।

प्रदीपे-न्यायात्-वृद्धव्यनहरात् । आदिना अर्थमग्नयध्वे
समूहः । स्थितम्-स्थापितम् । इत्याह-इति व्याख्यानमेव प्रकृतं
निर्णायकमिति शेषनायात् । उक्तपरिभाषार्थान्-नहीति । अल-
स्युता-अवोधकता । सामान्येनाख्यानान्तर विधेयैरुक्तान् मन
तीत्याद्येनाह-पुनरिति । उत्पादादिति-प्राप्त्यानेन विद्यया
वैपादिति शेषः ।

उदयेने-अयुक्तमिति-अज्ञानमित्यर्थः । "नृहृदयेयदि ।
दुत इतन अह-विपरीतस्थापिति । निर्मुक्तिकव्याख्यानस्थेति
शेषः । अत आह-इत्यनेन-प्राप्त्याने सपुच्छिना शेषप्रतिष्ठाम् ।
पदार्थसम्बन्धानामिति-पदानि चार्थान् स पदार्थेति इन्द्र ।
तदेव-नित्यत्वमेव । प्रवृत्ते शब्दार्थसम्बन्धानामिति शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरनेन वय्येन । किं न महता कष्टेन नित्य-
शब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसम्बद्धः स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) वय्येनेति । प्रयनव्याख्यानवेनेत्यर्थः ॥

(सत्त्वालोकः) मध्ये-किं पुनरिति-नित्यत्वैरुपात्तमित्यर्थः
प्रयोनं सङ्गममिति शेषः । अनेन-सिद्धशब्देन । वय्येनेति-मन्त्रे
ह्यनिराकरणेति च । उपादीयमानेनेति शेषः । किं चेति-कृतो
नेत्यर्थः । यद्वि तेन नित्यत्वमेव बोध्यं तर्हीवादि । सरोध बाधय
मयादुपात्तत्वे, निर्वाधनु मयामावाद्-चैरिति लोकावयवात् समारोप
नित्यशब्दस्य सम्बद्धनकनारूपेणोपाभावत्त्वात्वाह-महता कष्टेने-
ति । उचै च दनेत्यर्थः । पूवेन सिद्धशब्दात् । उपादीय
माने-उपादीयमानमात्रे । असम्बद्धे-मन्त्रेऽप्रागमात्रे । परिपालित
इति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

मङ्गलार्थम् ॥

मङ्गलिक आचार्यो महत् शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं
सिद्धशब्दमादित् । प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथमते वीरपुरपाणि च भवन्ति, आयुष्मत्पुरपाणि
चाप्येताश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) मङ्गलिक इति । आर्हिनमीधार्थनिर्दिर्मङ्गल तत्त्व
बोद्धे आचार्यो मङ्गलिकः ॥ प्रथमत् इति । "व्ययनस्य विच्छेदः ॥
वीरपुरपाणीति । शीघ्रः परैरपर्यायात् ॥ आयुष्मत्पुरपाणीति ।
शास्त्रानुगते धर्मोपचयमादावुत्तरनात् ॥ सिद्धार्था इति । अथयनमिति
वृत्तिरेव तथा मिदि ॥

(उद्घोषित) सिद्धिर्मङ्गलमिति । नस्या मद्दत्त्व च कार्ये का
रणरूपोपचारादिनि बोध्यम् ॥ तत्त्वयोननमथ्येते प्राग्नेयस्य ॥ तत्र
मङ्गलानुगमप्रयो नात्याह-माथ्ये मङ्गलादीनीत्यादिना ॥ अथे
तत्रिनन्तस्य फलमाह अथ्येताश्चेत्यादिना । अनुपदिक्कम लभ्यम्
त्येत्यर्थः ॥ अथयनमिति-समाप्तिः । सिद्धिः सिद्धिनिश्चयोऽर्थः ॥
मङ्गलार्थमित्येव नेन पर वा कप्रवृत्ति संज्ञना ॥

(सत्त्वालोकः) मध्ये-मङ्गलार्थमिति-अर्थव्यशब्द प्रयोन
नायक । मङ्गलार्थमिति पाठः । तत्र चैन नित्यत्वबोधनमन्त्रह । तथा
च स्वस्वतो मङ्गलान्, अर्थेने नित्यत्वबोधनार्थं सिद्धशब्द प्रयुक्त
इति फलितार्थः । अत एव "सकृद्भावेत् शब्द सकृदेवार्थं गमय

तानि" इत्युक्तिविरोधो नाप्येते ॥ वार्येयम"श्वमुक्त्वा व्याख्यान
चाप्यमाह-मङ्गलिक इति । आचार्य-“वाचिनोति च शास्त्रान्ता
चरे स्थायय वापि । स्वयमाचरेते यन्मदानार्थेनैतेन चोचो ॥" इत्या
चार्यश्लोकलक्षितो वरहचि । द्वाश्लोघस्य-राणा वा रिकानामेन
सम्बद्धप्रथमत्त्वेन । अथवा शास्त्रोपे वा चैव-मूलात्कम् धरतस्य ।
अस्य "जादित" इत्यनेनापि सम्भवः । मङ्गलार्थ-निर्दिष्टसमाप्ति
प्रवरादिशास्त्रकमङ्गलार्थम् । आदित-प्राची । प्रयुक्ते-प्रायुक्त । वत
मानसामप्ये वर्तमानवदेति श्लोके भूते एव । कुः एव नित्यत्वं इ-
मङ्गलादीनीति । हि-यन । प्रथमत्-चित् प्र वादने । वीरपुरपा
णीति-वीरा सामप्यव गनवन पुटया आयेतरो भवन्ति वेप्य
इति युपत्ति । एवमनेपि आयुष्मत्पुरपाणि चैति-भवत्तत्त्वमु
पप्येने स्युरिति-यामदत्तप्रादकानि च मनसो न देव इति-
इत्यादः । आदना श्रुत्यानि च भवन्त्याने मन्त्रः । अनुमनेवै
इति शेषः ।

प्रदीपे-आर्हिति-आर्हिनानिर्दिष्टाना चैवम् मन्त्रार्थं मन्त्र
समाप्तिप्रवरादि) सिद्धारने स्युरिति वा न धर्मद्वारा एवैतं दम
मङ्गलन प्रविशयकावयवसद्भागा समाप्त्वाद् सान्य इति भावः ।
सद्भागेन इति-एत मन्त्र प्रयोनम वैत युपत्ति । प्रयते इन्द्र-
माह-अव्ययनस्येति । शीघ्रगते तुमाह-शीघ्रगामिति । शयु
ष्मत्त्वात् हेतुमाह-शरीरेति । शास्त्रार्थकमन्त्रेऽर्थः । सेपाय्-
ए वैपुष्यात् ।

उदयेने-तनु मङ्गलान्त्वगादृशमिदं कथमुक्तं महत्त्वमित्यन
आह-तस्या इति । तादृशसि रित्यर्थः । कार्य इति-आयुषं
श्रमि 'त्वरायुषा श्रवताम-स्थानि । तत्-मङ्गलम् । इति-इति
पुराणी तत्र-मन्त्रः । तद्विद्वन्मन्त्रस्य-मन्त्ररक्षणस्य । तदिति-
अध्ययनेत्यर्थः । इत-इत् शब्दार्थमन्त्रेण इत्येताद ॥ इत मङ्गल
(कृत्वागनक) प्रविध कायिकवाचिकनान सक्रमेणात् । तत्र
का विक-पद्मागारयमनादि । वाचिक-योपाणीतानादि । मान
निक-आशयविध्यानादि । एव महत्त्व मन्त्रम् अविशेषशुद्धाचार
विषयत्वात्तदनुमानेन ऽस्य मन्त्रस्येति मन्त्र-आचाना-उपस्थितत्वात्
विनध्यसद्भागा समाप्ति मन्त्ररक्षणम् । इतरत्वं मङ्गलस्येति सति
मङ्गलान्त्वगतम् । स्वप्रतियोगिचरनवगानुक्रमकृतिमत्तात्पर्येण
नमाप्ति प्रति रत्न विद्विन्ध्यसवसासम्भवन मङ्गल कारणादिति च
समाप्तिमन्त्रयो कार्यकारणभावः । एव विद्विन्ध्यसवसास्य स्वरूप
सम्बन्धेन । समाप्तिश्च चरनवर्ण्यस्यरूपा । इति वदन्ति । नवीनस्तु
शोयेनापि विनध्यस समाप्तैर्जननात् वा प्रतिमङ्गलत्वात्प्यसिद्ध
त्वात् विनध्यस एव मङ्गलरक्षणम् । स्वस्वत्वं वधन विद्विन्ध्यस्येति
एव न्यायपूर्वकत्वमेवैव महत्त्वकारणादिति च महत्त्वविनध्यस्यस्यो
कार्यकारणभाव इति वदन्ति । विलस्यु अरनकानुसुक्तवत् तत्त्वालोकै
रूप्यः ।

(समाधानभाष्यशेषभाष्यम्)

अयं सनु नित्यराब्दो नावश्य कूटस्थेष्विवाचालि-
पु भावेषु वर्तते ॥

किं तद्दि ? ॥

आभीक्ष्येपि वर्तते । तद्यथा नित्यप्रवृत्तितो नित्य-
प्रजलिप्त इति । यावताभीक्ष्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनै-
वार्थः स्यात्-“व्याख्यानतो विरोधप्रतिपातितं हि सदे

नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्शज्ञानेन चावयवहारकात् तस्या ध्वनि भुवादिरेव नित्यत्वमिति शब्दः ॥

(तत्रावालोका) माथे—प्रकृत्येको पूर्वोक्त्या विरोध इत्याशयेनोक्त एतत्परिणाम-मनु चेति । भवतेति शेषः । विरोधपरिहारत्वाद्—नैतदिति । नाहने (जने) अनित्यत्वमित्यर्थः । किं तदोच्यते आह—नित्येति । ननु कथं शब्देन नानित्येतीत्याशयेन वृद्धनि कथमिति । उत्तरयति—नैति । आहूतिरिति शेषः । द्रव्येति—नु (किन्तु) द्रव्यान्तरस्था एतन्मते इत्यर्थः । तथा च नष्टपदादित्येका अनित्यत्वात्पि षट्त्वादित्यानि विषयमन्यथाशब्दमित्यन्तैवेतिहेतोः स्वकिनाशेषेऽपि परिनाशोपस्था नित्यत्वमिति भावः ।

प्रदीपे—अद्वैतेन—मदना । व्यवहाराभावादिति—जगो व्यावहारिको सत्ता मन्तयेति शेषः आहूते— मोक्षादि । जने । एकाकारपरामर्शहेतुत्वात्—अथ गौरव गौरित्वायेकाकारानुगमप्रतीतिहेतुत्वात् ।

उदयेति—उपरम—उपरते यत्रोपरपूर्वपरमभावेत् । चैत्—यदि । तर्हीति शेषः । तत्काले—नाशकाले । सर्व—नानातिरिक्त सकलम् । अनित्यत्वमिति—नहि आहूति कथं नित्येति शेषः । तस्या—आहूति (जने) । भ्रवादिस्वेन—दुष्कृत्यादित्येन ।

(समाधानसाधकनित्यलक्षणभाष्यम्)

अथवा नैदमेव नित्यलक्षणम्—अथ वृद्धस्थमविद्यारयनपापोपजनविकार्यनुत्पत्त्युद्बुधकथययोगि यत्तत्रित्यमिति । तदपि नित्य यस्मिस्तत्त्व न विहन्यते ॥

किं पुनस्तत्त्वम् ? ॥

तत्रयभावस्तत्त्वम् ॥ आहूताद्यपि तत्र न विहन्यते ॥

(प्रदीप) अथवेति । अ—वत्सेऽपि एवमो लोकव्यवहाराशयाने जने—तस्य च मायने । त्रिभ्या चानित्यता, ससर्गानित्यता तथा—एतदकल्प लाक्षागुणाने शब्दरूप तदोभयेन परस्परमास । उपपानाद्यमेव शब्दपरिभासपरिणामाभावे ॥ परिणामानित्यता तथा—वददात्तत्वं इदमकारिणोभावे शीघ्रित्वसाधिविर्भावे ॥ प्रथमसाहित्यता । सर्गानि विनाश । एतन्निरूपितानि यानि कृष्ण नित्यतां प्रतिनाशयितुमुक्त भ्रवमित्यादि । तत्र भुव कृत्स्नमिति ससर्गानित्यता परित्याग, अविचालीत परित्यागमि यथा, अनपायेत्यादिना प्रवृत्तानित्यत्वं ॥

(उद्घोष) अभाववन्मन्यनरूपया अनित्यनिर्वाया आहूतेया प्रवृत्तारवत् माथे अथे उक्ततो नाशेपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह—माथे अथवेति । निरवच्छेद्य भुववदव्यव न्यारदान वृद्धत्वमिति । कालान्तरेणैविकात् । तथा पश्यते इत्यादिरूपता । अनान परित्यागमि यथा । उदात्त सत्पारम्पर्यवादुत्पत्तीत्यनेन अ समतास्यो भाविकारो निरपत्ते । अणुद्वैतत्वानेन तांयो वृद्धत्वात् । अनुपपन्नैति चतुर्थं परिणाम । अनपायेति पञ्चमोपपत्तः । एतद्वृत्तविकारदिनिति शब्दं ॥ अथवेति षष्ठो विनाश । इदं च शब्दविषय नित्यत्व साक्षात्कारमेव रूपविषयप्रदायविषय च ॥ अदमेव नित्यत्वार्थः, प्रवृत्तविकारहेतुत्वात्तदपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह—माथे तदुपैति ॥ यस्मिस्तत्त्वमिति । यस्मिन्किञ्चिदपि तदुत्पत्तयो न विहाय । इदं च ॥ प्रवृत्तव्यवहारात् नोनेत्या । तथा च तस्मिन् न तदवति । कामप्रवृत्तव्यवहारादिति भावः ॥

(तत्रावालोका) माथे—नैदमेव नित्यलक्षणमिति—अपि, अपि

तु अन्यदपि नित्यत्वमस्त्विति शेषः । इदमित्यनेन निर्देशमाह—भ्रुवमिति । ननु किमन्यत् नित्यत्वमपि यत् आह—तदुपैति । यस्मिन्निति—उत्पत्तौति शेषः । तस्य—पदादेः । भाव—नदृष्टिपरमं रूपवत्त्वादि । उपमहरति—आहूतायिति । अत्रयवन्मन्यनरूपानां स्थायि यथं । न तथायामिति शेषः । तत्रभू—तदव्यवहारादित्येव, एत संस्थानरूपा उक्तविति नित्येति शेषः ।

प्रदीपे—असंख्येवे इति—अवयवमन्यनरूपया अणुहेतुत्वादि । तथा च साहचर्यात् एतन्न (परमाणुं) असत्यत्वेऽप्येतन्न्यव । आते—नाति यत्कथंयवमन्यनरूपत्वात् । भ्रुवमित्यादिलक्षणपर्यवधिरेवमणुवदर्याय भूमिकां रचयति—त्रिविधा चानित्यतेति ॥ संज्ञानित्यनारिणामानित्यताप्रवृत्तानित्यतामेवादिमिति शेषः । अनि यतावच तत्त्व किंनोपपदादियुक्तमात्र—ससर्गैति । एकदिकस्येति—शुक्लरूपस्थापीत्यादि । लाक्षागुणधाने—कारादिरूपलाक्षागुणानुगमापत्यकोपाधिस्मिन्नाये । स्वरूपेति—नि—शुक्लरूपेत्यर्थः । परस्वपेति—उपाधिरकारादिरूपेत्यर्थः । उपपानाद्यमे—उपाधिरिति ॥ परिणामाभावा—उपाधिरकारादिरूपेतिमात्रमात्र । उपाधिरससर्गसत्तै एवोपपद्ये क्त्वात्तत्मात्रो मान्येति भावः । प्रवृत्तवैप्रेण—निराकरणेन । परिणामानित्येति—परिहृते यनुत्पन्न ये । एतमद्वैतमिति ।

उदयेति—कैवटोक्तस्य यथागुणधर्मैरेव पीनरक्त्यमापदयेनाशोऽन्यथा व्याचष्टे—अथेति । “न बध्निचुरने” त्यादिना आनिरुपाया आहूते नित्यत्वसाधनान्नरमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण—नित्यत्वज्ञानान्तरेण । अनेन—अविचालीत्यनेन । “अपायेत्यादिना प्रवृत्तानि यथा परिहृत”ति कैपटकथन न युक्त, अपपत्तेनात्रमात्रेण निरस्तित्वात्तया प्रवृत्तानित्यता निरास्तय वृत्तवैप्रेणोपायात्त्वैव एव एतात् । किन्तु यद्यने अद्वैत वदति विवरणमो अपद्योये नदवती त्वैव रूपवत्साधिविकारनिरसाय अनपायेत्यादिन पविद्यता गुणानानि शेषयितु वत्साव्वाकारकमेवाह—उपपत्तेरिति । वृद्धिलक्षण—वृद्धिरूप । विवारे निरस्त इति शेषः । एवमन्यपि । अथ चय—एतत् । प्रवृत्तवैप्रेण—पचकल्पेत्यर्थः । उदये—अनपायव्यवहारे । इदं च—उत्पत्तिविषयत्वात् । संज्ञानान्तरेण त्रिविधानित्यता वृत्तवैप्रेणैवमेव, तथा एतद्वृत्तवत्सावकारादिरनित्यत्वपरमिति भावः । एवमित्येव—इदमेव । यथा—यथा—इत्यादिरूपेत्यादि । अथमेव—उत्पत्तिविषयत्वात् । अतारपर्यपि—उत्पत्तिविषयत्वात् । वदति प्रवयवमन्यनरूपत्वात् । यस्मिन्—अवयवमन्यनरूपे यथा—पादोः । तदुत्पत्तिधर्म—वदति अतिरूपः । प्रवृत्तानित्यता—यथा प्रतिव्योषितगतोपायात् । अनेन—नोपपत्तेः । तदिति—अवयवसंस्थानरूपानोत्यर्थः । आथयेति—यथाइत्येवमर्थः ।

(नित्यानित्यपरिचाराद्यप्रवृत्तव्यवहाराध्यायभाष्यम्)

अथवा किं न एतेन—इदं नित्यमिदमनित्यमिति । चक्षित्य त पदार्थं मत्वेपि विग्रह इत्येते—सिद्धे शब्देऽर्थे सधन्ये चेति ॥

(प्रदीप) यद्यप्यमिति । इदं प्रतिमानं अन्वयेन वा वा शब्दव्यतिरिक्तता—उदात्तवदता इत्येवमन्यपि इति प्रवृत्तानित्यता दमर्थे इत्येवमर्थः ॥

(उद्घोष) यद्यप्यमिति । इदं प्रतिमानं अन्वयेन वा वा शब्दव्यतिरिक्तता—उदात्तवदता इत्येवमन्यपि इति प्रवृत्तानित्यता दमर्थे इत्येवमर्थः ॥

शास्त्रोपेति विधयः, किमु बोद्ध । न च प्रवाहनित्येति भव ॥
 एवञ्च मन्त्रुषान् विस्तरोपरि निरूपयन् ॥

(सत्त्वालोका) माथे-ननु गन्धर्व्यु पादनाय प्रश्चानानाम्ना-
 मान्ति किमपि प्रयोजन विषय विवेचये नित्वा नित्यव्यवित्तेयवयै नाशये
 नाश-अथयेति । किमिति-प्रयोजनाति नैव । म-प्रतनाकन्
 एतेनेति-विद्यतेति शेषः । एतेनेत्येतेन निरेक्षयमाह-इदमिति ।
 एष इत्येतेन निरेक्षयमाह-सिद्धे इति ।

प्रदीपे-इदमितिमाहा-वीदाने । एतेनि इव । शास्त्रार्थ-शब्द
 अथवेष वैषय । उत्र हेतुमाह-यदा यदिति । अर्थस्य व ड मन्त्रेऽ
 साधयेत्यर्थ । अत्रेति शेषः शब्द-इदमशक्तिक अर्थाकारेति-
 कथं अकारो यथा इति स्वल्पेण । इति-इति हेतुः । एवञ्चने
 शेषः । अर्थस्य-बोद्धव्य । अर्थ-भावः ।

उद्योते-पदार्थानामिति-नये स्थापयति हेतुः । याज्ञ-न
 वैश्वानरः । बौद्ध इति-पदार्थ इत्युपपत्तये । स च-बौद्धशार्ध
 एतच्च-बौद्धार्थय प्रवाहनित्यतया जित्यवत् ।

(प्रत्यावेपमाथ्यम्)

अर्थं पुनर्जायते-सिद्धः शब्दोऽर्थः सधन्ययेति । ॥

(१ प्रत्यावेपसमाधानवार्तिकं द्वितीयप्रश्नम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोकतः ॥ * ॥

(माथ्यम्)

यत्लोकैऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्जते, तैर्था
 निर्नुती यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्गं भाषा निर्नुती
 तावत्तैर्था यतनः क्रियते । तत्रथा-घटनेन कार्यं करिष्यन्
 कुम्भकारकृतं गत्वाह-कुरु घटं कार्यमेनेन करिष्या-
 मीति । न ननुद्वन्द्वान्प्रयुक्तमाथ्यो वैयकरणकुल
 गत्वाह-कुरु शब्दान्प्रयुक्त्य इति । तावत्येवार्थमुपा-
 दाय शब्दान्प्रयुज्जते ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । अन्वय-वाप्युक्तलोकप्रकार, ॥
 अथवा मिथ्येति । उच्यते व्य इति भाद्रिह्यव्यवहारपरम्परा
 सुपुणित्तुवक इति शब्देना नित्यत्वम् । एतन्वयवार्थप्रियाय
 मित्ययं जानन्त उपादानिाकुञ्जकश्चेत्युपपत्तये । नैव द्रव्य
 इव ॥ तावत्येवार्थमिति । इत्या वरु निरुत्यैवार्थं ॥

(उद्योतः) शब्दादीनां मिथ्यव्यमिति । व्याकरणविज्ञान
 ललितार्थः ॥ तावत्येविति । वैयकरणकुञ्जकश्चेत्यर्थः ॥

(सत्त्वालोका)माथे-ननुर्वथसन्तन्वयो व्याकरणानिभ्यस्तेन
 नित्यव्यवित्तेयवैरिपि व्याकरणविषयवत्तत्रे कुञ्जो निक्षीयने निनेत्याद्य
 येन पृच्छति-कथमिति । उच्यते-लोकत इति । शब्दो इति शेषः ।
 यत्-यत् । अहह मन्थ्यमुनासतेति मन्थ्यामनयत्नेन सन्त्येवाप
 नथा आशयकतया इव शब्दप्रयोगेकादे अर्थोपादानत्वावयवकया
 द्यनाय सामाना-भार्यमर्थमुपादाययेति । अर्थ इति षयै
 वेत्यर्थः । मिति-किन्त्वनादे । एषां-शब्दानाम् । निर्नुती-निर
 षीः । भव निरुपायं सतना । ये इति-अपि लिख्यति । आवा-
 पदार्थं । एतन्वयवै दत्तव्य करणम्, शब्दनिःसृष्टये नत्याकरण्यो
 गदरोनेपोपादायितुनाह-सधयेति । अनेन-तेन । सत्त्व-अस्य षयै
 कुञ्जकुम्भमनाहवयः । प्रदीपे इति-व्यावित्यादि । तावतीति-

किन्त्वनादि । समये इति शेषः । तथा च किनु वैयकरणकुञ्ज-
 नायाक समये एतेत्यर्थः ।

प्रदीपे-अन्वयवा-अप्रकारो । मिथ्ये इति-अप्यु लो-
 कप्रवहार इत्युपपत्तये । उच्यते-दत्तं च अत्रो यदहा
 इत्युपपत्तयेतिमाह-शब्द इति । उच्यते-यत्-यत् । व्यवहार-
 म्नी-एतः । अनादीति-अनादि वा इदं पुनश्च यदहा
 परम्यत, तथा वा अद्यति (उच्यतेनादि) ननुच क मय
 इति-इति हेतुः । तुल्यवैकल्यानयतक । अर्थप्रियायिनि-
 नान्दग्यवित्तिमिति । अन्यत्-कुणा-कुणा इति मिति-
 किन्त्वनादि । एते-यत्तद्व हान्यत आनोत्तरे उपादानापेनुत्ता
 बोद्धव्यतये ।

उद्योते-उत्तराया निहेन-व्यकरणानिभ्यस्तेन शब्दे
 नित्यानामुपपत्ते, कथना जल्पनव्यवहारविनाशं यत्तद्वैयव्यव
 तेन शब्दे न्यनावैवाप्यनित्यवत्तनुपपत्ते इनाद्यनेनाह-
 व्याकरणेति ।

(आपेपोसंहारमाथ्यम्)

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते ?

(१ समाधानभूतं तृतीयप्रश्नम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे

शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ * ॥

(माथ्यम्)

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनि-
 यमः क्रियते ॥

किमिदं धर्मनियम इति । ॥

धर्मात् नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो
 धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ॥

(प्रदीपः) अत्र माथ्यकारो मन्थ्यमन्त्रेयव्यवहाराणा-
 म्प्रियवत्त्वं व्यवहारविनाशम् । सिद्धे शब्दायैतव्यर्थे शास्त्रं प्रवृत्त
 निश्चैक गतयन् । कथं दानेन इति प्रते लोकतो दानेने इति द्विती-
 यम् । लोकत इत्यत्र इया लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि नान्यत् ।
 शब्दप्रयोग इति प्रयोजनेन प्रयोजनं न तु एतानामाह-
 त्तुल्यं यवतः । प्रयोजनावयवमात्रं प्रयुक्त्यर्थमुक्तम् ॥ धर्माप
 नियम इति । अतुया गदर्थं प्रतिपाद्यते । ननुमन्थानाये तु यदौ
 विषय सन्त ननुत्यं, अतुयव्यवहारव्यवहारेण इति विद्वान्नाह
 विनाशम् ॥ धर्मार्थ इति । धर्मार्था वदनेन एव धर्मप्रयोजनामिदं
 इति कथं गतये सन्तत् ॥ धर्मप्रयोजन इति । विद्वानिदं विषय
 निश्चो गतयेन धर्मोत् प्रयुक्त इत्यर्थं ॥

(उद्योतः) ननु मन्त्रवित्तं लोकत इत्याय पुनरर्थप्रयुक्ते
 इत्येतावन्त्य कथम् । वातिके वैयव्यवहारेणान्ये मन्त्रोऽह
 अथेति । अनाधिक्येति । ननुनप्रतिप्रागपेवार्थः । लोकत इत्यत्र
 च लोकप्रवहारो इत्यर्थः ॥ माथे अर्थप्रयुक्ते इति । अर्थप्रयु-
 जनेन इत्यत्र इत्यर्थः । परम्य विश्वासीनो मव इति शब्दं प्रयु यते,
 प्रती-ननुर्वथशब्दप्रयोगेनापि जानन् ॥ एव एते शब्दप्रयो-
 नात्त्वावेवं प्रवृत्तयेन प्रत्येक इत्यवैमल्यविद्यमानान्दोला गवा-
 दद एव प्रयुक्ता धर्मं ननु, न गन्तव्यत इति विदुः किन्तु इति
 तावत्तम् ॥ विधानादिति । तदर्थस्य धर्मप्रयोजनाय एते प्रयोगे

इति मात्र ॥ चतुर्थीति योगविभागो न भव्यात् । सुप्सुपेति समास इत्यप्यतिक्रमतिरित्येव श्वास्त्यान् ॥ द्वितीयस्य चतुर्थी विधेय दर्शयति—छिदादीति । प्रमत्कारादीकृतमनेनेत्यम् । तन्मते हि लिङ्गानामन्यूनपद कार्य वाच्यम् । तदेव च स्वस्तिम् पुरुषं प्रयुजान नियोग इत्युच्यते ॥ एव धर्मत्वेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मरुद्रान् प्रयोगस्तद्वत् । स चात्मानुनिवृत्तिरूपो नियम । धर्मप्रयोजन इति पद्यसमाय । एव च द्वितीये धर्मफलरूपो नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थे इति शेषः ॥ केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहरूपधर्मायायं नियम ॥ असाधुप्रयोगधर्मोत्पत्तेः ॥ धर्मायानियम इत्यनेन धर्मस्य यथादेरङ्गत्वं इत्यर्थः । नास्तु चदेदिति क्रत्वद्वाच्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् । धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति धर्मनियमादृष्टपुराधारकत्वाच्च सिद्धयति ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये—ननु शब्दस्य व्याकरणानिष्पाद्यत्वे व्याकरणशास्त्रस्य नैयम्यमात्रघटे, “अप्राप्तं शास्त्रमर्थवदिति न्यायादित्याद्यनेन पृथग्द्वि-ययुति । तर्हाति-अस्य किमितिनेनात्वय । प्यु-शब्देऽनु । प्रमाण-स्युपव्यायायकम् ॥ अथ शब्दापरा-इत्यो प्रयुक्तयो रर्थसमाह-वसास्येति शास्त्रानुपबोधकोचन्यायंमाणशब्दस्यैव धर्मननवता नापराशब्दस्येति नियमविधायकरूपा साक्षात् सार्थकत्वस्यैवोत्पत्त्येति-लोकत इति । धर्मनियम इत्यत्र क समास इत्याद्यनेन पृथग्द्वि-किमिति ।

प्रदये—अत्र—“सिद्धे शब्दार्थे” नि कार्तिके । एकवाचयताम्-लोक-नवहारान् शब्दार्थसम्बन्धे सिद्ध (नित्ये) अर्थानामन्यूनान्कृते शब्दयोगे च सिद्धे साक्ष्य धर्मनियम क्रियते इत्येकवाचयताम् । एवमव्यापितमिति-अथ एव प्रदानवाच्येऽनु क्रमात् प्रवृत्तम्, जायते कियते इति द्विभिन्नक्रियोक्तिरिति भावः । ननु किन्नाद वाचयत्वमित्यत्र आह-सिद्धे इति । कथं साक्ष्य प्रवृत्तमिति प्रदये इत्यदि । द्वितीयमिति-नायमित्यनुच्यते । एवमनेऽपि । लोकत इति-यदि लोकतो जायते तर्हि किं शासन क्रियते इति प्रदये इत्यादि । ननु अर्थानुक्तशब्दे वा न्यूनपरिचित्यत्र आह-अर्थनेति । आत्मप्रत्यायनाय-स्वरूपबोधनाय । प्रतिपाद्यते इति-वि तु न चतुर्थीनमासा विवक्षित इति शेषः । यदि एतत् समासो विधेय इत्यत्र आह-सम्बन्धेति । एवमत्र एव चतुर्थसमास एव विवक्षित इत्यत्र आह-चतुर्थीति । प्रकृतीति-प्राय इति प्रायशाम श्वासादित्यदि । इति-रति शेषः । धर्माधीनो नियम इति-उपस्थापित इति । छिदा-द्विधिव्ययेन-विधादिवाच्येन ।

उद्यते—सकृदिति—“मिदं” इत्यनेनेति शब्दः । एकवाचयताम्—उच्यते । म्युनेतेति-आधिक्यत्कउद्यतसोऽनामप्रयोगान्वापरान्तरात्प्रायेऽयम् । अमरित्तीति-उद्यतेरिति शेषः । ननु कथं शब्दप्रयोगान्वाच्ये इति आह-प्रयोगेणेति । शब्दप्रयोगेण शब्दनिर्माणा, आक्षिप्तं च शब्द एते प्रवृत्ते, तत्रैकत्वेन च “एवमव्यापितमिति-अपि प्रियते इत्यनेनात्वय । ननु यदि तदुपलक्षणं न विवक्षितं तर्हि कथं चतुर्थी-नया निर्देश इत्यत्र आह-सादर्थ्येति । एतं-ननुपलक्षणम् । नन्वेवमपि “चतुर्थी दर्शयति-हित उपलक्षणं” इति चतुर्थीति यत्रिमा नैव एव एवमत्र समास इत्यत्र आह-चतुर्थीतीति । नन्वेवमपि “इत्युच्यते” नैव एव समास इत्यत्र आह-सुप्सुपेनेति । इत्येवमपि-एतेनो वदतेसमासस्येति । एव कर्तव्येति शेषः । तृतीये-प्रायशः ।

इदम्-विधेयोपशानम् । तन्मते-प्रमात्रमते । हि-यत् । छिदि-ति-सर्गभावो यजेनेत्यादादिति । तदेव-अपूर्वनेव । प्रयुज्जान-नियोजयत् । स पूव-नियोज्य एव । तेन-मना । एव च-अर्थप्रयोजनम् । असाध्यिति-असाधुशब्देत्यर्थः । प्रयोज्य इति-नियम इत्यनुच्यते । अयम्-असाधुशब्दनिवृत्तिरूपः । नत्र हेतुमाह-असाध्यिति । शब्देति शेषः । भूत इति-न नियम इति शेषः । तत्र हेतुमाह-नास्तुमिति । वाच्येनेति-कथावप्यशब्दभावो इति शेषः । शब्द इति-सत्यम् ज्ञानं सुष्ठु प्रकृतं एतौ लोके च काम्यं भवतीति शेषः । नियमादृष्ट-नियमवशात्प्रतिनियुष्य । पुराधारक-अर्थकामादिसं ।

(१ वार्तिकचतुर्थतण्डम् ॥ ५ ॥)

॥ ❁ ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ❁ ॥ (भाष्यम्)

प्रियतद्विता दाक्षिणात्याः—“यथा लोके वेदे च” इति प्रयोक्तव्ये “यथा लौकिकवैदिके” इति प्रयुज्जते ॥ अथया युक्त एवात्र तद्वितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥

लोके तावद् “अभ्यद्यो ग्राम्यकुम्हट्”, अभ्यद्यो ग्राम्यमूर्क” इत्युच्यते । अभ्यं च नाम क्षुत्प्रतिपातार्थमुपादीयते । शर्म्यं चानेन श्वासादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते-इद् अभ्यमिदमभ्यमिति ॥ तथा—येदात्मिणु प्रवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः नियते-इयं गम्येयमगम्येति ॥

(प्रदीप) प्रियतद्विता इति । नायपशब्द किं तु वे लोके-दयोर्भावा अवयवात् लोकेऽशब्दाभ्यामनिरागु र्भवत्यने । आचारधेयभावकल्पनया तु तद्विनयवो प्रियतद्वितानिमिषः । यथा कथिदन्त्येष इति प्रुदोक्तं कि-ज्ञानस्यैवमिति समुहन्त्येनात्तम् ॥ अथवेति । नायाव्यथा-यथविभागा, किं तर्हि लोकेऽन्वयिदिकसिज्ञानस्येदायोर्भवत्पर इत्यर्थः ॥ लौकिक, स्वस्तुद्विदम् । वैदिक, शुशुनिरवद् ॥ वाच्य चानेनेति । शब्दे कर्मसामान्ये सिद्धनर्तानानुगतकुम्हे इत्यन्वयः । तत्र पदान्तरवत्प्रायशाममानमपि गन्त्व बहिर्दृष्टस्यैवत्प्रवृत्तकारेण वाच्यं इति वाच्यं उदितुकम् । यदा तु पूर्वनेव विधेयविधया तां शब्दा सुदिशि भवत्येव । यदा तु प्रतिपादस्यैव तुल्यं शब्देऽपि प्रतिपातनात् एव प्रतिहन्तु शक्यमिति भावः ॥ येदाद्विदिति । येऽप्येति लोके राग, इत्युच्यतेनियमामास्यर्थेव गद् ॥

(उद्घोषः) नन्वाहो धर्मनियम ए हो” आह भाष्ये—यथेति ॥ ननु लोकेऽशब्दोत्तिष्ठे सिद्धे इति नित्येनोपलक्षणं आह-प्रियतद्विता इति ॥ न नन्वेवमपि प्रयोगेण “यथावत्” इत्यत्र आह—नायमिति ॥ से लोकेऽप्येति । अथये “सुदपशब्दप्रयोगे दर्शनादिति भावः ॥ आधाराधेयकल्पनया प्रियति । लोकेऽशब्दात्समुदायनस्यैवोत्पत्तिरिति ॥ नाधाराधेयव्यतिरिक्तम् इति । एवमत्र इत्यादिप्रवृत्तप्रयोगो विभागाद्येनो-वदसास्येति शेषः । कृतान्तेषु । एता ए निवृत्तः । नन्वनिवृत्तकामादेरित्यर्थः ॥ अभ्यं च नामे इत्यत्र वदन्ति इति शेषः ॥ एवमपि नामानुपिकरत्वाच्च सिद्धयति इत्यत्र आह—शब्देति । तदा इत्यत्र-

प्रथमाधिकम् ।

मिति ॥ ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिप्रेतं गुणक्रियानिरूपित
 शक्तेरनभिहितत्वात् अमिहितवत्प्रकारस्य स्वादुमि णमुल्लिख्य
 बह्व्यमागत्येन कश्चन इति चेत् । प्रधानक्रियानिरूपितशक्ते
 रेवाय स्वभावो यत्त्वममानाधिकार्यगुणशक्तौ अभिहितप्रकाश इत्य-
 ममानात् । वस्तुन इदमनुभवेन स्वादुमीत्यनिरूपविषयम् ।
 वेद इति । एवं च शान्त्युत्पन्नप्रकाशो विशेषनिवेश्येनराजनो
 धारणकतया धारणयत्कञ्चिद्भ्रमदारणमनयोर्धया दोषाभावेन यथा
 च शान्त्युत्पन्नप्रकाशप्रकारमनोरथास्त्वया शान्त्यनित्यपूर्वकं
 गवादिप्रयोगेषु सत्त्वं क्लृप्तं क्लृप्तं नोच्यते नैवा मातृत्वपूर्वक-
 नात् । कर्षादिप्रकाशानामनन्तरकश्च वेदनेनैवा मातृत्वपूर्वक-
 फलकात् । यथैकनिवेश्यारण्यद्वारात्कर्मिनः प्रथमं । ननु
 नाना त्वेतेन, बह्व्यमागत्येनैवात्कर्मिनः प्रथमं । ननु

(तत्त्वोलोक) भाष्ये-मिमतद्विधा इति-प्रियात्मविधा यथा नानि
 श्युलति । वाञ्छिणात्वा इति-जन इति रयः प्रयुञ्जते इति-वर्णिक-
 कारा इति शेष । अनेन वाञ्छिणा निरर्ककठमन्त्रकारिणाञ्छि
 णात्वात्तांताय पूजनना देशानुप्राप्त इत्यन्तर्गिककैरेदिकेन
 नयो । द्विधातयै-“अभ्यासादिप्रतिषेधे” इति वाञ्छिरेदिकेन
 नयै । प्रयोजनमर्थमाद-अथेति । कृतान्तेषु-इत्यनवाक्येन ।
 यथाक्रम लौकिक इष्टान्शक्त्या-लोके इति । तावदिति-वया
 लक्षणे । ननु किं मन्त्रवचनामित्यत्र काद-अथयमिति । अनेन-
 श्रुतुञ्जते । तत्र-तन्निश्चितमापनवस्तुम् । अपरन्तरे-सथेति ।
 वेदादिषु-वेदनिश्चितमपनानागतनिश्चिते शेष । स्त्रीष्विति-पुराणा
 निश्चिते शेष । तत्र-तन्निश्चितमापनवस्तुम् ।

प्रथमे-अयम्-लोके वेदे वै यथै प्रयुजोति । लौकिकैरे-
 केचित्ति शब्द । अपशब्द इति-विशु साधुशब्द एवेति शेष ।
 ननु तर्हि कथमुक्त मियदिति इतिराजन काद-किमिति । अथ
 एवा-इत्याजनेनोपस्थात्वा एकदेशः । शक्यते इति-अत लोके
 वेदे वैशु-वैव निवदे सम्भवत्यपि, तत्रनि शेष । मिमतद्वित्यत्र
 निमित्त इति-प्रियतद्वित्यत्र निमित्त यथेति श्युलति । उक्तीत्या
 पूर्ववतानतः ममानाम् नानु-इष्टमपनमनो लोके वेदे वैवत्यिन्
 लौकिकैरेदिकेनित्यदिशु न वयेच्छ प्रयोगेयोरपि लुप्तव्यस्य लोके
 वेदे वेदे शब्दस्य प्रयोगे “अर्द्धमात्रानुपनेन पुत्रोत्पन्न मन्त्रे
 वैवाकरणा” इत्यनेन वैवाकरणप्रियतरया श्रुतिरे लक्षणे मन्त्रवत्यपि
 त विद्याम युक्तव्य लौकिकैरेदिकेनित्यत्र शब्दस्य प्रयोगे यौरवात्र
 यणे प्रिय इतिनैव निमित्त नायदिति मात् । न इष्टान्प्रकाश-
 धयेति । वानस्पत्यम्-वतरराजान् समूहो वानस्पत्यम् । समूहेति-
 समूहार्थेत्यर्थः । शब्दायामयस्मिन् इष्टान्प्रकाशनाशाह-शब्दा-
 र्थोमयत्वं इति । मवान्मन्त्र-द्वितीय इति शेष । शकैरिति-वस्तु
 यथावित्यस्माद्वाते रित्यर्थः । शकैरेद-इत्यनवाक्यपूर्वकिति शेष ।
 लिङ्गेति-लिङ्गेन मदान्ना ननुसनेन युक्ते इत्यर्थः । कृत्यमित्य-
 “शक्तिमहोदये” इति मदान्नाद प्रथमम् । पदान्तरसम्बन्धम्-एष
 दमन्वत्वात् । दत्तनदस्य “या विशेष्येन इत्यने लिङ्गमस्त्वामि-
 चम् । नात्वा एव हि कर्त्वा समानार्थे विदियते ॥” इति नियमे
 नेति शेषः । स्त्रीत्व-जातिद्वयम् । अथ विलम्बोपरिस्त्रियत्वम् इति
 रत्नम्, तथा शीघ्रोपरिस्त्रियत्वमन्त्रमिति बोध्यम् । संस्कार-
 शोरेत्मादिकम् । इति-इति धनो । पूर्वमिति-ऊपरव्यापदि
 त्यादि । विशेष्येति-ऊपरव्यत्यर्थः । प्रतिष्ठान इति-कर्मयत्तु
 व्येति । इन्द्रियनियमासात्म्य-इन्द्रियविद्याराजित्वमिति दुःख ।
 उद्वेगो-इष्टा-मातृवैरेकनिष्पाद्य एकनिष्पाद्यः । इत्येव-
 इत्यनेनैव । निवदे इति शेष । अन्त्या-लोके वेदे वै यथै । अन्य-

शब्द प्रयोगे-लौकिकैरेदिकेनित्यत्र शब्दप्रयोगे । लौकिकैरेदिकेनित्यत्र
 शब्दस्यैते शेष । अवयवे इति-वैकैरेण एते एव द प द श्या
 तित्यादि । तत्रेति-अवयवावयवयो विभागारोपे तत्र मन इत्या
 दिव्यवहारप्रयोगे को नैत्यन्वयः । प्रथमेतरेयोर्वेन इत्यस्य रूपयो
 पृथक् । उक्तियुक्तान्या तत्र प्रथममनुसृत्येति ॥ प्रधानविषया शक्त
 प्रत्ययेनमित्यर्थः । यथा गुणो तदा इत्यनुसृतिरि प्रत्ययः । इति
 हरिकारिवातुसारेण-ननु प्रथमक्रियेति । प्रान्तक्रियेत्यर्थः ।
 शक्ते-कर्मत्वशक्ते । गुणक्रियेति-वैकैरेण इत्यनक्रियेत्यर्थः ।
 एतत्त्व-
 एतमित्यत्र द्वितीयाविगमम् । गुणशक्ते-गुणक्रियानिरूपितशक्तः ।
 अभिमानादिति-या च प्रत्ये शक्यमित्यत्र इत्यनवाक्येन निमित्त
 विषयकविषयानाकान्त्वान्न च एतमित्यत्र द्वितीयावयवस्यैव निमित्त
 मत् । अभिमानवदेन तत्राह सूचनाशब्द-वस्तुन इति । इद-
 एतमित्यत्र द्वितीयविधानम् । तदिति-उक्तव्येत्यर्थः । तेषां-
 यथादेनात् । लौकिकशक्त्येते एकनिवेश्येनानुसृत्या, शान्तिरिति
 एकविधेनेरनिषेधस्य सहायत्वे सार्थं इत्यादिसामान्यमात्रात्
 मन्वाद इ-संशेनेति । वैदिकशक्त्येते दाशान्तिक वैदिकेनान्तर्गते
 पत्य सहादाह-मार्शेनेति । वचितु लौकिकशक्त्येते परमाण्वे
 अर्थम्, स्वमायं गमने अनन्तमात्र, शाब्दिक साधुशब्दयोर्पै धर्म,
 असाधुशब्दप्रयोगे अर्थम् इति इष्टानुसृत्यन्तकयो सार्थं साहा
 भावादाह-संशेनेति । वैदिकशक्त्येते परमावयवे धर्मोन्मत्ता अर्थम्
 इति तयो सार्थं मायस-भवादाह-संशेनेति । इति वदन्ति ॥

(भाष्यम्)

वेदे एतन्पि-“पयोन्नतो ब्राह्मणो यवागूनतो
 राजन्य आमिच्छान्तो वैश्यः” इत्युच्यते । अत च
 नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शान्य चानेन शालि-
 मासादीन्यपि अतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते ।

तथा-“वैत्व खादितो वा यूप र्नाद्” इत्युच्यते ।
 यूपश्च नाम पशुनान्यार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन
 यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छिद्यत्यानुच्छिद्यत्व वा पशुरु-
 बन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते ।

तथा “अग्नौ कपालान्यधिष्ठित्याभिमन्त्रयते-
 भूषाणामङ्गिरसां परमस्य तपसा तप्यन्वम्” इति । अन्त-
 रेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति ।
 तत्र च नियमः क्रियते-एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि
 भवतीति ॥

(प्रदीप) पयोन्नत इति । तन्वमिच्छित्या पय एव अन्न-
 ताति नियमो-ननु विधि, अर्थिचामात्रे कारणाभावात् ॥

(उद्धोत्त) अतयताति । अन्ववहार्येनेनोत्पद्ये इत्यर्थः ॥
 भाष्ये उच्छिद्यत्यानुच्छिद्य वेति । मन्त्रानुसृत्यैव इत्यर्थः । निष्पन्ना
 निष्पन्न वत्यर्थ इत्यन्ते ॥

(तत्त्वोलोक) भाष्ये-स्ववर्षोने निगन्तुदायो निश्चय-
 यं । पय इति-श्रुतेत्यर्थः । आमिच्छेति-अर्थानुसृत्यनुसृत्यनुसृत्य-
 दुषपरिणामपूर्वकत्वत्यर्थः । ननु किं प्रथमविधेनमित्यत्र काद-
 द्वितीयमिति । नामेति-उद्भवति यदिति शेषः । शक्यमित्य-अनेन
 अर्थार्थकथयत्यन्वयेनाभिमन्त्रस्य अन्वयेनमित्यत्र शकित्वादीना-
 त्वान्वयत्वं कथ्यनुसृत्येति, न वा साधुने साधुमित्यत्र शकित्वात्
 विशेष इति मत् । अनेन-व्याहारादिना । तत्र-अन्वयवहारात्त्यर्थः ॥

स्यैवर्था ॥ उच्यते—प्रयोगादिति । नया चाप्रयोगान्तावुच्यते माननिति मात्र ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—अनु यदि प्रयुक्तानिदमन्वाङ्मन तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता इति उच्यते, तत्र, चक्र, पञ्चैवादीनां नैन स्युः वा चान्ते इत्यादिनां किमिति—अस्यप्रयुक्त इति । अत्र वाचित्ते एव निमाद्यनेकवचनमित्याहुषेन व्याचष्टे—सन्तीति । वै इति निश्चये । दिग्दर्शनस्य कतिपयानप्रयुक्तयान्तावुच्यते—सद्यथेति । अत्रानु राधय तन्मुखादेवावगम्य उच्यते इत्यने—किञ्चित् इति । सत्यप्रयुक्ता (शब्दा इति) यत् (उच्यते) अत किमिदं उच्यते । अत्रानुस्यश्च सत्तत्ता का इतिरिति शङ्कायाम् । भाष्येनक स्वाद्यमनत्र प्रयोगादिति । युलप्रयोगादित्यर्थः । हि—यत् । वै—शब्दा ।

प्रथमे—अनु “अतदप्रयुक्त” इत्यादि “अनुनामि” इत्यन्वयस्य प्रयोगानुसंगेनोदात्तस्यैव नया इत्यन्वयेऽप्येवमन्वाङ्मन—प्रयोगेति । प्रयोगे शिष्टप्रयोगे मूल निमन्पनिदान इत्या इति स्युपचि अस्या—व्याकरणाख्याया । सकलउच्यते साक्षात्तत्त्व उच्यतेमार्ते अत्र भवाव्याप्त्यति वाचित्तेपरहितरूपनिर्वाह उच्येकचतुष्क । तथा निरन्तरित्वस्य परनिमित्तस्य वा उच्यतेमार्ते उच्यतेयव स्वायक उच्येकचतुष्क । तयो उच्येकचतुष्कस्यैव यथैवमप्रयुक्त यच्छान्ति ननुजनना । अत्र पाणिने उच्येकचतुष्कवाचोपनयन “पाणिने शिष्टप्रयुक्तानि सकलउच्यते” इत्येव उच्येकचतुष्क उच्यतेमार्तेवात्तक व्याकरणान्तरीरचि “ति एवचित्तेनैव शास्त्रेणैव पद्यायाह—स्युतेरिति । प्रामाण्यमत्र इति शेषः । अप्रयुक्तानामपि अप्रयुक्तशब्दानामपि । अतथेति शेषः । अत्रामाष्यमिति—अस्या निर्मूलकवागवापित्यादिः । अत्रथेनेति शेषः ।

उच्यते—अनेन—“सिद्ध” इति वाच्यते । साध्यावतुषु—शब्देषु । एवमेव इति । व्याकरणशास्त्रेणैव इति । तेषु—प्रयुक्त साधुषु । धर्म—धर्मननुगत । तथेति शेषः । अधर्म—अधर्मतेषुना । अतथेति इत्येव इति शेषः । इति—व्याकरणस्यैव प्रयोगेनूच्यते (शिष्टप्रयोगेतिवत्तत्त्वात्) साध्यावतुषु विनाश वा यानकत्वं । एवञ्च—व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगेनूच्यतेमार्ते । कथंवा शब्दानां शिष्टप्रयोगेतिवत्तत्त्वात् साधुषुनामार्ते च । अप्रयुक्तानाम्—अप्रयुक्तशब्दानाम् । अप्रयोगेण—प्रयोगविषयत्वामात्रेण । अनेन—व्याकरणशास्त्रेण । अत्रामाष्यमिति—व्याकरणशास्त्रेणैव । लौकिक्येव इत्यत्र एव वा व्याचष्टेनैव सिद्धे (नित्ये) अर्थानप्रयोगेन इत्येवमर्थो न च सिद्ध वैषम्याद् व्याकरणशास्त्रे धर्मनिदानकमिति वाच्यते । तत्र यदि व्याकरणशास्त्रेणैव प्रयुक्तशब्दानामन्वयाख्यायान् क्रियते तर्हि “विपरित्यक्तमप्राहावि” ति नियमप्रामार्ते व्याकरणशास्त्रस्यापूर्वविधिनेन वैषम्यसम्भवात्तत्त्व धर्मनिदानकता नोपरवेदेत्याशयेनाह—वाचिको ज्ञेयः । “शास्त्रेण धर्मनिदान” इत्यन्वयवाचिकोक्तस्य नियमस्वातन्त्र्यपत्तिरित्यर्थः । व्याकरणशास्त्रस्याप्रयुक्तशब्दानां वास्थानकत्वे “लोककाना वैदिकानाञ्चे” ति भाष्येनेतिवत्तत्त्व साधुषुव्याख्यावतुषु क तापि नोपरयेत्, अप्रयुक्तशब्दानां साहित्यादिरूपाम् उच्यतेसत्त्वात् इत्यपि बोध्यम् । साधुनामार्थेणाह—साधुशब्दनिर्वाचनार्थेणाह । उच्यते—अस्य प्रत्यावेत्तु—अत्र । असाधुषुनामाम्—अप्रयुक्तशब्दानां असाधुषु । प्रयोगविषयत्वात्तत्त्वमुच्यते ॥

(आवेषासंगतिमाध्यम्)

इदं तावद्विप्रतिषिद्धम्—यदुच्यते—“सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता” इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथा—प्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्तश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

प्रयुक्तान एव एतन् भवानाह—सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवजातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधु स्यात् ? ॥

(प्रदीप) यथा शब्दानां विनयप्रक्रियया सत्य शब्दत्वेनैव शब्दानां, वै हि सर्वदा व्यवहारात् प्रयुक्तमाना सन् सन्तानां सन्ताने शब्दाह—इत्यमिति । अत्रेदानीमिति । उदाहरणम् ॥

(उदाहरणम्) विप्रतिषिद्धस्युदाहरणम्—यथेति । एवञ्च सत्ये प्रयोगे अत्रैव सत्य, अत्रेते च सत्यनेव न स्यादिति मात्र ॥ अनु उच्यतेमार्ते सत्ये केन प्यप्रयोगात्प्रयुक्तमिति न विरोधो यो भाष्ये—प्रयुक्तान एवेति ॥ अनु नया प्रयुक्तैवेति, अत्र सोऽहं साधुनाह—कश्चेदानीमिति । सत्यनेव प्रयोगे इत्या सन्ति चा—प्रयुक्ता इत्यादाना शब्दानां प्रयोगे साधुयोग्य स्यादित्यर्थः । सत्य योग्यैव प्रयुक्तत्वात् न प्रयुक्तत्वेति विरुद्धमिति मात्र ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—अत्राह पूर्वोक्त इत्याह—इत्यमिति । वाच्यत्वात्साध्यावतुषु—तावदिति । परस्परमित्यत्र । इति—अनेन निर्देश्यमाह—यदिति । विप्रतिषिद्धस्युदाहरणम्—यदिति । इति—अत्र परस्परमिति शेषः । प्रयुक्तान इति—अत्र, तेषामपि शब्दानां स्यादिति उच्यते—सन्तीति । भवजातीयक—भवसदृशम् ।

प्रथमे—अर्थक्रियया—अनाननादि यापणेन । भाष्ये—वाच्ये । शेष—न तथा अर्थक्रियया विनासपि सत्ता शब्दे । अत्र एवमित्यत्र आह—ते इति । शब्दा इत्यर्थः । हि—यत् । सन्त—सन्त एव । भवजातीयक—निरात्मनः ।

उच्यते—एवञ्च—अर्थसत्तायां शब्दप्रयोगेणैव च । निमित्तायैव कथंवा शब्दानां—सावे इति । शब्दानामिति यादि । प्रयोगे इति, सत्यमिति च—अर्थानामिति । अत्रानुवच्यते—अनु वा उच्यतेयदित्यर्थः । अत्रानामिति शेषः । इति—अत्र हेतुः । अत्र—इत्यत्र आह । अतथेति—अर्थक्रियया इति शेषः । वै—किमिति—यदि (नहि वेत्त) किम् ? वा इतिरित्यर्थः । तत्र—अहं हेतु किमिति । शब्दानामिति यादिमात्रपर्यायानाह—स्वयमेवेति ॥

(आवेषासंगतिमाध्यम्)

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्भ्रमः । नयेतां व्याख्याविदः शास्त्रेषुनाविदधते ॥ अप्रयुक्ता इतिभ्रमः । चलोकेऽप्रयुक्ता इति ॥ यदुच्यते—कश्चेदानीमन्यो भवजातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न भ्रमोऽस्मानिरप्रयुक्ता इति ॥

किं तर्हि ? ॥

लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥

(प्रदीप) उच्यते तु शब्दानां शब्दानां प्रयुक्तत्वादिषु शब्दानां प्रयुक्तत्वात्, व्यवहारे तु न इत्यनेन इत्युच्यते ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—अन्यथा इत्यादि विरोध विरोध निराकरोति—नैतद्विप्रतिषिद्धम् । “सन्ति वै शब्दा” इत्युक्ता शब्दानां परस्परविद्वानित्यर्थः । अत्र न तस्मिन् विद्वानित्यत्र आह—सन्तीति । एते शब्दा इत्यादि । तावद्—अर्थमत्र । अत्र तन्मार्ता शब्दानां आह—यदिति । यत् इत्यर्थः । एतावन्—अत्रैव इति । शास्त्रविदो—वैदिकानां । शास्त्रेण—व्याकरणेन । अनुविदधते—ननुकथं च । अत्र इति शेषः । अप्रयुक्ता इति—अत्र एवमित्यर्थः । अत्र शब्दानां प्रयोगे साधु इत्यत्र

आह-यदिति । यत इत्यर्थः । लोके इति-अर्थबोधनायै इति शेषः । इतीति-अव इति शेषः । एव विरोध निरस्योपरान्त परिहृयुंमनुव दति-यदपीति । इतीति-उप्यधिक्यिकारणैवेति शेषः । कुत एव मित्यत्र आह-नेति । यत इत्यादि । इतीति-इम इति शेषः । मत्प्रयोगो न लोकप्रयोग इति भावः ।

प्रदीपे-उत्तरान्तु-नैतदित्युत्तरान्तु । यदपीति शेषः । शास्त्रदृष्ट्या-भ्याकरणान्तरदृष्ट्या । प्रकृतीति-उपेत्यादिप्रत्ययेति । सत्त्वा इति-उपेत्यादयः, न्यायि इति शेषः । ध्यवहारे तु-लोकव्यवहारे तु । ते इति शेषः । इत्युक्त-रत्यागयेनेषकम् ।

(आचेपभाष्यम्)

ननु च भयानप्यभ्यन्तरो लोके ॥

(सारवालोके) भाष्ये-ननुपेत्यादीनां लोकव्यवहारविषयता मद्दुष्कां न युक्ता, तथा लोकान्तर्गतमहाशब्दशुभ्रत्यक्तव्यविषयव्यवहारविषयतादित्याशयेन आचेपत्वं लोकान्तर्गतप्रयोगादिति-निवृत्तिः । निश्चयेनेत्यर्थः । च एव । भवान्-आचेपकः । अपिनाऽन्यत्तयाह । अभ्यन्तर-मन्तर्भूतः ।

(समाधानभाष्यम्)

अभ्यन्तरोऽह लोके, न त्वह लोके ॥

(प्रदीप) न त्वहं लोक इति । यथा लोको-बाँवगमाय शब्दान् प्रकृते नैव मदेतेषं प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपरत्वेका इत्यर्थः ॥

(उद्घोष) ननु लोकान्तर्गतत्वं न त्वहं लोक इति शेषो विरुद्धता आह-यथेति । मन्वशेषात् शब्दात्प्रयोगो हि नम लोक-शैनामिमन इत्यर्थः ॥

(सारवालोके) भाष्ये-उत्तरयति पूर्वपक्षी-अभ्यन्तर इति ।

प्रदीपे-अर्थावगमाय-अर्थज्ञानाय । पूर्व-१था । पृते-उपेत्यादियुक्ता । अर्थे-अर्थबोधनाय । स्वरूपपरत्वायका इति-स्वरूपं स्वरूपमात्र पदार्थ बोधयैषामिति व्युत्पत्तिः । एते मया प्रयुक्ता इति शेषः ।

उद्घोषे-विहृद्भूमिति-लोकात्प्रत्यय लोकागमा दुर्निवारत्वादि-ति शेषः । अत-अत्यन्तः । अर्थबोधाय-अर्थज्ञानाय । हि-यतः । अस्मिन् इति-मन्तोऽह न लोकः, मया स्वरूपमात्रबोधनाय प्रयुक्ता नामुपेत्यादीनामर्थज्ञानावाप्रयुक्तत्वादिति शेषः । एषा च लोचनपर एव रुद्रता विहाय वारिभाषिकताममिपदत्त लोकात्प्रत्ययत्वापि न त्वहं लोक इति बचनमुत्प्रेरेति भावः ।

(३ आचेपवाक्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ ॐ ॥ अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ॥ ॐ ॥

(भाष्यम्)

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तत्र ॥ किं फारणम् ? ॥

अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषा शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीप) अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थबोधनाय उच्यतेऽनेति चिह्नम् । न हि यथा शब्देनैवत्यागनमुत्तरयति ॥

(उद्घोष) भाष्ये अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थबोधनाय उच्यतेऽनेति । तदुच्यते-अर्थबोधनाय इति ॥

(सारवालोके) भाष्ये-“अस्त्यप्रयुक्तः” इति वार्तिकेनेत्यापि यथा आशुद्राया समानाया वार्तिकेवाह-अस्त्यप्रयुक्त इति । ननुयथो वार्तिकवरे ‘अस्त्यप्रयुक्तः’ इत्यत्र पुनरुक्तिरोपपन्न इति चेत्, विशेषमिति भावदवकनियेप्यममर्थाय तदवश वार्तिककारेण माध्यकारेण बोधितं इत्यभ्युपगमात् । न च पूर्वोक्तैर्नैव मन्वहं, तस्य दूरत्वत्वात् ॥ अर्थे उच्यतेऽनेति शब्दात्-अ इति । अर्थबोधनायैत्यर्थः । अर्थागये एषां शास्त्रोपदेशेऽपि नैपपत्वेत्यादयेनाह-सन्तीति । एषाम्-उच्यतेऽनेत्याम् । अर्थेऽपि-उच्यतेऽनेति शेषः ।

प्रदीपे-अर्थसंज्ञाव-अर्थप्रतीतिज्ञानव । शब्दप्रयोगो-उच्यते-प्रयोगानुमाने । चिह्नम्-चिह्नयते चाप्यनेनेति चिह्नम् । हेतु । कुत एवमित्याकाक्षाप्रामाण्यव्याप्तौ दुर्गमता व्यापिकत्वात्माह-नैति । हि-यतः । चाचेपेनेति-प्रयुक्तेन प्रत्यह्यादिमानामार्थे इति शेषः । उपेत्यादिशब्दा लोकाप्रयोगविषया उच्यतेऽनेति शब्दानामिति चेत् प्रयुक्तते सिद्धे न तेषामप्रयुक्ततेति भावः ।

(४ आचेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ॐ ॥ अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ ॐ ॥

(भाष्यम्)

अप्रयोगः स्वरूपव्येषा शब्दाना न्याय्यः ॥ कुतः ? ॥ प्रयोगान्यत्वाद् । यद्येषा शब्दानामर्थेऽन्याच्छब्दान्प्रयुज्यते । तद्यथा-उपेत्यस्य शब्दस्यार्थे-क यूय-मुपिता, तेरेत्यस्यार्थे-क यूय तीर्याः, चक्रेत्यस्यार्थे-क यूय कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे-क यूय पशवन्त इति ॥

(प्रदीप) इतरेष्वप्यपि शब्दानामाह-अप्रयोग इति । यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति बाधकारणतो नैषामनुमानप्रयुक्तते । यद्यप्युच्यतेऽन्येऽपि इति समानार्थो न भवति परोक्षार्थैर्नैवैवस्थानवशात्तथापि तत्त्वत्वात्तत्र पदान्तरसहित प्रयुज्यते ॥

(उद्घोष) भाष्ये-प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यते इति प्रयोग उच्यते-लोच्यो यस्यार्थेऽस्ति तत्रादित्यर्थः । सर्वान्तां पर निनात्-पूर्वनिगतप्रकारणानित्यत्वात् ॥ पदान्तरसहित इति । पदान्तर क व्युत्पत्तिः । तत्र केल्यनेन साधनवारीक्य, निश्चया भूत्वं कर्तव्य ए, व्युत्पत्त्यनेन माध्यमप्रयुक्तव्येयमाभ्युत्स्य चैतनात् वा शब्द ए, यते साधारण्यार्थकमर्थेयन निःशब्द उच्यतेऽनेत्यर्थत्वात् कर्त्तव्ये क् ॥ न इत्यनेन क्रियाविशेषको बोधो न च कर्त्तव्ये शेष इति कथं शिञ्जितयामार्थत्वमिति चेत् । विरक्तविधाना हरेव तत्रोक्ते । न चास्त्यनेन क्रियाविशेषकर्त्तव्ये एवमिति मन्त्रे मयाप्रीद्वद्भूति भूत्वादि शब्दाभ्यामप्यप्रयोगविरोधः, यतो गमनाया कर्त्तव्यकृतत्वात् सर्वमानत्वात्तद्वैरिति भाष्यम् । वर्तमानसामीप्ये तत्र एत साधारण्य । तस्मिन् प्रकृत्या योऽप्यनेन यजते इत्यादी दार्त्तवृत्तेषु कर्त्तव्यकृतं तत्त्वमिति बोधः । अत एव इत्यो मनुसंके इति यते इत्येते आह-ननु इति चिन्ताप्रधानमिति भाष्ये उच्यते ॥

(सारवालोके) भाष्ये-अप्रयोग इत्यत्र-अप्रयोग इति । शब्दव्येषा-निनात्प्रयोगोऽवधारणार्थकः । एषाम्-उच्यते-यतोऽनेना न्याय्य-उच्यते । प्रयोगान्तरादित्यत्र-यथा-यदिति । दत्तादित्यर्थः । एषाम्-उच्यतेऽनेत्याम् । अर्थे-अर्थबोधनाय । एवमनेति । प्रयुज्यते इति-चिह्नम् । नेनात्-उच्यतेऽनेति । तदुच्यते

वैषं दृष्टमित्यत्र आह—**तद्यथेति । इतीति—**श्रुजने इति शेषः ।
 प्रदीपे—इतर इति—वादिप्रतिवायव्यस्तदस्य इत्यर्थः । ऊनेत्यात्र
 यंनोतेरिति शेषः । अन्यथासिद्धतामिति—अथैन प्रकारेण (ऊने
 त्यादिशब्दातिरिक्तोपिता इत्यादिशब्दप्रयोगेण) उपपन्नमित्यर्थः ।
 तथा चोपेत्यादिशब्दानामर्थप्रयोजनप्रकारात् प्रयोगसदभावानुमान
 नोपपत्तेरिति भावः । अन्ये—उपिना इत्यादयः । तेषाम्—ऊनेत्यादि
 शब्दोपधानात् । पुराम्—ऊनेत्यादीनाम् । प्रयोगस्येति शब्दः । तथा च
 ऊनेत्यादिशब्दा लोकापयोगविषयत्वाभावात् तदर्थोपनयनप्रयोजनक
 प्रयोगविषयशब्दात्तद्व्यतिरिक्तप्रयोगिगणकभेदानुयोगित्वात्तद्व्युत्पन्नानेन
 सत्प्रतिपद्यत्त्वात्तदुक्तानामनुपपत्तिरिति भावः । कुन इत्यत्र आह—
 परोक्षतादेर्विशेष्येति । ऊनेत्यनेनापगतस्य उपिनेत्यनेनेति शेषः ।
 सत्प्रत्यादमाय—परोक्षतादि विशेषोपधानात् । सहित इति—उपिना
 इति भाव्यकृतैरिति शेषः ।

उद्योते—अन्य—ऊनेत्यादीतो वित्र (उपिना इत्यादि) ।
 बोधकतयैति शेषः । सत्त्वाद्धिति—नदर्थवत्त्वात्तद्व्यतिरिक्तं । ऊनेत्यादीना
 मित्यादि । ननु सर्वत्रैव इत्यत्रेवात्रापि “सर्वनामतरपयोरपमख्या
 ननि”ति वार्तिकेन सर्वनाम्न पूजनियमनेन अन्यप्रयोगादित्युचिन्
 मित्यत्र आह—**सर्वनाम्नामिति । पूर्वनिपातेति—**“सपर”स्त्वं कार
 र्थेत्यादिनिर्देशेनेत्यादि । तत्र—पदान्तरमहिषोपेत्यादिषुकार्णा
 मध्ये । साधनपरोक्षेण—बानाद्यधिकरणपरोक्षत्वात् । प्रतुरित्यादि ।
 बोध्यते इति शेषः । एवमनेपि । निष्ठया—उपिनादिपठकादिना ।
 मन्थयेति—ऊनेत्यादिपठके यादि । आभिमुख्यमिति—निवसिषादे
 रित्यादि । एवमनेपि । ननु वसने तत्रैव कथं कर्त्तरि कप्रत्यय
 इत्यत्र आह—**वसैरिति । शब्दार्थकर्मकैत्यत्र—**शब्दार्थकर्मकविकल्पशोड
 र्थासन्नसन्नशब्दार्थविकल्पेति सूत्रे । केचित्तु आख्यायार्थविशेष्यक
 एव शाब्दबोधो भवति, न तु तावदर्थविशेष्यक इति वदन्ति, तत्र
 सुकमित्याद्येनैव नन्वात्प्रायते इति । डिन्दने ऊनेत्यादावित्यर्थः ।
 अत्र—इदन्तउपिना इत्यादी । च—नु । इति—इति रिचनौ । कथमिति—
 यदा तदसहितत्वात्पि उपिना इत्यादेरिति शेषः । तिष्ठन्तेति—तिष्ठ
 न्तोपेत्यादावित्यर्थः । विषयताविशेष्येति—अकारणाविशेष्यतादिके या
 दि । विषयतासामान्यादेरेति भावः । सद्योक्ते—तयो समानार्थ
 लोके । तथा च तत्समानविषयकत्वं तत्समानार्थत्वं, न तु तत्समा
 नविशेष्यकार्यादिनत्वमिति भावः । बोधे इति—अभ्युपगमे सगोति
 शेषः । सत्ताया—विशेष्यभूताया । वर्तमानेति—वर्तमानतासौष्ये
 वर्तमानवदति चक्षेत्रेणेत्यादि । तत्र—वर्तमानत्वम् । आस्यते कित्यादिवो
 धकरोधः पठ भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—**सरतीति । अत यव-**
 आख्यायान् क्रमादिशब्दरूपोपेय स्वकारादेव ।

(१ सिद्धान्तसमानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्)
 यद्यप्यप्रयुक्तं अवश्य दीर्घसत्रवत्सङ्गणोनानु-
 विधेया । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकाणि वार्षसह-
 स्रिकाणि च । न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरति । केवल-
 मृषिसप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शस्त्रेषा-
 नुविदधते ॥

(प्रदीप) सत्यप्रयुक्तमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वात्तदुत्पन्न-
 कर्मस्यमित्याह—**अप्रयुक्त इति ॥ अृषिसप्रदाय इति ।** वेदा
 ध्वयनमित्यर्थः ॥

(उद्योत.) नन्वप्रयुक्तानुत्पन्ने निर्मूलत्वाच्चाकृत्याप्राप्त्या
 स्वादत् आह—**सप्रतीति ।** पाणिनेरर्थकारणप्रयत्नकारणे इत्यर्थः ।
 पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रयत्नदेवानुमान इति भावः । इदमपि
 यत्र भाष्यवार्तिककाराभ्यामवस्तुतः च नोक्तं तदभिप्रायकमनुमान
 बोध्यम् ॥ **वार्षशतिकातीति ।** वर्षशते दिवसपर । दद्याद्युत एव
 वा ॥ **आहरति ।** साम यमायादिति भावः ॥ ननु सत्राणा वहुयन
 मानकानामृषिभिर्विनाहृदिभिः सप्रदोषमानत्वाभावाद्द्विषमप्रदाय इत्य-
 युक्तमत्र आह—**वेदेति ॥ भाष्ये कृत्स्नत्वान्तरमयीयते इति शेषः ।**
 यादिकाश्च कल्पयन्तेत्यान्वाच्यते इत्यर्थः । अत्र सत्राणा कर्मत्वम् ॥

(सत्त्वालोके) भाष्ये—यद्यपीति—अनुना लोके ऊनेत्यादय
 इति शेषः । अवश्यमिति—वयापोत्यादि । ते इति शेषः । उद्योतेन-
 व्याकरणशास्त्रेण । अनुविधेया—सत्कार्या । दीर्घसत्रवदिति दृष्टा
 म्प्रयुक्तपदयति तद्यथेति । सत्सत्तिकाणि वेति—मवगिन, अनो यय
 पोति शेषः । आहरति—अनुतिष्ठति । तपतीति शेषः । शारत्रेण-
 कल्पयन्तेन । अनुविदधते—प्रनाच्यते ।

प्रदाते—सप्रतीति—लोकैरिति शेषः । अपीति—ऊनेत्यादिशब्दा-
 नामिति शेषः । पूर्वमिति—नैरिति शेषः । प्रयुक्तत्वाद्धिति—वेषा
 व्याकरणशास्त्रेणैवेति शेषः । इत्याह—इत्याशयेनाह ।

उद्योते—व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगमूलकादेव प्रामाण्यमित्याद्यं
 येनाह—**अप्रयुक्तानुत्पन्ने इति ।** सर्वथा अप्रयुक्तानां शब्दानामनु-
 त्पन्ने इत्यर्थः । व्याकरणशास्त्रेण कृते सगोति शेषः । निर्मूलत्वात्-
 निर्मूलत्वात्प्राज्ञत्वात् । शास्त्रस्य—व्याकरणशास्त्रस्य । ननु कथं द्याये
 ते पूर्वं प्रयुक्ता इतोपत आह—**पूर्वप्रयोगेति ।** निवृत्तशब्दानामि-
 त्यादि । व्याकरणप्रणयनात्—दिव्यदृष्टिमाहृषिपाणिनिर्कृतपदविषय-
 कल्पयानकारणात् । अनुमीयते—विमनसः ॥ शिल्पलोकदृष्टपूर्व-
 प्रयोगविषया तादृशपाणिनिर्दिष्टव्याकरणशास्त्रानुशिक्षणत्वात् यत्रैव
 तत्रैव यथा अताद्युद्योत इत्यनुमीयते । ननु भाष्यवार्तिककारनिर्गोना-
 प्रयुक्तकथयन्ताना पाणिनीयव्याकरणशास्त्रानुत्पन्ने कृते तस्यासा
 माय दुर्बोदेव, यद्योत्तर मुनेनां प्रामाण्यमिति नियमादित्यत्र आह—
 इदमिति । यत्रेति—अन्वये इति शेषः । उक्त—सिद्धान्तिनाम् । तथा च
 पक्षे भाष्यवार्तिककारानर्गोतामनुक्तकाल विद्वेषणीयमिति भावः ।
 “आदित्यो वा सर्वं ऋचवः, स यदेवोदित्यय वसन्तो, यदा सङ्गवोऽथ
 यंशो, यदा सप्यन्दिनेऽथ वर्षा, यदाऽपराहोऽथ शरदः, यदास
 मेत्येव हेम तश्चैरि” इति ब्राह्मणमुक्तिकाया ‘सना मासा बहो
 रात्रास्तुसा ब्राह्मणबोधिता’ इति शुद्धसमहोकेरनुमानेनाह—**द्विषस**
 इति । वैमिनिना “सहस्रसम्भरं तदाशुभमम्भवा मनुष्ये”
 इति पूर्वपक्षे “अहानि वाऽपिचपवशात्”ति सिद्धान्तवृत्तया वास्त-
 हसिकाणोत्पन्नं वर्षशब्दस्य दिवसप्रणयादा भावयत्युक्ता । प्रकृते तु
 यथापुनरपि उपपत्तुं शक्नोति मनुष्येण या शनाधिकानुप सन्मवादि-
 त्याशयेनाह—**यथाज्ञत इति ।** सत्राणा—दीर्घसत्राण्ययानात् । अपी-
 यते इति—दिना इति शेषः । चैन उद्योति विनाय यादिका इत्यादि
 भाष्यस्यायमाह—**याज्ञिकावेति ।** अत्र—प्रनाख्यते ।

(६ सिद्धान्तसमानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वे देशान्तरे ॥ * ॥

(भाष्यम्)
 सर्वे खल्वप्येते राज्ञा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ॥
 (प्रदीप) सर्वं इति । इदमत्र तावदर्थं—यस्य कल्पचिद-
 चनात्प्रयोगप्रयोगो न न्यवतिष्ठेते, अत्रितु सिद्धान्तमेव वचनात् ॥

प्रयु-यने, नयेकरिमत्रेणैव देशभेदेन विभिन्नयातु विभिन्नस-इत्य
 प्रयु-येते, कत एव सकलशब्दप्रयोगेदिशाननालोच्य कषेत्वादिशब्दा
 अग्रयुक्ता इति कथन न युक्तमित्याशयेनाह-एतस्मिन्निति । सतदी
 एवमनत्यादावित्यर्थः । प्रयोगविषये-प्रयोगदेशे । नियतविषयाः-
 नियतार्थाः । उदाहरति-तद्यथेति । शक्तिकर्मा-माल्यर्थक । पुन-
 रावति । सुराष्ट्रेष्विति-भाषितो मन्वीत्यनुपपत्तेः । एवमग्रेऽपि ।
 गामि-गच्छति । गत्यर्थे इत्यादि । प्राच्येष्विति-भाषिता भवतीति
 शेषः । उद्दीच्येष्विति-लवनायै भाषित भवतीति शेषः ।

प्रदीपे-तत्र-नवायै ।
 उद्घोषे-तत्र-उद्वेते । उद्दीच्या इति-उद्घोषे इति शेषः ।

ये चाप्येते भवतोऽग्रयुक्ता अभिमतः शब्दा एते-
 पामपि प्रयोगोद्भूयते ॥ क ? ॥ वेदे । तद्यथा-
 "समास्ये रेवतीरेषद्रूप, यद्वे रेवतीरेवत्या तमूप, यन्मे
 नरः श्रुत्य ब्रह्म चक्र, यत्रा नक्षत्रा जरसं तनुनाम्" इति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये-ननु यदि मया आक्षेपकेन सकलशब्दप्र
 योगेदिशानालोचिनुमनस्येन भूयते, तर्हि भवतिव ममाभावा आत्मान
 सकलशब्दप्रयोगेदिशालोचकमन्मयानेनोच्छ्रयात् तं प्रयुक्ता अग्रयुक्ता
 वेतीत्यन आह-ये चेति । एते-कषेत्वाद्यव । भवतः-भाषेपकस्य ।
 इत्येते इति-मया समाधायैति शेषः । उद्घोषाद्येना-भवति । उदर
 यति समाधा-वेदे इति । उदाहरति तद्यथेति ।

इति शास्त्ररचनावदत्वविकरणम् ॥

(अथ शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः-शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, आहोस्त्वित्प्रयोगे ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात-
 शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्भवति" इति श्रुति
 तत्र किं सम्यग्-ज्ञानं कामयुग् भवति सुप्रयोगात् सम्यग्ज्ञानत्वाल-
 मानमित्यर्थः, आहोस्त्वित्प्रयुक्तं कामयुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु
 सम्यग् ज्ञानादित्यर्थे इति भ्रष्टम् ॥

(उद्घोषोत्) वादिकोको धर्मनिधय इति सिद्धस्यानुभवो
 नवभास्य इत्याह-एकः शब्द इति । एव धर्मेकस्मादपूर्वं तदि-
 त्तरेत्तदर्थमिति (५० मी०) न्यायात् द्वयोः साम्येन फलसम्भवात्वा
 दिकल्पयोगिनैकस्य प्रागान्यमपरत्वात् कल्पस्य ॥ तत्र प्रथमं वा
 नियम्येतेति (५० मी० १११/१४३) न्यायाश्रयेणाह-तत्र किमिति ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं सस्कारित्वेन गम्यते ।
 पराङ्गं चात्मविज्ञानादनुपपन्नैवधार्यताम् ॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य स्वस्वकतया धर्मैरुक्तत्वात्वात् प्रयोगात्तया
 दृष्टार्थत्वात् प्रयोगस्य फलं प्रति मनिहितत्वाच्चाह-आहोस्त्विति ॥

(सत्त्वा०) भाष्ये-आहोस्त्वित्-अवया । प्रयोगे-शब्दस्य
 प्रयोगं धर्मः ।

प्रदीपे-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्त्वेन प्रकृतिप्रत्यवादिविभागानुसर्ष-
 निशुभप्रत्यया शतः । प्रकृत्यादिविभागादीनां यवच्छ कल्पनीयत्वात्
 यवच्छेदायाह-शास्त्रान्वित इति । शाखेण व्याकरणशास्त्रा
 ध्ययनमनिगणनविषयप्रकृत्यादिविभागादिनां अन्विता सम्प्रद इति
 न्यून्यति । सुप्रयुक्तः-शिक्षाप्रतिपादितशब्दप्रयोगप्रदत्वा यथास्था
 यमप्रत्यादि वर्णमन्वात्पत्त्या अर्थमनुपपन्नत्वा विद्वितो यं मन्वात्

विदोषरहित प्रयोगलक्षिण । लोके-लोके च । कामयुग्-(धर्म
 द्वारा) अभ्युदयप्रयोगक । तत्र-श्रुती । सम्यग्ज्ञात इति-शब्द
 इति शेषः । सुप्रयोगात्त्विति-तस्येति शेषः । सम्यग्ज्ञानत्वात्-
 मान-सम्यग्ज्ञानत्वभाष्यक "अयं शब्द एतेन सम्यग्ज्ञान एतेन
 सुप्रयुक्तत्वमानत्वादिनि" अनुमानम् । सुप्रयुक्त इति-शब्द इति
 शेषः । सम्यग्ज्ञानादिति-नम्यग्ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । तस्येत्यादि ।
 इति-इति विज्ञासदा ।

उद्वोते-वातिकोको-"शाखेणधर्मनिधयम्" इतिवृत्तिर्नाति-
 कोक । श्रुतिसिद्ध-एक शब्द इत्यादिश्रुतिप्रमाणान् । तस्यै-
 श्रुती । उभयो-सम्बन्धानसुप्रयोगयोः । इत्याह-इत्याशयेनाह ।
 तत्र-श्रुती । यदेति-यदा (द्वयोः) एकस्मात् अपूर्वं पुण्यं (अन्ये
 तदा) तदितरत् अपूर्वजनकमित्यमपर तदर्थं अपूर्वजनकाहं मन्वी-
 त्यर्थः । द्वयोः-सम्यग्ज्ञानसुप्रयोगयोः । फलेति-कामयुक्तादार्थत्वे
 त्वादि । तत्र-एकस्य प्रधानताया अपरत्वाद्गदायाश्च कल्पने ।
 प्रथमं वेति-मथानतवेति शेषः । नियम्येत्-भाषीयेति । सर्वैवेति-
 हि-यत्, आम (विषयक) विज्ञानात् अन्यत्र सर्वत्रैव विद्यानं
 सस्कारित्वेन सस्कारजनकत्वेन गम्यते प्रतीयेते (अत आत्मज्ञान-
 निरिक्तं ज्ञानं पराङ्गं वेयाह च (भवति) इत्यमथार्थतामित्यर्थः) ।
 ज्ञानस्य-सम्यग्ज्ञानस्य । ज्ञेयस्यैतद्यथा-शब्दाज्ञानम् । नन्वेवं वैय-
 थायानात् शब्दस्य सम्यग्ज्ञानस्यैव स्थादित्यत्र आह-प्रयोगात्सत्-
 वेति । शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तस्येति शेषः । इदार्थत्वात्-श्रोतुनि-
 बोधरूपदृष्टत्वात्त्वात् । प्रयोगस्य-सुप्रयुक्तशब्दप्रयुक्तसुप्रयोगस्य ।
 सम्यग्ज्ञानशब्दप्रयुक्तसम्यग्ज्ञानाग्रेक्ष्येति शेषः । फल-कामयुक्तदार्थ-
 यत्कल्पनम् । सतिहितत्वादि-नैनेव फलसन्त्यत्वात्त्वात्त्वा-
 दिति शेषः ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(७ ज्ञानपक्षदूपणवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ज्ञाने धर्म इति चेत्साधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

ज्ञाने धर्म इति चेत्साधार्थमिति प्राप्नोति । यो हि
 शब्दान् जानात्यपरशब्दान्प्यसौ जानाति । यथैव शब्द-
 ज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः ॥

(प्रदीपः) ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लोकेण प्रको-
 पनं स्नेहद्वयं क्व तु बायोस्तेष्वेति प्रातिमिति भावः ॥

(उद्घोषोत्) यथा श्लोकेण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविप-
 रीतत्वात् तद्विपरिजनकत्वेनाप्यशब्दानादधर्मप्रातिरित्यर्थः ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये-अत्र-शब्दज्ञाने धर्म इति शब्दप्रयोगे
 धर्म इति पक्षयोगः । धर्म इति-भवतीति शेषः । इति चेद्-इति
 (अभ्युपगम्यते) वदि । सया-उद्दि । प्राप्नोति-आपद्यते । कुत
 इत्यत्र आह-य इति । हि-यत् । व्याकरणशास्त्रान्यनेन प्रवृत्तस्य
 परिनिष्ठितपत्नीत्वादिशानाय दुपचप्यदृश्यपशब्दान्मात्रस्यकमि-
 त्याशयेनाह-अपशब्दानिति । किमनात्र-त्यत आह-यथैवेति । धर्म
 इति-अवेदिति शेषः । एवमग्रेऽपि । अर्थधर्म-अर्थमोऽपि । शब्दा-
 न धर्म इति पक्षे सुप्रयुक्त इत्यस्य सम्यग्ज्ञानादित्यर्थकतयोपपत्ति नवं
 शब्दोऽन्यमप्यह इति ज्ञानस्य शब्दान्पशब्दस्वरूपनिर्देशमन्तेप्राप्त-
 न्यायादिति भावः ।

प्रदीपे-रलोपमण-करत्स । प्रकोपन-वर्द्धकम् । स्नेहद्वय-रि-
मध्वस्य (दद्यादि) । रूच-रिन्मध्वविपरीतद्रव्य (अभितनष्टु
लादि) । चायो-रफविपरीतवाचक्य । प्रकोपनमित्यनुष-वने ।

उद्योते-उद्योति प्राप्तिमिति कैयटोक्त व्याकृते-उद्योति ।
अपसन्नदानस्तेति शेष । ज्ञानेति-उद्यदानेत्यर्थ । तद्विपरीतेति-
धर्मविपरानेत्यर्थ । तथा चापीनव्याकरणशास्त्रादेव धर्मजनकशब्ददाने
जायमाने नात्तरीयकनया अधर्मजनकापसन्नदानस्यापि जायमानत्वात्
तेन धर्मो यत्सम्पदस्य ह्यपे सम्भवत्यपि "प्रकृतानादि पदस्य दूरात्
स्पर्शनं वरति"ति न्यायेन व्याकरणशास्त्रमनुपादेयमेव स्यादिति भावः ।

(अधर्माधिक्यमाध्यम्)

अधर्मा भूयानधर्मं प्राप्नोति । भूयांसो ह्यप
शब्दा अल्पीयासः शब्दा । एकैकस्य शब्दस्य
बहवोऽपभ्रशा । तद्यथा गौरित्यस्य गावोगोष्ठी-
गीतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रशा ॥

(सर्वालोके) भाष्ये-उद्योतपेक्षया अपसन्नस्याधिक्येन
अधर्माधुना अधिमानधर्मस्यैव प्रयोग-कत्वात् मधुविषसम्बन्धान्मिमे
व्याकरणशास्त्रे देवमेव स्यादित्याद्येनाह-अधर्मेति । अध्यापकनि
दिशब्दापसन्नस्यरूपानुपपत्तेः व्याकरणशास्त्रात्प्रयत्ने इति शेषः ।
कुल इत्यत्र जाह-नूपास इति । हि-यत् । शब्दा इति-मग इति
शेषः । उद्योतपेक्षया अपसन्नस्याधिक्यमुपपादयति-एकैकस्येति ।
उदाहरति-सद्यथेति ।

॥ ❀ ॥ आचारे नियमः ॥ ❀ ॥

(८ शानपचे दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)
(भाष्यम्)

आचारे पुनर्नृपिनियम वेद्यते- "तेऽसुरा हे
लयो हेलय इति ह्यर्थन्तः परायभूयुः" इति ॥

(प्रदीप) आचारे प्रयोगे ॥ अधिर्देव ॥
(उद्योत) प्रयोग इति । एव च प्रयोगदेवायसंबन्धमोऽप्योति
पानाद्धर्म इति वेदविषयमिति भावः ॥

(सर्वालोके) भाष्ये-नियम-शब्द एव प्रयोगस्यो नापसन्न
इति नियमः वेद्यते-कोषयति । कोषक्येदस्यरूपमाह-तेऽसुरा इति ।
उद्योते-पुनश्च-उक्तोपलोचने च । पुन्युपपत्तेति शेषः ।
प्रयोगादेवाधर्मवद्धर्मोऽपि-उद्योतस्य प्रयोगादेवाधर्मः ॥ उद्योतस्य
प्रयोगादेव धर्मोऽपि । मन्त्राणि प्रयोगे इति शेषः ॥ इति-इति
हेति । ज्ञानादिति-उद्योतस्येति । इति-इति भवदचनम् ।
इति शानपचनिरावरणम् ॥

(अथ प्रयोगपचाद्रीकारमाध्यम्)
अस्तु तर्हि प्रयोगे ॥

(सर्वालोके) भाष्ये-वर्द्धकस्येति धर्म इति पक्षे उक्तत्वात्
दूष्यति प्राप्नुयति, तर्हि उद्योतप्रयोग धर्म इति पक्षे व्याख्येयत्वात्पे
नाह-अस्तु तर्हि प्रयोगे इति । धर्म इति शेषः ।

(९ प्रयोगपचे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ❀ ॥ प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ ❀ ॥
(भाष्यम्)

यदि प्रयोगे धर्मं, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ॥

(सर्वालोके) प्रयोगे इति । धर्म इति चेत्येत्यनुपपत्ते
सर्वलोकस्येति-धर्मो स्यादिति शेषः । प्रयोगे-उद्योतस्य प्रयोग
धर्म इति-उद्योतप्रयोगेन तर्होति शेषः । प्रकृतपे सन्धात्
इत्यस्य सम्पत्त्वेन साधुत्वेन साधु इत्यर्थ, साधुत्वित्त्वं इत्यस्य
च न्यकरणशास्त्रानुयादितत्त्वरूपमन्तरिकत्वं इत्यर्थमभिप्रेत्याह-
सर्वो लोक इति । उद्योतसाधुत्वानुपादेन व्याकरणशास्त्रे
कुलधर्मोऽस्तुप्रयोगे वा सर्वोऽन इत्यर्थः । उद्योतप्रयोगेनित
पुन्यवृत्ति शेषः । व्याकरणशास्त्रस्य अन्वयज्ञस्य वाऽध्ययनद्वारा
यथा कर्मद्वारा साधु व्याकरणशास्त्रसंस्कृतशब्द सम्बन्धपुत्र
स्वप्रवोक्तार सकल व्याकरणमेवैवाकरणा वा स्वनित्यर्थद्वारा
अभ्युदयेन योजयेदिति भावः ।

(आचैरभाष्यम्)

यश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोकोऽभ्युद-
येन युज्येत ?

(सर्वालोके) ननु सप्रमाणमुपादेयम् अयमात् इतिमितिद्ववच
मात् प्रमाणेनैव वरतु स्यवस्थापयतो वय "सर्वे कुशलि तन्नु सर्वे
गन्तु निरामया । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नु भवे
दि"ति निरुत्तरमीश्वर श्यामाना मुनिप्रमाणं उद्योतप्रयोगे सकल
लोकाभ्युदयप्रयोजकतामन्यथ अमन्त्रानन्दसन्तोऽमनुजस्यमाह-
इतीति, कय तन्नामने अकरो हृदये आगरसंनध इत्याद्येनाधिपति-कश्चेति ।
भवत-प्रयोग धर्म इति पक्ष दूषयत् । मत्सर-द्वेष । इदानीं
(अथ) पदार्थमाह-वदीति ।

(समाधानभाष्यम्)

न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति ।
फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्न-
फलाद्वाद्यतिरेच्य ॥

(प्रदीप) न च प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नं विना फल
त्वात् प्रयत्नवैषम्यमापत्तयेत्यर्थः ॥

(उद्योत) भाष्ये-फलाद्वाद्यतिरेच्य इति । फलरहितवत्
प्रतिबोधो न कार्य इत्यर्थः ॥ प्रयत्नवैषम्यमिति । व्याकरणशास्त्र
नविषयकप्रयत्नवैषम्यमित्यर्थः ॥

(सर्वा) अहर्मात्र निरुत्तरप्राप्त्युपेक्षा ताऽऽत्मिकां माह-
तीवमानवत्र न इत्यु चननोत्पत्त्याद्येनोत्पत्ते-नेति । स्वविद्वि-
नियमे । मत्सर इति-मम तथेति शेषः । न च वयं वयंशानुपगम्यते
उद्योतप्रयोगे धर्म इति पक्ष इत्येव आह-प्रयत्नेति । व्याकरणशास्त्रेन
विषयप्रयत्नत्वम् । उ-धर्मोऽपि । वाद अनापानव्याहृत्य इवानुप
व्याकरणशास्त्रे उद्योतप्रयोगेन धर्मद्वारा अभ्युदयमाप्त्यादाह-
व्याहृत्य । येतिरित्यादि । ननु कथमुपपद्यते तस्य सापेक्षत्वं आह-
फलवता । मधुदयस्यैतेत्यर्थः । स्वसाधुत्वात्प्रापयति । प्राप्नोति-न-वे ।
तत्त्वाने तत्त्वानित्यन्वय, तदभावे तदभावे इति व्याहृत्यात्मात्तं सर्वे
काद्रीकारमात्रो निधीयते, तथा तत्त्वाने तदभावे इत्यन्वय-नित्यत्वात्
तदभावे तत्त्वानिति स्वार्थव्याख्येयत्वात् वा स्ववत् काद्रीकारमात्र-
मात्रो तिर्भाविते । एवञ्च व्याहृत्यव्याख्यायत्तदभावेन अन्वय-
व्येतिरिक्तान्वात् अन्वयवत्त्वात्प्रापयति उपपत्तेः तस्य साधुत्वात् साधु-
त्वात् । अथ एव तस्य तत्त्वानुपपत्त्यात् विरुद्धत्वं च । (मात्राऽप्या
हृत्य) प्रयत्नस्य च एव पश्यते । उद्योतसाधुत्वात् धर्मद्वारा अभ्युदयः)
इति स्वार्थव्याख्येयत्वात्प्रापयति उद्योतस्य । धर्म इति पक्षो गन्तु
वत्त्वम् इत्याद्येन ह-नयेति ।

प्रदीपे—विनेति—अपि अनधीनव्याकरणस्य शब्दप्रयोगेण धर्मो दारोति शेष । स्वादिति—र्हि अर्थात्तन्व्याकरणस्येति शेष ।

उद्घोते—फलव्यतिरेक—प्रयत्न इत्यादि । तथा च फलवद्वृत्ति-योऽस्मात्प्रतिभोगिनायाः प्रयत्ने समुपपादव पक्षो नास्तीत्यर्थ इति भाव ।

(समाधानसाधकमाध्यम्)

ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते, ए एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ॥

(उद्योतः) साधीय इति । क्रियाविशेषणम् । द्वाप्तसंस्कार वता प्रभूतशब्दप्रयोगव्यवहारपूर्वद्वारा बहुतराम्युदयफलत्वमित्यर्थ ॥

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—ननु शब्द प्रयोगे धर्म इति पक्षेऽपि व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नस्य बहुतराम्युदयेनान्वयव्यतिरेकमन्वयान् तस्य तत्साधकताया उपपत्त्या साध्यकता सम्भवत्येवेत्याशयेनाह— ननु चेति ।

उद्घोते—साधीय इति—प्रथम साधीय इति । क्रियेति—प्रयोक्ष्यन्ते इतीत्यादि । द्वितीय साधीय इत्यभ्युदयविशेषणमिति भाव । शास्त्रसंस्कारवर्ता—यत्नपूर्वकाध्ययनाद्यसम्पाकरणशास्त्रज्ञानजनितसंस्कारवर्ता । बहुतरास्ति—बहुतराम्युदय फलं येषामिति व्युत्पत्ति ।

(समाधानसाधकमाध्यम्)

व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चः प्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥

(प्रदीपः) व्यतिरेक इति परिहास ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तत्र फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेक वत् फलव्यतिरेकोऽपि स्वादिति तस्य व्याकरणाध्ययन-व्यतिरेक स्वादिति भाव ॥

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—ननु व्याकरणाशास्त्राध्ययनविषयक प्रयत्नस्य बहुतराम्युदयसाधकताया अपि निश्चये प्रतिबन्धकी अवयवव्यतिरेकव्यतिरेकता एव हेतुस्तथाह—व्यतिरेक इति । विपरीतः (प्रयत्नस्यै बहुशब्दप्रयोगजनितबहुप्रायद्वारा बहुतराम्युदयवत्या भाव, तथा प्रयत्नास्यै तद्वद्वारा बहुतराम्युदयस्यस्य) इत्यर्थ । वै इति वाक्यालङ्कारे । कुत श्लोकांश्याम् केचिद्व्याकरणा निधि तद्व्यतिरेकताया सन्तोऽपि प्रतिभारहिततया ध्वन्यद्वाराऽस्त्युत्पन्नमनि-त्वाभावात् शब्दप्रयोगोऽनुशङ्क । भवन्ति, तथा केचिदनधीनव्याकरणा अपि यथाकथञ्चिद्वगनसाधुशब्दा सन्त शब्दप्रयोगे निपुणा भवन्तीत्याशयेन वैपरीत्यमेवोपपादयितुमाह—दृश्यन्ते इति । हि—यत् । अत्रवीणाः—कौशलरहिताः । अस्त्यशब्दप्रयोगे इत्यादि । एवमद्योऽपि । प्रवीणा इति—अत इति शेष । तत्र—अप्रयोगहेतुप्रयत्नप्रवीणाऽतत् प्रयत्नेऽपि । फलव्यतिरेकोऽपि—फलवैपरीत्यमपि ।

उद्घोते—कौशलव्यतिरेकवत्—शब्दप्रयोगनिपुणावैपरीत्यमिव । इति—एति हेतो । तस्य—अधीनव्याकरणशास्त्रवत् । व्याकरणाध्ययनम्—वाकरणस्याध्ययनविषयकप्रयत्न ।

(पद्यनिराकरणोपसंहारभाष्यम्)

एव तर्हि—नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ॥ किं तर्हि ?

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—उक्तरीत्या द्विपत्रत्वात् ननु पद्यन्यं निराकुर्वन्नुपसंहरति—एवमिति । यदि तत्र पद्यदे दोष इत्यर्थः । नापि—नैव । एवमद्योऽपि । एवेति—धर्म इति फलोति शेष । शब्दे केलसम्बन्धेन केवलशब्दप्रयुक्ते वा न धर्म इति निर्गतेऽपि पृच्छति-किन्तुर्हति । तर्हि कथमर्थ इत्यर्थ ।

(१० सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥ * ॥

(भाष्यम्)

शास्त्रपूर्वके यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदराश्वेन । वेद शब्दा अप्येवमभिवदन्ति “शोऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेव वेद” “योऽग्नि नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेव वेद” ॥

(प्रदीपः) तत्तुल्यमिति । वेद शब्दो यस्मात्स्य स वेदशब्द-स्तस्य यथा शास्त्रानुष्ठान तथा शास्त्रानामपि प्रवृत्त्यादि वेदागणान्पूर्वक प्रयोग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थ ॥ तत्र वेदाह्वारेतदधिकारणाध्ययनपूर्वकप्रयोग एव धर्म इति प्रमा-णिका । वेदः शब्द इति । शेषक इत्यर्थ । प्रमाणमित्यर्थो वा ॥ तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेव वेदेति प्रत्येन वेदतो दत्तानुष्ठानं फलयोगम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वक प्रयोग फला वेत्येक शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थ ॥

(तत्त्वालोकाः) भाष्ये—ननु सम्भवे सति सकलौरेश्य तावच्छेदकनिष्प्रयोजकता विरुपिता प्रयोगवत्ता विषयवृत्ति भवतीति सिद्धान्तः । अत एव यथा पुत्रविलोककथयत्वात् सुप्तस्यादौ सुवृत्तिप्रयोग्यतासिक्तापिप्रयोगकता पुत्रविलोककथयतिष्ठनैवोप-पद्यते, न तु पुत्रमात्रनिष्ठतया, न वा धनमात्रनिष्ठतया, न वा लोकमात्रनिष्ठतया, न वा पुत्रवित्तोत्पन्ननिष्ठतया, न वा पुत्रलोकप्रयतिष्ठतया, न वा विलोकप्रयतिष्ठतया । तथा एक शब्द इत्यादिश्रुतावपि कामपुत्रविलक्षणप्रयोग्यतासिक्तापिप्रयोगकता सम्बन्धानुत्पत्त्यात्सिक्तापिप्रयुक्तत्वयनिष्ठनैवोपपद्यते, न तु तद-भ्यतनिष्ठतया, न वा तदुभयनिष्ठतयात्प्रायेण समाधातुं ज्ञाने धर्म इति वार्तिके ज्ञानशब्देनाभिहिते सम्बन्धानुत्पत्त्यात्प्रायेण ज्ञान-शब्देनाभिवदत्त निष्ठातथाऽपिप्रयत्नस्यैव शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाशास्त्राध्ययनजनितप्रभु प्रयत्नविभागादिज्ञानपूर्वके इत्यर्थ । प्रयोगे—शब्दप्रयोगे । धर्मोदारोति शेष । अभ्युदय—फलम् । वेद-शास्त्राध्ययनजनितधर्मस्वरूपफलसाधनज्ञानपूर्वके एव कर्मानुष्ठाने फल भवतीत्याशयेनाह तदिति । व्याकरणशास्त्रमात्रबोधप्रकृतिप्रत्यय विभागादिकशब्दात्मक वस्तित्वस्यै । वेदशब्देन—एतत् प्रमाणभूत-वेदशास्त्रमात्रबोधस्वरूपसाधनफलकर्मणा । शास्त्रपूर्वकमिति-क्रियाविशेषणम् । एवमद्योऽपि । ननु धर्मोः प्रादुर्भावानुत्पत्त्यानुष्ठान-मेव सफल भवतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आह—वेदशब्दा इति । वेदाना शब्दा इति, वेदाज्यामी शब्दा इति वा व्युत्पत्ति । अपि-एव । पूर्व—यथा भया व्याख्यातं तथा । वेदशब्दानेवाह—योऽग्निष्टो-मेनेति । द्वितीय वेदेति—दत्त्यादय इति शेष ।

प्रदीपे—अर्थस्य—जनिष्टोमादिरूपकर्मणः । यथेति—स्वरूपसाध-नफलानीति शेष । अनुष्ठानमिति—सफलमिति शेष । प्रयोग इति-सफल इति शेष ।

उद्योगे-शाब्दान्तरभ्रमनिराकरणाय-व्याकरणेति । व्याकरणाज्ययननिर्गतप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञानपूर्वके इत्यर्थः । ननु व्याकरणशब्देन नवविषयव्याकरणाणां मध्ये किं व्याकरयमत्र विवक्षितमित्यत्र आह-संप्रति । नवविषयव्याकरणाणां मध्ये इत्यर्थः । एतस्य पश्चिन्नमिदं प्रकृतित्वेन विभागादिज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोगे इत्यर्थः । तस्य-नेदशब्दस्य (अनिगोमादिप्रकरणम्) । चेद्वत् इति-स्वरूपसाधनफलानोति शेषः । उक्तम्-रयुक्तम् । अस्यापि-शब्दस्यापि । साधेति-व्याकरणशाब्दज्ययननिर्गतप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । तथा च "एक शब्दः प्रयुक्त स्वर्गो लोके कामयुग्मं भवति" इति वाक्येन एतन्निर्गताः शब्दप्रयोगेण स्वकर्मोपपन्नशब्दसंस्कारत्वादेव शब्दसंज्ञात् "सम्यग्ज्ञातः" इत्यनेन तदज्ञानवादाने निमित्तकृते, तत्राशास्त्रिकत्वं शब्दानिराकरणाय "शाब्दान्वयः" इत्यनेन तत्र व्याकरणशास्त्रमन्वयताया अभिधानात् व्याकरणशाब्दाध्ययननिर्गतप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोगेण धर्मद्वारा अशुद्धयोः भवतीति फलितात् । ननु "य उ येनमि"त्वत्रापि चकारात् शाब्दानुष्ठानयोः साम्येन फलसम्बन्धो भवति, तथा तद्वृत्तान्तेन प्रकृतौऽपि शब्दज्ञानप्रयोगयोः साम्येन फलसम्बन्धो भवति चेत्, शानेनानुष्ठाने उपकारदर्शनात् तयोः शुभप्रधानभावत्वात् तद्वत् कृत्या पश्चान्तराप्रयत्नात् । नचात्मज्ञानस्यैव शब्दज्ञानस्यापि स्वात्मज्ञानेन फलसाधनता भवति चेत् वाच्यम्, सर्वत्रैव हि विद्वान् सत्कादित्वेन गन्तव्ये । पराज्ज्ञानमिति शब्दस्यैव धर्मत्वमिति न चनेन, "यदेव विचया करोति तदेव बोधवत् भवती" इति श्रुत्या सामर्थ्येन चानुष्ठानातिरिक्तज्ञानस्य पारार्थ्यत्वमात्, अन्यत्वात् शोभनात्मज्ञानस्य "एतत् शोकेनामिति"त्वादिना बोधिभावो शोकेतरापोलक्षितान्तरत्वात् इति स्वतन्त्रत्वसाधनताया उपपत्त्यापि अन्यत्र तस्या भवतावात्, सर्वत्र ज्ञानमार्गेण कार्योपपत्तौ बह्यासत्तास्यानुष्ठानस्य वैयर्थ्यात् इति भावः ।

(व्याख्यान्तरमाध्यम्)

अपर आह—तत्तुल्य वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येव यः शास्त्रपूर्वक शब्दान्तरपूर्वकं सोऽभ्युद्येन युज्यत इति ॥

(मदीय) अपर आहति । वेदशब्दो शब्दश्च वेदशब्द इति कर्माद्यत् ॥

(तत्वालोके) भाष्ये—वेदशब्दशब्देन धर्मशोभनाय लक्षणाया बहुवीर्यशोको गौरवात् तस्य वेदशब्दपरतैवेत्युपपादयितुं प्रति पादभेदात् प्रतिपादकं भेदेन स्वपदिसम्प्राह-अपर आहति । नियमपूर्वम्—आहृतमाध्यमधीतोऽर्थे "व्यादिधर्मज्ञानोभित्तप्रवर्धननिमित्तम् पूर्यम्" । फलवन्त इति तदधिकारमन्वयान्निराकरणेन फलवन् । शास्त्रपूर्वकम्—व्याकरणशाब्दाध्ययननिर्गतप्रकृतिप्रत्ययविभागादिज्ञानपूर्वकम् । शाब्दान्-अन्वयत्वात् पठनीयारिणोक्तशब्दान् । धर्मशोभनायैति शेषः । अभ्युद्येन—व्याकरणानिर्गमनियमार्तुरित्वात् इत्यर्थः ।

प्रदीप-वेदशब्दोऽभ्युद्येनपूर्वकं सम्यग्ज्ञान-वेदशब्देति ।

(प्रथमपञ्चांगुपुगममाध्यम्)

अथ या पुनरस्तु—ज्ञान एव धर्म इति ॥

(आषोपरस्मरणमाध्यम्)

ननु चोक्तमङ्गज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽपमङ्गइति ॥

(आषोपरस्मरणमाध्यम्)

नैव दोषः, शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह, नाप शब्दज्ञानेऽपमर्म् ॥ यच्च पुनरशिष्टाप्रतिपिद्धम्, नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय । तथा हि विवक्तव्यसितकण्टक्युचितानि नैव दोषाय भवन्ति, नाभ्युदयाय ॥

(उद्योत) भाष्ये प्रमाणमिति । प्राणात्मिकमित्यर्थः ॥ शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एक शब्दः सम्पद्य ज्ञात इत्यादि । हेतुवो हेतुव इत्यादि तु अपशब्दप्रयोगोऽपमर्माह, न तु शोभे इति भावः ॥ यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्त, तथाप्यैवाकारणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्मोभावेन ज्ञानेव तद्वेदः । प्रयोगस्तु तस्य क्षारमिति भावः ॥

(तत्वालोके) भाष्ये—केवलस्य शब्दज्ञानस्यापि धर्मद्वारा अभ्युदयव्यक्त्योपपत्तौ इत्याद्यनेन पक्षात्तत्वात्-अथवेति । ज्ञानपूर्व-शब्दज्ञानेति । केनैव इत्यादि । तत्र पक्षे कश्चिदर्थो धर्मात्वेन-स्तु चेति । परिहरति-नेति । तत्र पक्षे इति शेषः । एष-मपशब्दज्ञानेन अपमर्मात्प्रसक्तत्वात् । कुत्र इत्यत्र आह-शब्दप्रमाणका इति । यत्र इत्यादि । शब्द प्रमाण यैवामिति व्युत्पत्तिः । कर्मसंज्ञानुपपन्नकृत्येऽपि सत्त्विकर्माभावात् प्रत्यक्षस्य, स्वात्मिप्रमाभावात् अनुमानस्य च विषयताया अनमभाराह-यच्छब्द इति । यद्यपि शब्दोऽपि धर्मशोभने शक्तिप्रदासिद्धे, तथापि स्वर्गाकारो यदेतत्तथादिवाक्यं गृहीतं शक्तिकरत्वात् बोधवत्त्वोक्तिकमपि साधभवात्साध्यां हिद्विना बोधयति । अत्रका सर्वदा एतोऽपि धर्मादि गन्तारिमि यथावेदशास्त्रमेव साक्षात्किंचित्, अत्र च शब्दानुष्ठानेन तदोपरश्चरित्वापि प्रमाणपूर्वमिति भावः । अशिष्टांगोऽपि शब्दोऽपि शब्दोपपत्तौ फलपरायसमासेन नियमशब्द-अशिष्टाप्रतिपिद्धमिति । अविदितानिर्दिष्टमित्यर्थः । नाभ्युदयाय-नाभ्युदयाय । एवमेवेति । अविदितानिर्दिष्टव्यवहारे शब्दपरायैति शब्दोपपादयितुं इष्टान्तराह-तदर्थेति ।

उद्योते-ननु "तेऽद्यत हेतवो हेतवः" इत्यादिना अपशब्दज्ञानेऽपि धर्मसंज्ञोक्तत्वात् कश्चुपपत्तौ शब्दो नापशब्दज्ञाने धर्ममाहेति इत्यत्र आह-हेतवो हेतव इति । ज्ञाने-अपशब्दज्ञाने । तथा च "न स्फिच्छादे" इत्यादि अपशब्दप्रयोगस्यैव विषय शोभयति न तत्र शब्दज्ञानस्यैति फलितात् । ननु व्याकरणशाब्दाध्ययने शब्दानां पञ्चोपपादिसम्पदानाय दुपचम्पुपयपशब्दानां प्रयोगोऽप्युपपादिसम्पदानायैव, व्याकरणशाब्दयोः पञ्चोपपादिसम्पदानाय दुपचमित्यादिप्रयोगस्याप्युपपादिसम्पदानायैव, इत्यत्र धर्मि, इत्यत्र शब्दानां शब्दसंज्ञानुपपत्तौ अनुपपत्तौ साक्षात्त्वोपपत्तौ । अथवा हेतवो हेतव इत्यादिमुपपादोऽपि प्रत्यक्षव जनयेति भावः ॥ तत्र-एक शब्द इत्युक्तिः । तथा च एव शब्द इत्यादिशब्दभेदे शब्दानां प्रयोगयोः धर्मद्वारा अभ्युदयसंपादकताया बोधनात् "शब्दश्च शब्दज्ञानधर्ममाहे" इति कथनं न युज्यमिति भावः । सम्यगिति-एव इत्यर्थः । धर्ममिति-एवमित्यर्थः । ज्ञानमिति-एव इत्यर्थः । तद्वेद-एवमित्यर्थः । अशुद्धात्त्वमिति । प्रयोगो-अपशब्दप्रयोगः । तस्य-अपशब्दानाय ।

(समाधानान्तरमाध्यम्)

अथ चाभ्युपाय एवापराशब्दान् शब्दज्ञाने । यो शब्दशब्दानुष्ठानाति शब्दानुष्ठानस्यैव ज्ञानाति । तदेष 'ज्ञाने धर्मः' इति शब्दोऽर्थोदापन्नं भवति—'अपराशब्दान् पूर्वके शब्दज्ञाने धर्मः' इति ॥

(प्रदीप) अथवेति । अथशब्दानान्तरीयत्वत्प्रदीपान्तरेय उपक फलमपशब्दान्तरेय नास्तोत्यर्थे ॥

(उद्घोत) मन्थे अभ्युपाय एवेति । अथशब्दानान्तरीयक शब्दानन्तिनि शब्दानन्ते फलं जनन ये महकारितैवशब्दान्तरेय न प्रयत्नमेति भाव । अथशब्दान्तरेयक अपशब्दत्वेन तद्दानम् ॥ एव शब्दशान्ति इत्यपि ॥ अपशब्दत्वेन तद्दाने हि तद्विज्ञानेन शब्दान्तरेय मिति ॥ यो ह्येति भाष्यस्य एव अथशब्दान् जानति असावेव शब्दान् जानाति तत्रानममानधिकारशब्दान्तादेव धर्मोऽपि न तत्रे विपरीतफलं कल्पना युक्ति भाव ॥ तथाह—अपशब्दानान्तरीयकत्वा इति । बहुधाह । न हि बहुधाजननान्तरीयक तत्र प्राप्तयन प्रयत्नफलं भवति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अपशब्दान्ता वैरुद्वेया निनेतिवचनेन वैरुद्वेया विनियोगस्यै इतिज्ञानान्तरीयकत्वेत्येववाचिन्मन्थये वा मन्थे वागिनितिवचनेन वाचियागि विनियोग्य दर्शनात् प्रकृत्यापि शब्दान्तरेय एक शब्द इति वचनेन काम्युक्तेषु विनियोगस्यैव शब्दानान्तरीयकत्वात्प्रयत्नशब्दान्तरेयस्यैव क्वचित् साक्षाद्भिनि योग्या मासाद्भिनिव्यक्तप्रमाणस्यैविति तस्य कल्पना क्रियेतेत्यन आह—अथवेति । अभ्युपाय—महकारिकाणाम् । हि—यत् । अप्यसौ—प्रमादेव । उद्घोत—तद्देवमिति । अपशब्दान्तरेयम् । किं प्रातिमित्यन आह—अपशब्दवेति ।

प्रदीपे—अपशब्दवेति—अपशब्दान्ता नान्तरीयक यत्वेन व्युत्पत्ति । तथा च शब्दान्तरेय अपशब्दानान्तरीयकत्वात् अपशब्दान्तरेय (शब्दान्तरेय फलम्) प्रथमं फलं नास्तीत्यन्यत्र ।

उद्घोते—यथपि एक शब्दशब्दानन्तरिकसाक्षात्प्रयत्ननिमित्तम्, तथापि शब्दान्तरेय एक शब्द इति अत्राह क्वचित् विनियोगे सति अपशब्दान्तरेयस्यैव क्वचित् फले साक्षाद्भिनि योग्या साक्षाद्भिनिव्यक्त प्रमाणकल्पनाविज्ञापनस्य परम्परया शब्दान्तरेयके विनियोग्या फलं वदन्मन्थनाहत्वे विनियोजकप्रमाणकल्पनस्य युक्ता कल्पनसक्तिगति निवृत्त्यात् । आभिज्ञानान्तरेयत्वेन च तत्र विनियोजक शब्दमस्तीति तत्रैवैवमन्थनाशयैमाह—अपशब्दवेति । अथशब्दान्तरेयान्तरीयकत्वेनेत्युत्पत्ति । इति—इति हो । ज्ञानस्येति—किञ्चित्पि शेष ।

शुभकफलात्—शब्दान्तरेयप्रयत्नकफलात् । यथाकथंज्ञानान्तरेय गाभ्या शब्दान्तरेय शब्दान्तरेयप्रयत्नत्वाद्—अपशब्दत्वेनेति ।

तद्ज्ञानम्—अपशब्दान्तरेयम् । अक्षरार्थादेवाह—सूचयामि । उद्घोत पारयति—अपशब्दान्तरेयवेति । तद्ज्ञाने—अपशब्दान्तरेय । स्याति शेष । हि—यत् । तद्विज्ञानेन—अपशब्दभिन्नत्वेन । नन्वेव भाष्यविरुद्धे इत्यन आह—यो ह्येति भाष्यस्येति । यो ह्येत्यादिभाष्यत्वेत्यर्थ । अथ शब्दान्तरेयः । हेतुश्रेयं वायंकाममिप्रत्याह—य एवेति । इति—इति स्थिते । तद्ज्ञानेति—अपशब्दान्तरेयस्यैव । इति—इति हेतु । तत—शब्दान्तरेयत्वात् । अपशब्दान्तरेयत्वादि । तथाह—अपशब्दान्तरेयान्तरेयौ सौनन्तरकत्वमाह । उद्घोत—नदीति । बहुधाजननमेति—बहुधाजननस्य नास्तरेयकमिति व्युत्पत्ति । तत—यत्नं बहुधाजनन ततः । प्रथमकृत्व—बहुधाजननफलत्वात् प्रथमकृत्वम् । तदुभय समानकृत्वत्वेनेति भाव ।

(समाधानान्तरेभाष्यम्)

अथ वा कूपखानकवदेतद्भवति । तद्यथा कूप खानकः कूपं सन्त्यधपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति । सोऽप्यु संजातासु तत एव तं शुण्णमासाद्-

यति । येन च स दोषो निर्हण्यते; भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति ॥ एवमिहापि यद्यत्प्रपश उज्ञानेऽधर्मतथापि यत्त्वसौ शब्दान्तरेय धर्मत्वेन च स दोषो निर्वा-निष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवित्यपि ॥

(प्रदीप) दोष इति । उद्घोतमन्थनाशयैव स्वयन्धर्मफलं सुखममप्युत्पत्त्यर्थं भवतीत्यर्थं ।

(उद्घोतः) सुखं दुर्जनं इति न्यायेनापशब्दान्तरेय वरतेन समाप्त्येधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाप्त्यन्तामाह—अथ वा कूपेति । मृद आदा । पांसु शुष्क । यत्कर्मनान्तरीयककर्म-योगो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽसौ दोष स तत्कर्मनन्त्यन्तरेययो यथा कूपखननान्तरीयकशब्दान्तरेययो मृदे इत्यन्तरेयनाह इति समाप्त्येधर्मो उज्ञानमानस्यैव तदनुमानमिति भावः । अथोद्घोत-उद्घोतः । प्रपश विनियोग्यात् उद्घोतः । अथोद्घोत उद्घोतयो-वत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यन्त्यात्वेन तत्कल्पमन्तरेयम् । याग्यदिसावा न हिस्त्यादि तत्रवनेन उद्घोताशोऽकारणत्वेनेत्यन्यत्र विस्तर ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—कूपखानकवदिति—अत्र कूप खननीनि विद्ये कमावर्ण प्रसक्तं वायवस्य येन पुन । अनित्यत्वमात्रत्वात् कृत्य ज्ञानक इति स्वपरविग्रह । ननु "शिल्पनिष्ठुन्" इति श्रुतेण पुन वा येनेति चेत्, अत्र खननकर्तृत्वमन्तरेय विवक्षया शिल्पित्वस्यैव विवक्षयात् । कूपखननेन तु यमिति तर्जायामर्थाङ्गिति । एतत्त्वमात्रशब्दान्तरेय । उज्ञान कूपखानकत्वात्तुपरादपि—तद्यथेति । अवकीर्ण-लित । स—कूपखानक । तथापि—नादि । तत एव-कल्प्य एव । तं शुण्णम्—अत्यन्त सान्नातिकल्पितसाधनम् । कर्मण एकारेण कर्तृत्वायामभिप्रेत्याह—येनेति । सान्नातिकल्प्येति । कूप खानकत्वेति शब्दः । स—कर्मणश्चकारणम् । निर्हण्यते—निराक्रियते । योग इति—तस्यैत्यादि । दार्शनिकम् अथशब्दान्तरेयप्रयत्नपि—प्रमिति । इहापि—शब्दान्तरेयस्यैव । यथापीति—आकारणात्तदुत्पत्तिः । तथापीति—तस्यैने शेष । कर्मणि एकारेण कर्तरी तुनी दामभिप्रेत्याह सैवेति । शब्दान्तरेयनिष्ठधर्मोऽत्यर्थः । स—अपशब्दान्तरेयनिष्ठः । तस्यैत्यादि । निघानिष्यते—निराकरित्वत् । अभ्युद्घोतेति—तस्यैने शेष ।

प्र दी—उत्कृष्टेति—यथा भोतनेन उत्कृष्टवृथाहो पाकेन इत्युत्पत्त्युत्पन्नमपि प्रनु पत्रकत्वं भवति तथा शब्दान्तरेयत्वादि । स्वल्पमिति—अपशब्दान्तरेयत्वादि ।

उद्घोते—अपशब्दान्तरेयवेति—शब्दान्तरेयकृत्या दे । विपरीतेति—शब्दान्तरेयत्वादि । अधर्मेति—अपशब्दान्तरेयधर्मविरुद्धेत्वादे । समाप्त्यन्तर—समाप्त्यन्तरेयत्वात् । उद्घोतेन कर्ममभिप्रेत्याह—आर्द्धेति । मृदिति शेष । पशुपदेन फलमभिप्रेत्याह—शुष्केति । मृदिति शेषः । ननु शब्दान्तरेयान्तरेयप्रयत्नशान्तिगाम्यस्य शब्दान्तरेयधर्मोऽत्यर्थतः कर्म प्रयोगेन शान्त इत्यन आह—अधर्मेति । विपरीतत्वमात्रेण कल्प्य-यद्यत्कर्म स्वनान्तरीयकमविपरीत उक्तकर्म स्वनान्तरीयककर्म—निराकृत्य विपरीतत्वमन्तरेयकत्वात् । अथैव—नियेजन्तान्तरेयविति । उत्पत्त्युत्पत्त्याह—दोष इति । तस्येति—दुष्कर्मनन्त्येत्यर्थ । तद्भादानुमानम्—शब्दान्तरेयकायशब्दान्तरेयधर्मोऽप्यन्तरेयत्वमात्रेण शब्दान्तरेयान्तरेयकत्वमात्रेण इत्युत्पत्ति । ननु पूर्वधर्मोऽत्यर्थत्वमन्तरेयत्वात् सप्रति तदस्येत्येति-

रूपकेष्वपि आह-धर्मस्येति । विधीति-नाथेति देशः । बलनेति-
 निषेधेयादि । सत्कालेति-उत्पदानस्येत्यर्थः । नन्वेवं यथागन्तव्यं
 यदहिमात्प्रथमं-यापि यान्तिजन्यमनस्वदनेन पदपदेन आह-
 याग्यायेति । अन्वय-शास्त्रकारो ।

(द्वितीयदूषणनिरासामाध्यम्यम्)

यद्युच्यते-कथाचारे नियमः कः इति ॥

याज्ञे कर्मणि स निश्चयोऽन्यत्रानियमः । एवं हि
 श्रूयते-‘यर्थास्तर्थासौ नाम श्रुययो बभूवुः प्रत्य-
 क्षधर्मासुः परापरज्ञाः विहितेद्वितव्या अधिगत-
 याथातथ्याः ।’ ते तत्रभवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति
 प्रयोक्तव्ये यथास्तर्थाण इति प्रयुज्यते, याज्ञे पुनः
 कर्मणि तापभाष्यन्ते ॥ तै. पुनरसुरेयाज्ञे कर्मण्ययभाषि-
 तम्, ततागते पराभूता’ ॥

(मदीप) प्रत्यक्षधर्मांग इति । योगप्रत्यक्षे न च विद्वि-
 त् ॥ परापरज्ञा इति । विद्यार्थे वा कमादा ॥

(उच्यते) भाष्येऽन्यत्रानियम इति । यथे सुप्रथमयोग
 क्षमोऽप्यप्रयोगस्य इति न चैव तयो प्रय गन्धियम् । तन्विति
 क्त्वम् न सुप्रकारस्य यथे प्रयोगानियम योषि यथ दोष
 साः पितृद्वयम् कथ्येहातिव्यये एव । एतौ हेतव्यो हेतव्यो नरय-
 द्यमित् ॥ यत् । विद्वित्चेदितया तदनेन कवणनननि दिभ्यासन
 मरुत्तः । अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्त । याथा
 तथ्ये त्वं ध्यातुः । चित्तव्यय वरुषातवारुषु संघ एवन्त सुप्त
 चिर नरुत्तः तद्विगत प्रत्यक्षेन प्रायस्ये तत्पर्थः । याज्ञे पुनरिति ।
 अन्वयः । यदाभिनामपि कर्माधिकार युक्तमिति । प्रयुज्यते इति वन
 मानसमने भूत इत् । एव भाष्यभाष्यन्त इत्यपि । अत एव तथामानो
 बभूवुः इत्यर्थः ॥

(सावालोका) भाष्ये-उच्यते इति इति पक्षे उक्त द्वितीय
 दूषणनिरासुं स्मारायने-यदपि । भवति वार्तिकेति देशः ।
 परिहृयत-याज्ञे इति । तत्र मयोष्यते इत्यादि । स-उत्पद्ययोग
 निषेधक । नियम इति-न च च्छेदे इत्यस्य यदप्रत्यये पागदिनि
 द्वय । अन्वय-नन्व उरुक्त यथे । अप्युच्यतेऽपि निषेधकवाचकान्वा
 दित् ॥ अतियम इति-उत्पद्ययोगव्यवहारयोगोक्तिः । यज्ञे
 नियमो-सवागवम इति स्वधारणेनोपपादयितुमाह-एवं हीति ।
 श्रूयते-मु । श्रू । रक्षणमाह-यर्थासौ इति । याथातथ्या इति-
 इति । सै-उत्पद्योक्तः । तत्रभवन्त-युक्तम् । यत् यदा
 नितिक्रम्य यदा यदातु यदा तदनु चरित् नोऽन्वयः किमित्
 वि-उदये ॥ प्रयुज्यते-युक्तम् । अनस्ते सर्वे त्वम्-ना
 मस अपि त्वदा इति देशः । याज्ञे इति-उत्पद्योदि । भाष-
 भाष्यन्ते-न चान्यत्र इति भाष्ये । चित्तु यदागन्तव्येन एवैव
 प्रयुज्यते इति उक्तम् । सै-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । यत्
 इति । अतमानुपदेशे-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतमानु
 इति भाष्ये । सै-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । परा
 भूता-तथागताः ।

प्रथम-योगप्रत्यक्षे-अन्वय-कवने इत्यदिनिष्ठाप्रयोग
 म्या-अनेभ्यो बः इत्यादौ न्यम अद्यमेन । विद्वित्वन्त-भाष्य-
 त्वम् । यथा तयोष्यद्वित् इति भाष्ये । अतः भाष्येण द्वितीय-
 कर्त्तव्य-विद्यार्थेऽन्यत्रानियम-विद्यार्थेति ।

उच्यते-यत् एक उच्यते इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः
 प्रथमोक्त-न चान्यत्र, तथा “न च्छेदिश्वरैः” “आदिगपित्त-
 प्रयुच्य भाष्ये-उत्पद्योक्तः” इत्यादिनिषेधपाण्डित्येको-
 प्रकरणद्विगुण्यत् न चान्यत्र न पर्यार्थः, अतः उच्यते इति
 पक्षे न विरोध इत्यादिनाह-यज्ञे इति । धर्म इति-उत्पद्योक्तः
 इति-इति देशः । तत्रैव-यद्ये एव । तयो-उत्पद्योक्तः इति
 वदिति-उत्पद्योक्तः । एवमप्येति । श्रुत्याविति-यत्-इति देशः ।
 उक्त इति-नो-उत्पद्योक्तः । अध्वनेति-आमा वापि इत्यत्र
 एतयो मत्त्वो निदध्या सन्त्य इति श्रुति-उत्पद्योक्तः । साक्षा-
 दिति-आनेत्यदि । तथा त्वं च यथागतमिति-उत्पद्योक्तः-याथा-
 तथ्ये इति । योदितव्यस्येति-भानम् इति देशः । प्रार्थ-मानेपि
 क्रान्तव्येन निरुत्तम् । यदा-सं-सं-इत्यदि-उत्पद्योक्तः-उत्पद्योक्तः
 अमाधिगत-उत्पद्योक्तः इति उक्तम् । अतः इति-उत्पद्योक्तः-उत्पद्योक्तः
 सोपार्थिवता अनुवृत्तिरिव-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः
 इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।
 अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।
 अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।

इति उच्यते-अतः इति भाष्ये । अतः इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।

(अथ व्याकरणपर्यायिरूपग आचेषामाध्यम्यम्)
 अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ॥

(मदीप) अथेति । उक्तमेव न चान्यत्रेण व्याकरण
 गित्या द । तत्र पद्यैरेपि देशचरानां पर्यायप्रश्नः ॥

(उच्यते) व्याकरणपर्यायिविचारस्य सपदि पर्यायिसुमाह-
 उक्तमित्येति । आदिना तस्मादध्यय व्याकरणमित्यादि पुनः
 पुनरुक्तिर्भवेत् ॥

(सावालोका) भाष्ये-पदार्थ-अर्थः । कर्त्तारोपयो वाप
 पर एव न तु मया-अत एव इति श्रुत्यपैव पररहितं शब्दस्य पर-
 मितिर्भवति इत्येति भाष्ये ।

प्रयोग-उक्तमित्येति-भाष्ये-उत्पद्योक्तः । इति-उत्पद्योक्तः
 इति भाष्ये । अतः-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । एव-उत्पद्योक्तः
 इति भाष्ये । अतः-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।

(तस्माधानमाध्यम्यम्)

सूत्रम् ॥
 (११ सूत्रेण आचेषार्थित्वम् ॥ ११ ॥)

॥११॥ सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॥११॥
 (माध्यम्यम्)

सूत्रे कश्चरुणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते-‘कश्चरुण्यय
 सूत्रम् इति ॥ कि हि तदन्वयमाह व्याकरणम्,
 उत्पद्यते-सूत्रे इत्यन् ॥

(मदीप) षष्ठ्यर्थ इति । इत्यादि-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।
 इति-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये । अतः-उत्पद्योक्तः इति भाष्ये ।

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं चाम्याध्याहार इत्येतन्मु-
दितं व्याख्यानं भवति ॥

(प्रदीप) समुद्रितमिति । समुद्रयादिबाधवसुवोरनादि-
त्यर्थं ॥

(उद्योत) माथे—चत्वारंपदानि । चत्वारंमत्तानि विभ
उद्यनानानावथे ॥ व्याख्याप्याहार इति । अन्यस्यैक दाना नृत्ता
भन्तं सुन्दरा इतिप्रत्ययेनोदाध्याहार इत्येतिप्रथमं । यदा वाक्या-
ध्याहार इत्यनेन यां कृतंफलवान् । एवमपर्यायवियथं । वाच्यैकदेश्या
येन सूचितं ॥

(सत्त्वोक्त.) माथे—परिहरति—नेति । शृद्धिरतिप्रत्यय
मात्तिसिद्धिरतिप्रतिपाद्येन सत्त्वोक्त्यादिमत्तप्रथमा उच्यते विभज्य
मत्तप्रथमत्वात्—शृद्धिरिति । शृद्धि—किसिति—वास्तवमिति
शेषः । उक्तमिति—उदाहरणमिति ।

प्रदीपे—ननु तुल्य तन्मुद्रितमैव व्याख्यानपर्यव्यमित्यन
आह—समुद्राद्यादिति । उदाहरणादीनां विधिः । अवसोपेतं—
निरुद्धैव ॥

उद्योत-प्रियमयमानानीति—उदाहरोति शेषः । वाच्येति-
दृष्टं चर्थं । कृत्वाभिमिति—शृद्धिविधिः । यथाशुभानुशेषेनाह-
यथेति । न्यायेन—वाच्ये वाच्यैकदेश इति न्यायेन । यथा—अनात्म
वतिसमोपेत्याद्युत्तरनामिनि वाच्यैकदेशेन न पञ्चाशदोरनामिनि
मत्तप्रथमिदमित्त्वानाद्यपदेन शेषशृद्धिविभज्यमिति भावः ।

(पञ्चान्तर्भाष्यम्)

एष तर्हि शब्दः ।

(उद्योतः) शब्द इति । लब्धमित्यर्थः । अत्र पदे पठयथ
उपपद्यते । शब्दाप्रतिपादितत्वात् तु प्रवक्ष्यामि ॥

(सत्त्वोक्त.) माथे—अहंशः । यद्वाशुभो वदिति । यायेन
यादरत्नानिचय व्याजितये इति किंमनुपपद्ये शृद्धिप्रतिपाद्यत्वाह-
यथमिति । यदि प्रत्यय-व्याख्यानपर्यव्ये शेष इत्यर्थः । शब्द इति—
शब्दाकारणार्थोक्तिविति शेषः ।

उद्योते—लब्धव्यमिति—अन्वयात् । शृद्धिप्रतिपाद्यत्वादि । यथा च
शब्दप्रत्ययेन व्याख्यानपर्यव्येन प्रवक्ष्यामि । यन्मत्तत्र पदे शब्दस्य
उदाहरणोपपत्त्यात् । व्याख्यानमित्युच्यते इति भावः ॥ एतस्य व्याख-
्यानपर्यव्येन व्याख्यानपर्यव्येन शब्दप्रत्ययेन इति प्रमति
राह—एतदेति । पठयथ इति—यथा च व्याख्यानं । शब्दप्रति-
पाद्यत्वात् व्याख्यानपर्यव्येन इति । तथाप्यादि । तद्विहितं—उद्योते
शब्दप्रतिपाद्यत्वात् ।

(१३ आप्तेश्वरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शब्दे ल्युटर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि शब्दे व्याकरण ल्युटर्थो नोपपद्यते—व्या-
खियन्ते शब्दा धत्तेनेति व्याख्यानम् । नहि शब्देन कि-
चिद् व्याखियते ॥
केन तर्हि ? ॥
सूत्रेन ॥

(प्रदीप) शब्द इति । करो ल्युट्प्रथोदते । शब्दस्य व्या
प्रियमाणान्तरमेतन्न तु करणमिति भावः ॥

(उद्योत) ननु शब्दोचना इतिव कर्मणि ल्युट् न दोषेन
आह—करो इति । कर्मणि स तु पाठिक इति भावः ॥

(सत्त्वोक्त.) माथे—अहंशः । यद्वाशुभो वदिति प्रथम
दृष्टानाह-
शब्दे इति । व्याख्यान—व्याख्यानार्थः । तर्हि नोपपत्तये । ल्युट्प्र-
करणेन । कर्मणि आह—व्याखियन्ते इति । व्याखरणमिति-
इत्यनेन शेषः । ननु प्र पठे तत्र श्रुत्यर्थं तु नोपपद्यते इत्यत्र आह-
नेति । हि—प्रप । व्याखियते इति—अत्र इति शेषः । शृद्धि-
केनेति । तर्हि केन किं व्याखियन्ते इत्यर्थः । उत्तरयति—सूत्रेनेति ।
किं चिद् व्याखियते इति शेषः ।

प्रदीपे—करणे इति—व्याख्यानमित्यन्वयात् । ननु तत्र कर्मणश्च
ल्युट् सुतो न विधानेन इत्यत्र आह—शब्दप्रत्ययेति । तर्हि नोपपत्तये ।
कर्मणि—व्याखियन्तिवाया इत्यदि । कर्मणःकरणार्थो उपपद्यते
रूपत्वात् व्याख्यानमित्यथा कर्मणः शब्दाद्य तस्या कारणत्वं न
सम्भवतावाशयेनाह—न तु करणमिति ।

उद्योते—शब्दोचना इति—शृद्धये (शब्दस्य) इति शोभना,
राह शोभना शानभोगा इति—शुभप्रति । इतिप्रत्यय—इतिप्रत्यय-
शोभना इत्यत्र । व्याख्यानमित्यन्वयात् शेषः । कर्मणि श्रुत्यर्थं गतिक-
मतेत्वात् कर्मणि ल्युट् न विधापते इत्यत्र शब्दाह—कर्मणि ।
स—ल्युट् ।

(१४ आप्तेश्वरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ भवे च तद्धितः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

भवे च तद्धितो नोपपद्यते—व्याकरणे भवो यो-
गो व्याकरणः इति । नहि शब्दे भवो योगः ॥
क तर्हि ?
सूत्रे ॥

(प्रदीप) भवे चेति । शब्दस्य व्याख्यानपर्यव्येन भवो योग
इति केनासात्तरीयव्यापि शब्द प्रति विचारकादिव्याख्यान
प्रवक्ष्यामि ॥

(सत्त्वोक्त.) माथे—अहंशः । यद्वाशुभो वदिति प्रथम
दृष्टानाह—
दिशय शेषमाह—भवे चेति । भवे इति—अत्र पठे इत्यदि । अर्थे
इति शेषः । च तद्धितः—इत्यर्थः । ननु शब्द-व्याखियन्ते इति ।
इति—अत्र । तु शब्द-व्याखियन्ते । हि—प्रप । योग इति—अत्र
इति—प्रप । शृद्धि-केनेति । च तर्हि भवो योग इत्यर्थः । उत्तरयति-
सूत्रे इति । भवो योग इति शेषः ।

प्रदीपे—अन्वयाव्याख्यानपर्यव्येन भवो योग इति—उप-
पद्यते इति शेषः । चेदिति—न, तथा यदि इति शेषः । शब्द-
प्रवक्ष्यामि ।

(१५ आप्तेश्वरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते ॥ पाणिनिना

प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिरालं काशकृत्स्नमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः ॥

किं तर्हि ? ॥

सुत्रम् ॥

(तत्त्वालोकः)—वाचिककारोत्र पठे कृतीय दृषणमाह- प्रोक्तेति । प्रोक्तादय-प्रोक्तार्थकादयः । इव पठे इत्यादिः । च तद्विज्ञा-न-विज्ञाश्र । कवेत्यत्र आह-पाणिनिनेति । इति-इत्यादी । कुन इत्यत्र आह-नेति । हि-यत् । प्रोक्ता इति-अन इति शेषः । पृथङ्नि-किमिति । तर्हि किं पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थः । उचरयति-सूत्रमिति । पाणिनिना प्रोक्तमिति शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते क्लृप्तवैक्यं क्लृप्तोक्तादयश्च तद्विज्ञाः इति । न क्लृप्तोक्तादयश्च तद्विज्ञाः इत्येव भवेऽपि तद्विज्ञाः इति स्यात् ? ॥

(तत्त्वालोकः) प्रोक्तार्थकादितद्विज्ञान-भवाधकणद्वितयाः यत्प्रमाणमन्वयात्प्रोक्तमित्येवमापादयति-किमर्थमिति । इदमित्यनेन निर्देशस्तदुभयमाह-भवे इति । भवे च तद्विज्ञान इति पाठः । नेति-किमित्यादि । इत्येव-इत्यनेनैव । चोदित-आपादित । अनुपपन्न-तयेत्यादि ।

(परिहारभाष्यम्)

पुरस्तादिदमाचार्येषु दृष्टम् क्लृप्तवैक्यं च तद्विज्ञा इति, तत्पठितम् । तत् उचरकालमिदं दृष्टम् क्लृप्तोक्तादयश्च तद्विज्ञाः इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) न चेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाम्ना मूलप्रवृत्तद्विज्ञानाद्युपस्था दोषाभ्यः ॥

(उद्घोषः) लक्षणप्रपञ्चाम्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे मूलप्रवृत्तवैक्यं च । विज्ञिणीउक्तपादा हि अमिहितानिधानमहासिद्धि-मूषकत्वादीनाम् । इव तु व्युत्पादनार्थत्वात् दोषकृदिनि भावः ॥ पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चादिदृष्टकथन प्रपञ्चार्थमिति सुचये, अथ इ विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्त्ये ॥

(तत्त्वालोकः) शब्दे-आदित् तत्र धीनरस्य परिहरति-पुरस्तादिति । पूर्वकालमित्यर्थः । आचार्येण-वाचिकेण । दृष्टम्-स्थितम् । इदमित्यनेन निर्देशमाह-भवे चेति । तत्-भवे च तद्विज्ञान इति । अत्र पूर्वकालमित्यादि । तत्-भवे च तद्विज्ञान इति वाचिके प्रगणनात् । इदमित्यनेन निर्देशमाह-प्रोक्तेति । तत्-प्रोक्तादयश्च तद्विज्ञा इति । अत्र उचरकालमित्यादि । इदानीं-दिदौषवाचिके प्रगणनात् । सूत्राणि-वाचिकानि । यत्रपदस्य यथाप्रार्थकत्वात् उपस्था वाचिके लक्षणाकरणत्वात् ।

प्रदीपे-लक्षणप्रपञ्चाम्यां-सामान्यप्रवृत्तविशेषकत्वाभ्याम् । मूलसूत्रवत्-पाणिनीयप्रमाणमिव । सामान्यवाचिकत्वविशेषवाचिकत्व-भाष्यमिति शेषः । उपपत्त्या-वृत्तमिधानोपपत्त्या । दोषाभाव-धीनरस्यदृष्टपाणरस्यभावः ।

उद्घोषे-कर्मधारयप्रकरणे इति-विशेषेण विद्योषेण बहुल-मिति सामान्यप्रवृत्तस्य विशेषप्रवृत्तत्वादेव तद्विज्ञानमिहा सङ्गतामिति शेषः । अनुसूत्रकरणे चेति-अनुसूत्रपरदे इति उच्यते प्रथ

मूलप्रवृत्तवैक्ये तद्विज्ञानमिहा उपपत्तिरिति, तथा प्रवृत्तेऽपि एकस्य सामान्यवाचिकस्य विशेषवाचिकमूलत्वादेवायं वाचिकं सङ्गमित्यने इति शेषः । ननुकार्यानामप्रयोग इति न्यायेन तत्रान च कथितव्यथन कथञ्च दोषाभावेक भवताइत्यत्र आह-विज्ञिणीपुरुषाभाष्यमिति । त्वे इत्यर्थः । हि-एव । अशाक्तिसूचकत्वात्-अनभिहितानिधानात्प्रवृत्तवैक्यत्वात् । अमिहापुरित्यादि । दोषाय-प्रतिवाद्येऽप्युपपत्तिरिति शेषः । इहेति-एवमेव एकवचनं, तत्र चेति शेषः । व्युत्पादनार्थत्वात्-अन्वयव्युत्पादनप्रयोग-न-न्यायः । अमिहा-विज्ञानमिहा इति । दोषकृत्-पुनर्लक्षणीयापायवत् । अत्र दृष्टमाहर्षं आचार्या यत्-तत्त्वव्युत्पादनार्थं व्याख्येयेऽथ तदपि-अन्ती भवति, अत्रस्य इदुत्पादनार्थमाह-एतत् स्वीकृ न निवर्तयन्, इत्येव-आह-तथाभिधानस्य युक्तत्वेऽपि कीयतेऽपि इत्यादिनाम्ना तदुपपत्तिः (सङ्ग-न-या-शयेनाह-पूर्वमिति । यत्-अथा यत्र स्थकर्म धारयप्रकरणादिव्यादिः । कथमिति-अत्र तत्र विदुषकथनमिति शेषः । इति-इति वत् । विपरीत-पूर्वं अत्र च तद्विज्ञान इति विशेषे उक्ते पश्चात् प्रोक्त इत्यश्च तद्विज्ञान इति सामान्यवचनम् । इति-इति हेतोः । तत्साम्यम्-न-तत्त्वकर्मधारयप्रकरणेऽपि सामान्यम् ।

(प्रथमाक्षेपकवाचकभाष्यम्)

अयं तावद्दोषः-यदुच्यते क्लृप्तवैक्यं ल्युड्घोषाः इति । नाधरय करणाधिकरणयोरेव ल्युड्घोषधीयते ॥

किं तर्हि ? ॥

अन्येत्पर्वणि कारकेषु-“कृत्यल्युटो बहुलम्” इति । तदथा प्रस्कन्दन प्रयत्नमिति ॥

(प्रदीपः) प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं भीमादिस्वभाषि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमाद्योऽप्यादान इत्ययं प्रपञ्च इति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) आ ये-अत्रस्य-वाकरणार्थत्वे उक्तं प्रथमदृष्टय परिहरति-अयमिति । सावधिति-नाशालाहुरि । तथा च (अत्र पठे) शब्दे इत्यर्थः इति (वाचिकेन) यत् (वाक्यार्थमित्यत्र व्युत्पादनार्थत्वरूप दृषणम्) उच्यते, अयम् अदोषः (दोषो नोपपत्तिः) इत्यर्थः । अत्र लक्षणस्य अने ए दोषो नोपपत्तिः इत्यर्थः । अत्र-अयमिति । अतो नैत्यर्थः । विधीयते इति-अत्र इति शेषः । पुच्छति-किमिति । तर्हि यत् ल्युट्-वाधीयते इत्यर्थः । उचरयति-अन्ये च्यति । करणाधिकरणमिनेषित्यर्थः । अपिना करणाधिकरणयोः सम्यक् । इति-इत्यनेन । ल्युट्-विधीयते इति शेषः । उदाहरति-तद्यथेति । इति-इत्यादी । तथा च व्याकरणमित्यत्र अयत्पैव कर्मणि ल्युट् निर्भाष्ये इति नाम पठे ता ल्युट्मुपपत्तिरतो दोष इति भावः ।

प्रदीपे-अयं-प्रस्कन्दनमित्यादि । भीमादिरिति-भीमादिगणान्तर्गततया भीमाद्योऽप्यादाने इत्यनेन निष्पन्न इति तस्य कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्योदाहरणत्वात्प्रवृत्तमिधानं न सङ्गच्छते इति भावः । तयापीति-अत्र इति शेषः । प्रपञ्च इति-अनन्तरस्य कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्योदाहरणत्वात्प्रवृत्तमुपपत्तये इत्याद्ययः ।

(करणल्युट्समर्थनभाष्यम्)

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सदैव शक्ति निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ इति ॥

(प्रदीपः) गौरित्युक्ते इति । सावधितिं यदा कथितमिति

‘अथ गो’ इत्युपपत्ते तदा तत्र चायवचनस्योक्तिं निवृत्तिं कृत्वा भवति एवमेकमिन्द्रादिति उपपत्ते सत्त्वादि पितृसदृशानि शुभानराणि प्रयासन्ति ॥

(उद्धृतेत.) प्रतीयन्ते इति । एवं च विपरीतभाष्येऽपि सद्रूपं यद्व्यतिरिक्तं भवति ॥ एतेन चाम्बाद्येत्यपि पक्षे वा उद्भूताः ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—ननु शब्दे इत्युच्यते इति चार्थिकेन अथ पक्षे व्याकरणमित्यत्र चार्थिकेऽर्थक्यत्वे ननु भवति नोक्ता, किंतु कारणाधिक्येन इत्यत्र अत्र एव तत्र वरप इत्युच्यते उपपादनायाद्-अथयेति । उदाहरणं—सद्यथेति । अथ गान्धार्थिकमित्यर्थे प्रथमिनि शेष । सर्वे—नोपपत्तेति सत्त्वार्थिकेन उदाहरणं । अथवा—श्रीवृत्त शैत्यादि । कुत्र एवमित्यत्र आह—नारात्र इति । नारात्रशब्दोऽप्य इत्यर्थे । तस्मिन् स्थे तत्राद्यमिति याति । न शब्दे—न शब्दमवद शब्धे । इति—उदाहरे । अथ गोपदशब्द इत्यवयव च निष्प्रयत्नो दाशब्द इति शेष । तथा चाम्बा यत्र तत्र कर्त्तव्यं च उद्भूतपक्षे इति मात्र पक्षे शेष न दोष इति भव ।

प्रथमे—सामवेदिति—यदा (वेदविद् इत्युच्यते) कश्चित् (विदुः) प्रति वदन्नास्मिन् अर्धे इति बोध्यात् । सत्त्व-साम-रादिमन्त्रे शीघ्रित्वादि । षोडशान्तराणाम्—अथदिप्रदानात् । भाष्यनामा सद्यथेत्येति च । भवतीति—यत्र ह्य च भाष्यनामा निश्चय एतेन भ-सति शेष । प्रतीयन्ते इति—नच सत्त्वादि पदानानि सामान्तराणि यदास्त्वन्ते इति शेष । यथा उद्भूतपक्षे इत्यर्थे इत्युच्यते प्रथमपक्षे, इत्युच्यतेन विद्यादिति प्रयासन्ते, तथा मद्रथ, दैत्यदिरित्यादिनि यथास्त्वन्ते इति भाव ।

उद-योनि—एवम—एकस्यैवपक्षा-त सत्त्वस्यप्रतीते तद्विस्तार-भाष्येयोपपत्तौ । विपरीतिति—उपपत्तेनैवविपरीतताशब्देत्यर्थं । सद्रूपेति—उप-वत् सत्त्वसदृशताशब्देत्यर्थं । एतेन—एकस्यैव पक्षे उपपत्ते तत्राद्युपपत्त्यानां प्रतीतिः इत्युपपत्तेन । शब्दाप्रति-पत्तिः—व्याकरणस्यैवत्वात् तत्रेवामरे इति व्याकरणयोः यथा-प्रतिपत्तिवचनम् । उदाहरणम् । अस्मिन् व्याकरणमित्यत्र वरणार्थे इत्युच्यते ननु भवति सत्त्वमि । अत्र वचने—उपपत्ते व्याकरण वार्थे इति यत् ।

(अनुवृत्तपक्षप्रदर्शनमाष्यम्)

अथ तर्हि शेषः—ॐ भवे ॐ ॐ प्रोक्षाद्यश्च तद्विज्ञा ॥ ॐ इति ॥

(सत्त्वालोकः) अत्र वृत्तं दोषदानेपवदति—अथमिति । तर्हि—अथ वचं आन जगत् तत्राद्युपपत्त्यावयव, व्याकरण शब्दे वरत्त उद्भूतपक्षोद्यत्या निराकरणे सति । अत्र वृत्त इति शेष । शेष इति—अर्थिके इति शेष । अदमित्यत्र विद्वेद्य माद भवे इति । मरे च तद्विन्न इति पाठ । इति—इति चार्थिक इत्यर्थेन ।

(समाधानमाष्यम्)

एय तर्हि—
(११ सिद्धान्तकारिका ॥ ११ ॥)
॥ ॐ ॥ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ ॐ ॥
(भाष्यम्)
सत्त्वं च सत्त्वमैतत्समुद्दिं व्याकरणे भवति ॥
किं पुनर्तदयम्, किं वा लक्ष्यम् ? ॥

शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्ष्यम् ॥

(उद्धृतेतः) व्याययंशब्दं कल्प्यात्पदानिप्रसक्तत्वात् इति—भाष्ये किं पुनरिति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—विद्वान्—समासाद्योपक्रमे—एवं तर्हीति । उक्तरीत्या यत्राद्योपपत्त्याकारणार्थेऽपि इति । सत्त्वत्वं । चार्थिककार मित्रा उच्यते व्याकरणस्युपपत्त्यावृत्ति-लक्ष्यलक्षणे इति । अत्र द्वित्रयनेन व्याकरणस्य व्यास एवमित्यत्र नृचिन्ता । साय एकस्यानर्थात्पदात्तयोर्विभक्त्याऽपि पक्षो गणास्त्विति भावः । व्याकरण—व्याकरणार्थं । इत्युच्यते—इति इत्युच्यते इति शेष । पुनत्समुद्दिमिते—उपपत्ते समुद्दि (रूपम्) इति इत्युच्यते । व्याकरणमिति—व्याकरणस्यैव वियेऽप्यं लक्ष्यस्यसमुद्गाव परता । अत्र वृत्ते वृत्त्यस्य द्यौते दोषे व्याकरणस्य यत्राद्यवयव सत्त्वोदायावयवयोर्देविप्रतया चपुच्योपपत्तिः । तथा लक्ष्यलक्ष्यसत्त्वो-दायाद् अर्थप्रतिपत्तौ व्याकरणस्य व्याकरणस्यैवत्वात् प्रतिपत्ते इति व्याकरणयोर्वयवप्रतिपत्तिवचनं यदास्त्वोपपत्तिः । एव साद्वसत्त्व इत्यर्थे व्याकरणस्यैवत्वात्पक्षे व्याकरणस्यैवत्वात् इत्युच्यते । तथा समुदायावयवैकदेश्याभिपत्तया भाष्यं प्रोक्तार्थं च चरित्तानामनुपपत्तिरिति अथ पक्षे न चमथन प्रागुक्ता दोष इति भाव । उच्यते शब्द इति । लक्ष्यमिति—यथा च नात्माति-रिति भावः ।

(समाधानवार्थमाष्यम्)

एवमप्यय शेषः—समुदाये व्याकरणाशब्दः प्र-
सोऽययवे नोपपद्यते । सूत्राय चाप्यधीयान इत्यर्थे—
वैद्याकरण इति ॥

(सत्त्वालोकः) उच्यते—एवमपिति । एवमपिमवत्सुग्राहय व्याकरणस्यैवत्वात्पक्षेऽपि । अथमिति निर्देशमाह—समुदाये इति । उच्यते इत्युच्यते इत्यर्थे । अथयवे—तत्रेव इति । ननु तेन वा छत्रित्वेन आह—व्याकरणस्यैवत्वात् । चाप्यधीयाने—अथाप्यधीयति च । इत्यर्थे इति—नेवाद्य इति (प्रथमः) इत्युच्यते इत्यर्थेन । तथा सति एव तत्राद्युपपत्तिरिति भावः ।

(समाधानसाधकमाष्यम्)

नैप शेषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अययवे-
व्यपि यतन्ते । तथाथ पूर्वे पद्माज्ञा, उत्तरे पद्माज्ञा,
तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुफ्तो नीलः फलितः वृत्त
इति ॥ न्यमय समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तस्ययवे-
व्यपि यतंते ॥

(प्रथमः) पूर्वे पद्माज्ञा इति । एतदनां च निवृत्तिर्यासा
मेरुयेति सत्त्ववद्वत्तात्पक्षे एव ॥ सत्त्वमिति । दोषं । इत्या
एतेऽस्मात्त्वा मनन एतेऽनुपपत्त्यात्पक्षे । शास्त्रार्थेऽपि । इत्युच्यते
इत्यर्थे । अथाप्यधीयति इति शेषः । इत्युच्यते इति । इत्युच्यते इति ।
इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
(गत्या) शेषोऽपि ॥

(उद्धृतेतः) जनवदानेति । भाष्यस्योपपत्तेः ॥ यदेति ।
मात्रा । परिचित्ये ए । इत्युच्यते इति । सत्त्वमेव यदपि इत्युच्यते इति ।
इत्युच्यते इति । इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
इति ॥ अतोपपत्तिः सत्त्वस्य यदपि इत्युच्यते इति । इत्युच्यते इति ।
इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते

दिति । वनैकदेशे 'पुष्पिन वनम्' इतिवदेकदेशेऽपि शुक्ले 'शुक्ल पट' इति व्यवहार इति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सन्धत्ते-नैष इति । अथ वने इत्यदि । कुत्र इत्यत्र आ-समुदायेति । हि-यत् समुदायेषु प्रवृत्तः शब्दा इत्यन्वयः । अवयवेष्विति-लक्षणेत्यादि वर्त्तन्ते-प्रयुज्यन्ते । उग्रादि-तद्यथेति । हृत्-इत्यादि । दार्ष्टेय-कोषपादानाय ह-पूर्वमिति । एवमत्र व्याकरणशब्द समुदायेषु (शब्दप्रथमसमुदायेषु) प्रवृत्त इत्यन्वयः । अवयवेष्विति-तदेकदेशे मूले विद्यमाने । एहाद्येति । वर्त्तन्ते-प्रयोज्येति । तथा चान पक्षे सन्धत्तेऽपिपरिहारात् मम चैतदन्वयेति भावः ।

प्रथमि-जनपदान्तरत् (दिगान्तरम्) अन्त्येकानि स्थलानि जनपदान्तराणां भावात् तदनेनाच्च निष्पन्न नपदान्तरम् ममे प्रत्याह-जनपदान्तरैरेति । पूर्वदशविंशतिश्लोकानामिदानीं यार्दि । एकदेशे-पश्चात्तदश्लोकसमुदायेषु पूर्वदशे पूर्वदश विंशत्यन्त्येके । समुदायेति-पश्चात्तदश्लोकसमुदायेषु पूर्वदशे पूर्वदश विंशत्यन्त्येके । प्रयोग इति-एवम् उच्यते पश्चात्तदश्लोकसमुदायेषु पूर्वदशे पूर्वदश विंशत्यन्त्येके । अत्र ह्युक्तमिति-आहृतीति-तु तेषां दयोराहृति (जाति) वाच्येति तु (नयो) मन्त्र (समुदाये एकदेशे वा) सत्यानम्यात् (आकारपरिमाण) निरपेक्षा मुरवा (गौराभित्वा) वृत्ति (शक्ति) इत्यन्वयः । अत्रुक्ते इति-अथवातरस्य शौचन्यात् (पुत्राजुक्ते एतदुक्त्यावयवमसमुदाया मन्त्रेषु) उक्तं वाच्य) आरोग्यात् समुदायेत्य (तादृशवयवसमुदायपरुपपरस्य) उक्तं सति कृत्स्ने व्यवयवे सत्य (इहकृत्स्नात्पादात्) उक्तं इति । प्रयोग (उपपत्त) इत्यन्वयः । एव नाम शब्दादि प्रयोगेषुपपन्न इति भावः ।

उद्योगे-निर्देश इति-तथा च तस्य जनपदान्तरवैल्यर्थः । परिशिद्धौऽपि-परिहितो भावः । तत्र-वनादी । समुदाये-अवयवसमुदायेत्यर्थः । प्रयोगे-एक इति प्रयोगे । एकशतोपि स्वान्यत्रोपासनात् महात् प्रकारात्परेण भाष्ये कोनदशह-अपेकदेशे इति । पुष्पिने वनत्वारोपासने शेषः । इति वत् इति व्यवहार इवः एकदेशे-एकदेशः । शुक्ले-वास्तवः । पश्चात्तदश्लोकसमुदायेषु ।

(प्रथमपञ्चम्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् ॥ (तावान्ते) -पूर्व व्यवकरणेनिलोक बवहारानुरोधात् सिद्धावन्तेक वाच्येन मूर्धे वाकरणादर्थं इत्युक्तमावयव शुक्लमव लोचयत् स समर्थये-अथवेति । सूत्रमिति-व्याकरणपर्याय इति पक्ष एवेति शेषः ।

(प्रथमाक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् ॐ सूत्रे व्याकरणे पठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॐ इति ॥

(तत्त्वालोकः) नत्र पक्षे उक्त प्रथमदोष स्मारकति-ननु चेति ।

(प्रथमाक्षेपनिग्रासभाष्यम्)

नप दोष', व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

(प्रदीप) व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा रागे शिर इत्येकस्मिन् शब्दे पठ्यति इत्यादि-भेदद्वयवशात्, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शोभे व्यपदेशनक्रियाया करणरूपत्वत्पुन्ये स्वशब्देन तु समुदाय रूपेण भेदव्यवहार उपपन्ने ॥

(सद्योत) शब्दापरिभेदादिति । अनेकावस्थापुक्त शिर

राहुशब्दापि यत्किञ्चिदकावस्थापुक्त ननु शिर शब्दार्थः । वाटशरा इत्यशब्दार्थस्य शरशब्दशिर पदार्थोऽवयव इति वदयवोपपत्तिरिति भावः ॥ सुत्रशब्देन तु समुदायरूपवेति । अनेकार्थोपपत्तयस्य एव व्यापनक्रियाकारणावस्थापि शरमवयव इति तदपेक्षया शब्दाय समुदाय इत्यर्थः ॥ ईदृशस्थाने विकल्पा मक शान्त वस्तुशून्येऽपि । व्यपदेशिवद्भावे विषये व्येवमेव "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति योग्यत्वे पत्रपञ्चुकरित्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये-परिरति नेति । न पक्ष इति एव-व्याकरणस्य मध्यमन्यत्र वदयव गुण सत्त्वं । तुत्र एव आह व्यपदेशिवद्भावेनेति । सुत्र पराहारत्पदकारणत्वं तत्र वदयवोपपत्तिं भविष्यत् ।

प्रदीपे-इतीति-सस्य भेदव्यवहार इत्यन्वयान्न । इहापि-व्याकरणस्य वत् मन्त्राणां । शास्त्रस्य-अत्रमनुशास्यत्वात् । समुदायरूपवेति-अत्रागमित्यादि । उच्यते इति इव । इति-इति इति । उद्योग-सत्-एत । साहचर्यादुद्घातार्थस्य-अत्र न वापुक्तशरीररूपत्वात्पदार्थेन अवयवेन हीनस्य तादृशशिर पदार्थ-वत्कश्चिदेकव्यपञ्चुकरित्येव शर शब्दार्थं इतीति-पेन न वावयवनिर्भाषकपरुपस्यव्यवस्य विवक्षया रागे शिर इत्यत्र उच्यते । ननु एवव्याकरणशब्दाव्यापनप्राधान्यात् प्रतिपादन इति पूर्वोक्तं वा मत्र शब्देन तु समुदायरूपेण यन्प्रकृतं चि विनगः एव आह-अनेकेति । तस्य-अत्रसमुदायरूपस्य वयनेन । विशिष्ट-विशिष्टमनुशास्यत्वात् । इति-इति हेतुः । व्याकरणस्य मन्त्रमन्त्राद्येति इव । तदपेक्षयावयवस्य-व्यापनक्रियाकारणावस्थापि विशिष्टमनुशास्यत्वात्पदार्थस्य । अयम्-अनेकावस्थापुक्तः । समुदाय-अत्रसमुदायरूपत्वात् । नयो अमु रयेऽपि श्रेष्ठ औपनिषदेदस्य, अवयवव्यपत्तिमावकपरुपस्य-व्यवयव कल्पनाया तुल्यत्वात् इत्यादिनागमिकभावोपपत्तं, न तु विशेष्यादितुल्यत्वमिति भावः । ईदृशस्थले-रादौ शिर, व्याकरणस्य एवमि त्यादिस्ये । विकल्पात्मकमिति-विकल्प आत्मा (नाम) यद्येति न्युपपत्तिः । वस्तुशून्ये विकल्पात्मक शान्ते इत्यन्वयः । पूर्वमेव-वस्तु शून्य विकल्पत्मक शान्तमेव । ननु विकल्पत्मकशान्तस्य किं लक्षणमित्यत आह-शब्दान्तेति ।

(द्वितीयाक्षेपस्मारणभाष्यम्)

यद्युच्यते ऋशाब्दाप्रतिपत्तिः ॐ इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपत्त्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ व्याख्यानतश्चेति ॥ परिहृतमेतत्-तदेव मूत्र विगृहीत व्याख्यातं भवतीति ॥

(तत्त्वालोकः) -एव व्याख्यानपर्याय इति पक्षे उक्त द्वितीयदोष स्मारकमिति-यद्यपि ति । उच्यते-उच्यते । चेति-चेदन्तेन । तत्रोक्त द्वि तीयदोषम-कुत्रनेन परिहार स्मारक-परिहृतमिति । एतत्-अत्रा शब्देन दिग्यवदृशम् । इति-इत्यन्तेन ।

(परिहारवाचकस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्-न केवलानि चर्चापदानि व्याख्या-नम्-वृद्धिः आत् पर्जेजति, ॥

किं तर्हि ? ॥

"उदाहरणं प्रत्युदाहरणं चाक्याध्याहार इत्येतत्स-मुदितं व्याख्यान भवति" इति ॥

(तत्त्वालोकः) स च पादितदिनचतुष्टयस्य च परिणाम स्मारितः, तस्य बाधकतया यत्रोक्तं स्मारयति—वनु चेति ।

(परिहारसाधनभाष्यम्)

अधिज्ञानत एतदेवं भवति । मूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते ॥ अतश्च मूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेत्तादां गृयेत् ॥

(प्रदीपः) सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः गुणाभरैवैवाभि-
भ्यजनान् ॥ अत इति नित्यात् । अतश्च हेतोरित्यर्थः । भाद इति ।
नैनदित्यर्थः ॥ अथवा नाशोऽर्थेऽहितत्वाद् शोषमात्रमेवेत्यर्थः ॥

(उदघोताः) माथ्ये—अधिज्ञानत इति । मन्दबुद्धेरित्यर्थः ॥
सूत्रत एवेति । एतन्मूलमेव पश्यन् "सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ
पद्य वातिकं" इति ॥

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—तत्रोक्तदिनोपशोधस्य स्मारितं परिहार
ममथैयने—अधिज्ञानत इति । विशारेणैति शेषः । एतत्—उत्सू-
त्रानम् । एतन्—उत्सूत्रान्तरि मनुष्यावरूप-शास्त्रानामहितत्वात् । कुत्र
मादृशविचारयोगे मन्दबुद्धिनाम्येने इत्यत्र आह—सूत्रत एवेति ।
हि—यत्र । प्रतिपद्यन्ते इति—अत इति शेषः । अन्वयमुपेक्षेत्वा
स्यनिर्देशमुपेक्षाह—अतश्चेति । एवेति—उत्सूत्रान् प्रतिपद्यन्ते इत्यनु-
पपद्ये । कुत्र इत्यत्र आह—य इति । हि—यत्र । उत्सूत्रमिति—उत्
(उत्सूत्रं) एतत् यथादिति व्युत्पत्तिः ।

प्रदीपे—मूत्रत एव सूत्रान् प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—पदच्छे-
देति । आदिना उदाहरणार्थिर्मन्त्रः । एतत्—उत्सूत्रवचनम् । अर्थेति—
उत्सूत्ररूपमस्तेत्यादिः ।

उद्गीते—एतन्मूलमेव—मूत्रत एव सूत्रान् प्रतिपद्यन्ते इत्ये-
तन्मूलवचनम् ।

(इति न्याकरणवशाच्चैतन्निरूपणम् ॥)

(अथ वर्गोपदेशप्रयोजनाधिकरणम्)
(आचेपभाष्यम्)

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ।

(प्रदीपः) किमर्थं इति । नहि वर्णोपदेशेन बन्धुभिर्मादृश
परिणामोपानमिति भावः ॥

(उदघोताः) ननु लोकात्मिकमात्रायादौर्ध्वे च वर्णानामवशा
त्सुपदेशो वर्णसमाप्ताय विमर्श इति वृत्तानि—माथ्ये किमर्थं
इति । वागित्ये महादेशेऽत एवार्थः ॥ ननु साधुभावात्पदानां कर्त-
व्या आह—महीति ॥

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—किमर्थं—किमर्थो—नव । वर्णानाम्—
महा (५) इ वाः।नाम् ।

उद्गीते—मनु वर्णानामवशात् सुपदेशेऽप्यवगत्येति कथं तस्य
प्रयोजनमुच्यते ? अह—लोकैति । मातृकैति—"बहवता" उदाहरणम्
"अ आ इ ई" इत्यादिर्बन्धुमन्त्रावन्वयेत्यर्थः । माहेश्वरः—महादेश-
प्रमाणम् । वर्णसमाप्ताय—४-३-३-विभागात्मिकः । इति—वर्णावयवेन ।
ननु गुणे विभक्तं प्रति नामने स्पष्टाधिकारे उपदेशप्रयोजनत्वम्
इति भावः सः उपदेशप्रयोजनो नोत्तरको मन्त्राणां कथाप्याप्त-
वागिति चेत् तत्रैव आह—वागिति इति । "य एव वर्णानि
कथयन्तीति महादेशेऽप्युक्ते उदाहरणमस्तीति भावः इति

व्याप्यमित्यतिरूपप्रयोगे उपदेशप्रयोजनत्वात् युक्त एवेति भावः ।
साधुत्वैति—उदाहरणमित्यादि । फलमिति—वर्णोपदेशस्येत्यादिः ।

(१० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृत्तिसमवायार्थं उपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः ॥

किमिदं वृत्तिसमवायार्थं इति ? ।

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तयर्थो वा सम-
वायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो
वृत्तिसमवायः ॥

का पुनर्वृत्तिः ? ॥

शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

अथ कः समवायः ? ॥

वर्णानामानुपूर्व्येषु संनिवेशः ॥

अथ क उपदेशः ? ॥

उच्चारणम् ॥

कुत्र एवत् ? ॥

दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्यं हि वर्णानाह—
उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिसमवायार्थं इति । तापरेण शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं
इत्यर्थः । धर्मनियमवस्तुसामान्यं सूत्रयर्थं इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोज-
नत्वं समवायव्यवहारोपदेशेन । इत्यत्र इत्यादी इति यथासत्प्रयोजन-
वर्णानिरेवमात्रावोपदेशेन ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारस्पर्येण शा-
स्त्रप्रवृत्तयश्चावकाशम् । सति हि समवाये दत्तता । एव आदिरन्वयेने
ति [प्रत्यहारः] गणो बहुलोपेत्वात् । उक्तमर्थम् ।

(उदघोताः) उच्चार्यं—वृत्तिसमवायार्थं इति । वृत्ति शास्त्र-
प्रवृत्तिप्रयोजनत्वात् समवायो वर्णानां समवियोगे, स वर्णोपदेशार्थं
प्रयोजनं तस्य स तपोत् । सति उद्योगसामान्येऽप्युपदेशेनैव
येन शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजन इत्यदौ यथासत्प्रवृत्तिप्रयोजनं भावः ।
अनेनाह शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं गृह्यते । अत्र एव मन्त्रार्थं महादेशः
शास्त्रप्रवृत्तयश्चादितो वृत्तिसमवाय उपदेशेन वर्णानां । अन्वयार्थं च
वृत्तिसमवायः । वागित्येऽप्युत्सूत्रयर्थं उपदेशेऽप्युत्सूत्रयर्थं च
वृत्तिसमवायः । सितोच्चारणेऽपि वर्णोपदेशे इत्युक्तमप्युत्सूत्रय-
र्थं इत्यादि ॥ अनुग्रहप्रवृत्तयार्थं इत्यत्र वर्णोपदेशस्य विवक्षा ।
चनत्तः । एतन्न स्योपदेशेऽनुत्सूत्रयर्थं च यथासत्प्रवृत्तयः ॥ माथ्ये-
किमिदमिति । कोऽयं समाप्त इति प्रश्नः । धर्मनियमवृत्तिः ।
वर्णं समाप्तः । पञ्चवर्णप्रवृत्तयश्चात्—पारस्पर्ये । अपत्यात्वं तु
उपदेशेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं इति । ननु नेदन्वयोच्चारणप्रवृत्तयः
अनुत्सूत्रयर्थं च इत्यादि ॥ इति—वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—
वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—वृत्तिसमवायमिति ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—वागित्येऽप्युत्सूत्रयर्थं इत्युक्तमप्युत्सूत्रय-
र्थं च इत्यादि । इत्युत्सूत्रयर्थं इति । धर्मनियमवृत्तिः ।
इति—वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—
वृत्तिसमवायमिति । उच्यते—वृत्तिसमवायमिति ।

पदेन रिषेते शक्तिशुक्लाग्वरस्य च ह्यव्ययना संशयोदयात् पृच्छ-
ति-का पुनरिति । वृत्ति-वृत्तिपदार्थः । उच्यते शास्त्रेति । सम
वायस्येन मनुदायस्य समवायसन्धस्य च नाव्ययथा मशयोदयात्
पृच्छति-अथ क इति । समवाय-समवायसन्धार्थः । उच्यते-
वर्णानामिति । उपदेशस्य देशसमापस्यवाचकत्वमशयात् पृच्छ-
ति-अथ क इति । उपदेश-उपदेशपदार्थः । उच्यते उच्चारण
मिति । पृच्छति-कुत इति । एतत् उच्चारणम् । उपदेशस्य एव
शेषः । उच्यते द्वितिरिति । द्विसा धातुरित्यर्थः । उच्चारणक्रिय
इति-उच्चारण क्रिया यत्वेति न्युपसृतिः । अत इत एव ननु कुनो
दिसाच्चारणक्रियया प्रतीयते इयं आह-उच्चार्येति । हि यः ।
आहेति-उच्चारयित्वा इति । इतीति-ननु इति शेषः ।

प्रदाने-वृत्तिसमवायेत्यत्र प्रथमन्युपपत्त्यनुसारेण चतुर्थीनामातो
न भवति, एव्य प्रहृतिविहृतिनाश्च एव विभाषात् । -या च ननु
चतुर्थ्यां तार्थ्यं प्रतिशरिते सन्धधनामाये षडो विग्रह (षडो)
समाप्त कस्य इ वाद्ययेनाह लाघवेनेति । प्रत्याहारद्वारेत्यादि
प्रहृत्पर्य इति-समवाय इति शेषः । अर्थं वृत्तिसमवायेत्यर्थः ।
तत्र दिनायद्युपपत्त्या कर्मपरत्वेनमासा विवक्षितं, इत्यर्थं (समवाय)
स्य वृत्तिसमवायेनामित्यत्र मिमांसेणाह-शास्त्रेति । प्रत्यासन्न-एवम्
उपयो विवक्ष्यते । हि यः । तत्र ननु कश्चिदप्येवा अद्वादिनासम्भवे षडो
विषया (षड) समाप्ते द्विदेय इति सूत्रिभिरित्याज्येनाह-पारम्पर्य
मेति । प्रत्याहारद्वारेत्यर्थः । अस्य-समवायस्य । पारम्पर्यमेवोपपाद
यितुमाह-सतीति । हि-यः । इति-एवनेन ।

उत्पत्ते-स तद्योक्त-वर्णोपदेश वर्णानुक्रम विधेयेति । छन ।
हि-यः । आप्तनासत्त्वमाह-लाघवेनेति । द्विपसमाप्तपलमाह-
इत्यर्थ इति । द्विपसमानपयोनेत्यत्र अहम्पिसमुच्चयावाह-वेति
अनेन-उच्चारकवृत्तिसमवायेन वरिनेकेन । अस्य-अह उचित्वापा-
तकवर्णसमाप्तस्य । शारद्रेति-अथाभावोत्थं । अत एव गह
शकंत ना नापस्य द्याखरहिर्नृत्वादेव । इति सन्ध-अथमाध्याय
प्रथमनाह प्रथमत्रयवृत्तौ विविधेति । अन्वेति-इत्तिसमवायेति
वाचित्केन वर्णसमान्वायस्येति । वर्णसमा नापस्य पाणिनिमित्र
शिवोपदिष्टे हेतुमाह-पाणिनीति । ननु शिवकृतके अनादि सिद्धवज
समाप्तान्वापस्य वकानिनाद्वारात्-मित्यत्र ननु चोच्चारणे कथमुपदेशपद
प्रयोग इत्यत्र आह-सिद्धेति । मिदमशरीर्यः । उपदेशस्यैवहा
हाह-उपदेशपदप्रयोगात् । ननु केन वर्णसमान्वापस्य सिद्धवज युधि
मित्यत्र आह-अनुबन्धेति । इतरस्य-अनुबन्धतिरिक्तकर्मसामान्या
दस्य । ननु तर्हि अनुबन्धा केन कृता इत्यत्र आह-तदिति । अनुब
न्धेत्यर्थः । उपदेशकर्तृकर्तृकमेव-वर्णसमान्वापोपदेशकर्तृवृत्तिसमवा-
येन । आद्येति-प्रथमसमान्वायेन । इति इत्यनेन । इदम्-वर्णस-
मान्वायोच्चारणम् । अस्य-वर्णसमान्वापस्य । तत्कथम्-इति कथम् ।
वर्णसमान्वापस्योच्चारणम् इति शेषः । अभिव्यक्तिरिति-वत्समान्वा
यस्येत्यादि । तथा च पाणिनिरूपस्य प्रते महादेवत्वस्यैव कृतं
वत्समान्वापस्य प्रथमे उच्चारणद्वारा अभिव्यक्तत्वे उच्चारण उप
देशपदप्रयोगो युक्त एवेति भावः ।

(१८ वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धकरणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धकरणार्थं वर्णानामुपदेश-अनुबन्धा-
नासत्त्वाभावेति । ननुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या

आसत्त्वं । स एव वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवाया-
र्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायाश्चानुबन्धकरणं
च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

(प्रदीप) प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहार-एवनेन वा मत्र
उच्यते ॥

(उद्घोत) फलान्तरमा-अनुबन्धकरणार्थमिति । अत
बन्धधेनाय इत्यर्थः । नैनाकारस्य विवृत्तगुणसमग्रः । उल्लङ्घन
एवैव वा । अनुबन्धस्य च समुदायात्वेन सति ना धर्मेः तात्वर्थम् ॥
ननु प्रत्याहारान्नेन सूत्रेण नार्थमनुबन्धधेनाय मत्र आह
प्रत्याहारसन्धेनेति । अधिवरण-भुत्वत्वा अर्थान्तरमा वति भावः ॥
माध्या-वृत्त्यर्थ इति । भावनेन शक्तप्रत्यर्थ इत्यर्थः । एतेन प्रत्या
हारद्वारा समवायस्य इत्यर्थं दास्यते ॥

(तत्वालोक) भाष्ये-वाचित्ककारेण वर्णोपदेशस्य द्वितीय
प्रयोनामिषान्तरात्क अनुबन्धेति वाचित्क भाष्ये-अनुबन्धेति ।
ननुपत्त्या उपदेशकृत्वा इति कुनो हापने इयं आह-अनुबन्धा-
मिति । आसत्त्ववामि-वाचित्क्यामिः इतीति-उपदेशकत्ववद्वारादिनि
यः । ननु अनुबन्धकरणाय वर्णोपदेशस्य कुत आवश्यकतेत्यत्र आह-
नेति । हि-यः । शक्या इति-भन इति शेषः । ननुयं पुनराह-
स एव इति । ननु वृत्तिसमवायादनुबन्धकरणस्यैव किं प्रयोजन
मित्यत्र आह-वृत्तीति । ननु प्रत्याहार एव किंप्रयोजनक इत्यत्र
आह-प्रत्याहार इति ।

उत्पत्ते-फलान्तरमिति-द्वितीयप्रयोजनमित्यर्थः । वाचित्कार
वर्णोपदेशस्येति वादि । विवृत्त गुण समग्र-विवृत्तत्वगुण समुच्चय ।
तथा व्याकारस्य विवृत्तत्वगुणोपेक्षानां वि वर्णोपदेश इति भावः ।
उल्लङ्घनत्वेन वेति-अनुबन्धस्यैवत्येत्यादि । अकारस्य विवृत्तगुण-
त्वप्रग्रह इत्यनुबन्धेति । ननुकारस्य विवृत्तगुणत्वानुबन्धत्वमेव कुनो
नेत्यत्र आह-अनुबन्धत्वमिति । वेत्-यदि । उच्यते उत्पत्ते शेषः ।
तादर्थ्य-प्रत्याहारप्रयोजनकत्वम् । अधिहरणस्युत्पत्त्या-प्रत्याहारिणो
वर्णोपदेशेन न्युत्पत्त्या । अर्थेति-प्रत्याहारोपेक्षेन एवामिति न्युत्पत्त्या
प्रत्याहारस्यैवत्येति । वेति-नियन्नेनेति शेषः । समवायस्य-
वर्णाननुबन्धविधेयस्य । इत्यर्थेता-शक्यप्रत्यर्थता ।

(१९) वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इष्टवुद्धयर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टवुद्धयर्थं वर्णानामुपदेशः-इष्टान्वर्णान् मो-
त्यामहे इति । ननुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णान् शक्या
विनातुम् ॥

(प्रदीप) इष्टवुद्धयर्थमिति । एतेन उपदेश कर्तव्योप
रहिता ये वर्णा निर्दिष्टान्तेन प्रत्येकस्या शक्यं भवति ॥

(उद्घोत) मोत्यामहे इति । अन्धविज्ञानस्य । दोष
विषयमाह इत्यर्थः । एव विज्ञानमित्यस्य विज्ञापयितुमिष्ये-सति
इष्टवुद्धेने इति । एव च व्याकरणस्येनुपपत्तिसमान्वायेन वाच्यस्य
केनेष्टवर्णाने सत्त्वे न उदर्यं मारुता पाठनायेन भावः ॥

(तत्वालोक) भाष्ये-वाचित्ककारेण वर्णोपदेशस्य द्वितीय
प्रयोजनमाह-इतेति । इष्टवुद्धयर्थ-कल्यादिदोषरहितेष्टवर्णोप

नार्थ । ननु तादृशेष्वर्था उपदेशान्तां युषोपविधिना इति कुतो शक्यते
इत्यत्र आह—इष्टानिति । इतोति—वर्णोपदेशकत्वव्यवहारोदिति शेष ।
नमिष्टवर्णोपधनाय वर्णोपदेशस्य कुत्र आवश्यकतेरप्यत्र आह—नेति ।
हि—यत्र । विशातुमिति—अत्र इति शेष ।

प्रदीपे—सति हि उपदेशे इति—यत्र वर्णोपदेशे सतीत्यर्थ ।
अस्य श्लोक मन्वरोत्पन्नेनामवयव । निर्दिष्टा इति—विश्वामित्रो इत्या-
दिः । ते इति शेष । यवर्णोति—अत्र वर्णोपदेश कुत्र इति शेष ।
उपदेशे—अन्तरिति—यत्र इत्यादि । योधेति—अत्र इत्यादि ।
एवम्—उपदेशोपपत्त्यर्थम् । वर्णोपदेशस्य किं प्रयोजनमिति प्रदने
इत्यत्र समाधानप्रत्ययस्य आह—एवमेति । वर्णोपदेशस्य तादृशफल
प्रयत्ने चेत्यर्थ । तदर्थ—स्वाकारणाभ्येवम् ।

(१० आषेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्यु-
पदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक-
दीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कतव्यः । एवगुणा अपि हि
यस्यां इत्यन्ते ॥

(प्रदीपः) एकस्य हि वशात् पाठान्तर्गतामुदात्तानामुप-
देश कर्तव्य इत्याह—इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदिति ।

(उद्योतः) एकमुच्येति । नैस्वर्यपाठे तु द्वयोरेव कर्तव्यता
वर्तते । तेषां भोक्तृनां सिद्धे तु दोषरहितानामपि तत्र एव सिद्धे-
व उपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ यैश्चर्येण पाठेपि अन्यत्रमराठे—वरस
कर्तव्यत्वादिप्रसंगे तु सर्वत्र ग्रहणमित्यर्थे ॥

(तात्पर्यलोकः) भाष्ये—पाठेनाय वाचककृशोपरभाषिणं इति
वाचक व्याचष्टे—इष्टबुद्धयर्थश्चेति । उपदेशोपपत्त्यादि । वर्णोपदेश
इत्यत्र शेष । चेत्—यदि । अण्युपदेशे तदिति सप्ततयादिगुण
कर्तव्यतायैव शेष । पुन इत्यत्र आह—पूर्वं गुणा इति । एवम्
(उदात्तानाम्) इत्यादिनामिति श्लोकात् । हि—यत्र । इत्यन्ते
इति—वेपथ्वेत्यादि । अत्र इति शेष ।

प्रदीपे—एकमुच्यते हि—एकस्वर्येण । एककले इत्यादि । यत्र
पाठाय एवामयो विनिगमनाद्विहास्य—सर्वेषामिति ।

उद्योती—प्रेरयर्थपाठे—प्रेरयर्थेण उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो हारत्र
यैव पाठे । यथाजकारादि । एवकाले एवमेवैव यथाजं पाठामम-
वात् वैनेक्यवरेण वैव पाठः, तस्यैववद्वेणोपात्तवैव सिद्धतामम-
मेत्याह—द्वयोस्वरिते । वैनेक्यवरेण यत्रार्था पाठः । तदेकव्यतिरिक्तो-
मयो हारदोशित्यर्थः । तेषां—उदात्तानाम् । एतन्मध्येन वैव ।
द्वोपरहितानामिति—नानामिति शेष । एतान्—भोक्तृनां । एतन्मध्ये
स्यादिः । उपदेशेति—उपदेशोपपत्त्यादि । सिद्धतामममनाह—प्रेरयर्थेणैव ता
एवामिति शेष । अयिना एवमेव यथाजं पाठे इत्यत्र समह ।
एवकाले एवमेव यथाजं पाठाममवात्, एवमेव एवमेव यथाजं
विनिगमनाद्विहास्य—अन्त्यतमराठे इति । एवमेव एवमेव यथाजं
पाठे इत्यर्थः । इत्यादिनामिति शेष । अन्यत्र—एवमेव एवमेव यथाजं
(पाठान्तात् तदतिरिक्तव्य । एवमेवैति शेष ।)

(२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं प्रहीष्यति । तपे-
वर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोपि विद्येते मान्तरी
यकत्वान्मन्त्रिणां यद्विषयाया न विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) आकृत्युपदेशे किं मन्त्रकारादिहरणव्यतिरेकी
पादानं तदुपादाने अन्त्यतमराठेनापत्तिश्चेत्यत्र आह—उपात्त
इति । मान्तरीयकत्वं च त विना मान्तरीयार्यतुमशक्यत्वात् ॥

(तात्पर्यलोकः) भाष्ये—वाचककार समापचे—आकृत्युपदे-
शादिति । कर्मगतमराठुपदेशादित्यर्थ । वर्णोपदेशेन विवक्षितार्था-
दिः । उदात्तत्वादिगुणकर्मणा बोधनमिति शेष । सिद्धमिति—उपा-
त्त उदात्तानुदात्तानामुपदेश कर्तव्येन भवता इति शेष । आकृत्युप-
देशात् किं विद्येते—व्याचष्टे—अवर्णोति । एवमेवोपदेशोपपत्त्यादि । एवम-
मेति । अवर्णकुलं—अवर्णसमूहम् । इवर्णाकृतिरिति—उपदिष्टा सर्व-
मिवगुण प्रहीष्यतीति शेषः । एवम मेति ।

प्रदीपे—उपात्त इति—वाग्निप्रभा-य वरस्थायां (मुख्यतया वर्ण-
गतश्लेषुपदेशविषयायां) मान्तरीयकत्वात् । अकारादिहरणव्यतिरे-
कीयोपादानं विना तद्व्यतिरेक्युपदेशमशक्यतया तदुपादानस्यान्त्यक-
त्वात् । उपात्तोपि (गीतानुपदेशोपपत्त्यादि) विद्यते (अकारादिहरण-
व्यतिरेकेण) न विवक्ष्यते इत्यर्थः । तथा च व्यक्तव्योपा-
दानसामर्थ्यात् उपात्तव्यतिरेक्युपदेशव्यतिरेक्युपदेशात्सिद्धम्—समा-
न्वयमना परिहृतेति भावः ।

उद्योते—आकृत्युपदेशे—वर्णगतमराठुपदेशे । विवक्षिते इति शेष ।
किमिति—पुनरे हेतोः । तदुपादाने—अकारादिहरणव्यतिरेकेण पा-
दाने । किं च इत्यादि । कुं सति तदुपादाने (कर्त्तव्ये) सामर्थ्यात्
इति शेष । व्यक्तव्यन्तरेति—उपात्तव्यतिरेकेण अन्त्यतमराठे इत्यर्थः ।
मान्तरीयकत्वमिति—उपादानस्येति शेषः । सम्—अकारादिहरणव्य-
तिरेकेणम् ।

(२२ आषेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्
संश्रुतादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संश्रुतादीनां प्रतिषे-
धो कतव्यः ॥

के पुनः संश्रुतादयः ? ॥
संश्रुतः, ब्रह्म, ब्रह्मणोऽप्युपदेशः, उच्यते, उच्यते,
प्रसतो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीत, दिव्यलो, रोमरा,
इति च अपर आह—

“मस्तं निरस्तमयत्प्रभिनं निर्दुतमभ्युष्टं भ्नातमयो
विद्यन्वितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्थकं द्रुतं विकीर्णमिताः स्वरदोषभा-
चनाः” इति ॥

अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

(प्रदीपः) सञ्चुतादीनामिति । एकारादीनां सञ्चुत्वं दोषो न-
स्वकारस्य तस्य सञ्चुतपुण्यत्वात्, तत्र सध्यश्रोत्रे विञ्चुत्वमेवकार्येण
सञ्चुत्वं दोषः । कलः स्थानान्वात्मिभ्यश्च काकलिकत्वेन प्रसिद्धः ।
प्रातः स्वात्मनिष्पन्नया हस्तोऽपि दोषं दत्तं लब्धवते । पूर्णीकृतोऽपि
शिष्ट किमयमोकार अयौकार इति यत्र सदेह । सम्भृत्तोऽपि
सोऽप्यन्तमुं हव ध्रुवने । अर्थको दोषोऽपि हस्य इव । प्रस्तो वि-
हृमूढे निवृद्धोत, अथकल इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सा-
मवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगोत्यानुक्तः । धिक्पण्यः
कल्पमान इव । रोमशो यम्भीर । अञ्जलिप्रियो वर्णान्तरासम्भ्रतः ।
निहृतो क्लृप्त सम्भृद्धो वर्धित इव । विकीर्णो वर्णागते प्रष्टन ।
एकोऽप्यनेकनिर्मासोऽपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोभा-
षि । अन्तना हि दोषा भङ्गकप्रमदहता ॥

(उद्घोतः) मञ्चुतादीनामिति भाष्ये तादृशदोषसहितानामा-
कृतिप्रवृत्तान्तरस्य प्रवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह—
एकारादीनां संवृतत्वमिति ॥ अविशिष्ट इति । मसिष्ट सदिग्य
इति वाच्यम् ॥ इत्येव इवेति । तद्वत्कालसदोषेनोच्चारित इत्यर्थः ।
निष्ठुर इति । तत्रित इत्यन्ये ॥ गोत्रागीति । स्वरदोषकालप इत्यर्थः ।

(सञ्चालोकः) भाष्ये—वर्णगन्तात्युपदेशाय इत्याना उदात्तत्वा-
दियुक्तवर्णानां शेषत्वेन द्रष्टव्यमिव अग्निदानां सञ्चुत्त्वादिदोषकवर्णाना-
नामपि तथा ग्रहणं मा नोति । अतस्त्वय प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यवशयेन
वार्तिककार आक्षिपति—आकृतोति । सिद्धमिति—उदात्तत्वादिः शुभक-
वर्णानां द्रष्टव्यमित्यादि । श्वेत—पदि । अश्रुतपुगम्यने तर्हिनि शेषः ।
सञ्चुतादीनाम्—वृत्तत्वादिदोषनिवृत्तवर्णानाम् । वर्णगन्तात्युपदेशात्
प्रात्यय द्रष्टव्येति शेषः । सञ्चुत्त्वादिदोषवर्णानिजगत्यानां दृक्कनि-
के पुनरिति । नाम्ना सञ्चुतादीन् निर्दिश्यन्तु उच्यते—सञ्चुत इति ।
हृतीति—मञ्चुतादिपदेन बोधना इति शेषः । प्रतिपाद्यभेदात् प्रतिपाद-
कभेदविकल्पयाऽऽह—अपर इति । हृतीति—अन्तत्वादिदोषसहितवर्णा-
निति शेषः । अन्त—सञ्चुतादिनः ।

प्रदाने—एकारादीनामिति—आकारादीनां भेदः । अका-
रत्वेति मञ्चुत्वं दाष इति शेषः । कुञ्ज इत्यत्र आह—तस्त्वेति । अका-
रत्वेत्यर्थः । तत्र—कागदिभुः । स्थानान्तरैति—वस्थानभिन्नस्थाने-
त्यर्थः । ह्रस्व इति—य इत्यादि । लक्ष्वा इति स इति शेषः । अवि-
शिष्ट—नेदक विधेरेदित् । अय एव ह—किमिति । अयौकार—अथवा
औकार । सन्वेह इति—स इति शेषः । श्रुयते इति—स इति शेषः ।
वीर्ण इति य इत्यादि । ज्वेति—स इति शेषः । कल्पेति—य इत्यादि ।
ह्वेति—स इति शेषः । वर्धित इति—य इत्यादि । ह्वेति—स इति
शेषः । एकोऽपीति—य इत्यादि । सञ्जति शेषः । निर्मासोति—स
इति शेषः । हि—यत् ।

उद्घोते—सादृशेति—सञ्चुत्त्वादीत्यर्थः । सञ्चुत्त्वयुक्तकवृत्तत्वार्ण-
प्रवृत्तस्य प्रतिषेधेयतायां स्वयच्छेदात्साह—दोषेति । सहितानामिति-
वर्णानां भेदः । आकृतिप्रवृत्तान्—वर्णगन्तात्युपदेशकत्वात् ।
तदाह—नदाद्येनाह । तद्वत्—इत्येव । प्रात्यय—सञ्चुत्वा ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैप दोषः ॥

(२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)
[॥ * ॥ गर्गादिविदादिपाठात्सञ्चुता-
दीनां निवृत्तिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

गर्गादिविदादिपाठात्सञ्चुतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ॥
(उद्घोतः) भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । सञ्चुतादि-
परहितानामेव तत्र पाठयति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उच्यते—नेति । एप—वर्णगन्तात्यु-
पदेशप्रयुक्तमञ्चुत्त्वादिदोषवर्णान्तरप्रतिषेधवक्तव्यत्वात् । इत् न इत्या-
न्नाद्याया वार्तिककार समापत्ते—सञ्चुतादीनां—वृत्तत्वादिदोषसहित-
वर्णानाम् । भविष्यतीति—अत इति शेषः ।
उद्घोते—सञ्चुतादिदोषपरहितानां—सञ्चुत्त्वादिदोषपरहितवर्णानि-
गर्गादिविदादीनाम् । तत्र—गर्गादिविदादिगणयो । पाठात्—गठता-
मव्यात् ।

(आशेषभाष्यम्)

अस्त्यन्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥

समुदायानां साधुत्व यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । गण इत्येव दिनेव सजिषेधेन गर्गा-
दीनां साधुत्व यथा स्यात् भाष्ये इत्यादीनां मा भूत् । तत्रश्च तद्वत्ता-
नापेकारादीनां दोषनिवृत्ति इत्या स्यात्, न तु समुदायानाम्स्थान-
नाम् । यद्यपि प्रत्यय वन्ध्यां यान्तादीनां पाठव्यापारि प्रपञ्चात्समुदाय-
साधुत्वार्थोपि भवति ॥

(उद्घोतः) साधुत्वमिति । निवृत्तस्त्वादिदोषवर्णमित्यर्थः ॥
गार्भे इत्यादीनामिति । प्रत्याना कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादिति-
त्यर्थः । तदाह—तत्रश्रेति ॥ परे तु समुदायानामेव तद्वत्त्विक्यन-
न्तसमुदायानां साधुत्व यथा स्यादित्यर्थः पाठव्यापारिणां न कलादिदोष
निवृत्तवैदित्येव भव्यार्थः । पाठश्रेव विशेष्यत इत्यभिप्रायस्वरत्ता-
दित्यात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—माक्षिपति अस्तीति । अन्यत्—नञ्च-
त्वादीदोषवर्णानि नञ्चिपश्चिन्त् । गर्गा इति—दिग्गणवारिति शेषः ।
गर्गादिविदादिपाठे—नञ्चुत्त्वादिदोषपरहितवर्णान्तरप्रतिषेधवक्तव्यत्वात् ।
स्व, गर्गादिविदादिपाठस्य वा । ननु नञ्च (गृह्ये) गर्गादिविदादि-
पाठस्य सदोषवर्णानि नञ्च सत्यन्ते किं प्रयोजन मन्त्याशनेन दृक्कनि-
कमिति । अन्यत् तस्य प्रयोजन मति शेषः । उच्यते—समुदाया-
नामिति । गर्गादिविदादिसमुदायानामित्यर्थः । साधुत्व—कलरादि-
दोषपरहितवर्णानि नञ्च, यन्निदप्रत्ययवर्णानि नञ्च । स्यादिति-
ति—उच्यते (साधुत्व) गर्गादिविदादिपाठस्य प्रयोजनमिति शेषः ।

प्रदीपे—सजिषेधेन—आवृत्तार्थाः । मा भूत्—न भवतु । साधुत्व
(कलादिदोषपरहितवर्णान्तरप्रतिषेधवक्तव्यत्वात्) इत्यादि । इति तत्र तादृशग-
र्गादिपाठस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु कुनन्तस्य तत्रप्रयोजनसुपपत्तये
इत्यत आह—तत्र इति । (तत्र) तादृशगर्गादिपाठवित् । यत्
इत्यादि । तद्वत्तानां—गर्गा इत्यादिव्यक्तानाम् । दोषेति—कलरादी-
त्यादि । गार्भ्यादिसमुदायानां तत्र पाठव्यापारि—न स्विति ।
समुदायान्तरस्थादीनां—गार्भे इत्यादिव्यक्तानाम् । अत इति शेषः ।
यस्यपीति—गर्गादिभ्यो यञ्जित इत्येव गार्गादिशब्देभ्य इति शेषः ।

गोति-सत्रेत्यादि । समुदायव्यापुषेति-अर्थं ह्यानिसमुदायक
त्वादिदोषरहितानुसन्धित्यतः । स इत्यादि ।

उद्योगे-निवृत्तकलादिदोषवच-कलादिदोषरहितवर्गमित्य
सावत्वम् । साप्रत्यक्षेऽशाप्यकरणेन गार्ग्ये इत्यादेना साप्रत्यक्ष्य सत्येऽपि
नासकृतिः, न वा प्रकृतानुभूत्या तस्यैव भावः । तत्रत्यानां-गार्ग्य
इत्यादिशब्दानाम् । अकारादीनामिति शेषः । कलादीति-कलादी
त्वर्यः । श्यात्-भवत् । तदाह-नराद्येनाह । कैवलोक्तमाचार्यस्या
साहस्य ग्यवन् स्वमतेन भाष्यार्थमाह-परे विविति । एतदिति-अर्थं
दीवत्यर्थं । घटितार्थं इति-अर्थमात्रादिति शेषः । कलादीति-
कलादीदोषार्थः ।

(समाधानैकदेशिभाष्यम्)

एवं तर्पणदशधा भिन्ना निवृत्तकलादिकामवर्णस्य
प्रत्ययपरिचिद्व्यति ॥

(प्रतीयं) निवृत्तकलादिकामिति । अत्रास्य सङ्घनत्वान्निर
सप्तम्यादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निरसंज्ञात्वात्सर्ववर्णानां
शालात्ते प्रयापितित्यर्थः ॥

(उद्योत) निदर्शनार्थाद्यदिति । तत्रार्थाय अ अ इति
द्वैव, तच्च दन्तनरसम्येवामदि कल्प्यामीति भावः ॥ एतेनार्थप्रत्या
पत्ते कृत्वाङ्गव्याप्तिव्यवधानमिति पालम् ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये एकदेशा समापत्ते एवं सतीति । वर्ण
सत्त्वाद्युपदेशात् प्राप्तस्य सङ्घनत्वदिदोषवद्भाष्यप्रत्यये प्रतिषेधे कर्म
त्वेन प्राप्ते इत्यर्थः । वर्णमात्राव्ये निदिष्टानामकारादिकृत्वां प्रत्येक
महात्वं मेवा सतीत्याद्येनाह-अत्राप्येति । निवृत्तकलादिका-
कलादिदोषनिवृत्तिसद्विः (शुद्धा) । प्रत्यापत्ति-प्रतिविधिः ।
घटव्यामि-कल्प्यामि ।

प्रतीय-ननु संवृत्तादीनामिति भाष्यानुसारेण निवृत्तसङ्घनत्वादि
कामिति कुतो भावादीत्यन भाव-अकारद्वयेति । सङ्घनत्वात्-संघन
स्युपदेशात् । नन्वर्णमात्रात्साङ्गान्यापत्तिकरणत्वात् सर्वत्र निवृत्त
स्येन तद्वनिरिकर्त्तव्यात्सङ्घनत्वात्पत्तिकरणत्वात्पदान्म्युत्तगात्पवते
इत्यन एह अकारद्वयेति । अर्थात्तद्व्यतिषेधे । निदर्शनार्थत्वात्-
दिश्वन्मार्थत्वात् अत्राङ्गव्याप्तिव्यवधानमिति युक्तिमस्येति । अर्थात्तद
र्थात् भावस्येवपद्युत्तगा, न स्वकारादिकप्रत्ययमात्रस्येवशाद्येनाह-सर्ववर्णा
नामिति । शास्त्रान्ते-महाभाष्यान्ते । प्रत्यापत्तिरिति-कल्प्ये,
नवा च कल्पयतिदोषरहितशालात्तदनुदित्य शुद्धा अकाराद्यो
निवासरत्वे इति शेषः ।

उद्योग-सङ्घन-वर्णानां मध्ये, अष्टाध्याय्ये वा । इति-इत्य-
न । आद्युपदेशात् अ गिति शेषः सङ्घ-अवगाथे च सङ्घनन्तर-
अ अ इत्या मन् । अध्येयामिति-अर्थमिच्छेत्तदा नानामिति । तादृ
शब्दात्प्राप्तमिति इह । एतेन-अवगोचरप्रतिषेधार्थं तादृश
प्रत्यापत्ते कल्पितमपनेन । इति-इति कथनम् ।

(आद्येपिभाष्यम्)

सा तर्हि वक्तव्या ॥

(उद्योत) भाष्ये-सा तर्हि वक्तव्येति । तथा च प्र वा
स्यामद्वे गोत्वमिति भावः ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-सा-गार्ग्य-प्रत्ययः । सर्वत्र वा
साङ्गो ह्यपि । तर्हि-एतानां सङ्घनत्वदिदोषवत्त्वस्येति सर्व
त्वात्साङ्गत्वस्य इत्यद्वे । कलादिका-कलादिका । घटव्येति इत्य-
उद्योगे-तथा च-संज्ञां साङ्गं । साङ्गत्वस्यात् क
र्त्तव्ये च । सर्वत्राप्युद्योगेतिद्वयेत्येवंवर्णानामिति इह ।

(१२ एकदेशिमहाभाष्यवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लिङ्गार्था सा तर्हि भवति ॥

(उद्योत) लिङ्गार्था इति ॥ अनुभवस्यारीयवत्त्वत्वादि
वत्कलादिलिङ्गनिवृत्त्यर्थव्यर्थः ॥ नाहनिदिष्टप्रयुक्तदोषरहितशास्त्रा
योजना प्रत्यापत्तिः, किं तु सर्वानुभवस्यशास्त्राग्राह्यत्वरत्वात्कारोति
न गौरवमिति भावः ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-पदप्रत्यय भाष्यादितु अनुभव
पठन्ते, अत्रन्त्यस्य तत्रानुभवस्यानपठित्वा भावादिपठकत्वात् एव क
त्वादिदोषरहितत्वा पठित्यन्ते, तेन वर्णगतज्ञानुद्देशेन च वा
दितु अन्त्य च प्राप्तस्य कल्प्यादिदोषवद्भाष्येति । प्रहस्य निवृत्ति
सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते तादृशप्रत्यापत्तिकरणेन कल्पितम् । तथा च
अनुभवस्येवशास्त्रोपदेशात्पत्तिरिति कर्मस्य मन्वीति सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते
तादृशप्रत्यापत्तिकरणे न गौरवमात्रस्येति इत्याद्येन वासिककार-सना
पत्ते-तिङ्गिति । लिङ्गार्था-लिङ्गार्थापि । सा-तादृशप्रत्यापत्ति ।
सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते कुलेत्यादि । ॥ अत्रार्थमाह-सतीति । न
यतनायुपदेशात्पदान्म्युत्तगात्पवते इत्यद्वे निवृत्ते सर्ववर्णानां शा
स्त्रान्ते तादृशप्रत्यापत्तेरामयते इत्यर्थः । भवति-न-न-भवति । तथा
च तादृशप्रत्यापत्ते तादृशकलत्रवत्त्वान्ते तत्र गौरवमिति व्यर्थः ।

उद्योगे-अनुभवमेति-(सत्त्वत्वात्वादिप-अनुभवप्रत्यय-कल्प्य-
अनुवन्धस्थानीयतया सत्त्वत्वात्वादि-पठकत्वात्) एतानां कन (सा-
५-दि) लिङ्गानां निवृत्त्यर्थोत्यर्थः । नाहृतीति-न वर्णगतज्ञानीत्यर्थः ।
तथा चेत्यादि । शोषेति-सङ्घनत्वदिदोषवद्भाष्यप्रत्यापत्तिरूपद्वये
त्यर्थः । अपि-न-वा भाष्यादिपठकत्वादिदोषनिवृत्तिरिति
काया संग्रहः । इति-इति हेतुः । तस्यैव शेषः । भाव इति-गति
कथन इत्यादि ।

(आद्येपिभाष्यम्)

सत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(उद्योत) तदेव विद्येतेति-सत्तर्हि इत्यादिना । भाष्यादिप
तकल्पयित्विहमस्येति ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-प्रत्यापत्तिः । अनुभवानाम् इत्यादीनां
पद्यागदीनाञ्च कर्मस्यव्याप्त्यात्तत्र गौरवमिति वर्णिककारादिसङ्घन
मात्रं साङ्गो वक्तव्येति । तर्हि-प्रत्यापत्तिः । गौरवशरणस्य उद-
रीया तादृशप्रत्यापत्ते तादृशप्रत्यापत्तिकरणप्रदये । वक्तव्यमिति-
मवश इति शेषः । तथा च तत्र गौरव तदवस्थेति भावः ।

उद्योगे-सदेव-उक्तमप्यानुभवस्येति । तथा च-अमिति इह ।
विद्युतीति-भाष्यमिति । अत्रार्थमाह-प्रत्यापत्तिः । भाष्यादि-पठ-
कत्वात्प्रत्यय कल्प्यादि (दुष्कर) निवृत्त्यर्थः ।

(समाधानमात्रम्)

यद्यप्येतदुच्यते । अद्यथैतर्हि अनेकमनुभवप्रशा
नेरुत्पाद्यमित्यन्ता च न यत्त-या, तोपत्र न यत्त-याः ।
यदनुभवस्यै अनेके तदकारादिभिः कल्पितयो ॥

(प्रतीयं) यदनुभवस्यै इति । तथा च-इति-प्रत्यापत्ते-
तदनुभवस्यै कल्प्यादि-प्रत्यापत्ते-कलादिका-कलादिका इत्येति
न त्वनुवृत्तकला इति । ननु कलादिभावात् कथं न ता-इति

उपपन्नते ॥ आदिरन्त्येनेत्यत्रादि क्लैः सहे युक्तान् अ उ इत्यादि का मडा करिष्यते स्वमिनिश्चानेद्देश्य न करिष्यते इत्यर्थः ॥
 (उद्घोत) अथवैतर्ह्येत्यस्य तयोर्न्यस्य ॥ अनेकमनुसन्ध शतमिति । एककस्यानुसन्ध शब्द उच्चारण वादशाब्धानेक उच्चारणया इत्यर्थः । एषद्वयारयोऽनुसुताच्छ्रित कश्चरोप युक्ता पाठ्या । स्वस्तिनिबन्ध ध्वन्या । तत्र 'कलादा मनेपदम्' ध्माताकलर्तागामिनि क्रियाकले इति सवे काय । एव टकिती कल ध्मानो पठित्वाध्वनौ कलध्मानादिनि पाठयम् । एव त्रिवोर्द्धकीय युक्ता पठित्वा अर्धकाव् विनरिति । द्विवत्तश्च प्रस्तापठित्वा प्रस्तापठ्युक् इत्यादि बोध्यम् । एते च कलादय प्रकियादशायाये । प्रयोगे तु शुद्ध एव, शास्त्राने प्रनाय चिकण्णाद । आदि क्लैः स हेति पाठः ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—उक्तवर्तिककाराद्येन समापठे—यद्य पीवि । पतव्—व्यवहारिककारणतया कलावादिदूषणरूप उद्भव । उच्यते—वक्तव्य भवति । अनेकमिति—यत्र प्रयापचित्तये इत्यादि उच्चारणमिति—मन्वीनि शेषः । एवमनेऽपि । अत्र एव पते न गौरवमिति भावः । नवैष तत्र तत्रानुसन्धकरणरूप कयुपपन्नते त्यत्र आह—यदिति । एतत् तत्र तत्रेति शेषः । क्रियते—भाष्येने । पठितेरित्यादि । एवमनेऽपि । तदिति—कल तत्र तत्रेति शेषः । करिष्यते—भाष्येने ।

प्रदीपे—अधिकारार्थमिति—प्रनाशायने पाणिनिनेति शेषः । इत्यादीति—करिष्यन् इति शेषः अनुसन्धेति—अ इ उणित्पारादि ष्यादि । सडा—प्रत्याहारः । समापठे—आदिरिति । उक्त्वेति—अणित्वादिप्रत्याहारस्थाने इति शेषः । ननु स्वरमणे प्रापया कयम् अ उ इत्यादिका प्रत्याहार निष्पत्त्यने इत्यत्र आह स्वस्तिनिधिति । असन्धैवापेति—नहितावा अविनशयनेति शेषः ।

उद्घोते—नन्वनेकमनुसन्धपञ्चमभित्थन अनेकपदोकार्यस्य एव पदेनोच्यता योनश्चक्यमापद्ये इत्यत्र आह—एकैकस्येति । तादृशा इति—तादृशा उच्यते । अत्र एव नेत्यस्योभयत्र मन्वन्धः । प्रत्यापचित्तपञ्चान्नोकारे एव तेषां चक्यन्तया गौरव, न तु प्रत्यापचित्तपठे इति भावः । धनिक स्वनायो धर्मकल्पना न्यायेति न्यायेन एषद्वयविषु अनुसन्धकारा अनुसन्धकरणपक्षया कृतानां एकारेकारादिव्यक्तीना कलावादिदोष साहित्येन पठननेश्चक्यमित्याद्येनाह—एषेति । ध्माता—ध्मातवदोष युक्ता । पाया इति शेषः तत्र—अनुसन्धकित आत्मनेपदम्, स्वस्ति तमिन् कर्तृपाणिनि क्रियाकल इति युक्तयो स्थाने । कलध्माती—कलध्वान्तवदोषमहिनी । पठित्वेति—आरम्भौ टकितावित्येवेति शेषः । अर्धकादिति—द्विवत्तश्च प्रस्तापठित्वात् । इतीति—पाठयमिति शेषः । प्रस्ताम्—प्रस्तवदोषसहितान् । पठित्वेति—त्रिवोर्द्धकीय इत्यनेति शेषः । आदिना—द्वुजित्पराय स्थाने 'ह' इति द्विशेषस्य, दलोप इत्यादी अथ इत्यादि स्थाने अ जोरिकादेश सप्तम् । एते चेति—यथा यथान्यासपते अकारस्य विवृता प्रकियाभावाविवचना न तु प्रयोगमन्वायिनो मथेत्यादि । कुत्र एवमित्यत्र आह—आस्तान्ने इति । करणादिति—अ उ इत्यस्येव पठिताना सक्यमुद्भवकानामपि अनुसन्धादिनेव कलादिनाऽपि शाब्दोपसक्यकार्यनिर्वाहाय मन्पूर्णां धान्यायो प्रयोगान्निष्पत्तिः अथ ।

(आचेषामाभ्यम्) सिद्धचत्येवम् । अपाणिनीयम् भवति ॥ (उद्घोत) भाष्ये—अपाणिनीयमिति । नवसमाप्त्यायस्य मन्नाय मन्वत्स्य एवोच्यतेइति शेषः सक्यभाष्यस्य व्याख्यानसापेक्षम्

अकारेणा यथाकरणे वृद्धिकभिये यादित्यस्य आपत्तेति भावः ॥ (तत्त्वालोक) भाष्ये—अपाणिनीयस्य देशमाद—सिद्धयनीति—यगरीत्यादि । एव—कलवादिदोषमहितवर्गाणिनाया या याया पाठे तथा आजाते सक्यवर्णना युक्ताना पाठे । शास्त्रीयसक्यस्यार्थमिति शेषः । अपाणिनीयमिति—यद्यपि कल वादिदोषम इतकणठ नम्, तथा शाखाते तु इदमकलवर्णानठनमिगाद तस्य उपपन्नक वागोपपद्येति भावः ।

उद्घोते—समर्थनायेति—वगोपदेशप्रधाननवपन इति शेषः । एतद्घोषेति—उदात्तादिदुपकर्मणोपनप्रयोगेनककणपणम्—उदात्तं युक्तमनुसन्धादिदोष इत्यर्थः—इत्यपि विषयकस्यत्वस्ते याणि आदित्—“पञ्चविदस्य सप्तसु पात्र” इत्यस्य सप्तम् (सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥ (आचेषस्मारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम् कंआक्युपपदेशात्सिद्धमिति चेत्सत्तादीना प्रतिषेधः इति ॥

(समाधानभाष्यम्) परिहृतमेतत्,—गर्गादिषिदादिपाठान् सत्तादीना निवृत्तिर्भविष्यति—इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्) ननु चान्यद् गर्गादिषिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् ? समुवायाना साधुस्य यथा स्यादिति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्) एव तर्कोभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव विरोध्यते, कलादयश्च निवर्त्यन्ते ॥

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्यम् ? । लभ्यमित्याह ॥

कथम् ? ॥ द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा—आम्राश्च सिक्ता पितरश्च प्रीणित्वा इति । तथा वाक्यान्वयपि द्विघ्नानि भवन्ति—स्वेतो चावति, अलम्बुसाना यातेति ॥

(प्रदीप) उभयमिति । यथाभूता गगदिष्या अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रवेष्टव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ द्विगता इति । दावर्षा गता प्रयोजनइत्यमपदका इत्यर्थः ॥ तथा वाक्याभ्यपीति । अक्षरत्वात्पर्यवर्त द्विगताभित्यर्थः ॥

(उद्घोत) ननु पठित्वेन दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत इह—यथाभूता इति । आकारकारादिषु एककुरेण पठित्वेन तज्जातीयो एव नै सर्वत्र प्रवेष्टव्य इत्यनुपात्तं अक्षरत्वं इति भावः ॥ भाष्ये पाठशेषेति विरोध्यते नचकल्पव्यवर्षैवतथन बोध्यते इत्यर्थः ॥ द्विघ्नानीत्यस्य द्योरेक्यो लिप्यत्तत्त्वस्य सत्याह—दास्यस्यापीति । वत्र क कोटयो धावनादि प्रत्ये—अन इति उच्यते । आ इति चेद्वेदेन क इत्यस्योच्यते, अन इति चेद्वेदेन कोट्य इत्यस्योच्यते ॥ एव केषां जनपदानां गत्या को वा समर्थ इति प्रत्येन उच्यते—अलमियादि । अन्वुत्तमा देशविद्या । तुनाना पलाजवर्णाना याग प्राप्तमान् अन समर्थ इति चाप । पातेन चचित्वात् । पा रक्ष्य इत्यस्य रूपम् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये समापठ अथेति । ननु तद्वीत्यादि । आनेया यथा वास पवेदश्च दोष स्मारयति—ननु चेति । समापठान्

एव इति परिहार इत्यादि—परिवृत्तमिति । एतत्—पंगवस्यानुपदे
 श्यनुक्तं इति परिहारो नृपणान्वयवत्कृत्यात् । इति-
 ह्यनेन । आत्मा इति एतद्विद्यारानुगतं स्वप्रयति—ननु चेति ।
 समापयेत्यमित्ति । अनेन—गायत्रिदिवादिद्यायौ मन्त्राणां दोष
 रहितत्वं गीतव्यमिति वादिष्यते । ननु विमुच्यमानेन क्लिपते
 इति आर-पाठ इति । पाठो-मिच्छते इति च्युतौ अर्थात् आचरि
 त्यनेनापि निश्चयोः पाठवत् । अत एवायम् अर्थाद्विद्यारदित्य
 र्थः । एव-अपि । कलाद्य इति-कलाद्य इत्यर्थः । गायत्रिदिवा
 दिषट्कारादिनां स्वभाव इत्यादि । च—नापि । वृद्धति-कथयामिति ।
 उदरमनुबन्धति इत्यर्थ-उदरमित्यादिभिः । (एतेनापि धरनेनोभय)
 क्लेशमिति (सिद्धान्त) इत्यर्थः । वृद्धति-कथयामिति । समा
 पते-ह्येतन्ना इति । पठ इत्यादि । भवन्तीति—अन इति शेषः ।
 उदाहरति—सप्तधेतौ । इतीति—एव भाष्ये उदाहरत्यन्वयेति
 पूर्णत्वोभयवदभेदवशात् इति भावः । वाच्यत्वाद्—चेत् इति ।
 प्रदे-एवेति—प्रकारात् इति शेषः । अर्थ इति—कथयाम
 निरर्थकं इति शेषः इति । गता इति—इति च्युतौ इति शेषः ।
 उदराति—अपचित्तैषु—अथ पठितव्यव्यपकत्वेऽनु । गगाद्विद्यार
 दिग्गोदित्यर्थः । पृथक्त्वेण—पुनरुक्तिः । समाप्तीया—अगादि
 पत्राद्याणि सहा । अत्रैव इति । तै-प्रकारात् । सप्र-
 काशेऽनु । इयेत इति—गठन इति शेषः । इयेति—उदेत्यादि । उदर
 मिति—इति शेषः । इत्-इति शेषः । अलमुसा इति—नेत्यादिः
 विशेषा इति—इति शेषः । एतेनापि उदरमनुबन्धने च न्तमिति शेषः ।
 इति धेति—प्राकारानेन इति उदरमनुबन्धने च न्तमिति शेषः ।

(भाष्यम्)

अथ वा इदं तावदथ प्रपृच्छ—केमे सत्रुतादयः
 भूयैरमिति ? ॥
 आगनेषु ।
 आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
 विकारा अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
 प्रत्ययेषु तर्हि ॥
 प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
 धातुषु तर्हि ॥
 धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
 प्रातिपदेषु तर्हि ॥
 प्रातिपदिकान्यापि शुद्धानि पठ्यन्ते ॥
 यानि तस्य प्रहयानि प्रातिपदिकानि ॥
 एतेषामपि शब्दवर्णानुवृत्तानामर्थ उपदेशा कर्त-
 व्यः । शरा पर इति मा भूत् । पलाश पलाय इति
 मा भूत् । मल्लको मल्ल इति मा भूत् ॥
 आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह पातुमिः ।
 उच्यार्यन्ते तत्तत्तैषु नमे प्राजाः कलाद्यः ॥ १ ॥
 इति धीमन्नप्रश्नपरतन्त्रेण महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
 प्रथमपादे प्रथममाहिकम् ॥

(प्रदीप) अथ धेति । वेदव्याजा वर्णानां लोके प्रयोगमात्र
 कावरीनां च शुद्धानां पाठात् इत्येवमर्थः वर्णानं च धियैव ॥
 यानि सहा ॥ दिवादिभिः । एतेषामपि । मित्रदुष्प्रेतेना
 दीना इति इत्यादीनां च सातृकानुपठनात् सर्वेष्वपि मङ्गल इति ॥
 इत्युपाध्यायस्यैवद्युषुष्यैवत्युषुष्यैव महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
 प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥ १ ॥

(उद्घोषित) केवलानामिति । एष च वर्णदोषाणां न
 कुत्रापि प्रकृतिरेते भावः ॥ भाष्ये यानि सहा प्रहयानि । कार्य-
 विचारवद्विद्यारानुवृत्तानामिति ॥ उपदेश इति । इत्याध्यायि-
 दिकादिरेवमनुवृत्तानां प्रहयनित्यर्थः ॥ एतेन हेतुस्य प्रातिपद-
 कानां भोषदेश इत्यादेश इव अस्वभावविरोध इत्यवगन्तुं ॥
 न-वेदमनुबन्धत्वात् इत्यत्र अह—श्लेषेति । एव सत्रुतादीनां प्रत्ययेषु
 इत्येवमर्थः प्रत्याहारो इत्युद्घोषार्थ इत्येव प्रत्याहारात् इत्येवमर्थः ॥
 इति धातवस्तदुपसर्गसमीपवर्तमानाणामपि नृते भाष्यप्रदीपे
 इत्येते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे आध्यायिकाहिकम् ॥

(सत्रालोक) भाष्ये—वर्णोपदेशस्य इति सत्रालोकानामनु-
 न्वयकार्येऽपि एव, न तु एतदुद्घोषोत्पत्त्यादौ हेतुद्वयेन तदनुवृत्तानां
 याद-अथवेति । तावदिति—शक्यात् इति । अर्थ-वर्णोपदेशवदुद्घो-
 षादीनां मत प्रतिपत्तौ । इत्येवमेव निर्देशमात्र-अथेति । इमे-
 येषां मन्त्राणां तत्त्वं निवृत्तये मया (वर्णोपदेशस्य उपदेशात्)
 यत्ने विनये ते अमाः सत्रुतादयः—पठय चारय । प्रतिपत्ता—उदर-
 मिति—आगमेष्विति । इमे मन्त्राणां पठय चारय इत्येवमर्थः । एत-
 मर्थेऽपि । वर्णोपदेशे प्रयोगानुवृत्तानां उदरमिति—आगमा इति । तत्रैषां
 मन्त्राणादीनां मन्त्रस्य चारयाद्ये वादि । एतमेवेति । प्रातिपद-
 कानामिति—अनु इमे सत्रुतादयः अथेति शेषः । स उदरमिति—
 एतेषामपि । अह—उपाध्यायपरिक्रानामित्यर्थः । किमर्थं इत्यत्र अह-
 शय इति । मूढित्वे-इत्यर्थ इति शेषः । एतमेवेति । वर्णवदिति—
 आगमस्येत्येति । उच्यार्यन्ते इति—पुनश्च इत्यादि । तत्त-भागमा-
 दात् शुद्धानामनुवृत्तानाम् । तैषु—भागमादिषु ।

प्रदे—उदरमनुबन्ध-वशात् इत्यवगन्तुं । दोष इति—इत्यवदि-
 क्त इत्यादि । क्वचित् इत्येति शेषः । उदाहीनां—उदरमनुबन्ध-
 न्यात् । सर्वेषामिति—मात्रमनुवृत्तानामेति शेषः । अत्र—अनुवृत्त-
 कृते प्रहो । एतन्मिति सर्वे समाने ।
 उदेति—एवमनुवृत्तानां ध्यानात् पाठे च । इत्याग्ना-
 मिति—अत्र इति शेषः । एतेन—उदरमनुवृत्तानाम् । अनुवृत्तानाम्
 महानि यथैवनेन । एव—कार्यं इत्यवगन्तुं । भावः इत्यवगन्तुं
 प्रहो कृतये । अह—उदरमनुवृत्तानाम् अनुवृत्तानाम् । एतेन
 इति शेषः । पूर्व—उदरमनुवृत्तानां पाठे च सर्वेष्वपि । इत्येव
 एवमनुवृत्तानामिति । इत्यवगन्तुं इति शेषः । इत्य-
 पोति—आदिभिरिति शेषः । एव च वर्णोपदेशस्य प्रयोगानुवृत्त-
 न ॥ इत्येवमर्थमिति शेषः ॥
 इति व्याख्यानस्य वेदान्ताचार्य—उदरमनुवृत्तानामनुवृत्त-
 धीमन्नप्रश्नपरतन्त्रेण महाभाष्ये मन्त्रोपदेशात् ।
 प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाहिकम् ॥

अथ द्वितीयं प्रत्याहाराहिकम् ।

(शिवसूत्रम्)

अइउण् ॥ १ ॥

(१५ विद्युतोपदेशप्रतिज्ञावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकारस्य विद्युतोपदेश

आकारग्रहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अकारस्य विद्युतोपदेशः कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ? ।

आकारग्रहणार्थः । अकारः सर्वणग्रहणेनाऽऽकार-
मपि यथा गृहीयात् ॥

(प्रदीपः) अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विद्वेषेणाप
विचारः कियते—अकारस्येति । अकारकारोना स्वरूपेणानुकार्येण
वाः सतोऽप्यर्थावस्थाविभक्तिः सा हिमक्तयनुपपत्तिः । स्वरसमिन्सु न
प्रवर्तते वर्णोपदेशकारोनादिप्रवर्तमानमिच्छायात् ॥ तत्राकारस्य सई
सत्त्वादीर्घानुपपत्तिविद्युत्त्वात्प्रवर्तमानेदासवर्णमप्याथा अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्व
कारेण दीर्घानुपपत्तय न प्रान्तोर्णानि विद्युत्त्वात्प्रवर्तयति । विद्यु
त्स्य गुणस्वीदेशेऽपि विद्युतोपदेशः ॥ उच्च गुणस्य नित्यमापेक्ष कारकारा
पेक्षत्वेऽपि सनाम । यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ॥ आकारग्रह
णार्थं ह्येति । विद्युतोपदेश आकारग्रहणार्थं इति सामानाधिकरन्थेन
निर्देशादाकारग्रहण विद्युतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामान्यादवगमा
द्योगानुपपत्तय न भवतीति न चोदनीयम् ॥ सर्वगग्रहणेनेति ।
येन शास्त्राण्यद्विरसवर्णस्येत्यनेन सर्वणां गृहणेन तेन कारयेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु चतुर्दशस्य प्रयोजनमुक्तमेव तर्हि पुन
रत्र तदग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—सर्वेति । विशोपेण । तत्रदुपेण ॥ प्रत्येक
वर्णस्यो विभक्तिसा शङ्क्याह—स्वरूपेणेति । शब्दस्यप्रवर्तयविषयो हि
शब्दस्यार्थः । एव च स्वरूपमपि स्वरूपस्योपविषयवर्तयार्थः । अनु
कार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एव विषयमानस्याप्यवर्तयविषयविभक्ति
त्वाद्यवस्थेऽप्युपदेशव्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतत्वेन शब्दे मा
नोपपत्ति न तत्र शक्ति कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्थापयतीति
न तत्रापि वृत्तिः । श्रुत्यार्थोपपत्तय चार्थवत्त्वमर्थसत्त्वे निविष्ट
मिति भावः ॥ अनुकरणत्वमत्र विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौमरगद्वा ।
कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकात् । स्वरसंक्षिप्तविति । सौत्रत्यात्वादिनाया
अविवरणमात्रेति भावः ॥ अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु क्लिप्तं,
वर्णोपदेशे इत्युक्त्यामभ्यत्याहारे च निष्प्रव प्रवर्तमानानां वर्णानीना
अनुपपत्तय इत्येते तदस्य इत्येतेत्याहारेणैकैकान्ते वर्णो-
पदेशा इत्यपि प्रवृत्तैर्वात् । अ यथा तुल्यास्यप्रत्ययमित्यादी
मवर्णोपदेशेन न स्यात् । अत्र सूत्रे ॥ तत्रेति पाठेऽप्यवयवार्थः ॥ वा
क्यादिरमसास्त्र्यायेनेह प्रवृत्तकशास्त्राप्रवृत्ते सावर्ण्येऽपि नाम तद्व्यु-
त्पत्तिः अर्थो विद्युतोपदेशोऽय आह—प्रदेशोऽपि । अकारः सर्वगं

इत्यादी । तत्राप्यकारः सङ्गत एवेति भावः ॥ ननु विद्युत्पदस्य गुण-
परत्वे मन्विशेषत्वात्समासो न स्यादत आह—विद्युत्स्य गुणस्येति ॥
भाष्ये कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तत्त्वोच्चारणमुपपत्त-
यत्प्रमित्यापात्तम् ॥ भाष्ये किं प्रयोजनम् इत्यत्र उद्दिश्ये यन्त्रा-
हारः । कतम इत्यनुपपत्तय ॥ नन्वाकारग्रहण स र्णग्रहणमेवेति भेदा-
भावात्कथं स्व करणत्वमन आह—येन शास्त्रेणेति ॥

(तत्त्वालोकः) मा ये—अकारस्य—अउणि स्रजन्तकारा-
स्य । शुक्लादिशब्दस्यैव विद्युत्पदस्यपि गुणगुणितो प्रयोगो
भवतीति प्रकृतौ विद्युत्पदस्य गुणपरतया प्रयुजान आह—विद्युतोपदेश
इति । नन्वेवमपि अकारस्य विद्युत्पदात्, “विद्युत्कारणां स्वराः, तेष्व
एवो विद्युत्पदात्, ताभ्यामेवो, सव्यामप्याकारः । सङ्गोऽकारः” इति
शिञ्जाशब्देन अकारस्य च विद्युत्पदस्य मयत्प्रदेशात् तयो साव
र्वगंमनुपपत्तयेनेति चेन्न, अत्र विद्युत्पदस्य लक्षणया विद्युत्पदपरत्वाया
भाष्येणात् । अथवा अकारस्य विद्युत्पदप्रतिज्ञानसामर्थ्यात्स्य विद्युत्-
पदेणाप्याकारेण सावर्ण्यरथोपपत्तिः । वदुत्पत्तय आकारस्य विद्युत्पदस्य
विद्युत्पदस्य, “स्वराणांमनुपपत्तय विद्युत्पदस्य कर्ण स्युत्, तेष्वोऽपि
विद्युत्पदस्य ताभ्यामेवो तस्यै चेति शिञ्जाशब्दात् । तथा च लक्ष
णाऽपि नामवर्णयो भावः । न्यानकारादिमानिप्रयोजनान्तस्य प्राय
क्तशिञ्जाशब्दस्य तु यथाह । ननु लक्षणानुपपत्तयवयवत्वात् । अत्रापि ।
अवशा नाभक्तविति पठन पाणिने मने विद्युत्पदस्यप्रवृत्तानाम
भावात् अ येन विद्युत्पदस्यैवामिप्रवृत्तया साकारस्यकारेण विद्युत्प-
दस्य सवर्णता । सर्ववर्णस्यैवो सावर्ण्यमसद् तथा सति सवो वर्ण
समाप्त्याये प्रवृत्तिस्यैवैवत्वात्प्रायात् ॥ आकारग्रहणार्थं इति—
अकारेणेत्यादि । स कर्तव्य इति शेषः । कथितमेव स्पष्टयति—अ-
कार इति ।

प्रदीपे—अविशेषेण—नामान्यरूपेण । अस्य प्रथमाहिके इति
शेषः । अत्र—द्विगोवाहिके । अत्र—परउपिगादिपदे । वेति—
प्रथमेति शेषः । विभक्तौति—तेभ्य इत्यादि । कैचित्तु अकारादीनां
चाङ्गिषु पाठस्थितान्तेनाभयत्वात्तयो ज्ञानाया विभक्तौतिपि वद-
न्ति । वदुत्पत्तय अउपिगादीनां द्वुतिपया “द्वया द्वुति” त्यनेन
तेभ्यो विषयवाया विभक्तौतिपि माद । स्वरैति—अनेत्यादि ।
अनुपपत्ति—अकारस्य दीर्घत्वात्भावात्सङ्घेति शेषः । इति—इति हेतोः ।
अस्य—अकारस्य । तत्र—अकारस्य विद्युतोपदेश इत्यर्थः । गुणस्य-
विद्युत्पदस्य । समास—विद्युत्पदस्यपरेशन सनाम । इति—
इत्यत्र । अस्य देवदत्तस्योपि सुते कुनेन समास इति शेषः ।
निर्देशादिति—अवर्णेनेति शेषः । चोदयेति—प्रवर्तयर्थः । चोद-
नीयम्—अइनीयम् ।

उद्घोषे—प्रयोजनं—वृत्तिसमसायादिकम् । तदग्रहणेन—
चतुर्दशस्यविषयविवारणमेण । अर्थ—त्वयर्थः । अनुकार्यमिति—
अनुकरणस्य अस्त्येति इति शेषः । पूर्वमिति—वृत्त्यावर्णनाकारदा-
विति शेषः । तत्र—स्वरूपे । अनुकार्यानुपपत्तयोऽप्येवविषयवायामाह
अनुकार्यमिति । अनुकरणमिति शेषः । तस्य कर्तृता । तत्रापि—
अनुकार्येति । नन्वीदश्यादेवत्वादेव तथा कुतो न प्रातिपदिकत्वत्

आह—धृष्येति । तयोर्भेदविवक्षायामाह—अनुकरणेति । अ-इत्यादौ नामित्वादि । विभक्तिरिति—नेभ्य इवादि । ननु अ-इत्यादिभ्य कारप्रत्यय कुनो नेत्यत्र आह—कारेति । वयोस्कार इत्यत्र रोगत्वा या प्युब्रह्ममिति सूत्रेण ब्रह्मन्मित्यनुवर्त्तते इत्याद्येनाह—बाहुल्य-कादिति । केचित्तु तत्र इहिरिनो पातुनिर्देशो इत्यनो निर्देश इत्यनु-वर्त्तते । तेन येनोच्चार्यमानवनेत्य प्रयोगवचनो निर्देश्य (प्रतिपादयन्) तथान्कार प्रत्यय इति तस्यार्थः । तथा चात्रानुपूर्वीसम्पादनमाने ता-दर्थ्यं, न तु राम इत्यनो दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने इति कार-प्रत्ययो नेति इदमिति । संदितायाः—'वाच्ये तु सा विवक्षामनेह्ये' इति वाचवात् विवक्षायानाया । ननु अ-इत्यादिभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते इति मते नैषां परत्वाभावेन प्रहङ्गित्वादीनां वाच्यत्वाभावात् कथं मत्र वाच्यदोषा-विषयोति चेत्, तत्र वाच्यपदेन परिनिष्ठनमुदाहरणं प्रहङ्गात् । तदर्थे—उच्यते—'उच्यते' नोच्यते इत्येवमात्रात् । अत्र—एते । तदिति—आकारेणैव । अकारेणैव्यादि । गुणित्वात्—अकार-इत्य विवृतस्य विवृतगुणत्वं उपदेष्टुं इत्येव तस्य गुणित्वात् । तस्य-विवृतगुणत्वं । अत्रावयवमिति—इति विधिवेत्पर्यमिति शेषः । कर्त्त-व्य इति—स इत्यादि । तस्य—सवर्णप्रहङ्गात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च कारणं न गृह्णीयात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च कारणमिति । आहूतिसमायेण प्रहङ्गक-शास्त्रस्य प्रत्याख्यानशकारस्याप्यस्य मणिसंज्ञायात् सिद्धं प्रहङ्गमिति भावः । अत्र च छान्निमित्तकारणत्वेऽपि सर्वानां प्रायदर्शनम् ॥ इति प्रथमा ह्यः । तेन करमात्कारणमित्यर्थं सपद्यते ॥

(उद्घोषः) मन्वाहूतिभेदात् कथं तत्पदेऽप्यकारेणकारप्रहङ्ग-मा आह—आकारेणपापीति । केशकच्छाये सति हस्तमालया-दिभ्यश्चामिति शेषोऽप्युच्यते इति मतिः भावः ॥ प्रातिपदिकावर्गमात्रे प्रथ-मायां वषाद्येऽप्यसौ न ज्ञापयेत् आह—अत्र चेत ॥

(तादात्म्यकः) भाष्ये—मणिसमायेणमित्यसिद्धमिति—किं च कार-णमिति । अकारेणान्कारमिति शेषः ।

प्रदीपे—निम्नमिति—नैनं तदर्थेति शेषः । अत्र—कारणमित्यत्र, उच्यते—तत्पदेऽपि—आहूतिप्रत्ययेऽपि । इति—इति इमे । सा-भारण्येति ।

(समाधानभाष्यम्)

विवारभेदान् ॥

(प्रदीपः) विवारभेदादित्यत्र तु हारणस्यप्रयोगभावात्वा-यप्रहङ्गात्संभवात् वा प्रथमादिदीपयोरभावात् विभाषा गुणोऽपि धातौ प्रथमो विदितः ॥ विवारयति विचारयति आश्रयति विवार-प्रथमः ॥ अस्मिन् एते प्रहङ्गात्संभवात्प्रयोगोपादिते ॥

(उद्घोषः) उच्यते इति नर्त्त प्रथमा कुनो नेत्यत्र आह—प्रयो-गामावादिनि । निमित्तार्थेऽप्यप्रयोगमात्रेऽपि तदर्थं मन्वमाने इवा-देव विमर्शित आह—प्रायप्रहङ्गादिभिः । विभाषा गुणे इति । निमित्तेत्यर्थात् इति सर्वमिति वैतत्र प्रथमोऽप्युच्यते इत्यर्थः, किं तु हेताविति विभाषागुणेति सिद्धं तदर्थेऽप्येव्यविरचणानुपादितत्वेऽपि भावः ॥ विवारयति इति तु भाष्ये—अत्र च ॥ दोषावच्छिन्नमिति । दन्वाहूतिभ्यो दोषानावच्छिन्नमिति इत्यर्थः ॥

(तादात्म्यकः) भाष्ये—अत्रानुवर्त्तनस्य गुणपदे—विवारयति । विवारेव भेदादित्यर्थः । इत्थं इत्येव इति सम्यक् ।

उच्यते—उच्यते इति—यदि प्रथमे प्रथमेत्यादि । तदर्थे—निमित्ता-र्थे । विभक्ति—प्रथमा । तयोः—सौशीवारभ्यो । अन्वादिभिः—अथ मादिति । ननु विवारस्य भाष्यानुवर्त्ततया मन्वमानेनायामप्रहङ्गात्प-रासद्वितित्यत्र आह—स चेति । विवारार्थेत्यर्थः । तथा च विवारस्य विवृतवर्गमिति भावः । आदिना इहादिनदोषत्वस्य प्लुतेन सह दोष-त्वस्य संग्रहः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—विवारभेदादिति, न पुनः फालभे-दादपि । अथैव एव विवारभित्रः, एवं फालमि-त्रोऽपि ? ॥

(प्रदीपः)—एकितरे भेदात्परसंज्ञात्वात्—किमुच्यते इति ॥

(उद्घोषः) ननु प्रत्ययभेदेऽपि जातिमन्त्राभावादेव प्रहङ्गात् उक्तम्—अथकिंच इति ॥

(सदात्म्यकः) भाष्ये—एकितरे तयो विवृतकालभेदो विवृतभेदान्त्वोपादानात् मायबहुतो म्युत्पत्तयेत्याद्येनास्तिरिति—किमु-च्यते इति । अपि—इत्यपि हीति भाष्यकारादौ । अथ—अकारः ।

प्रदीपे—भेदान्तरसंज्ञात्वात्—विवृतभेदमित्तकारभेदादपि स-त्यात् । आह—न्युत्पत्तयामाह ।

उच्यते—जातीति—प्रत्ययान्तरार्थः । प्रहङ्गमिति—अकारेण आकारात्वेत्यादि ।

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेव तत् । यद्यपि "तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम्" इत्यस्यास्यप्रहङ्गास्य प्रयोजनम्—आप्ये सेषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्वणसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यस्य पुनरास्या-त्फालः तेन स्यादेव फालभित्रस्य प्रहङ्गात्, न पुनर्निया-रभित्रस्य ॥

(प्रदीपः) बाह्येति । प्रयत्नाभिनिर्मुक्तत्वात्कालस्य प्रयत्नात् मभ्युत्पन्नं सदा, बाह्येन परिवारः । प्रसिद्धपरिमाणस्यप्रयोगस्य रिच्छेदकमित्यत्राद्येऽप्युत्पन्नस्य प्रहङ्गात्स्य बाह्यं बाह्यत्वं । यथा भीहे प्रथमदिव्यवहारः परिमाणप्रहङ्गात्, यथावर्षात् मानादिभ्यव-देशो निमित्तादिकृतयेऽप्युत्पन्नः ॥ अथ वा मानिभेदेव इह रिच्छेदस्य-त्वात्प्रयोगोपादिनिमित्तत्वात् नोभावात्प्रहङ्गात्कालस्य बाह्यत्वं । विवृतशब्दानां बाह्यं बहिर्भवन्नित्यन्वयात्प्रयोगप्रत्ययत्वं । इत्यर्थेऽपि उच्यते यथा न भेदित्वात्तथा सपरत्वेऽपि ॥

(उद्घोषः) ननु बाह्यत्वं स्वपक्षत्वात् बाह्येतेन समाधान-मयुत्पन्नम् ॥ किं च कालो न प्रयत्न इति मन्वेदे कथं सर्वान्वाचितेन आह—प्रयत्नाभिनीति । बाह्यत्वं म्युत्पन्नस्य—प्रयत्नेति । प्रसिद्ध-परिमाणं बहुरस्यप्रयोग रिच्छेदकमित्यत्र न परिच्छेदपरिमाणं तुल्यत्वं-इत्युपादित्यर्थः । एवं च बाह्यरिच्छेदकमित्येतेषां बाह्यत्वं उच्यते भावः ॥ त्रिदश कालेऽपि नित्यं इति नो इत्यर्थः । परिच्छेद-स्य म्युत्पन्नं बाह्य इति मते परिवार—अथ चेति । अथ भावः । मानं प्रहङ्गात्स्यम्युत्पन्नस्य रिच्छेदो बाह्यत्वं म्युत्पन्नस्यम्युत्पन्नस्यम्युत्पन्नस्य-स्य इति रिच्छेदो नित्यः । बाह्येतरत्वात्प्रयोगस्य च एव्यवर्त्त-त्वादिभ्यस्तत्त्वात्कालेऽपि ॥ ननु इत्यर्थेऽपि बाह्येत्वात्प्रयोगस्य-स्य इत्यादी दीपोऽप्युत्पन्नमित्यत्र स्वपक्षप्रयोगपरिच्छेदस्य एव्यवर्त्तनस्य इत्यर्थः ॥

ध्यानेक्षया काण्डधियाद् ऐन्दुमात्रविधायके ग्रहणानुपचित आइ—
दुतादीति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—सत्यमेव—युक्तमेव । तत्-का-भेदानु-
पदानं कुत्र इत्यत्र आइ-वच्यतीति । यत इत्यादि । फन्निमाह-
वाद्यश्चेति ।

प्रदीपे—अभिनिवृत्तेति—नयेत्यर्थः । परिमाणद्रव्येति—परिमा-
णवद्रव्येत्यर्थः । अत्र—अकारादी । साम्रादिव्यपदेश—यकमात्रिकत्वा-
दिव्यवद्धारः ।

उद्घोते—स्वापेक्षवादिति—आध्यात्मरत्नया अपि सम्भाविति
शेष । इति—इति स्थितौ । तद्भेदे कावभेदे । प्रसिद्धपरिमाणं—लोक-
प्रसिद्धपरिमाणम् । अत्यन्तरगतं—नयनप्रदेशगम् । क्रियान्तर-
निमेषोन्मेषादिरूपम् । परिच्छेदव्यक्रियेति—उच्चारणकियेत्यर्थः । क्रियै-
व—परिच्छेदकामिभेदोन्मेषादिरूपनयनप्रदेशगत्वनिवेन । शिक्षावाचिति—
आत्मा बुद्ध्या सनेत्याद्यांमनो बुद्धेर्ज्ञे विवचया । मन कायाश्रियाह-
नि स मर्यादं माहृतम् ॥ आरुहस्तूरि चिरम्भन् जनयति स्वरम् ॥
सोदीपो मूर्ध्वं भद्रो वक्त्रमायदम माहृतः । वर्णाञ्जनयते उषा
विभाग पत्रया रक्षत ॥ इत्यादिनेत्यादि ।

(आद्येपान्नायम्)

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वा-
ख्यायते, आहोस्वित् सवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोप-
देशश्चोच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं अत्रकारेणैव विवृतोपदेश इतो
वार्तिककारेण ॥ तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथाह न एव विवृतोपदेशो
वार्तिककर्ता चोक्तनेनोपपद्यत इति प्रश्नः । इत्युच्चारत्वादुपदिष्टोऽपि
विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते इत्युच्यते अत्यन्तप्रयोजनकारे प्रश्नो-
ऽयं नासन्नजज्ञः ।

(उद्घोतः) उपदिश्यमानस्यैवैव वार्तिककृत्यः कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो
न स्यादत आह—किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो नवदेशो वेदपुरो-
वा 'देनापरसमाप्तायामित्यानेतिग्राह्याह ॥ ननु अत्यन्तोऽ-
कारे इने तद्वत्प्रयोजनयामि कान्तकप्रशोऽयममहोऽत आह—पुरव-
चारत्वादिति । विवृतत्वादीना मीत्रेन्द्रियमाश्रयात्मावाकिति भावः ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—विवृतस्य—शुण्ण्य । अस्य सूत्ररत्ना
करेण इत्यादि । अन्वारायते इति—उच्यते इत्यर्थः । वार्तिककृ-
तेषु शेषः । सवृतस्य—सवृत्तप्रवर्तनाकारस्य । अस्य सूत्रकृत्यादि ।
विवृतोपदिश्यते इति । चोदयते—प्रतिज्ञायते । अस्य वार्तिककृतनेति
शेषः । प्रदीपे—तस्य—विवृतोपदेशस्य । चोदयत्वेन—प्रवृत्तयेत्येवम् ।
उद्घोते—विद्वान्मनोनाह—वेदपुरूप इति । पार्थिवरित्यर्थः ।
तस्य कर्तृत्वाशेषः सृष्टित्वाभावाद्—प्रेतिकादिति । तदिति अकार-
रेत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ॥
कथं ज्ञायते ? ॥
यद्यम्—“अ अ”—इत्युच्चारस्य विवृतस्य सवृतता-
प्रत्यापत्तिं शास्ति ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वं पक्ष आश्रितः । अन्वयाशास्त्रा-
न्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थक स्यात्, स्वरूपप्रत्ययताभावात् ॥

(उद्घोतः) अन्वया मूर्ध्वत्वे । स्वरूपप्रत्यवे हि पुनः मूर्ध्व-
विधानं युक्तं स्यादिति भावः ।

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—समाधानं प्रथमपक्षं स्तुतुं न्युपस्थाप-
यति—विवृतस्येति । कथमिति—प्रथमपक्ष इति शेषः । यत्—यमात् ।
अयं—यत्रकारः । इति—इत्यनेन । प्रत्यापत्तिं—प्रतिविधिं । शास्त्रीति-
फल इति शेषः । यदि सूत्रकारोऽकारस्य विवृतता नोपादेस्त्वर्थाई
कथं विवृतानुगुद्दय सवृतता प्रतिव्यपार्यादिति ज्ञायते प्रथमपक्षसद-
भिमन इतीति भावः । नच विवृताकारेण ग्रहणात् शोभादीनामपि
सवृतताप्रतिविधानासति, अद्-अ—इति निर्देशात् ॥

प्रदीपे—तत्र—वदुताकारं । प्रत्यापत्त्या—मवृत्ताप्रतिविधि-
तामर्थ्येन । पूर्वं—प्रथमं । यद्यपि मित्यादिभाष्येगाव्येन माषिणा अ-
ज—रत्यस्य प्रथमपक्षानुपपत्त्या न्यत्रिकेण अकारापरिति—अन्यथेति ।
शास्त्रीति—अशान्ताव्यन्ते । प्रत्यापत्तिवचनम्—विवृताकारे संवृतता-
प्रतिविधायकं अ अ इति सूत्रम् । कुत्र इत्यत्र आइ—स्वरूपप्रत्यवेति ।
सवृतत्वविगत्यर्थः । अकारे इत्यादि ।

उद्घोते—संवृतस्य इति—अकारत्वेत्यादि । हि—यतः । प्रथमपक्षे
समाश्रिते तु अकारे संवृतताया प्रत्युत्पत्त्या तत्र तस्या प्रतिविधानाय
सार्थकं अ अ—इति सूत्रमिति भावः ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-
जनम् ॥

किम् ? ॥

अतिखट्वः अतिमाल इत्यन्तान्यतो विवृतस्य विवृतः
प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्या प्रत्यापत्तिः ॥

(प्रदीपः) अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विवृतस्य सवृ-
त्तप्रत्यापत्तिं स्वादित्युच्चारणकारेण इत्यर्थः ॥ नन्विहासति विवृतोपदेशे
सावर्त्तमावाचकारेणाकारस्याग्रहणं चत्वाभावात्कथमिति उद्घो-
त इति । नैव शेषः, उदीचामातः स्याने इति शापकारवत्कारात्स्य
फल ॥

(उद्घोतः) प्रयोग एवेति । अतिखट्वं इत्यादिप्रयोगे हस्ते-
मात्परतस्याक्षिप्तोऽकारः प्रातः सवृत एव भवतिवत्यर्थं प्रत्यापत्तिवच-
नमिति भावः । नन्विति । अक्षरेण्युक्तेरप्येव हस्तेनैव मात्प्रमिति
भावः । गोक्षिपोरित्येवैतद्व्याख्यानेनोपस्थितिं स्वादिने तात्वर्थम् ॥
उदीचामात इति ॥ न चापोम्यत्परस्यामिति हस्ते चरितार्थं निरद् ।
न चात्रापुर्णमाशोपस्थिते, फलं माकादिति वच्यम् । शास्त्रस्यास्य-
विषयतापेणोऽव्यस्यहचर्षेण सृष्टेऽव्यचक्षेदयत्प्राहृच्छेक्षः । तदेषे
हि फलाभावात् प्रवर्तने इति दिक् ।

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—अ अ—इत्यस्य प्रथमपक्षानुपपत्त्या विवृत-
वितुमाह—नेति । एतत्—अ अ—इति सूत्रम् । अस्तीति—प्रथमपक्षस्येति
शेषः । कुत्र इत्यत्र आइ—अस्तीति । हि—यतः । एतत्स्य—अ अ—रत्य-
स्य । किमिति—अन्यदिति शेषः ।

प्रदीपे—प्रयोगे एव—अनेखट्वं इत्यादिप्रयोगे एव । अन्य
अकारत्वेने शेषः । इति—इति शेषः । एतत्—अ अ—इति । इह-
आवरसमाप्तायिकाकारे । इति—इत्यत्र । अस्य गोक्षिपोरित्येनेति

येषु । भवतीति-अथवा आकारव्यतिकारस्वाभावान् उदीचा
मिति स्थानेव अथ रथादिनि भावः ।

उद्योने-पुनश्चाद्यर्थ-अत्रैतत् इत्यादावाकारादि उक्त्यावा
रणात् । उपस्थिति-अथ रथादिनि भावः । नचेति-अथ वाच्यमि
त्यनेनाश्रयः । इदं-उदाचामिति शब्दः । नच-नहि । अत्र-अप्यु
क्त्यावा रणात् । इत्यस्य-उदाचामिति स्थलः । तदुद्यो-योद्यो
ये । हि-यत्र स्थिति-व्याकृत्यर्थः । औकारस्याकृत्येनेत्यादि ।
प्रचरते इति-अपरिभाषेति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैवदस्ति । नैव लोके न च वेदेऽकारो विद्युतोऽ-
स्ति ॥

कर्तव्यं ? ।

सद्युतः, योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्ति
वचनं हापक्रमेय भविष्यति 'विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य
प्रयोजनमन्वाद्यायेत' इति ॥

(प्रदीप) नैव लोको इति । प्रयुक्तानामनुदासनात् प्रयोगे च
विद्युत्स्य कारणात्मिकात्पुनश्च भविष्यतीति प्रत्यापत्तिरिति ।

(सत्रालोक) भाष्ये-अत्र-इत्यत्र प्रथमवृत्तान्तकथाविषय
एक तत्त्वोपप्रयोजनस्यैव साध्यत्वं तस्य तद्व्यपत्तय साधयति-नेति ।
पुनश्च-अत्र-इत्यत्र प्रयोजनकथं । पुनश्च-अत्र-इति । यत्र
इत्यादि । अस्तीति-अत्र इति शेषः । सद्युत्-अत्र-इति । अत्र-अत्र-
इत्यत्र उपपन्नकथामात्रात् । सद्युत्-अत्र-इति । साध्यमाद-विद्युत्
स्येति । इति-इत्यादि ।

प्रदीपे-असत्प्रत्यापत्ति-आज-तत्त्वोपप्रयोजनस्यैव साध्यत्वं
इति-इति शेषः ।

(आद्येपभाष्यम्)

कं पुनरत्र विद्योप-विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य प्र-
योजनमन्वाद्यायेत, सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य वा विद्यु
तोपदेशाद्योद्येतेति ? ॥

(प्रदीप) कं पुनरिति । विद्युतोपदेश इत्यत्र इति वा,
कर्तव्य इति वा वाक्येऽप्याकारे वा कथिदिदिभ्य इत्यर्थः ।

(उद्योत) नवापदये प्रयो-नावा-वाक्यात्प्रत्ययः, द्वितीये
विद्युतोपदेशात्प्रत्ययः । द्वितीये इत्यत्र अत्र-विद्युतोपदेश
इत्यर्थेति ॥

(सत्रालोक) भाष्ये-अत्र-अत्रयोः । अत्र इत्यत्र-अत्र-
इति ।

अत्र-अत्र-इति-अत्र-इति । द्वितीये-द्वितीये इति-इति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

न सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य आद्योपदिश्यमानस्य तु म
यानाह-सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य विद्युतोपदेशाद्योद्येत्
इति । अर्थः ॥ अत्रो-विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजन
मन्वाद्यायेत इति ॥

(प्रदीप) आद्योपदिश्यमानस्य आद्योपदिश्यमानस्य तु म
यानाह-सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

(उद्योत) पुनश्चैतन्न तु मया मयुत्स्यस्योपदिश्यमान
स्य । अद्यो इति महामित्यर्थः । अत्र प्रयो-नावा-वाक्यात्प्रत्ययः
य, प्रत्यापत्तेः । अत्रो-विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

(सत्रालोक) भाष्ये-उपदिश्यमानस्य आद्योपदिश्यमानस्य तु म
यानाह-सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

(॥ १ ॥ पाठ्यादिषु विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

॥ * ॥ तस्य विद्युतोपदेशादन्यत्रापि
विद्युतोपदेशः स्ववर्णग्रहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तस्यैतत्साक्षरसमाग्रायिभ्यः विद्युतोपदेशादन्यत्रापि
विद्युतोपदेशः कर्तव्यः ॥

कान्यत्र ? । धातुप्रतिपदिकप्रत्ययनिपातस्यस्य ॥

किं प्रयोजनम् ? । स्ववर्णग्रहणार्थः । आक्षरसमाग्रा-
यिभ्येनायं ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किं च कारणं न स्यात् ? ।

विद्युत्स्योपदेशः ॥

(प्रदीप) तस्येति । यत्र प्रत्यापत्तेः विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म
यानाह-सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

(उद्योत) प्रत्यापत्तेः विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म
यानाह-सद्युत्स्योपदिश्यमानस्य विद्युत्स्योपदिश्यमानस्य तु म

(सत्रालोक) भाष्ये-पुनश्च-अत्र-इति । अत्र इत्यत्र-अत्र-
इति ।

अत्र-अत्र-इति-अत्र-इति । द्वितीये-द्वितीये इति-इति शेषः ।

लोऽन्यपरिभाषया उपरिक्त्वा तेन शान्त्यतीत्यादाय त्वयैव नोप
 स्यात् तत्रास्त्येति भावः । आतिशयाभिप्रायेणानुदने-ननु चेति ।
 यदिति-अत्ररूपमिति शेषः । अत्र-नानामान्याये । तस्य-नानामा
 न्यायस्थाकारण्य । तत्-विद्युत्त्व । इति-इति शेषो । इति-इत्यादि ।
 च-किञ्चाभिप्रायेण समापत्ते-पूर्वमिति । इदं-नानामान्यायत्वन
 काररूप वस्तु । अकार-नानामान्यायस्य । इद-तस्य विद्युत्पदेशा
 दित्यादि ।

उद्योते-उत्कमिति-दिशोवादिहादिमोद्योते इत्यादि ।

(धावादिषु विद्युत्त्वप्रतिज्ञावाचकमाध्यम्)

आचार्यप्रभृत्सिद्धांपयति-भवत्याक्षरसमात्राधिकेन
 धात्वादिस्यस्य प्रहृष्टमिति । यद्यम् "अकः सर्वेषां दी
 र्घः" इति प्रत्याहारोऽको ग्रहण करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

न हि द्वयोराक्षरसमात्राधिकोर्युगपत्समनस्थान
 मस्ति ॥

(प्रदीप) पद्यमिति । अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहार-
 एषो विद्युत्ते निर्दिष्ट, तेन च सङ्गन्त्याग्रहणे ह्रस्वः सर्वेषां इति वक्त
 स्यन् ॥ न हि द्वयोरिति । यद्यप्येकोऽपि विद्युत्ते नास्ति, तथापि
 द्वयभिन्नत्वकारेणैकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् ।

(उद्घोते) प्रत्याहारे इति । समाह्वेको शाक इत्यर्थः ॥ अक
 इत्यमिति । एव च प्रथमभेदेनात्मन्यर्थेऽपि अत्र गत्याक्रान्तस्यविद्युते
 नाकारेण ग्रहणं शान्त्यत् इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युत्तारण
 वर्गान्त्यादाहरणमात्राधिकस्य प्रयोऽसमाश्रितं मात्र ॥ आदिर-
 ऋयेतेत्यस्य चाप्यतद्वशेन सद्भोऽर्थमाप आदिसङ्घे इत्यर्थः ॥
 तत्र ककारादिचिन्हेनापारिहृत्यस्य सङ्घशब्दविद्युत्त्व एव । सङ्घस्य
 च व्यक्तिकेनेऽपि सर्वेषामेताम्युक्तं मात्रम् । तस्य च प्रयोगत्वेऽ
 भावेऽप्यनेन उद्घोतं शान्त्यत् इति तात्पर्यम् ॥ केचित्तु देवदत्त अमली
 त्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आक्षरसमात्राधिकोऽस्ति तस्यै भाष्ये द्वयो
 रित्युक्तमित्युक्तमित्याह ॥ भाष्ये युगपत्समनस्थानमिति । ऋस्य
 प्रयोगे इत्यादि ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-एकदेशो समापत्ते-आचार्येति । आच
 रसमात्राधिकेनेति-विद्युत्कारणेनेति शेषः । धात्वादित्य-येने सङ्घा
 कारण्येने शेषः । कुत्र इत्यत्र अह-अदिति । यत्र इत्यर्थः । अयम्य-
 पाणिनि । अक-ककारात्मक-च-उत्तुमित्यर्थोऽनान्यायस्यविद्युत्कार
 स्य । कपोतीति-अत्र इति शेषः । हि-या । आक्षरसमात्राधिक
 यो-विद्युत्कारयो । अस्तीति-अत्र इति शेषः ।

प्रदीपे-अत्र हि-"अक" इत्यत्र हि । विद्युत्-अकार । तेन-
 निर्दिष्टेन । सवृत्तस्य-धात्वादित्याकारस्य । विवृण इति-अकार
 प्रयोगे इति शेषः । ह्यधिष्ठानत्वाद्-दयो स्थाने जायमानत्वात् ।

उद्योते-ननु च प्रत्याहारयथा प्रत्याहारे अक इत्युत्पन्नमिति
 तस्य अह-समाह्वेके इति । शास्त्रे-उत्ते । जात्याक्रान्तस्येति-या
 त्यादिस्यसङ्घकारण्यकारण्यसमात्राधिकेनेति शेषः । आक्षरसमात्रा
 यिकस्य-विद्युत्कारण्य । ननु प्रत्युत्तारण्य-ध्यानां भेदे अतियथाया
 क्षरसमात्राधिककारण्योऽकार इति कथमप्येतिप्रत्याहारसिद्धि
 रित्यत्र अह-अदिति । ह्यधादीति-अत्रादिना जलुननान्यन्य
 माना इत्यत्र च समा इत्यादित्यस्य सङ्घः । सत्र-"अक" इत्यत्र ।
 धात्वा-अकार । तदिति-आक्षरसमात्राधिकविद्युत्कारण्ये ।

पूर्वेति-अत्र प्रयोगेने इति शेषः । तस्य- प्रत्याहारस्य वेद्युत्कारणे)
 नान्येषामेता-यत्नः । प्रयोगस्य-पद्युत्कारे । अनन्य प्रत्याहारस्यविद्युत्
 कारणे । तदिति-अन्ये गन्धवृत्तकारण्ये । केचित्त-मप्य-तत्र वेद ।
 छिन्नेन-चनपादिवा । अस्तीति-उभयवेत्यादि । प्रयोगे इति-
 एकत्वेत्यादि ।

(धावादिषु विद्युत्त्वप्रतिज्ञासाधकमाध्यम्)

नैतदिति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यनादेतस्य वचने
 प्रयोजनम् ॥

किम् ? ।

यस्याक्षरसमात्राधिकेन ग्रहणमस्ति, तदर्थमेतदभ्यात्
 सङ्घाटकं मालाटकमिति । सति प्रयोजने न ह्यापकं
 भवति । तस्माद्विद्युत्पदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीप) नैतदिति । अक इत्यकारेण विद्युत्तेन दोर्मस्य विद्यु
 तत्त्व ग्रहणद्वाराण्यमेतदित्यर्थः ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-पूर्वज्ञा तस्य तन्नापकतां चिन्तयति-नैति ।
 पूतत्- 'अक' इत्यत्र ककारादि ह्रस्व-उभयविद्युत्कारोपादान । ज्ञाप-
 कमिति-नन्येत्यादि । कुत्र इत्यत्र अह-अस्तीति । हि यत्र ।
 पूतस्य-अत्र सङ्घविद्युत्कारण्य । किमिति-अ यत्र इति शेषः ।
 यस्येति-विद्युत्तदर्थेऽप्येति शेषः । आक्षरसमात्राधिकेन-विद्युत्ताका
 रेण । अस्ति-समापत्ति । तदर्थ-ननु-ह्यार्थः । पूतत्-(तत्र) विद्युत्ता
 कारोपादान । इति-इत्यत्र । तस्मात्-(तस्य) तन्नापकत्वामा
 वात् । धात्वादिसत्त्वालोकेऽपि शेषः ।

प्रदीपे इति-इत्यत्र येन । अज्ञापकमिति-तन्मतेत्यादि । पूतत्-
 (तत्र) विद्युत्कारोपादानम् ।

(आवेषमाध्यम्)

क एष प्रज्ञोद्यते, विद्युत्पदेशो नाम । विद्युतो
 वोपदिरयेत्, सजुतो वा । कोन्यत्र त्रिरोपः ? ॥

(प्रदीप) क एष यत्र इति । धात्वात् एव पठितान्ताकारो
 विद्युत् पठना न हि किंचिद् गौरव मवति तत्किञ्चन्ये-अन्यथापि
 विद्युत्पदेशे कर्तव्य इतीति प्रश्नः ॥

(सत्त्वालोक) भाष्ये-एकदेशो सङ्घे-क एष इति । बोधते-
 क्रियते । अस्य वा एवमिति शेषः । एव इत्यनेन निर्देश्यमाह-विद्यु-
 तेति । धात्वादिसत्त्वालोकेऽपि । विद्युत् इति-स इत्यदि ।
 अत्र-धात्वात्कारण्यकर्तव्ये विद्युत्-सङ्घकारण्ये एव रोधात्पदे । न
 कोऽपि विशेष इति यावत् ।

प्रदीपे-तत्र-उत्त्वात् धात्वादिषु

(समाधानमाध्यम्)

स एष सर्वं एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि
 प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशाक्रो-
 ण्यते, तद् गुरु भवति । तस्मात्प्रकृत्यम्-धात्वादिस्य-
 च विद्युत् इति ।

(प्रदीप) यानीति । अत्र-उत्त्वात् धात्वात् तस्य विद्युत्प-
 देशादित्यनेन सर्वस्याकारण्य विद्युत्पदेशे कर्तव्यता चेन्न इत्यर्थः ॥
 धात्वादिस्य इति । अयमात्र निर्दिष्टार्थे विद्युत्पदेशेऽप्युपदेशेने

धात्वादिरस्यस्य सृष्टत्वस्यैव पठितस्य कार्याय विवृण्वन् प्रतिषेधम् । अन्यथा दोषरूपविद्युतोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरव स्यात् ॥

(उद्घोषः) एवमर्थं इति । वृष्टावैवग्रम् प्रकारेण वर्तते इति बहुव्रीहिः ॥ प्रातिपदिकानीति । भातप्रत्ययवोरप्युत्पन्नवचन बोध्यम् । सर्वान्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विद्युत्कारयुक्तानि पठनोपानोत्तर्य ॥ तद् गुरु भवति । तस्मादिनि । यत्र सर्वोच्चारणं गुरु भवति धात्वादिरस्य इति वाच्यमित्यर्थः ॥ ननु यत्तुना बहुधा धात्वाद् धात्वादीनि अयुक्तमत्र आह—अग्रहणेति । प्रातिपदिकेभ्युपलक्षणम् ॥ धात्वादिष्यस्यापीति । पठितप्रत्ययवोरप्युत्पन्नवचन । यदेनाग्रहणस्यैव दोषस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञितत्वात् ॥ सृष्टत्वस्यैवेति । यत्र धात्वादिष्यस्य विद्युत्कार्येण सप्तमं सप्तमं इत्यदिशोऽप्यभिधायि भावः । अन्यथेति । गुणोच्चारणोच्चारणे यत्नाथित्यभिधायि भावः ।

(सप्तश्लोकः) भाष्ये—सिद्धानो उचरयन्—स एष इति । क्रियते इति—नेति शेषः । धारणीति—यदात्वादि । धृतेन—विद्युत्कारमहितया (पाठरूपेण) । श्लोघते—क्रियते । सत्—सर्वेषां विद्युत्कारसाहित्येन पठनम् । अथ नहोत्यादि । विवृत इति—प्रकार इत्यादि । प्रथमे—प्रतिपद्वैति—विद्युत्कारसाहित्येन अग्रहणप्रातिपदिकादीनामित्यादि । कार्यतया—नो देवभवा । श्लोघते—कथने । विवृत इति—व्याख्या ॥ १८ श्लोघनीये प्र—पठेय । पठितस्येति—अकारणे न देश दोषरूपविद्युतोच्चारणे—नेष्वरूपविद्युत्प्रत्ययवोरप्युत्पन्ना धारोष एते स्वादिति—मनित्वात्प्रयत्नयुक्तमपि गौरवमिति भावः । उचरोते ननु—उचरन्त्या प्रकारवाचि वा अनेग्रहणेन सामानाधिकरण्यामाहात् तत्र तत्र कथं मन्त्रं हापय न ह—पृष्ठाविति । इति—न न भवेत् परत एवो सामानाधिकरण्यात् प्रवन् प्रत्ययवोरुक्तं अर्थं प्रथो ह. यत्वे न—उचरन्त्या इति शेषः । सर्वोच्चारणं—सर्वेषां विद्युत्कारसाहित्येन पठनं धात्वादिष्य इति—पठ्यकारो विद्युत् इति शेषः । उचरन्त्यामिति—शुद्धं यवधारणोच्चारणं । धात्वादिष्यस्येति—पठ्यकार इति शेषः । विवृतवत्—विद्युत्कारवत् । गुणोच्चारणम्—पठ्यगुणवित्प्रकारोच्चारणम् । दोषोच्चारणे—विद्युत्कारोच्चारणम् । धारोच्चारणे ।

(॥ २० ॥ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥३॥ दीर्घप्लुतचयने च संघृतनिवृत्त्यर्थः॥३॥

(भाष्यम्)

दीर्घप्लुतचयने च सृष्टनिवृत्त्यर्थो विद्युतोपदेशः पर्यन्तं दीर्घप्लुतो सृष्टौ मा भूतामिति । वृष्टाभ्याम् । दृष्यन्ता ३ इति ।

(प्रदीपः) विद्युत्कारोच्चारणे प्रयोजनान्तरमाह—दीर्घप्लुति । असति विद्युत्कारोच्चारणे गुणोच्चारणस्य स्थाने सावर्त्याप्युत्पत्तये दीर्घप्लुतस्यो प्रवृत्तत्वेन ।

(सप्तश्लोकः) भाष्ये—दीर्घप्लुतचयने इति—इत्यस्य स्थाने एषि येष न दीर्घप्लुतचयनेन सृष्टता च उच्यते विद्युत्कारेण च (प्रदीपः)—नेत्यर्थः । अकारो ह्युत् । विवृतिति—धात्वादिष्यस्य धात्वादिष्यस्येति । अकारो ह्युत् । यथा—दीर्घप्लुतवृत्तिः । मन्त्रोच्चारणोच्चारणे—विद्युत्कारोच्चारणे इति—न न भवेत् । उचरति—पठेति । इति—पठेति । प्रथमे—विद्युत्कारोच्चारणे—विद्युत्कारोच्चारणे इति । आह—

ति—सिद्धान्पुत्रं भूत्वा आहोपुत्रोक्तद्वैतकैश्चरति शेषः । अन्तर्गतत्वैत्यादि । प्रसङ्ग इति—इति तत्र तौ मा भूतामिति परं स्वसृष्टाकारस्य विद्युत्ता प्रतिषेधेति शेषः ।

(निराकरणभाष्यम्)

नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतो सृष्टौ ततः । यौ तर्हि ? ॥ विद्युतौ ॥ यौ ततस्तौ भविष्यतः ।

(प्रदीपः) नैव श्लोक इति । असत्यपि सप्तमं लिङ्गादकारस्य सृष्टत्वस्य विद्युतो दीर्घप्लुतो भविष्यतः । पदपठतो दीर्घो भवति अतो रोरेप्लुतादप्युत्पन्न इत्यारंभे भावः ।

(उद्घोषः) ननु सृष्टत्वोपदेशोऽपि सृष्टत्वस्य विद्युतौ न स्थानावैव । अन्तरस्यामाहात् । न चैरो दणिव दच इतिज्ञानान्तरसमावर्तनं भविष्यत् । सामर्थ्येन तत्र तयाङ्करोऽपि सृष्टादवमित्यर्थां चरितव्यस्याक सवर्णं इत्यादिर्विषये तथा कथने मानामाचार आह—असत्यपीति । सावर्ण्यं इति । अन्तरस्यै इत्यर्थः । इत्युच्यते दीर्घं धनि, अतो रोरेष्वनाप्युत्पत्तये विद्युत्कारेण च सावर्ण्यार्थं प्रापकमिति भावः ।

(सप्तश्लोकः) भाष्ये—लोकोदयो सृष्टादीर्घप्लुतोरुपदेशो देव तत्र उपोप्राप्तिरिति तत्र तयो विद्युत्कारेण सृष्टत्वस्य न प्रतिषेधेत्यादि—इति न तत्र लिङ्गादीनि—नैवेति ।

प्रथमे—सावर्ण्यं इति सृष्टाकारस्य विद्युत्कारेण सृष्टत्वोपदेशो इत्यर्थः । लिङ्गादिति—वर्णमन्त्रात् । तस्मादित्यादि । लिङ्गादिति—अप्युत्पत्तिः । अप्युत्पत्तिः ।

उद्घोषे—सत्ये—दीर्घप्लुत्यो । अन्तरस्येति—सत्ये सप्तमोपदेशः । अन्तरस्येति—सत्येत्यादि । अविष्यत इति—नो इत्येत्यादि । तत्र—यदादिविषये । सप्तमोपदेशोऽपि—मन्त्रोच्चारणोपदेशोऽपि । तथा कथने—मन्त्रोच्चारणोपदेशोऽपि ।

(एकद्वैतिप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

स्थानी प्रकल्पयेद्देवावनुत्वारो यथा यद्यम् । संघृतः स्थानी सृष्टौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेद् । अनुत्वारो यथा यद्यम् । तद्यथा—संघृतता संघृतस्यः यैल्लोक तैल्लोकमिति—अनुत्वारोः स्थानी यगमनुनासिकं प्रकल्पयति ।

(उद्घोषः) सृष्टत्वोपदेशोऽपि सृष्टत्वस्य विद्युत्कारोच्चारणे सृष्टत्वोपदेशोऽपि ।

(सप्तश्लोकः) भाष्ये—तत्र सप्तमोपदेशो—संघृत इति । अनुत्वारो यथा यद्यम्—सप्तमोपदेशः । इति—न न भवेत् । उचरोते—उचरन्त्या इति—पठेति ।

(निराकरणभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । युक्तं यस्मान्न प्रवृत्तिर्भवति । सन्ति हि यां सागुनासिषा निरनुनासिषाश्च । दीर्घप्लुतो पुनर्नैव लोके नैव च वेदे सृष्टौ ततः ॥ यौ तर्हि ? । विद्युतौ, यौ ततस्तौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) सत्यमत्रेति । असत्यकारोपदेशो मन्त्रोच्चारणोपदेशः ।

(उद्घोषः) तद्वत् संज्ञानो दीर्घान्तावपि कुत्रो न सन्नातित्वम् ।
भाह—अशक्यत्वादिति ॥ केचित्तु शिष्टममतत्वात् उच्यते । इमी
तु न तथैव भाव इत्याहु ॥ सन्ति हि यत्र इति [भाष्ये] यत्र इति
वदुत्यामित्येव, रेकस्यानुनासिक्यामन्वयविति को यत्र ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—सिद्धातो प्रकृते इष्टान्तरांस्त्रिंशत्को
महावैषम्योपपदानेन दुष्टत विवक्ष्यति-विषय इति । तत्र-अनुना
सिक्यव्यविये । हि-यत् ।

उद्घोषे—तद्वत्-अनुनासिक्य-वत् । ते-अनुनासिक्यवत् ।
इमी-ननुदीर्घयुक्तौ । तथा-सिद्धमन्तो । यत्र इतीति-ननुव
मान् इति चेत् । प्रायेणैति-प्रयुक्त, न तु नाकृत्याभिनयैवेति
शेष । कुत्र इत्यत्र भाह-नेच्छत्येति ।

(आचरणभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्-तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भवि-
ष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम् ईकार
ऊकारो वेति ? ।

(प्रदीपः) एवमपीति । अतः सिद्धत्वप्रतिज्ञाने संज्ञनस्या-
कारस्य संज्ञानाशेकारोकारो प्राप्नुत, यद्युतः सद्युता अन्यत्राभिव-
सास्य इति कैश्चिदोकारोकारो न कृत-वन्त्याम्युत्पत्त्यात् ॥

(उद्घोषः) नन्वोकारोकारयो कथं न कृतत्वमत्र भाह-यद्युतः
संयुता इति । ईकारश्च इत्यर्थः ॥ कचिच्छुष्यत् इति पाठ । ईकारो-
काराकारा इत्यर्थः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकदेशे गृह्यते-एवमिति । अनन्तर
वमादिशब्दोकार इत्यर्थः । तुष्येति-नष्टकारस्य स्थाने इत्यादि
प्रयत्नभिन्नाविति-विज्ञादीशब्दोकाराविति शेष । स्यातामिति-
संज्ञदीर्घान्ताविति शेष ।

प्रदीपे—असतीति-आत्वादिसम्बन्धाकारस्येत्यादि । इति-इति
वचनेन । कैश्चित्-द्वन्द्वोपविशेते ।

(समाधानभाष्यम्)

इत्यपि 'स्थानेऽन्तरत्वं' इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्त-
माने पुनः स्थानेऽग्रहणाय प्रयोजनम् 'यत्रानेकविवधान्तर्य'
तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवति' इति ॥

(तत्त्वालोकः) मा ये-सिद्धान्तो समासचे-यच्चयीति । यत्र
इत्यादि । अवतीति-अ स्तत्र तथा भवतीति शेष । एवं वात्वादिस-
म्बन्धाकारे विदुत्त्वप्रतिज्ञानस्यैकदेश्युक्त प्रयोजनान्तर निरादय
चिद्व्यन्तिने त भाव ।

(इति विदुत्त्वप्रतिज्ञानिरूपणम्)

(वर्गसामान्याये जातिपञ्चाधिकरणम्)

(२० पूर्वपञ्चाचरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वाणामग्रहणम-
नण्ट्वात् ॥ ॥

(भाष्यम्)

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वार्थानां ग्रहणं न प्राप्नोति—
“अस्य च्चौ” “अत्येति च” ॥ किं कारणम् ? ।

अनस्तत्त्वात् । न ह्येतेऽणः येऽनुवृत्तौ ॥ के तर्हि ? ।
येऽक्षरसामान्याये उपदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । अत्र सर्वाणं शेषं इ या
दावयमेवाकारोऽनुवृत्त इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते । तत्रानुवृत्ता-
चत्त्वं यादकत्वमस्तु । अस्य प्वावित्यादौ त्यकारत्यानन्ताद् याद
कत्व न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इति शाश्वर्य इत्ये प्रवृत्तिरनुवृत्तौ निर्दे-
शोऽनुवृत्तिनिर्देशः ॥

(उद्घोषः) एवचावयवोऽवयवमनेन सर्वत्राकारस्य विदुत्त्व
प्रतिषेधमिति विषये गृह्यते [भाष्ये] तत्रानुवृत्तीति ॥ एतद्विशेषो-
पादानस्य फलमाह—अत्र सर्वाणं इति ॥ अनन्तरादिति । अक्षर-
सामान्यायेऽपठित्वाकारस्यैवानुवृत्तित्यर्थः ॥ प्रयुक्ताने कश्चि-
देऽपि अत्र इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुवृत्तौऽपि प्राप्नोति भाव ।
तदनुवृत्त इति । साक्षात्कल्प्यत्वाकारोऽपि न ज्ञायते इत्यर्थः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—हि-यत् । तर्हीति-अत्र इति शेष ।
प्रदीपे—अयमेव-आक्षरसामान्यायिक एव । तस्य-अक्षरक
स्य । प्रादुर्भावमिति-पञ्चाचरणवार्तिके ।

उद्घोषे—आद्येति-सर्वमग्रहणेत्यर्थः । शक्यते इति-वक्तव्ये
इत, न तु जातिपठे इति स एव दुष्ट इति प्रतिपादयितुमिच्छाति ।
एतदनुवृत्तौ-वर्णसामान्यायिकाकारानुवृत्तये यथ । तदनुवृत्तनाया
अत्र इत्यादावपि सत्त्वात्वाह-साक्षादिति । प्रत्याहारमन्तारोक्तित्यर्थः ।
अत्र इत्यादी ॥ उद्घातर सेति भाव ।

(२१ एकदेशसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसामान्याये, पञ्चानुवृत्तौ
यश्च घात्वादिस्यः ।

(प्रदीपः) एकत्वादकारस्येति । एतेषांकारस्यैव, उद्घात्वा-
दिभेदप्रतिभासच्छ व्यञ्जकत्वनिर्देश, एतन्नाकारादिभेदे प्रतिविष्य
प्रतिभासतेभेदवत् । अकारस्य निदर्शनाभेदादिकारादीनामप्येक्य
बोद्धव्यम् ।

(उद्घोषः) ननुपञ्चाचरविद्विद्वन्माध्यामादेरेऽ स्वरान् भाह
—उद्घात्वादीति ॥ प्रतिविष्यप्रतिभासभेदवदिति । मित्रमित्राका
रप्रतिवि-कथितासत्त्वदित्यर्थः ॥ इकारादीनामपीति । सर्व-अभिनि-
रेकस्य स्तोत्रस्यैव तत्पदेषामभिष्यञ्जनात् । तत्पदेषामभिष्यञ्जनात्
परस्पर भेदव्यञ्जकत्वेऽपीति भावः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकदेशो उच्यते-एकत्वादिति ।
अनुवृत्तौ-अप्याहारमन्तारोक्तव्य लक्ष्यत्वाकारोऽपि न कानिर्देशे ।
प्रदीपे—आद्येति-दर्पणेत्यर्थः । निदर्शनेति-निदर्शनेत्यर्थः ।
उद्घोषे—अकारादीनां प्रत्येकमेकत्वनावेग निर्वान्ध्रमभवेऽपि
सर्ववर्णानामेकत्वमिति सिद्धान्तरत्या भाह-सर्वेति । तथा च घात्वा-
दिसर्ववर्णकारेण न विदुत्त्वप्रतिषेध आक्षरसामान्यायिकमिन्न-
त्वात्तदनुवृत्तिस्येति भाव ।

(३० आघेपवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३० ॥ अनुबन्धमङ्करस्तु ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति । “कर्मस्वयम्” “आतोऽनुपसर्गो ष” इति केऽपि खित्त्वात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) अनुबन्धमङ्कर इति । एवमेव कालगदोर्ना भेदात्प बाहोरादी बीबादि प्राप्नोति ।

(उद्घोतः) [भाष्ये] अनुबन्धसंकर इति । अन्वयानुबन्ध कार्त्थकर इत्यर्थे ॥ छीयादीति । टिट्टरेया दन् । आदिना णिव प्रयुक्तयुक्त । पदाघेय कित्वात्स्वित् प्रयुक्तकार्त्थीरोप्यविशेष इति भावः ।

(तावालोक) भाष्ये—अकाराणानेवर्षे अनुबन्धकार्त्थसङ्कर रूप प्रधानोपमाह-अनुबन्धेति । अकाराणामेकार्थे सन्नेयादि ।

प्रदीपे—एकत्वे इति—अकाराणानामेयादि । सन्नेति शेषः । भेदेति—अनुबन्धकार्त्थे भेदेऽपि अित्तुबन्धस्वरूपे इत्यादि ।

उद्घोते—सुकृ भानो सुकृ रिगहोमि-वन्नेन । (३१ द्वितीयाघेपवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३१ ॥ अकारानेकाज्जग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ ३ ॥ (भाष्यम्)

एकानेकाज्जग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति ॥ तत्र को षोप १ । किरिया गिरियो येकाज्जलग्नमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन सरति घटिक इति द्व्यञ्जलक्षण उक्तं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) किरिगेति । न गोश्वात्सावर्णेति प्रतिषेधात्कारो नोऽङ्ग । घटेनेति । एक पदाकारो द्विकार्यर्थ इति द्व्यञ्जलमात्र उक्तं बाहुल्यं दिव्यं इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) [भाष्ये] अनुपपत्तिरिति । इत्यन्वयमात्र इति भावः ॥ अन्वयानुबन्धप्रकारयोः अन्वयानि तावत्पम् ॥ प्रतिषेधादिति । साघेकाष इति प्राग्भाष्येत्वं ॥ टिसिखिति । श्रीहृदयव्यभिचिरेति ॥

(तावालोक) भाष्ये—एव एव अनुबन्धसिद्धिं दिनयोरेवमाह—एकाज्जिति । तत्र—अकाराणानेकाज्जग्रहणेषु । अथ एहात् अनेकाष वा गृह्येन सैव विहितत्वं । अन्वयाने प्रत्युत् । इति इत्यर्थः । प्रदीपे—इति-सन्नेति । इति-सि षो इत्यर्थे—विरिषार्थः । उद्घोते—अन्वयानुबन्धप्रकारयोः—एव इत्यन्वयमात्रे, विरिषेयान्तरं इति । इति-सन्नेति ।

(३२ तृतीयाघेपवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३२ ॥ द्रव्यचयोपचाराः ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

द्रव्यचयोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तत्रया—द्रव्येषु नैवेन पटनेनानेयो युगपत्स्यर्थे फरोति । एवमिममचारानानेयो युगपदुपचारात् ॥

(प्रदीप) द्रव्यचय इति । एवमिमांशवत्त्वे एवमेव पटने इत्यन्वयानुबन्धस्य युगपत्त्वे न चेतोः, नैवेनैवमचारानानेयो उपचारात् इत्यर्थः ।

(तावालोक) भाष्ये—एव एव अन्वयानुबन्धस्य युगपत्त्वेन इत्यन्वयवदिति । द्रव्येषु—यगदिपु ।

(३३ प्रथमाघेपनिराकरणवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३३ ॥ विपयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

यद्य विपये विपये नानालिङ्गमकार करोति—“कर्मस्वयम्” “आतोऽनुपसर्गो ष” इति । तेन शायते—नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थक स्यात्, एकमेवाय सर्वगुणमुचारायेत् ॥

(प्रदीप) विपयेनेति । वातिककारेण कर्त्तव्येन सामान्यरूपया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारोत्तराधिकरणत्वं इत्यन्वये गदिस्यात् च प्रतिवादवत्—विपये विपय इति । सर्वगुणमिति । गुणानुबन्धात्, स्यात्वात्प्रित्तानुपकारकत्वात् । तत्र कर्मणि क्विति न्युत्तरित्वं ॥

(उद्घोतः) करणत्वेनेति । अन्वयानुबन्ध कर्त्तव्यविषयेत्यर्थे सामान्यरूपत्वेनेति । विषयत्वरूपेणैव च ॥ भाष्यकारोत्तरविति । एवमेवैव तानालिङ्गकरणेनैव विषयभेदेन नदित्यत्र तावत्त्वं ॥ गुण उदात्तव्य इति भ्रमं स्यात्तत्रैव गुणानुबन्धा इति ॥ तेषां गुणानुबन्धात् त—कार्त्थविति ॥

(तावालोक) भाष्ये—एकदो अकाराणानेवर्षे आयादित् अनुबन्धकार्त्थसङ्करत्वं प्रथममेव । परिहरानि-विषयेनेति । यद्-दस्मात् अय-वापि न । एवमेवैव । नानालिङ्ग-विषयानुबन्धवित्तिर्न इति—इत्यादि । इति-सन्नेति । इत्यादिति—अनुबन्धकार्त्थसङ्कर इत्यादि । तद् अकार इति शेषः । एकमेवेति—सन्नेत्यादि । अकारमिति शेषः । सर्वगुण-सत्त्वानुबन्धविहितवत् ।

प्रदीपे—आभेदेन—एव इत्यर्थः । अनुबन्धानां कुत कर्त्तव्यादि नास्ति-एव उपकारकैति । सन्नेनेने कं चदवत् सन्नापात् प्रदीपे । गुण उदात्तवत् तन्नात्त्वत्वात् तन्नेत्यर्थः इत्यनुबन्धप्रकारे कर्त्तव्यगुणानां गुणत्वमिति भावः । तत्र—एवमनुबन्धविहितवत् इत्यन्वयानुबन्धत्वे ।

उद्घोते—आभेदेन—एव इत्यादि । तद्-अकारे । विषयानुबन्धविहितवत् इत्यन्वयानुबन्धत्वं । तेषाम्—अनुबन्धानम् ।

(आभेपनिराकरणभाष्यम्)

नैतदिति शापरम् ॥ इत्यन्वयानुबन्धप्रकारभेदेतत्त्वात् । न स्यादनुबन्धप्रकारेण अन्वयानुबन्धस्य उपचयेत् ॥ इत्यन्वयानुबन्ध इति शेषः स्यात् । आयम्य हि द्वयोरित्मशा स्यात् ॥ कयो १ ॥ आद्यन्वयो ॥

(प्रदीप) अन्वयानुबन्ध इति । एवमेव इत्यन्वयानुबन्धत्वे । स एव इत्यन्वयानुबन्धत्वे एवमेव इत्यन्वयानुबन्धत्वे । तत्र एवमनुबन्धप्रकारेण अन्वयानुबन्धस्य उपचयेत् ॥ इत्यन्वयानुबन्ध इत्यन्वयानुबन्धत्वे । अन्वयानुबन्धप्रकारेण अन्वयानुबन्धस्य उपचयेत् ॥ इत्यन्वयानुबन्धत्वे ।

(उद्घोतः) अन्वयानुबन्धे । इत्यन्वयानुबन्धत्वे । एवमेव इत्यन्वयानुबन्धत्वे । अन्वयानुबन्धप्रकारेण अन्वयानुबन्धस्य उपचयेत् ॥ इत्यन्वयानुबन्धत्वे ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अकारे विभिन्नानुबन्धविहितनाकरणस्य अनुबन्धकार्यसङ्करामात्राकारक विषयनि—नेति । एतत्—अकारे विभिन्नानुबन्धविहितनाकरणम् । एतन्नेति । ज्ञापकमिति—ननु-बन्धकार्यसङ्करामात्राकार्येत्यादि । कुत्र इत्यत्र आह—इत्संज्ञायामिति । यत् इत्यादि । प्रवृत्तमिति—सिद्धोपार्थम् । स्यादिति—अ इति शेषः । हि—यतः । अयम्—अकारः । कुत्र इत्यत्र आह—इत्संज्ञायामिति । तथा कुत्रे इत्यादि । इत्यायामिति शेषः । हि—यतः । दोषः—अध्ययातिशयरूपः । कुत्र इत्यत्र आह—आयम्येति । व्यावृत्त्यः स्वविषयसर्वं मन्याय) इत्यर्थः । हि—यतः । आद्यद्वयतयोरिति—न तु मध्यपातिनामिति भावः ।

प्रदीपे—परैरिति—एतेन शब्दकस्य पश्चिमाद्येत्यने । वस्तुतस्तु सर्वज्ञानाकारक पञ्चमलोके शुभ शब्दकार्यवाच्य इति भावः । कुत्र इत्यत्र आह—आद्यद्वयतयोरिति । इति—इति हेतुः । अस्य (भाष्यस्यैव विषयोरप्यनुबन्धस्य) व्यापारस्येति शेषः । उच्यते—विषयत्वेनेति—भाष्यान्वित्यादि ।

(आद्येपरिनिराकरणवार्तिकव्याख्यान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि—

❀ विषयेषु तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् ❀ ।
यद्य विषये विषये पुनर्लिङ्गमकार फरोनि—
“प्रादीक्यतोऽण्” “शिवादिभ्योऽण्” इति तेन ज्ञायते-
नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणम-
नर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । विषयेष्वेतेनद्वयथा व्याचष्टे नाना-
शब्दमपनोय पुन उच्यते पठितया । अद्यनुबन्धसंकरं स्यादकारमेव
शिवादिभ्यो विदध्यात् ॥ अथोच्येन—गित्कृतमेव तथा स्यात् निष्कृ-
ता मा भूदिति नियमादेनैतत् स्यात् । तत्र, नियमादिष्वेतेनोपपत्त्यात् ॥

(उच्यते) नानेति विधेयं कथमन्यथाप्याख्यानमत्र आह—
नानाशब्दमिति ॥ भिद्यमादिति । ज्ञापकत्वे हि विषयत्वमिति
भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—पुनर्लिङ्ग—पुनरनुबन्धविधिनाम् । शेष
पूर्ववत् ।

प्रदीपे—अकारमिति—नर्हीत्यादि । एतत्—अकारस्य पुनरनु-
बन्धविहितनाकरणम् । वक्षीयस्यादिति—तथा च तस्य विविधत्वमिति-
स्य अनुबन्धकार्यसङ्करामात्राकारकैव मन्त वैति भावः ।

(प्रथमन्यास्याभ्युपगमभाष्यम्)

श्रयवा पुनरस्तु—

❀ विषयेषु तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ❀ इत्येव ॥
(ज्ञापकनिराकरणस्मारणभाष्यम्)
ननु चोक्तम्—इत्संज्ञापकत्वप्यर्थमेतत् स्यात् इति ॥
(ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः, लोफत एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके
कश्चिदेवं देवदत्तमाह—इह सुण्डो भव, इह जटिलो
भव, इह शिखी भवेति यत्किञ्चो यत्रोच्यते तत्किञ्च-
स्योपपिठते । एवमयमकारो यत्किञ्चो यत्रोच्यते तत्किञ्च-
स्योपपत्त्यायते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । न म्—नर्वगुणमुच्चारयेदिति, किं तु
यथा लोके—इह सुण्डो भव इह मन्तो भवेति वदुपगतो दन्तोच्यते
तद्यथा एव तत्र भवति, एतन्मिति वाच्यं प्रदीपस्यो वदनुबन्ध-
मिश्रो विधीयेत वदुप तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं मयादयति ॥

(उच्यते) यथा लोके इति । प्रस्तावना गृह्यादिरिति
शेषः ॥ एवञ्च लोकचरद्वारादृष्टानेनैवात्मकं सिद्ध इत्यर्थः ॥ यत्र
देहे कोऽपि वा ॥ तदुच्यते ॥ भाष्येऽपि—सिद्धिद्वयस्तत्रेति साव-
धारणं—वाच्येयमिति भावः ॥ [तत्र वाच्यत्वेऽपि तु उच्यते, पूषपञ्च
व्याचष्टां ॥]

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—नाना (अनुबन्धरूप) निष्करणस्यैव
अनुबन्धकार्यसङ्करामात्राकारकमिति पुनरुच्चारणमिति—अथवेति । तस्य
तत्त्वकारकतया कुत्र निराकरणं स्यादप्येति—ननु चेति । लोकत
अनुबन्धकार्यसङ्करामात्रं सा धयति—नेति । एतत्—अनुबन्धकार्यासङ्क-
रासिद्धिरूपः । कुत्र इत्यात्—लोकत इति । एतत्—अनुबन्ध-
कार्यासङ्करणम् । लोकत तस्य सिद्धिनुपपादायति—तद्यथेति ।

प्रदीपे—सर्वेति—अज्ञानमित्यादि । भवेत्तीति—रूपेणेति शेषः ।
इह—न्याकरणशब्दे । विधीयते इति—प्रकार इत्यादि ।

उच्यते—गूढचारीति—गुप्तचरैव । असङ्करे इति—अनुबन्धका-
र्येऽप्येति । वाच्यत्वे—विषयेषु तु नानेति प्रथमवाक्ये, विषयेषु
तु पुनरिति द्वितीयवाक्ये, लोकाभ्यायके षष्ठीयां तु नानेति तृतीय-
वाक्ये च ।

(द्वितीयाद्येपानुवादभाष्यम्)

यदप्युच्यते ❀ एकाजनेकाग्रहोपु चानुपपत्तिः ❀
इति ॥

(३३ द्वितीयाद्येपरिनिराकरणवार्तिकम् ॥ ७ ॥

❀ ❀ ❀ एकाजनेकाग्रहोपु चावृत्तिसं-
ख्यानात् ॥ ❀ ॥
(भाष्यम्)

एकाजनेकाग्रहोपु चावृत्तः संख्यानादनेकावृत्त्वं
भविष्यति । तद्यथा—“सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति”
इति “त्रिं प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इत्यावृत्तिसं-
सप्तदशत्वं भवति । एवमिहाप्यावृत्तिसंज्ञानेकावृत्त-
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आवृत्तिसंख्यानादिति । यथा विकृतियागे त्रयोदश
सायिषे य प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहृत्या सप्तदश मन्वन्ते । तथा यदेन
उरतोति दशबलश्च ठन् भवति ॥ ननु तुष्ये विषये इत्यर्थत्वात्त-
नस्य गौणे दशबल कर्त्तव्यं कार्यस्य निमित्तम् ॥ उच्यते—गोहृद्य-
त्त्वत्राशब्दः प्रथिषे गालिन्द्रादृष्टानेनैवापि भेदाप्यनार्थवृत्तिः ॥

(उच्यते) यथा विकृतियागे इति । तत्र हि प्रास्तमामिधे-
न्यनुवादेन सप्तदशत्वं विदितम् । एवं त्रिं प्रथमा मन्वा दिवाक्यतोपि-
तथा प्रथमोत्तमयोस्त्रिराहृत्येति भावः ॥ त्रिराहृत्येति । आवृत्तः
पुनरुच्चारणम् । तन्न्यसङ्ख्यायां सप्तदशत्ववद्वाच्येकावृत्तमिति
भावः ॥ [लिङ्गदिति । अनेन लिङ्गेन मुनिस्मृतिमिन्द्रादस्य
न्यवहारस्य गोचलमेव नेति सप्तदश इति भावः] ॥ [भाष्ये]
आवृत्तेः संख्यानात् । गानादित्यर्थः ।

(३५ पूर्वपक्षिसंमतनात्त्वसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अन्यभाष्यं तु कालशब्दव्य-
वायात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अन्यभाष्यं त्वकारस्य ॥ कुतः ? ॥ कालशब्दव्य-
वायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च । कालव्य-
वायात्-दण्ड अमम् । शब्दव्यवायाद्-दण्ड ।
नचैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चे-
द्भवत्यान्यभाष्यमकारस्य ।

(प्रदीपः) एव परिहृनेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेद
साधयति—अन्यभाष्यमिति । अन्यस्य भाषोऽन्यभाष्यस्यो ग्राह्य
ग्राह्यस्य त्वायं विधानार्थत्वात् । त्वार्थं यम् । अथान्यो भाषोऽन्य
इत्यु तस्य भाव इति भावे ष्यन् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधान
मिन्नाना इत्यम् । यथाऽगह्निगाम्-अ इ उ इत्यादीना कालव्यवाय,
इतिरित्यादी शब्दव्यवाय । तत्र तकारेण क्रकारेणोऽर्थव्यवधानात् ।
पक्षेभ्यो तु व्यवधानं न दृष्टं यथा अ इति केवलाकार उच्चारणे, तस्मा
दुवाचादिपुनर्भेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य । अन्यमि
हान चाचादिसामान्यनिरवधनम् । येषु शब्दव्यवायेऽपि काल
व्यवायोऽस्ति, तेषां कालव्यवाय एव द्विधा ददितं शब्दव्यव
शब्दाश्च ॥

(उद्घोतः) अन्यभाष्यमित्यस्यान्वयव्यतिरिक्तयोर्नेत्याह—
अन्यस्येति ॥ अयमेति । भाष्यशब्द कर्तृसाधन इति भाष ॥ एवच
प्रतिप्रयोगकारस्या-यत्नमित्यर्थं । यथेति । यथायं इत्यायकारो
दण्डेऽप्यकारादित् । दण्ड अग्रमित्यादी कालव्यवधानात्, दण्ड
इति च प्रयोग इकारवत् । तथा दण्ड इत्यभाषाकारोऽप्यकारादित् ।
शब्दव्यवायात्, कालरित्यादी तकारव्यवहितेऽप्यकारवत्-इत्यनुमानेनैव
सिद्धे उवाचादिविषयव्यवधानेऽपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन उक्त्वा
दपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—उवाचादीति । नानात्वमकार-
स्येति । कुतमिति शेष ॥ ननु य एवोदा शोकारः स एव देवदेवता
पुराच इति अन्यभिः शिरोरौऽन आह—अन्यभिज्ञानं चेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अन्यभाष्यं-परस्पर भेद ।
प्रदीपे—तत्रेति-अकारैकत्वे इत्यर्थं । समापनेऽपि शेष ।
भेदमिति-परस्परमित्यादि । उवाच्येति इति-अत्र उवाच्येति इति
पाठो युक्तः ।

उद्घोते—भेदे इति-मकारस्य परस्परमित्यादिः । तद्भेदाद्
पीति-उवाचाद्यदिशमभेदादपीत्यर्थं । तस्य परस्परमिति शेषः ।

(३६ नानाचहेदुवार्तिकम् ॥ ९)

॥ * ॥ युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शान्मन्यामहे—अन्यभा-
ष्यमकारस्येति । यद्यं युगपदेशपृथक्त्वेपुलभ्यते—
अथ, अर्थः, अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सु-
गन्धे च भवति मथुरायां च ॥

(उद्घोतः) विद्युत् निरवत् [भाष्ये] युगपच्च देवेति ।

अकारिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते ॥ देशपृथक्त्वेऽपि । देशानां
पृथक्त्वेपु भेदेपु सतिव्यवर्धे ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अकारस्य एव कालव्यवधाने विभिन्न-
देशेषु कालव्यवधाने नानात्वस्थानियुक्तत्वं च साधितं यथाशयेनाह—युग-
पदिति । अयम्-अकार । इति-इत्यादी । हि-यत्नः ।

उद्घोते—विभुत्वमिति-अकारस्यैव निरवत् । विभुत्वमपीति
भाव । अत्र एवत्र भाष्ये ह्य अन्यभाष्यमित्यस्यानुगमः ॥ इति ॥

(एकत्ववादिभाष्यम्)

यदि पुनरिमे वर्णाः—

(३७ एकत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ शकुनिवत्स्युः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

तद्यथा—शकुनय आशुगामिस्थापुस्तादुस्पतिताः
पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो एव इत्यत्र
दृश्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव
ध्वनोना व्यवायो, न व्यवस्थेति व्यक्तित्वाद्यदिनो भावः ॥ यथा
शकुनि पक्षेऽपि स्थित आशुगामिस्थापुस्तादुस्पतिताः भवति, एव व्यञ्जक
ध्वनिमनितानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भानित्यर्थं ॥

(उद्घोतः) एव वर्णानामनेकादे परेण साधिते वर्णैकत्ववर्दी
एकत्व स्थापयितुं नदृश्यतोऽकारमाह [भाष्ये] यदि पुनरिति ॥
तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य सङ्गपरिविज्ञाने न तादृश्यत्वं, तन्मते
तस्य विभुत्वमिति ध्वनयत्वाह—कालशब्दाभ्यामिति ॥ व्यक्ति-
स्फोटवतिव इति । व्यक्तित्वस्यैकत्वव्यतिरिक्तत्वे शब्दव्यवहितेऽपि
वादिन इत्यर्थं । अनेनाह दृश्यं परिहृयत् । द्वितीयं परिहृयति—
यथेति । पूर्वमिति । अत्यनेकादेशेषु युगपत्पुलम्भो व्यञ्जकवशादिति
शेषः । पूर्वदृश्यत्व पश्चाद्दर्शनेऽपि, अत्यनेकादेशेषु व्यञ्जकवशादिति न भेद
इत्येवमाशयेन दृष्टान्त इति भाष ॥ नन्वेवं विद्युत्ते नित्यत्वे च सर्वत्र
देशे सर्वोपलम्भापचित्त भाह—अन्यैकैत्यादि ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—इमे अकारादयः । एवमपेऽपि । शकु-
नीति-पृथैत्यर्थं । तदीत्यादि ।

प्रदीपे—व्यङ्ग्यस्य-स्फोटस्य । तदन्ते-दृश्यत्वान्ते ।

उद्घोते—एकत्वं-नैपायकत्वम् । तद्दृश्योद्धारं-तरिमन् वर्ण-
कत्वे यद् दृश्यं तस्योद्धारम् । तत्र-शकुनिवत्स्युरिति वार्तिके । तद्-
द्विति-शकुनिवदित्यर्थं । वर्णैकैत्यादि तन्मते-वर्णैकत्ववादिमते ।
व्यक्तैर्वाचकैर्वेति न व्यक्तित्वाद्यदिपश्चात् इत्याशयेनाह-व्यक्तेरिति ।
वादिन इति-इत्यर्थं इति शेषः । सिद्धान्तरीत्याह-एकैवेति । इत्य-
र्थं-इति भाव । अनेन-कालशब्दाभ्यामित्यनेन । आशुम्-अकार-
स्य कालशब्दव्यवधानादत्यन्तत्वं । द्वितीयं-तस्य विभुत्वनिराकरणम् ।
अस्य-अकारस्य । पूर्वमिति-उक्तेऽपेऽपे निराहृते इत्यर्थं । अ-
कारत्वेति शेषः । चेति-इत्येव, तस्येति शेषः ॥

(नानात्ववादिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । निरवत् श-
ब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविकचालिभिर्वर्णैर्भवि-
तव्यमनवायोपजनविकारिभिः । यदि चाय द इत्यत्र
दृष्टो एव इत्यत्र दृश्येत्, नाय कूटस्थः स्यात् ॥

पदार्थप्रयुक्तिमिति भावः ॥ नन्वेव सर्वदा शब्दोपलम्भः स्यादतो [भाष्ये] प्रयोगोपागमिष्यति इति । तद्वशाच्चे-प्रयुज्यत इति ॥ ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ॥ [भाष्ये] एक च पुनराकाशमिति । एव वैक हेमवशात्प्रकृते एक एव यथा रूपरसप्रत्यादिभ्यो तदाश्रयस्यै कवाचक्षणं शब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति विग्रहे ङीनलम्भं ध्यासिद्ध इति भावः ॥ नन्वेवत्येव पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहे-च रात्रिगृहे इति भेदप्रतिपत्तौ कथमत आह—देशभेदेन त्रिति । औपचारिको भेदस्तु आकाशाभ्येव न शब्दस्वभावैक्ये वाचकः । एव ससर्गान्तिवशापि तस्यैव नारस्यापि बाधिका तस्यापि नील नम इत्यादि ससर्गान्तिवशात्प्रतीत्याशयः ॥ अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमप्युक्तं च ध्वनिगत् ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—शब्दव्यन्त्येकत्ववादी भोभासक इष्टा न्वैवम्य निराकारोति-अकारमिति । एको द्रष्टव्यादि । श्रोत्रोति-यन इत्यादि । आकाशमिति-अत इति शेषः ।

प्रदीपे—असम्बद्धेति-असन्निकृत्येत्यर्थः । उद्घोते—उपलब्धिप्रदस्य भावकित्तु तत्रा मत्वा व्यतिकरणं हुनोद्दिमाह-श्रेष्ठं पृथेति । तस्या अग्निकणवतिवादाह-करणेति । तस्येत्यादि । पृथेदिति-श्रोत्रोपलब्धीत्यर्थः । 'पदभ्या भूमिदिशो भ्राति ति पुरुषश्चक्षुश्च्यनुसृताणाह दिशः पृथेति । तत्र-विदि । अस्य शब्दस्येति शेषः । 'दन्तकान्ती नेषपदतिरिच्येते मानाभावादि त्यादिप्रत्ययेन दिश ईश्वरानतिरिक्तत्वं प्रतिपाद्य, शब्दकारणत्वेन ननु तस्यैव तस्यैव शब्दमनसा यकारणकमित्यादिप्रत्ययेन आकाशस्यापि ईश्वरानतिरिक्तताया दीपितिक्रिया प्रतिपादितत्वात् ' एतन्निष्ठाभिमन्तस्य तदभिमन्तत्वमिति -यावेनाह-दिश इति । असम्बद्धमिति-श्रोत्रमिति शेषः । अन्यथा-प्रत्यासत्त्वद्वयस्य शब्दमाहकारत्वे । द्वितीये-नान्यदश्रोत्रस्य शब्दमाहकारत्वे । सम्बन्ध इति-शब्देनेत्यादि । उभयो-श्रोत्रशब्दयोः । तद्वदेव-आकाशशब्देन । तस्यापि-उद्घोतस्य । तेन-श्रेष्ठेन । इत्येव-इत्येवनेन । तदुक्तं-उक्तिर्मात्रं इत्युक्तम् । इति-इति हेतौ । तस्माद्द्रष्टुमिति-शाब्दमन्तकारपरम्यात्सङ्गहेत्यर्थः । प्रतिविम्बवदिति-मय वस्तुपु । तदाश्रयस्य-शब्दाश्रयत्वाकाशस्य । तद्गतत्-आकाशगतम् । तत्रैव-आकाशे एव । तस्य-शब्दस्य । इति इति हेतौ । एकत्वे इति-उ-उत्वेत्यादि । तस्यैव-आकाशस्यैव । अस्यापि-उद्घोतस्यापि । अस्य नि-त्यन्ते इति शेषः । तस्यापि-आकाशस्यापि ।

(भाष्यात्वादिसंक्षेपम्)

आकाशादेशा अपि पृथक् । यावता बहवः, तस्मान्दान्यभाष्यमकारस्य ॥

(प्रदीप) भेदवादाह—आकाशादेशा इति । यथा ध्वनित्वा एकत्वेऽपि सन्तानुसृतादिदेशा यत्रात्र एवमाकाशस्यापि सगोमिषगदिपदायावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्घोत) ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुव्ययम आह—यथेति । एव औपचारिकभेदेन भेदो हुवार । सर्वत्र भेद औपचारिक एव, स एव च व्यवहारोपयोगित्वाशयः । श्रोत्रमवचनत्वं प्रदेशान्तरोप्यशब्दस्यापि बीजोत्पन्नत्वात् कथं ननु कुलन्यायेन वा तत्रा तरोऽनुत्पत्तिरिव एव ॥

(तत्त्वालोक) भाष्ये—उद्घोत इति-प्रनेनाकाशत्वस्य गतिताऽपि सूचिता । आह च-सयोगिभ्रमभेदेन देशञ्च परिकल्पिते । तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विषये ॥ इति । यावता-यस्मात् ।

प्रदीपे—भेदेति-अकारस्येति वादि । आकाशास्येति-एकत्वे इति । शेषः । उद्घोते—निरवयवस्येति-आकाशास्येति शेषः । भेद इति-आकाशास्येत्यादि । स एव-औपचारिकभेद एव । तन्प्रान्तरे-वैधेयिकरश्चेति ।

(३३ सिद्धान्तसमाधानवाक्यम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः, तथेवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीप) एव व्यक्तिसंकोचकत्वे निराकृते गतिस्फोटस्य एवाश्रयते—आकृतिग्रहणादिति । अकारगति सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । ना-प्रत्येकस्य व्यक्तिसंकोचं तत्र । प्रत्याहो-कारजातेर्निर्देशात् तस्या विद्युत्प्रतिपत्तिशान्ताच्छायात् तस्या एव प्रत्यारतिविधानम् । तत्रैव वाजिनिरदेशानुसृतिनिर्देशेऽश्रयकारणं ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टम आ विभक्त्यावित्यन सत्यपि गतिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् इत्यस्य प्रश्नं न भवति । अन्यथा इत्येवमौच्चारयेत् । प्लुतश्च विषये स्फुट इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् ।

(उद्घोत) अत्रापि पठु स्य च्चावियारी दीपो नेत्याह—भाष्ये आकृतिग्रहणादिति । तदाह—अकारजातिरिति । सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । प्रत्याहो-स्य च्चावियारी च । अकारस्य कौनमान-न्यमात्रिय वादिक्कृता षण्णमास्यापस्यस्य विद्युत्प्रतिपत्ति धात्वादि-स्यस्यापि विद्युत्प्रदेशो नोक्तिः । साम्यकृता तु प्रयोगस्थाना प्रयाहास्येऽग्रहणात् तत्र गतिनिर्देशे आश्रयकत्वे जातेर्द्रष्टव्यनिदाननैव सर्वसिद्धं न दातो गतिरिति । अस्य च्चावियारी ॥ सत्यपि विद्युत्त्वेनन्यत्वात्सर्वप्रदेशेषु न स्यादपि गतिनिर्देशेनैव परहवत् । एव चाण्डिकित्त्वेऽप्यग्रहणं न कार्यमित्याशयः ॥ तस्याश्रयेति । स्वप्नव्यक्तिसंकोचत्वे ॥ तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तत्परिनिर्देशात् षण्णामेकशेषनिर्देशात् इत्यस्यैव मन्वत्त्वं बोध्यम् ॥ ननु गतिनिर्देशेऽतिप्रसह इत्याह—अष्टम इति । अन्यथा इत्येवमेवेति । न च तत्रैवोऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति बोधविधानम्, दीर्घनिर्देशे ॥ तत्सामर्थ्यात्सत्यापि विधानम्, आतिग्रहणादन्यत्वाप्योपि बाध्यम् । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्तरतमपरिभाषयाऽप्यन्यतोऽप्यथा हत्वानुपस्थितेव कल्पने कार्यमित्याशयत्वात् ॥ ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूदस्य प्लुतस्य स्यात्त आह—प्लुतश्चेति । विषये-द्वारादीनाम् । अनेनापि प्लुतविधानेऽनेनुवादाश्रय स्यादिति भावः ॥

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—सत्र-जातिनिर्देशे । तस्या-अत्र जाते । प्रत्यापत्तिविधानं-सङ्घट्टाप्रतिविधानम् । अन्यथा-वत्स्यश्रयत्वात् ।

उद्घोते—तत्रापि-व्यक्तिभेदेऽपि । नोदित-नोदय । तत्र-प्रयादास्येषु । आते-अत्रगते । स-सर्वप्रदेशेषु । ननु गतिपक्षे अ अ सत्येन दीर्घनिर्देशे सङ्घट्टात् स्यादित्यन आह-उवेति । गतिपक्षे इत्यर्थः । प्रत्यापत्तिवाक्ये-अ थ इत्यर्थः । तन्निर्देशे-अस्यनिर्देशः । इति-इति हेतौ । तस्मान्मर्थ्यात्-दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् । अस्य अ तत्रतमपरिभाषयाऽश्रय इति शेषः । तस्यापि-दीर्घस्यापि । अस्य यथाश्रय इति शेषः । अनेन-अष्टम आ इत्यनेन ।

नवेन एनत्तात्पर्यम् । अन्वयवर्णचतुर्दशतु पाणिन्युदेशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

(तत्त्वालोकः) उद्योने—एषा—वतुर्दशपत्नी । उक्तमिति—वृत्तवसाने नटराजराजे ननाद उक्त्वा नवपञ्चवारम् । उद्धृतकाम सनकादिस्त्रिदशनेतदिमर्षे शिवपञ्चजालम् ॥ इति पद्येनेत्यादि । इति—इति शेषः । इदम् लकारोपदेशप्रयोगप्रदानादिकम् । तथापीति—तस्या इति शेषः । तत्रैव—अत्र सर्वत्र एवेव अन्य कर्माचतुर्दशम् । धात्वर्थं ससुपादिर्दं पाणिन्यादोष्टिसद्वये” इति नन्दीशरक्तकाशिका यामिने ।

(आधेपसाधकमाप्यम्)

किं विशेष्य लृकारोपदेशश्चोद्यते, न पुनरन्ये-
पामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते, यदि किंचिदन्येपामपि
वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशात्पि तद्
भविष्यतीति । को वा विशेषः ? ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—ओद्यते—प्रयोजनमनविषयोक्तिवत् ।
अस्तीति—वर्गाणि शेषः । तत्—प्रयोजनम् ।

(आधेपसाधकमाप्यम्)

अयमस्ति विशेषः । अस्य हि लृकारस्याल्पीयां-
श्चैव प्रयोगविषयः । यस्मापि प्रयोगविषयः सोऽपि
क्लृपिस्थस्यैव । कृपेश्च लृत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्ध-
त्वाद्दकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लृकारो-
पदेशेन ।

(प्रदीपः) ऋलृक् । अर्धीयामिति । ऋकारापेक्ष प्रथमं ।
ऋकारस्यास्य प्रयोगस्ततोऽस्यस्वास्वरत्वं इत्यर्थं ॥ अक्षरप्रयोगत्वापि
नार्थात् उपदेश कर्तव्य इत्याह—वाह—दशमीति । तत्र ऋकारान-
स्थापनेनोदात्ताद्विषु कृतेव स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसिद्धत्वात् लृकारो
भविष्यति ।

(उद्घोषः) [माथ्ये] प्रयोगविषय इति कर्मधारय । प्रयो-
गादेशान्तरान्तरं यमानयया प्रयोगो विषय इत्युक्तं । अल्पेति ।
एषा मुद्राद्विगि यादे । तद् ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं
लृकार्योदात्तादीनां दर्शनमत आह—तत्रैति ॥ स्थानेऽन्तरतम
ह्यनीति । यद्यपि कृपो रोक्ष इत्यत्र रेफकारयो स्थान्यादेशमावल
यापि तद्द्वारा ऋकारलकारयोरपि स इति भावः ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—हि—वतः । तस्य—लृत्वस्य । नार्थं
इति—अत्र इत्यादि । प्रदीपे—अस्य—लृकारस्य । अक्षरप्रयोगस्यापि—
अक्षरप्रयोगस्यापि लृकारस्य । इति—इत्यनेन । उद्योने—लृकार्येति-
ऋकारार्थेत्यर्थः । तद्द्वारा—रेफकारद्वारा । स—स्थान्यादेशमाव ।

(माप्यम्)

अत्र उत्तरं पठति—

(४२ समाधानवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजा-
नुकरणप्लुत्याद्यर्थः ॥ * ॥

(माप्यम्)

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानु-
करणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च ।

यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्—यदृच्छया कश्चिद् लृत्को
नाम । तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः—दधृत्लृत्तकाय
देहि मधृ लृत्काय देहि, उद्दृङ् लृत्कोऽगमत्, प्रत्य
ङ् लृत्कोऽगमत् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः—जाति-
शब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दास्तुर्थाः ॥

(प्रदीपः) यदृच्छेति । अर्थगत प्रवृत्तिमित्यनयोप्येव य
शब्द प्रयोजनप्रियायेनैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो हित्यादि ।
ऋकारलृकारयोः सर्वविधिभिरित्येव धात्विककारानन्वत्यान्वकारं
पानाभित्वादन क्लारोपदेश इति ॥ अर्थवाचशारम्भाच्चानुपदेश
यदृच्छाशब्दा सर्वाण्येवमन्यते । गाम्यादीनां तु गमादिभिर्निर्वातितं
स्वारोपानुत्तम् । ऋत्वकशब्दस्यार्थप्रयोजनं विनिर्मुक्त इति लृत्वकशब्द
स्यानिवर्तकः ।

(उद्घोषः) अर्थगतमिति । उद्योतिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः ।
यदा—यदेवेन शब्दात् । तस्या च प्रकारान्निवेशनार्थकविशेषाद्वाह
ज्ञोकारादृक्प्रवृत्तिपति । सचिकरकोपपत्तिश्च तत्र इति भावः ॥
प्रयोक्तृभिर्प्रायेणैवेति । अकिर्षोर्धनं प्रयोजनपीनमिति भावः । अथवा
उपार्थान्-नन्वस्यानित्यतापत्तिः । एवं च 'इवेच्छयैकस्या व्यक्तौ सत्वे-
त्यमान शब्दो यदृच्छाशब्दः' इति शेष्यम् ॥ ननु ऋकारस्यान्ते
ऋत्वर्णयो सावर्थाद् ऋकारेण लृकारस्यापि ग्रहणार्थत्वात्सो
किन् लृकारोपदेशेनेत्यत्र आह—ऋकारेति । उपदेशा कृत इति ।
पाणिनेव शिषेनेति शेषः । इत्युक्तं तस्यानुपदेशेऽगमात्पाणिन्यस्य
इयां सर्वविधिरपि तयोर्वचनप्रयोज्य इति तदुपदेशः । सर्वविधि
द्वारक फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपदेश इति शेष्यम् ।
ननु सन्तमस त वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य त्वित्यादीनामपि घ्युस-
चेरर्गमार्थरूपप्रवृत्तिमित्यनियमेषु शब्दसत्त्वे च मानस आह—अर्थ-
व्यतिरि । चित्तमिदम् । अङ्घ्र्ये तस्य विरताम्यात् । एतदर्थं
सद्वित्तवत् तद्विशेषपरम् । अत्रत्येव उद्घोषस्य पञ्चकोत्यादौ न
दोषः । प्रथमस्य तद्वित्तमिदं एव । उद्घोषपरिगणनात्प्रादौ य सनुद्घ-
यमिति शब्देन न दोष इति कैयटाद्ययनन्ये । ननु एतद्वरपाठात्
त्वात्कथं शब्दविषयनेत्यत्र आह—गाम्यादीनामिति । ऋत्वेन लृत्व-
कानिश्चो हेतुत्वात्प्रयोजेति । स्वर्गाक्रियात्प्रायार्थप्रयोजेत्यर्थः । कर्म
समाप्तौस्यैव निश्चिति । एकप्रवृत्तिमित्युक्त्वात् सति कर्मात्प्रायमन
न्यात्प्रायस्य निवर्तकमिति भावः । तद् ध्वनयशब्द—माथ्ये चतुष्टयीति
सम्प्रदानार्थे वा प्रवृत्ति सा प्रवृत्तिमित्यनियमेषु प्रवृत्तव्यवहारार्थः ।
तत्र यदृच्छाशब्दो नाम कथम् इवेच्छया शिषेति । स चान्तेक
विधे—एकव्यक्तिभिरिच्छितो हित्यादिकः, तत्र न किञ्चिदतिरिक्तं
प्रवृत्तिमित्यनित्यमन्वयभिराचारयोरभावात् । किन्तु "नन्वस्यैवार्थस्य
विषयनादेन मानम् । तदुपदेशादे प्रकाशवाचिच्छ्रमः स प्यार्थः ।
यदा सम्प्रदानार्थेणैव एव त्वादि । एव वादिपदानां कारीनामेक
त्वमेते वेपु शक्तिः । ततो हित्यादिवदिव शब्दार्थे एव त्वादि । कुल-
मिति कुरिति च पार्थो । अनेकत्वमेव तद्व्याख्युपलक्षिते सा ।
दियुमादीनां तु उच्छ्रयानामानन्त्यात्पदमेव प्रवृत्तिमित्यम् ।
वदेव न तदुपदेशार्थः । यत्वादिपदेर्मादित्तयोच्यते । अत्र एव
दृष्टिद्वये कथयति "कुलं कस्माच्च भवति योः कुः पदस्येति ।
अत्वात् । कर्म "मसज्ज्ञे"ति । अनेन च मा एव कुलत्वेपरयो भाव
ममसापदयो पयोत्व स्पष्टमेव उक्तम् । सदा च पदमेव ।

(तत्त्वालोकः) माथ्ये—प्लुत्याद्यर्थं इति—रवीति शेषः ।
तस्मिन्—लृत्वकशब्दे परे । अगमादिति—स्थानाविधि शेषः । चतुर्थो
इति—ह्यनीति शेषः । प्रदीपे—अत्र—वर्णसमाप्त्याये । इति—इति शेषः ।

(प्रदीपः) अयं तर्हीति । अतकशब्दोऽन्वार्यात्तत्त्वज्ञानं वा लतकशब्दस्य निवर्तक । अफिड् अफिड्कु इत्यौ त्वनन्वास्यागाविति कयम् अफिड्अफिड्कु इत्येयोनिवर्तको स्वानामिति भावः ॥

(उद्योतः) एतकादल्फिड् वैषम्य दर्शयति—अतकशब्द इति ॥ लुतकशब्दस्येति । अनन्वास्यात्येत्यादि ॥

(तत्वालोकः) भाष्ये—लुकारोपदेशप्रयोगनवादी आह—अयमिति । प्रदीपे—इति—इति हेतोः । एतयोरेति—अनन्वास्या तयोरेति शेषः ।

(मत्वाख्यामसाधकभाष्यम्)

एयोपि ष्टुफिडः, ष्टुफिडुश्च । कयम् ? अति-प्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । फिडफिडुवौणाविकी प्रत्ययौ ॥ त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छा-शब्दाः ॥

(प्रदीपः) एयोऽपीति । उगाद्यो बहुलमित्येवात्वास्याता विति भावः ॥ अतिप्रवृत्तिरिति । अतः प्रवृत्तिश्चैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ न सन्तीति । अयावैऽपि यदा नाम कियते, तदा प्रशस्त्यरूपा क्रिया गुणो वाच्यारोप्यन् इति भावः ॥

(उद्योतः) फि-फिड्दोरणादिभ्वर्शनादाह—उगाद्यव इति । बाहुल्यविशेषात्परिपूर्य ॥ अतिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथा च फिडफिडुद्वयो न एव प्रवृत्तिर्न तु ए इति वाच्यत्वं कल्प्यम् । सञ्ज्ञात्वा धातुरूपाणीति तु जनार्दिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्र न त्वापुनिकक्रियमाणशास्त्रमात्रकमिति भावः ॥ एवं च देशभाषायां सारण क्रियमाणं ज्ञानोन्नीत्यापसात्पु, शास्त्राविषयवचैशुकम् ॥ अतै-रिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिलक्ष्यतेऽत फिडादिप्रवृत्तिरेवापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ एव यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्मिताना कचि च्छिद्रप्रयुक्तानामेव यत्कृत्वचित्तनशास्त्रेण विनियोगो नात्येवमित्येव लतकशब्दिकादीनां शास्त्रविषयत्वमाशङ्क्य तदर्थं एकारोपदेश इत्यु-क्तम् ॥ इदानीं न सत्येव यदृच्छाशब्दा इति पञ्चाशदशमेन तदर्थेव प्रत्याचष्टे—[भाष्ये] त्रयी चेति । चैतदं ध्वमितम् ॥ न-वेवं हि त्पादीनां वात्सर्वावीजत आह—अथवेऽपीति । एव च सर्वेऽपि श्युलम्ना क्रियादिशब्दा एवेति भावः ॥ प्रशस्त्यरूपेति । अत्यन्त प्रशस्तावोर्धेत्यर्थ—एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वा तेषां क्रियापारोपेयार्थोपकचमिति तापर्यम् । यदा पूर्णपूर्वत्वादिष्वन-प्रशस्त्युपक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव इत्यादिभ्यो बोधः । भाष्ये इत्ये ॥ तद्व्यवहारेण विषयनादयेन भागमिति सैव प्रवृत्तिनि-मित्तमपीति तस्य भाव इति स्वै भाष्ये उपपादयिष्यते ॥

(तत्वालोकः) भाष्ये—लुकारोपदेशप्रयोगनवादी आह—एयोऽपीति । लुफिड लुफिडुशायित्यर्थः । अफिड्अफिड्कु विनियो-क्तुमे अथेव लुफिडलुफिडुऽपि प्रयुक्तविति आरोप्याभिधानयोरभि-प्रात्यादेशमुक्तिरिति भावः । एवेति—अयं मित्रकमवया, लक्ष्यते इत्य-नेनान्वेति । हि—यव । फिडेति—अतस्तत्मादित्यादि ।

प्रदीपे—इत्येव—इत्यनेनैव । प्रवृत्तिः—प्रयोगः । एदमेते—एतौ—फिड्फिडु । स एव—अथापुरेव । तस्य-श्रवाणो । तदर्थं—एतक उफिडाद्यर्थः । तदर्थस्यत्वम्—एतिकाद्यर्थत्वम् । अस्य एकारोपदेशस्येत्यादि । इव—तस्य तदर्थप्रत्याख्यानम् । एवं—यदृच्छाशब्दासत्ते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तक-गुणक्रियादिप्रवृत्ति

निमित्तक । विषयतेति—प्रकारताविशेषतात्वेत्यादि । इति—इति हेतोः । सैव—तद्व्यवहारेण ।

(प्रयोजनवादिभाष्यम्)

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयो-जनमुक्तम्, न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्तशब्दो देवदिएणशब्दं निवर्तयति, न गाव्यादीन् ॥

(प्रदीपः) अन्यथा कृत्वोति । अत्युपचितपञ्चाशेषात्पूर्वोप-दिष्ट एकार । वार्तिककारस्तु श्युलमित्युपपन्नप्रयोगेन प्रत्याचष्टे—स-माने चेति । इह च मित्रार्थत्वम् । एतकशब्दो हि यदा सशस्त्रेण विनियु-यते कचित् पिण्डे तदा तद्व्यवहाराप्याप्त, अतकै तु विप-र्ययः । मित्रत्वरूपो चैतौ शब्दाविति भावः ॥

(उद्योतः) अत्युपसीति । संशयाद्या अत्युपपत्ता इति पञ्चाशदपनेत्यर्थः ॥ आचार्येति । शिबो वैश्वदेवो कात्राचार्यः । एव च यदृच्छाशब्दसञ्ज्ञावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तद्-प्रयोजननिराकरणयमुक्तमिति भावः ॥ अतकशब्द लतकशब्दस्य साधुत्वाभावरूपक इत्याद्य दूषणमप्युक्तमित्याह—भाष्ये समाने चेति ॥ तत्रार्थशब्द प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह—इह वैति ॥ त-द्व्यवहाराप्यस्य व्यक्तित्वरूपस्य चार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाप्याप्त इत्यर्थः ॥ विषयंय इति ॥ क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ मित्र-स्वरूपो मित्रप्रदं प्रतिमिषी । यदि तु अतकोऽपि श-श्रमप्रवृत्तिनि-मित्तकस्तदा मित्ररूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविषयम् । अथचैव प्रवृ-त्तिनिमित्तत्वमिति एवै कावकसङ्केतविषयव्यवहारेणैकमेकविषयव्यक्ति-भावेनैवैव तद्विषयबोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥

(तत्वालोकः) भाष्ये—लुकारोपदेशप्रयोगनवादी त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिरित्युक्तो दोषमाह—अन्यथेति । प्रयोजनमिति—तत्का-रोपदेशस्येत्यादि । परिहार इति प्रयोजनरथेत्यादि । उक्त इति शेषः । सन्तीति इति—इति शेषः ।

प्रदीपे—प्रत्याचष्टे इति—प्रकारमित्यादि । इह—लुतकशब्दक-शब्दयो । तद्व्यवहारेति—लुतकशब्देत्यर्थः । एतौ—लुतकशब्दकौ । उद्योते—पूर्वांश्विन प्रत्याचष्टे इति वैयट्याद्ययमाह—एव-ञ्चेति । प्रयोजने इति—लुकारोपदेशस्येत्यादि । इति—इति हेतोः । तद्विषयंय—प्रवृत्तिनिमित्तविषयंय ।

(प्रत्याख्यामभाष्यम्)

नेय दोषः । पञ्चान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

(प्रदीपः) पञ्चान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणा मित्यस्वरस्य जातिपक्षे तु मत्वाख्यानम् । एवमस्यापीत्यर्थः । अन्युपपन्नसञ्ज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यावांश सिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञा-कर्तव्या ॥

(उद्योतः) भाष्ये ममापचे—पञ्चान्तरैरपीति ॥ जातिपक्षे-त्विति । यत्—अज्ञादिवागानार्थानामेकदेशाय तस्येप्यावयवकम्—इति । तत्तु जातिपक्षेनातिशेयोकारेण परिहृतम् । पञ्चान्तरैरपि परि-हारा भवन्तीति नातिकूलोच्यमुक्तम् । वस्तुस्थित्युद्योपेयस्य दोष-परिहारः सुकरः ॥ यदुक्तम्—अन्तको न तत्कमिदमेक इति । मय-मूत्स्य निवर्तकत्वम्, शिष्टप्रयोगाभावात्पु तृप्त इति ॥ न्यायत्वमपि

वातिके दिष्टानुक्तवनेष्वेतिमन्पाय भगवतानुक्रमवि स्वयं मन्वु-
 द्यधनुस्पाय इत्युक्तम्—अधुत्येति ॥ पारम्पर्यायाताः अन्यादयः ।
 एव च शिष्टानुक्तवदन्त्यात्सात्त्विकेन शास्त्रविषया इति भाष्ये
 तात्पर्यम् ॥ यत्तु—यत्तुद्योति एते तत्कालीनां द्विभुभारिकन्दस्य
 विषयत्वमेवैतस्माद्भाष्यकथनम्—इति । तत्र पञ्चमेदेनेकस्य शास्त्र-
 विषयत्वमभिव्यक्तं वाच्ये वेति युक्तस्यभाष्यविरोधात् । द्वि
 भादीनां पारिण्यदिष्टिमानुक्रमेण साधुत्वाद्युक्तविषयत्वेऽपि
 अन्येषां सद्विषयत्वे मानामावाच्यम् । किं च शास्त्रसाधुद्विभूतानामपि
 शास्त्रविषयत्वे साधुत्वनास्तमेऽस्मिन्शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्यो-
 क्तवत्प्रति । किं च शास्त्रविषयत्वमथ तद्विषयत्वमात्रमुक्तवान् इत्य-
 उक्तमिति दिक् ॥

(सखाश्लोकः) भाष्ये—कारोपदेशमभोजनत्वव्यवहियान् उक्त
 भोजनत्वोत्तर अयमेवादिना समाने वैयादिना चापदिगनुभववोर्ष
 तात्पर्येति—नेति ॥ यथा—उक्तोमयस्य ॥ कृ १ यथा भाह—पथेति ।
 यत्र भाष्येति । परिहारा इति—प्रयोगजनस्येवादि । भवन्तीति—
 वान इति शेषः ।

प्र ११—अध्यायि—काररवादि ।

उत्पत्तेः—समापत्ते इति—प्रयोगजनत्वक तत्प्रयोजनवाधु
 स्थापितानुभवशास्त्राभिवादि । साधुत्वेऽपि—आतिरिक्तत्वेत्यर्थः ।
 तन्मया गतिनि पत्रमिति शेषः । जातिगतशास्त्रोक्ति—अस्तत्वादिनानां
 जातिगताद्युक्तव्यवहियानुत्पत्तेः इति—इति हेतुः । एवम्—न्याय-
 मार्गत्वेत्यर्थः । कोपेति—समाने वै यादुक्तेश्चिदिः । तस्य—ऋतवत्प
 उक्तिसिद्धिः—तत्कालीनि इति । अन्येषाम्—तत्कालीनाम् । तद्विषयत्वे-
 दात्तविषयत्वे । तत्प्रत्ययेति—तन्मन्वाद्येत्यर्थः ।

(इति ब्रह्मज्ञाननिष्कारणम्)

(॥ ४४ ॥ द्वितीयप्रयोगनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥
 ॥ * ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिपिद्धेषु
 यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥
 (भाष्यम्)

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा साधु भवति, अशिष्टा-
 प्रतिपिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति, नाभ्युदयाय ॥
 यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु
 च श्रुतान्तेषु । लोके तावद्—य एवमसी ददाति
 य एवमसी यजेते, य एवमसावधीते, इति । तस्यानु-
 कर्षन् दद्याद्य यजेत चाधीयत च । सोऽप्यभ्युदयेन
 सुखते ॥ वेदेऽपि—“य एषं विश्वमृजः मन्नापयन्त्या-
 सते” इति, तेषामनुकर्षन् उदत्सव्राज्यापयसीत । सोऽ-
 प्यभ्युदयेन युजते ॥ अशिष्टाप्रतिपिद्धं यथा—य एव-
 मसी दिक्वति, य एवमसी हसति, य एवमसी कृष्ट-
 यतीति । तस्यानुकर्षन् दिक्चेष्ट हसेष्ट कृष्टह्येत्च, नैव
 तद्दोषाय स्थानाम्भ्युदयाय ॥ यत्तु अन्येषामसी प्राणान्
 हन्ति एवमसी सुरां पिबतीति तस्यानुकर्षन् प्राणान् ह-
 न्त्यासुरां वा पिबन्, सोऽपि मन्ये पवित्रः स्यात् ॥
 (मतिः) इत्येवमत्रादि वादिवत्प्रतिपिद्धं—अनुकर-

णमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादननुकारणस्यैव दुष्टत्वं मन्येत्तुना
 नानुकरणवत् ॥

(उद्घोषः) अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा
 भवति तत्रापि साधु, अन्ये न दोषाय नानुकारणस्यैव भाष्येऽवयवः ।
 अर्थाप्रतिपिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोधयत् ॥ ननु शिष्टानुकरणं नामाद्यु,
 अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा नासाद्यु । अयत्प्रकारमुदयजनकावाद्, अन्य-
 स्थास्युदयजनकत्वेऽपि दोषजनकत्वात् । एवं च भवेत् किमाद्यजन-
 भाह—अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थवत्तद्दोषाय प्रशोभयोग
 इत्यर्थः ॥ अत्र एव भाष्ये तदुद्घोषेनोपपादमित्यभि—यत्तु सदि-
 त्ति ॥ एवं चासाधुनकरणात्प्रयानासुत्वाद्भानाविषयवत्साधुत्वात् सा-
 धुकारोपदेशस्य च युजन इति भाह ॥ भाष्ये यजेत वेति । यागेऽत्र
 समाजो भाष्य ॥

(सखाश्लोकः) भाष्ये—तत्—मशिष्टाप्रतिपिद्धस्यानुकरणम् ।
 श्रुतान्तेषु—कृतसिद्धान्तेषु । शिष्टानुकरणस्य लौकिकवैदिकीद्वयस्यैव
 प्रतिपादयति—य एवमिति । सोऽपि—अनुकारकोऽपि । अशिष्टाप्रि-
 पिद्धानुकरणस्य वैदिकमुदाहरणे नास्तीति तस्य लौकिकमात्रं उदाह-
 रयेति । अर्थाद्यत्र प्रशोभयोगव्यवसाह—व्यस्यति । एतत्त इति—
 तथा च शास्त्रजननायनुकरणस्यैव असाधुश्रुतानुकरणस्य निषि-
 द्ध्या न स्यात्कालानुकरणार्थं (कारोपदेशस्यैव) भाह ।
 प्रथमे—प्रयोगजनान्तरमिति—एवमाद्य यद्दोषदाद्यद्वर्ष प्रशोभ-
 निरत्ये तस्य अशक्तियानुकरणस्य मित्यदि ।

उद्घोषे—वा सासाधिविति—अनुकरणमित्यदि । पारिण्यप्रति-
 पाद्यतावद्—अर्थेति । तत्—प्रतिपिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वम् । एवमप्ये-
 पि । प्रकृतेति—वार्तिकस्यैवादि । तदर्थता—अशक्तियानुकरणार्था
 ननु वैदिकस्यैव वास्य वच लौकिकोदाहरणवदमित्यादिभ्यश्च
 भाह—यथा इति । अत्र—लौकिकोदाहरणे । (प्रहन) वार्तिके मयो
 उपेक्षासिद्धयनया बहुवचनस्य, संश्लेषसोऽपिबलात्प्रतिपिद्धया सा-
 म्याद्य प्रयोग इति भाह ।

(प्रयोगजनसमर्थनभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । यज्ञैषं हन्ति, यश्चानुहन्ति,
 उभौ तौ इतः । यश्चापि पिबति, यश्चानुपिबति, उभौ तौ
 पिबतः ॥ यत्तु स्वल्पेवमसी प्राणान् हन्ति एवमसी सुरां
 वा पिबतीति तस्यानुकर्षन्नातानुलिमो माल्यगुणकण्ठः
 कदलीस्त्वम् द्विन्द्यात्प्रयो वा विपयेत्, न स मन्ये पवि-
 त्रः स्यात् ॥

(प्रथमे) भाष्यकारसमुच्चारात्परिणं तन्मयेति—विषम इति ।
 न अनुकार्यस्य दोषेऽनुकरणात् दुष्टत्वमिति भाष्येति—यद्वेति ।
 दिक्कृतलक्षणेऽपि—अतिविद्यवत्साधुत्वमिति तस्यानेन च
 पारिण्योर्ध्वमपेक्षितं भावते । उदाहरणानि तु भाष्या एव चिन्त्या अ-
 नुकारणत्वात्साधुत्वमात्रस्य अनुकरणम् । वास्य तं १११ १११ १११
 कल्पयन्ते ॥ यथाश्रुतमिह इति । स्वस्य पिबतः उच्यते । अर्थादेन
 हि पिबेत्येव विषयते ॥ माल्यगुणकण्ठ इति । नैव मन्ये प्रकृतो-
 क्यत्वं । अत्रान् उदाहरणं कियते । अत्र स्यात्कालानुऽपि ददात्त
 लकारेऽप्युक्तं तत्रानुकरणात् यथा साधुत्वं मन्वत्वरिति यथा साधुत्वं
 वैदिकत्वं अन्येऽवदिदत् ॥

(उद्घोषः) आश्रयमासादिति । न वैदिकस्यैव भाष्ये
 तिर्येन आश्रयत्वम् । इत्यन्तत्वादेव आश्रयत्वे साधुत्वेऽपि

तिरिक्तादृश्यामावादित्याद्ययात् । तदाह—नास्वेति ॥ दानादीनां ।
 कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह—इमार्तत्वादिति ॥ अस्वस्थेने-
 ति । आग्निः कथं सत्यरोति भावः ॥ आग्नेयगुणकण्ठ इति ॥ मन्त्र
 यां साधूनि मायानि पुष्पाणि नैत्र्युको गुणं ध्वं कठे व्य्येयर्थं ।
 गृह्यद्विवात्परनिधानं ॥ अकार्यं हीति । इह लोके भीषणत्वं ॥
 [अर्थभेदेन साधुषु इष्टान्तमाह—अस्वेति ॥]

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एवमिति—नाप्रणमिति शेषः । अनु-
 हन्ति—अनुहन्त्य आह्वय इति । हत इति—अप्रणमित्यादि ।
 अपीति—एवमित्यर्थः । प्रणमिति शेषः । अनुपिबति—अनुहन्त्य प्रण-
 मिति । पिबति इति—प्रणमित्यादिः । अनुकार्यं विनातीवानुकरणात्
 अनुकरणात् नत्वपि अनुकार्यसमानकर्मत्वात्मात्रमाह—यतिविति ।

प्रदीपे—आभ्यकारस्त्विति—लकारोपदेशस्य अशक्तिये त शेषः ।
 तस्या—प्रणमनादिकारात् । अस्वस्थोपपत्तिवित्ति—यथा अस्व-
 स्थो वाहने असाधुः, निर्धने ॥ साधुः गोपीशब्दश्च गपि असाधुः,
 भावने तु साधुरित्यर्थः ।

उद्घोषे—एकेति—प्रदीपनिर्देशमोक्षवमित्यादावित्यादि । साह-
 रयेन—साहस्यरूपतया । तथा च अनुकार्यनाश्रयहननाश्रयकरणात्मात्र-
 गहननाश्रयः । पतिर्यजनकनाश्रयच्छेदक आश्रयहननत्वापेक्ष, न त्वनुकार्य-
 स्वमनुकरणात् । हेति तयो उदबच्छेदकत्वात्मात्रमतिराजन एवाव उपपद्यते,
 न तु तत्र तपोरभावे इति भावः । नासिद्धत्वे सति तु स्वस्थेनापि
 चिपेनाकार्यं क्रियते इत्येव आह—आस्तिकत्वे इति । साधुत्वे इति
 —तत्कर्म इत्येत्यादि । तथा वातुकरणात्साधुत्वेन अशक्तिगानुकर-
 णार्थं लकारोपदेशं कर्तव्यं इति भाष्यकर्मप्रभावः ।

(प्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमिहापि य एवमसाधुपराब्द्धं प्रयुक्ते इति त-
 स्यानुक्त्यर्थमपराब्द्धं प्रयुञ्जीत, सोऽप्यपराब्द्धभाक् स्यात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवारी उद्घोषे—एवमि-
 हापीति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एवम्—आश्रयहननाश्रयहननप्रणमना-
 नुपानादिवत् । उद्घोषे—प्रयोजनेति—लकारोपदेशेत्यादिः ।

(समाधानभाष्यम्)

अयं त्वन्योपराब्द्धपदार्थकः शब्दो, यदर्थं उपदेशा-
 कर्तव्यः । न चापराब्द्धपदार्थकः शब्दोऽपराब्द्धो भवति ।
 अवरयं चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यतेऽपराब्द्धपदा-
 र्थकः शब्दोऽपराब्द्धो भवतीति, अपराब्द्ध इत्येव तस्या-
 पराब्द्धः स्यात् । न चैषोऽपराब्द्धः ॥

(प्रदीपः) अपराब्द्ध इत्येवेति । नस्य हि गान्वादनोऽप्रसंशा-
 वाच्या ॥

(उद्घोषः) प्रयोजनवारी समापच—अयं त्वन्य इति ॥
 अस्य हीति । एवं च उद्घोषे व्याकरणात्प्रयुक्तत्वमपशब्दत्वमिति
 भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अयं—लोकः । अन्यः—अप्रसंशान्यः ।
 उपेति—लकारेत्यादिः । कुत्र इत्यत्र आह—न चेति । अन्यव्युत्पन्नो-
 क्त्वा च्यतेकेतुत्वेनाह—अपरयमित्ति । एतत्—अपच इति । एवम्—
 अपशब्दमिवशब्दत्वेन । हि—एव । एषः—लोकशब्दः ।
 उद्घोषे—प्रयोजनेति—तस्येत्यादिः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः, यदर्थं
 उपदेशाः कर्तव्यः—साच्छ्लुकारमधीते मच्छ्लुकारमधीत
 इति ॥

(प्रदीपः) अयमिति । असाधोऽनु करणमित्येवदप्यत्र नास्तीति
 भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नुप्यतु दुर्जनव्यायेन साध्यनुकरणार्थत्वं
 लकारोपदेशेत्याह—अयं खल्वपीति । यद्यर्थंशुच्यवर्गानां न माधु-
 ल्यं, तथापि वर्णाकारविधानेन तेषां माधुत्वमिति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उपेति—तस्येत्यादिः । मधु—ननोदरम् ।
 प्रदीपे—अत्र—साच्छ्लुकारमधीते इत्यादीः ।
 उद्घोषे—तेषाम्—अयंशुच्यवर्गानां ।

(स्रग्भनभाष्यम्)

कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् ? ॥
 क्लृपित्यस्य ॥

यदि क्लृपित्यस्य, क्लृपेन्न लत्वमसिद्धम् । तस्या-
 सिद्धत्वात्कार एवाच्कार्यापि भविष्यन्ति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—साध्यनुकरणार्थापि लकारोपदेशस्य
 न शुक्त्याव्यायेन क्लृपेति—कल्पेति । सिद्धत्वात् तन्नाप्ये—क्लृपित्येति ।
 उद्घोषे आह—यदीति । क्लृपित्यस्येति—लकारोपदेशोऽनुकरण-
 उद्घोषे शेषः । तस्य—नत्वत् ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपित्यप-
 दार्थकः शब्दः, यदर्थं उपदेशाः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) भवेदिति । प्रयोगत्पत्तेः समुत्तरात् । प्रयोगे च
 नास्ति पूर्वव्रासिद्धमिति भावः ॥

(उद्घोषः) भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन कल्पित्यकारार्थेन ल-
 कारोपदेशेन प्रयोजनं न भवति—एव यद्यपि भवेत्तथापि उक्तु-
 र्थापेनार्थ इत्यर्थः । ननु क्लृपित्यस्यसिद्धत्वात्क्य उक्तुकरणेन आह-
 प्रयोगस्यस्येति ॥ प्रयोगे अनुकरणयोगे । शास्त्रे उदीच्यते शब्द-
 सिद्धत्वं पूर्ववर्तस्य तत्रैव उच्यते । न चैवं प्रकृते इति भावः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—लकारोपदेशप्रयोजनवारी आह—भवे-
 दिति । उपेति—तस्येत्यादिः ।

प्रदीपे—प्रयोगस्यस्येति—लकारोपेति शेषः ।
 उद्घोषे—प्रयोजनमिति—तस्येत्यादिः । तदनुकरणार्थेन—अनु-
 पित्यलकारानुकरणार्थेन । अस्य तेन तस्येति शेषः । क्लृपित्यस्येति—
 लत्वमिति शेषः । तदनुकरणं—क्लृपित्यलकारानुकरणम् । तदनुकार्य-
 प्रयोगे कार्यप्रवृत्तिसमये पूर्वव्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्तिसमये कर्म प्रयोगे
 तत्रप्रवृत्त्युत्पत्तित्वात् आह—अनुकरणेति । तत्रैव—शास्त्रे एव ।

(स्रग्भनभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इदमवरयं कर्तव्यम्—“प्रकृतिवदनु-
 करणं भवति” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘द्विः पच-
 न्तिवत्याह’ “तिच्छ्रुतिश्च” इति निघातो यथा स्यात् ।
 ‘अग्नी इत्याह’ “इदं देवद्विचचनं प्रगृह्यम्” इति प्रगृह्य-
 सहा यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिवदिति । तत्र यथा कश्चिद्व्यवसायसिद्धत्वाद्-कारदारोणं तत्कारव्याच्यार्थं तदनुपपन्नं तदवस्थाप्राप्तये ॥ इतिविति । पचन्नु पचन्विति वै न विदुके द्विः पचन्वियञ्चनुकरणम् । पचन्व क्रिया साधनान्वयविधानासिद्धिस्त न भवति । पचन्वन्तो इत्यनुकरणं द्वयर्थान् विधानात् दिवचनान्तरम् ॥ ननु गन्धं सूत्रं इत्यादिप्रत्यय यदानुकरणं तदा कथं प्रश्लिषद्वा । एताद्युद्धित इति तत्र रे परतो दद्यादनुकरणादिः साधनानुकारात् पचन्वन्वप्य तदकारव्याच्यार्थान्वयानुमीयन्ते तत्रानुकरणस्य सिद्धं प्रश्लिषद्वा ॥

(उच्यते) अकाराद्वारोणेति । अकारात्प्रत्ययैव ॥ भाष्ये— द्विः पचन्विति । पचन्विति द्विराहोऽन्वयः । अकारवितिरेवो निन्दन्त्वामात्रे हेतुमाह— एतत्पेति । इत्यर्थेति । एतत्पेति दिवचनान्तरवद्वैतान्तरम् ॥ अस्मिन्ति । एव य पाठमात्रे सूत्रव्यवस्थामावाप्य तदनुकरणेऽनुकार्यमिति एवम् उपदेश आशयक इति भावः ॥ अनुमीयन्त इति । ॥ य चिन्तयम् । आनुमानिकवचनेन एतन्म कर्त्तव्यं प्रत्याख्यानायोगात् । तस्मात्संस्कृत्यादिस्य एकारो धर्मात्मनस्त्वात् साधुनिवृत्तं युक्तम् । एव चास्मिन्नुकरणेति वाचिकेऽस्मिन्नुकरणेऽप्यर्थमिति कैयटनान्वयम् ॥

(साधालोकाः) भाष्ये— गणप्रयोजनहाटक आह— नेति । तदर्थं एकारोपदेश इति शेषः । कुत्र इत्यत्र आह— इत्यमिति । यत्र इत्यादि । इत्यादेति— इत्यनेन शेषः । इति— इत्यनेन । प्रदीपे— तत्र— अनुकार्ये । एव प्रकृतित्वादिवादिदेशप्रयोजनं एकारोपदेशस्य साधनानुकारार्थे भाष्येऽस्मिन्नुकरणे तदासाहच्य एवम् । कश्चिदेकैवाविवचनया तस्य तदर्थस्य प्रतिषाधितुमाह— मन्विति । अद्वैति— एकारव्यादि । उच्यतेति— युतेति । इति— इत्यनेन । तदनुकरणस्य— गणप्रयुक्तित्वात्कारानुकरणस्य ।

उच्यते— अतिदेशो इति— प्रश्लिषदित्यतिदेशो इत्यर्थः । पचन्वित्पुत्रकारणैति शेषः । एतदर्थं— इवर्थाविधानार्थम् । पाठेति— कर्त्तव्यं समाप्त्याये एकाराद्येत्यादि । सूत्रस्यैव— अनुकार्यस्यैव एकारस्य । अन्वयकारणे— एकारानुकरणे । इति— इति हेतोः । तदर्थः— अनुकरणार्थः । उच्येति— तदर्थेऽपि । इत्यस्य— उपदिष्टस्य । युक्तमिति— तथा य गणप्रयुक्तिः साधनानुकरणस्य इत्यनेन ध्यात्वविवक्षित्वात् साधनानुकरणार्थं तत्कारोपदेशेति भावः ।

(एकप्रयोजनमाध्यम्) यदि— प्रकृतिपदानुकरणं भयतीत्युच्यते, अपराहन् प्रयासो भवति कुमार्यु लुक्त इत्याह आत्मसंयुक्तक इत्याह । अपराहन् इति गण प्रकृतिः ॥

(उच्यते) एव साधनानुकारार्थे तत्कारोपदेशस्य प्रकृति-वदवस्थापनेन एतद्वैतं वैकल्पिकानुकरणेऽप्येति तत्रान्वयि पूर्व-पदा भाष्ये यद्वि प्रकृतिवदिति ॥

(साधालोकाः) भाष्ये— उच्यते इति— उच्येति शेषः । अतो- एकारः । इत्यादेति— एकारादिति शेषः । इति— यः । उच्यते— तमेव— प्रकृतिवदित्यतिदेशान्तरैव । भाष्ये एतस्येति शेषः ।

(प्रयोजनमाध्यम्)

न पापराहन् प्रकृतिः । ननुपराहन् उपदिशन्ते । न चानुपदिश प्रकृतिरिति ॥

(प्रदीपः) नः पापराहन् इति । निन्दन्त्वामात्रे । प्रकृत्यादि

यात्रोया प्रकृतिराहन्ते, इत्यन्वयान्तरं य कार्यमनेदित्यने, अत्र प्रथमं न चात्रोया प्रकृतिरनुपदिशत्यात्, नचापराहन्त चात्रोपे कार्यं नापि तद्विद्वेदोऽप्यम् । नहि गणोपेसा त्वातिदेशो युक्तिगाम् । तदर्थं भाष्यकारोणास्तिस्रानुकरणार्थम् । एकारोपदेशस्य एव विद्वम् ॥

(उच्यते) ननु मा भूदपराहन्तेऽपि प्रकृतिरिति कथं नेपथ आह— प्रकरणादिति । अतिदेशस्य साधनानुपपत्तयेन दर्शयते । तत्र य प्रत्यागत्या साधोपदेशस्यैव प्रहणमुच्यमिति भावः ॥ उच्यते गणप्रयुक्त्याह— साधनानुपपत्तयेति ॥ नापि तद्विद्वेदमित्यति चिन्तयम् । अत्राद्येव साधनानुपपत्तयेऽनुकार्यमिति कथयति ॥ तद्वै चमिति । अत्र कियस्य साधनीयप्रकृतिः । मायात् तदनुपपत्तयेऽतिदेश-प्रकृतिरित्यपराहन्तत्वाभावात्पुत्रकार्यसिद्धयर्थं एकारोपदेशो हायम् ।

(साधालोकाः) भाष्ये— सिद्धन्ती तत्कार्यसिद्धिप्रयुक्त्याकार्यं रथापयति— न चेति । इति— यः ।

प्रदीपे— याद्वैति— आदेति शेषः । इति— यः । सत्— अपराहन्तस्य । इति— यः । सत्— नराहन् । इत्यम्— उच्यतेत्या ।

उच्यते— कथमिति— तदर्थेऽपि । ननु प्रहृष्टादिस्त्वगव्याच्यत्वात् तत्रप्रकरणाभावात् कथं प्रकरणेन प्रहृष्टात्प्रयुक्तित्वात् आह— अतिदेशस्येति । अनेन— यद्विवादिनिवचनेन । तत्र— प्रकृतिवदिनिवचनेऽपि शेषः । सम्भवात् । साधो असाधुत्वादिरेव सम्भवात् । अस्मिन्नुकरणे— उपपत्तयेऽपि । अतिदेशोति— प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य । इति— इति हेतोः । अस्य अस्मिन्नुकरणेऽपि शेषः । अस्मिन्नु- त्तयेत्यादि ।

(इत्यस्मिन्नुकरणेऽप्यन्वयप्रयोजनम्)

(३६ एतौप्रयोजनप्रत्याख्यामयार्थिकम् ॥ ३७ ॥)

॥ ३६ ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा- त्प्लुत्यादयः ॥ ३६ ॥

(भाष्यम्)

“एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति”, इति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) एकदेशविकृतस्येति । अकारोपदेशाभावात् तेषां त एव अकार इति प्रथमिषान्नादिति भावः ॥

(उच्यते) इतानी प्लुत्यादयस्य तस्य परिवर्तनं भाष्ये— एकदेशेति ॥ देवप्रयोगेति । अन्वयदेशो अन्वयानुपपत्तयेन एतन्न इति एते इत्यर्थः ॥ प्रथमिषान्नादिति । एव य तिस्रानुपपत्तयेन कोहन्व्यावसिद्धमस्य कार्यमायस्य । अन्वयानुपपत्तयेन अन्वयवद् इत्यवस्थान्वयनेत्यर्थः । अन्वयानुपपत्तयेऽपि तिस्रोऽपि इत्येवम् ॥

(साधालोकाः) भाष्ये— विकृतमिति— यः कः । ३७ इत्येवम् । सामाये अमुपपत्तये । इति— यः ।

उच्यते— तस्य— एकारोपदेशः । एव । अस्व— एकारोपदेशः । अन्वय- वदित्यस्य अन्वयवदित्यर्थेऽप्यन्वयवदित्यर्थे । अन्वयवदित्यर्थे एव । अन्वयवदित्यर्थे एव । अन्वयवदित्यर्थे एव । अन्वयवदित्यर्थे एव ।

(प्रयोजनमाध्यम्)

यदि ‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इत्युच्यते, “राशः क व” राशोऽप्यम् “अन्वयानुपपत्तये” इति श्लोप प्राप्नोति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एव तत्त्वयोजनलक्षणसिद्धान्त्येकदेशे-
दिना एव तदर्थे निराकरणे तत्त्वयोजनवासिद्धान्त्येकदेशी शङ्कने-
यदीति । उच्येतेति—नहानि शेष । क चेति—इत्यनेन कारिकाधि-
शङ्कते इति शेष । कोयमिति—इत्यनेन शेष । इति—इत्यनेन । अत्र
प्रकारस्येति शेष ।

(प्रत्याख्यातुसमाधानमाध्यम्)

एकदेशाविकृतमनन्वयत् पट्टीनिर्दिष्टस्य ॥

(प्रदीपः) पट्टीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्यत्र रात्र्युत्पत्त्य-
पट्टीनिर्दिष्टो न त्वत् इति लोपाभाव ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्येकदेशो वीति दृष्टा स्थानिवत्त्वमनेनोप-
नयनमित्यारथेनाह—पट्टीनिर्दिष्टस्येति ॥ तत्त्वयोजनलक्षणसिद्धान्त्येकदेशी
वैश्वरूपमित्यर्थ । नन्वलोपोऽन इत्यत्रापि पट्टीनिर्दिष्ट इत्येतत्
आह—राज्ञ इति । येन विनारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविहिन
न्यायेन प्राग्भवेत् यद्रूपमिच्छन्त्येव तेन रूपेण सद्दिकारविधि पट्टीनिर्दि-
ष्टस्येति तदर्थ इति भाव ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनलक्षणसिद्धान्त्येकदेशी—
नमापत्तेरकदेशेति । प्रदीपे—इति—इति हेनो । अस्य अकारस्ये-
ति शेष ।

उद्घोते—सिद्धांतीति—तत्त्वयोजनलक्षणकेयादि । वतिसू-
क्ष्मन्यवदित्यत्र वतिसू । अनेन—तत्त्वयोजनवादिना । तदिति—पट्टी-
निर्दिष्टस्येति । येन—कारकापदेशेन । यस्य—शकः । यद्रूपम्—
कृष्णम् । तद्रूपमिच्छन्त्येव—अन्वयवच्छिन्नस्य मन । नन्वन्वाव-
च्छिन्नस्यानो रात्रे नैव पट्टीनिर्दिष्टवस्तुस्यैवेत्यत्र आह—तेन रूपेणेति ।
मगमात्रनिष्ठान्वयेन रूपेणः तद्विकारसि—कारकापदेशात्प्रकारविकारे-
त्यर्थ । निर्दिष्टस्येति—एकदेशे विकृतमनन्वयत् भवतीति शेष ।
तदर्थ—प्रह्लादवाचिकार्थ ।

(प्रयोजनवादिमाध्यम्)

यदि—पट्टीनिर्दिष्टस्येत्सुच्यते, 'क्लृप्सशिश' इति
प्लुतो न प्राप्नोति । नद्यत्र ऋकारः पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कस्त-
हि ? । रेफः ॥

(प्रदीपः) यथैव कृपो रो ल इत्यत्रापि ककार पठ्या न नि-
दिष्ट इत्यनन्वय न प्राप्नोतीत्याह—यदीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्लुतो न प्राप्नोतीति दिवंबनारेरप्युप-
लक्षणम् ॥ कस्तर्हि रेफ इति । इप इति स्ववचनपट्टीनि भाव ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उच्यते इति—नहानि शेष । इति—इ-
त्यत्र । अत्र—अत्रविधौ ।

प्रदीपे—एवमिति—पट्टीति शेष । इति—इति हेनो । आहिति-
तत्त्वयोजनवासिद्धान्त्येकदेशीति शेष । उद्घोते—इति—इत्यत्र ।

(प्रत्याख्यातुमाध्यम्)

ऋकारोऽप्यत्र पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥ अविम-
क्तिको निर्देश—कृप सः रः लः "कृपो रो ल" इति ॥

(उद्घोतः) कृप उरिति ॥ ऊरे रेफस्य लक्षणवचनकारणस्य
च लकारवदिन आदेश इत्यर्थ । स्थानिवदेति एव तादृशादेशकण्यक
इति भाव ॥ एतेन तस्यावयवपठ्यन्तरेण स्थानपट्टीनिर्दिष्टत्वामावा-
दिद चिन्त्यमित्यवगतम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनलक्षणसिद्धान्त्येकदेशी
इति । अत्र—इत्यत्रविधौ । अविमक्तिक इति—एव इत्यादि ।

उद्घोते—ननु ल इत्युत्पत्त्या कथं लकारवदिनसिद्धान्त्येकदेशी इत्यत्र आह-
स्थानीति । उरित्यनेनेत्यादि । तादृशेति—नकारवदिनेत्यर्थ । एतेन-
उरित्यस्य स्थानपठ्यन्तस्यावयवेन । तस्य—उरित्यस्य । इव—इत्यादि-
रस्य पट्टीनिर्दिष्टत्वकथनम् ।

(प्रत्याख्यातुरेव भाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु अविशेषेण ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पट्टीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिवत्त्वस्येति इति तथा । प्रकृते क न तेना-
सिद्धेऽप्यने, किं तु विद्युत्पुच्छसिद्धान्तेन प्रत्यमित्यादा-नन्वयमुच्य-
ते । तत्र पट्टीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशङ्क्यमित्याशयेनाह भाष्ये—अथ-
वेति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अविशेषेणेति—वार्तिकनिवृत्तिसिद्धेति शेष ।
प्रदीपे—नैति—विशेष इत्यादि । उद्घोते—तथा—पट्टीनिर्दिष्ट-
स्येति विशेष आश्रयितुं शक्य । तेन—स्थानिवत्त्वस्येति । आहिति—तत्त्व-
योजनलक्षणस्येति शेष ।

(आवेषस्मारणमाध्यम्)

ननु चोक्तं—“राज्ञः क च” राजकीयम् “अलोपो-
नः” इति प्राप्नोतीति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनवादी अविशेषेण तदाप्रयगे
वच होत्र स्मारयति—ननु चेति ।

(आवेषवाचकमाध्यम्)

नैव दोषः । वक्ष्यत्येतत्—“ऋ आदीनां संप्रसारणे
नकारान्तप्रह्लादमनकारान्तप्रतिपेधार्थम् ऋ” इति । तत्र-
कृतमुत्तरानुवर्तयते—“अलोपोऽनः” नकारान्त-
स्येति ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । न च राजवृत्त्याः कारसे कृते
नकारान्ता अर्थात्, एवम् पुच्छे सिद्धे न पुच्छमिति भाव ॥

(उद्घोतः) ननु कारसेऽप्युत्पत्तिसिद्धेऽपि विकृतन्यायेन नका-
रान्तत्वमपि कुतो नैत्यत्र आह—न च राजवृत्तिः । एकदेशादेन
समाप्तिकृतयोपरिशावयवविषयम् एव विकारविशिष्टे आरौप्यते, न
स्ववचन एव, लोकावयवाविति भाव ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनलक्षणस्य त निराकरणेति—
नैव इति । कुत्र इत्यत्र आह—वक्ष्यतीति । यत्र इत्यादि । तत्—
तत्त्वात् । अलोपोऽन इति—इत्यनेन शेष ।

(प्रयोजनवाचावेवमाध्यम्)

इह तर्हि क्लृप्सशिश “अनुत्” इति प्रतिपेधः प्रा-
प्नोति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—तत्त्वयोजनवादी सिद्धान्त्येकदेशी प्लु-
त्यर्थेऽप्युत्पत्त्येव आवयवक इत्याशयेन शङ्कते—इहेति । तर्हि—एकदेशे-
तिन्यावाचकवचने । शिश इति—इत्यनेन शेष । इति—इत्यनेन । अत्र-
प्लुत्यर्थेति शेष ।

(४६ प्रत्याख्यातसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रचतप्रतिषेधाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रचतप्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । "गुरोररचतः" इति षड्यामि ॥

(प्रदीपः) अरचत इति । रो.त्यादिन नित्यमिति नित्यवेगे मद्रूप । तेन ऋकार एव रवान् न तु धर्नक इत्यादात्मकार । न रवा मरवानिति सामान् । नित्यवेगप्रतिवादान्नाय षड्माहिनं श्लो-गुरो ररचतेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये इह तद्दीति । एकदेशविभक्तन्यायेन क्त्वा इति भाष्ये ॥ रो.इत्यादीनि । इह चिन्त्यम्-अवयवाशेषैव मत्सर्वो नान-उदाहरिति बर्तक इत्यादी । रचतस्योपपादविभक्तमन्त्राव्यामित्य षोणपदैतथावचनमन्त्रमिति ॥

(लघुवाचकः) भाष्ये-उत्पद्योन्नतउत्क एकदेशी समापत्ते-रचतेति । एतत्-अकारस्य प्लुतात् । गुरोरिति-गुरोरुत्पत्त्येवत्य स्थानं शक्यादि ।

उद्घोषे-न्यायेनेति-उदाहरणैति शेषः । इतीति-इति हेतो-रित्यर्थः । मद्रूपेणैव मद्रूपपादिति शेषः । रचतस्येति-अकारे इत्यादि । इतीति-इति हेतीतिर्यर्थः । तथा च क्तप्रसिद्ध इत्यत्र कृकारस्य रचत्वाभावात् प्लुतेः अविध्यशेषेति मध्यं न मद्रूपेणमिति भावः । नचैकदेशी न्यायेन तत्र रचता सैत्यति, लोके चिन्त्यप्रत्यय उपपद्यताया अदर्शनात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि 'अरचतः' इत्युच्यते, होतु + ऋकारः 'होतु-इ-कारः' अत्र न प्राप्नोति ॥

(लघुवाचकः) भाष्ये-उत्पद्योन्नतव'दी सिद्धान्त्येव देशी प्रथम न्यायेऽपि दोषमाह-पदीति । अत्र चरतेति उच्यते । उच्यते इति-तर्होति शेषः ।

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

"गुरोररचतो ह्यस्य" इति षड्यामि ॥

(प्रदीपः) इत्यस्येति । तेन चरत्स्यैव रचतं प्लु'नित्येवो, न दीर्घत्वम् ॥

(लघुवाचकः) भाष्ये-उत्पद्योन्नतव'दी सिद्धान्त्येव देशी प्रथम न्यायेऽपि दोषमाह-पदीति । अत्र चरतेति उच्यते । उच्यते इति-तर्होति शेषः ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

स एष सूत्रभेदेन लुक्प्ररोपदेशः प्लुत्याद्यर्थं सन्प्र-त्याप्यापत्ते, सौपा महतो धंशस्तम्बाल्लुप्लुतुकृष्यते ॥३॥

(प्रदीपः) अन्तिकात्स्य लुक्प्रत्ययस्य नित्यस्येवमिति एतत्-सैवेति ॥ १ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये स एष इति प्लुत्यापत्तं विपत्तानं लघुतो परतोऽन्वयो इत्यस्येति प्रत्ययलक्षणभेदेन प्रत्यासत्तव इति षट्प्लुतुत्तरि-रं इ एत इ एतं भाह-सैवेति ॥ ३ ॥ सौपा इत्या इत्यादिमाह इति परं चरत्स्यैव रचतं प्लु'नित्येवो बुद्धे इत्या मद्रूपे षड्माह-लुक्प्रत्ययस्येति इत्यस्येति ।

उदाह-नित्ययोन्नतमिति । सन्प्रोत्पत्त्येव न विना क्तप्रसिद्धे प्लुतस्येव न रचतस्येव नित्यस्योन्नतमित्यर्थः । रचतस्येव नित्यस्येति । स लुके पञ्चमी । तत्र चरत्स्येव रचतं । उद्घोषा पक्षिदोषेण पञ्चमिदोषेण । तेषां क्त्वायत्ससाप्यन्त्यपत्तं न युक्तं तथा लुकारोपदेशन्या स्थानमपत्त्यर्थं ॥ २ ॥

(लघुवाचकः) भाष्ये-उत्पद्योन्नतव'दी सिद्धान्तो भाह-स एष इति ।

उद्घोषे-प्रत्याख्यानेति-उदाहरणैति । प्रत्याख्यानेमिति-भयुक्तमिति शेषः । "उद्घोषा करचभेदे त्यात् फने मये उदाहरणे" इति विश्वकोशानुसारेण प्रकृतीपयोगिनमर्थमाह-पक्षीति ।

(सिद्धमूत्रे)

एओच् ॥ ३ ॥ ऐओच् ॥ ४ ॥

(संप्रचारेण अतपरत्यस्थापनभाष्यम्)

इह विचार्यते-इमानि संभ्यक्षराणि तपराणि षोपदिश्येरन् 'एत् औत् क्' 'ऐत् औत् प्' इति, अत पराणि वा ययान्यासम्- इति ॥

(प्रदीपः) एओच् ॥ ऐओच् ॥ इह विचार्यते इति । तपराण परतप्यस्योपदेशो विचार्यते इत्यर्थः ॥ तपोपदिश्येति-श्रित्यन्तस्येवमूत्रा यथापि नित्यापिधीयते, तथापि युद्धया परादृष्टा सररूपगमादादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति । यथा परस्य गृणेः भार्येति सत्यं दक्षिणे ॥

(उद्घोषः) एओच् ॥ ३ ॥ ऐओच् ॥ ४ ॥ विचार्यते इति । इत्यविचार्यायेनाय विचार इति बोध्यम् ॥ इत्यर्थमाह-तपरे ति ॥ अतपरत्येति । एव नेदया परामर्शोऽनुपपन्न इति भावः ॥ युद्धया परादृष्टेति । उपदेशस्यैवमन्त्यर्थं । कर्मभावमिति । इत्य वयाप्यत्वेने ॥ भावः ॥ यथेति । इत्य वि दम् । कर्तृकर्मतकारथा भावत्स्येवैवात्तत्पर्यथायत् ॥

(लघुवाचकः) भाष्ये-उत्पद्योन्नतव'दी सिद्धान्त्येव देशी प्रथम न्यायेऽपि दोषमाह-पदीति । अत्र चरतेति उच्यते । उच्यते इति-तर्होति शेषः ।

प्रदीपे-इत्यस्य-रचतेनाय । क्रिया-उद्घोषेऽपि । भाव सीति-भाष्येनाय । द्वावे इति-वर्म मद्रूपेति शेषः ।

उद्घोषे-उद्घोषा चिन्त्याप्यापत्तेनेति-तेषां मरताप्युपदेशो युद्धे प्रयत्नात् वेति चिन्ता (संघर्ष) एव विचार्यते । मद्रूपेण इति शेषः । इत्येति-उद्घोषेऽपि शेषः । क्रियाः "उत्पत्त्या क्रिया मद्रूपेणक्रियायां कर्मो यथा-ने"ति मूला उद्घोषायां कर्तृत्वात्, "क्रियापि क्रियेऽपि यथा मद्रूपे"ति । यथा क्रियाः एतदन्तर्क यथा मद्रूपेणक्रियायां कर्मत्वमपि क्रिये'ति सामान्यतयाप्यभाष्येण कर्मत्वस्य चाह-कार्यत्-उद्घोषेति ।

(भाष्यम्)

कदात्र विरोधः ? ॥ (प्रदीपः) कदात्रेति । कर्त्तव्यं यो वि. २ इति मद्रूपे ॥ (उद्घोषः) उद्घोषे एतत्परत्यस्थापनभाष्येण मद्रूपेण विरोधः भाह-कार्ये इति ॥

(तत्खालोक) भाष्ये—अत्र-तथा तपरामतपरामां वो पदेरे । उद्घोते - तद्विषय - विशेष-वि-यत् ।

(४७ तपरपञ्चदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥

॥ * ॥ संध्यक्षरेणु तपरोपदेशश्चेत्तपरो-

चारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

संध्यक्षरेणु तपरोपदेशश्चेत्तपरोचारण वर्तव्यम् ।

(प्रदीप) तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारण तथापि तपरोपदेशे फल चेदस्ति तत्रत्यरोचारणं कर्तव्यमित्यर्थः । संध्यक्षराणीत्यर्थं पूर्वार्थात्तथा नप-यमानानेयत्वत्वात् ॥

(उद्घोत) भेदाभावाद्देशविषयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीत्यादि ॥ फल चेदिति; सप्रदाने क्षतिर्न भव ॥ फलस्यैव कारणत्वविशेष्या कारण क्षतित्यर्थे ॥ सन्धीयमानाद्यप्यवस्थादिति । अत्र उच्यते शिष्यमात्रवर्षेसहस्रावयवगणानेनात्य निष्पन्नत्वादित्य ॥

(तत्खालोक) भाष्ये—तपरोपदेश इति-सफल इति शेषः । चेदिति-यदीत्यर्थः । तर्हि इति शेषः ।

प्रदीपे—उच्चचारणमिति-इति तपरोपदेशतपरोच्चारणयो भेदा वातुद्देशविषयभावोऽनुपपन्न इति शेषः । तथापीति-नेषामिति शेषः । इत्यर्थं इति-उपय च तयो मितत्वात् स उपपत्ते इति शेषः । सन्ध्यक्षरेति-तथापि यादि ।

उद्घोते—भेदेति-यदीत्यादि । सम्प्रदाने-(तपरा) उपदिश्यन्ते यस्मै इति व्युत्पत्तौ । कारणे- तपरा) उपदिश्यन्ते येनेति व्युत्पत्तौ । अत्र उच्यते अत्र उच्यते अनुशिक्ष्यमाना ये वर्णा तसहस्रा वै-यवया रनेशो गतोऽवकन् देवैर्यवम् हृत्तःकार्यमिति त्पादिप्रयोगात् तथा सत्या न तत्र भस्वेचो निष्पन्नत्वादित्यर्थः ।

(४८ तपरपञ्चदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥

॥ * ॥ प्लुत्यादिष्वञ्चिधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्लुत्यादिष्वञ्चिधिः सिध्यति ॥ गोश्रात नौश्रात इत्यत्र "अनचि च" इत्यत्र उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्यचन न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्कङ्क्ष-तिकायन उद्घङ्क्षौषपागव इति "अचि" इति अनुदा-गमो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) प्लुत्यादिष्विति । अनुदागमम्युपगम्याच्चायाणि न सिध्यन्तास्त्युत्पत्ते ॥

(उद्घोत) भाष्ये प्लुतिरहम् विभावपरम् । आदिना चतुर्मां प्रसङ्गम् ॥

(तत्खालोक) भाष्ये—चक्ष्यमाणोभयस्यहावाद्-अजाश्रय इति । अत्र एव च प्लुत्यादिष्वित्यत्र न परसप्तमी, किन्तु द्विषय सप्तम्यभिप्राये गोश्रातरिति-गोश्रात इति । अत्र तु-तस्य सन्धो भवे निष्पन्ने श्रोतरेण इत्यनेन प्लुतः । नौश्रात इति-अत्र "प्लुता वैच इत्यादि" षतुसारेण औकारस्योत्तरमा उकारे तेन प्लुते कृते तस्य विभावत्वात् एव पूर्वभाष्याकारस्यैकमात्रत्वा च चतुर्मां

तेति भावः । इति-इत्यनेन । इति-इत्यर्थेन । इति-इत्यत्र । इतीति मत्व सङ्घेनेति शेषः । न प्राप्नोतीति-नेषा तपरत्वेनो पदेश इति त्रिमाश्रादीनामन त्वादिति शेषः ।

प्रदीपे—प्लुतसज्ञा-प्लुत प्लुनश्च । प्लुतस्य प्लुनसार्धं कत्वात् ।

(४९ तपरत्वपञ्चदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्लुतसंज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति ॥ ऐश्टिकायन औशपागव "ऊकालोद्धरवदीर्घप्लुत" इति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) प्लुत एव न प्राप्नोतीति वक्ष्यितुमाह—प्लुतसंज्ञा वेति । त्रिमात्रस्याच प्लुनसज्ञा त्रिष्वप्ये, तपरत्वे च त्रिमात्रस्याम ह्याद्यन्तत्वाभावात् । तत्रैव प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृह्येण ईकार उच्चार्यं स्यात् ।

(उद्घोत) मन्वोमभ्यादाने श्यादिनान्तरतमपरिभाषान र्हेनेने पुरुषप्लुतविधानादनन्देपेति शेषः प्लुनसज्ञा मविध्यपी-यन भाह-तत्रैवामिति । ताभ्यामपि तेषा यथाकथञ्चित्तरत्नस्यसत्त्वादिति भावः ॥

(तत्खालोक) भाष्ये—औपगव इति-इत्यर्थेति शेषः । इति-इत्यनेन । प्रदीपे—तपरत्वे-यवः तपरत्वेनोपदेशे । उद्घोते—तेषाम्-यवान् । ताभ्याम्-कारोकाराभ्याम् ।

(अतपरपञ्चाम्युपगमभाष्यम्)

सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

(तत्खालोक) भाष्ये—सिद्धाम्नां तपामतपरत्वेनोपदेश इति द्वितीयपञ्चमबलम्बने-सम्बन्धिति-स-पञ्चरापीति शेषः । तर्हि-तेषां तपरत्वेनोपदेश इति प्रथमपक्षे दृष्टिने ।

(५० अतपरपञ्चदूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अतपर एव इग्नस्यवादेशो ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यद्यतपराणि 'एव इग्नस्यवादेशो' इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ एवो (ङो) ह्रस्वादेशशासनेष्वर्थ एकारोऽर्थ ओकारो वा मा भूदिति ॥

(प्रदीप) अतपर इति । अत्रैव तपरत्वे एकारोकाराभ्यां मात्रिकयोर्द्वैकाराणांकारयोर्इत्याद्यन्तत्वाद्यस्यैवादिधान स्यादिति एव वर्तव्यम् । तपरत्वे तु तयोरेवद्वयात्प्राप्त्यभावः ।

(उद्घोत) भाष्ये अर्थ एकार इति । मात्रिकत्वेनार्थत्वम् । समाशवाचिनोपि प्रत्यवेवद्वयात्प्राप्त्याप्यत्वात् ॥

(तत्खालोक) भाष्ये—एकदेशी आह-अतपर इति । अत्र परत्वे इत्यर्थः । तेषामित्यादि । अतपराणीति-पानीत्यदि । तर्ह्यिति शेषः । चकन्मिति-भवानिति शेषः । इति-इति इति ।

प्रदीपे—इह-संध्यक्षरेणु । इतीति-इति वैश्वेदित्यर्थः । अग्निह वारणाथेति शेषः । सूत्रम्-एव इति सूत्रम् । तपरत्वे इति-तेषां मित्यादि । तयो-उक्तमात्रिकयोस्तयो । अथ वाममित्यादि । अभाव इति-तथा ताभ्यां गृह्यतयो दिनात्रिकयोस्तयो एवत्वात्-

वादेवाभिरिति तत्रेकारोकारादेव मभिष्यन् इति तन्मृत् न कर्मम्य मवत्राति शेष ।

उदयोते—ननु उदयोतेऽपि एकार इवदि प्रयोगी न युज्यते इत्यत्र अङ्—मात्रिकार्येनेति । द्विमात्रस्य नानमानायात्येचोऽपेक्षया तस्य अर्धत्वाद्कारात् पठितेन एकमात्रिकार्येनेत्यर्थः । घाघिनोऽपि—अर्धशब्दस्य ।

(प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्)

ननु च यस्यापि सपरालि, तेनाप्येतद्वक्ष्यम् । इमावैचो समाहारवर्ण्यो—मात्राऽप्यन्तस्य, मात्रवर्ण्योवर्ण्योस्तयोर्हरादेशाशासनेषु कदाचिदवर्ण्यं स्यात् कदाचिद्विषयोवर्ण्योः । मा कदाचिदवर्ण्यो भूदिति ॥

(प्रदीप) ननु चेति । एकारस्य अपि न कधिदितेन इत्यर्थे । अत्रत्यस्य एव इति मक्षस्य, तरत्तरे संखेच इति । एचोर्ध्विग्नवर्ण्यत्वात्सपिषात्रावर्ण्येकाराधीकारो म प्रत्येन ॥

(उद्घोषोत) भाष्ये तेषामप्येतद्वक्ष्यम् । इत्यत्र एतन्वद्वन्द्वेन निवामक एव परावृत्तये ॥ एतत्पातभेदेऽपि उदयान्तकृती विशेषो नास्तोऽपि—सुप्रारम्भं प्रतीति । विरिलध्मेति । उपलब्धमातेत्यर्थ ॥ संरिलध्मेति । इत्यनुपलब्धमातेत्यर्थे । एवं वेद्विषये नानगन्तयति । अर्धेरेत्युत्तरनिर्देशेन एव उदयान्तकृती इति भावः ॥ एवो शुक्रतात्पर्यादित्यनेनेति न तयो रवानेऽर्धाभिधिरिति तस्यम् ॥ संसिद्धिषा अर्धो वेति वैश्वमायवैव तात्पर्यम् ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—उत्तरपत्रवादी रभसने गौरवात्मक घटने—ननु चेति । यथापीति नरो तानोपि शेष । एतत्—येच इत्यप्रारभे इति । कुन इत्यत्र आह—इमाविति । अर्धो वेति—उत्रेति शेष । उपोरीति—द्वेषोरीत्यर्थ । अन इत्यादि । मेति—नयेत्यादि । इति—इति हेतुः ।

प्रदीपे—सुप्रेति—यद्यप्ये इत्यादि । सुतयो विदेवमाह—अत्रपरस्वे इति । तेषामिव वि ।

उदयोते—ननु उदयोते एवमे मिनरत्वरूपत्वात् 'वदि' ति कथनमसहजमित्यत्र आह—निवामक सुप्रमिति । एवं च—एवो गिरिलिह्वार नरे ॥ सपरेति—उदयान्तकृतीत्यर्थः । इति—इति हेतुः । अत्र इत्यादि—मिति शेष । अत्रैव—एवो इत्यत्र इत्युत्तरनिर्देशेन उदयान्तकृतीत्येव ।

(प्रतिबन्दीनिराकरणभाष्यम्)

प्रयागायायन एतन्,—“ ऋषोचोऽतोत्तरमूयत्तया ॥ ऋँ ” इति ॥

(प्रदीप) एतेषोवेति । अत्रमात्रायाऽप्यर्धमवर्ण्येव—शेषोर्ध्वे चम्य अत्रदेहात् मक्षमात्रादिविना कारोकारादेव मभिष्यन् ॥

(उद्घोषोत) भाष्ये प्रयागयायत एतद्विति । एतन् एतत्त्रिवये एव इति श्रुत्यं । अर्थमात्रमभ्ये उहं । अर्थसत्ता चेति । एतत् इत्यत्र एव प्रयागायायनं ॥ [इ च मन्मात्रेति भाष्ये इत्यम् ॥ एतद्विरतिरेनेत्यत्रागतस्य इति द्विपर्येनो क्तु चिन्तयम् । अत्रदेहात् न पूर्वसुदरादेवते । एत एतद्विज्जिय परयगायेत्ता इत्यादिना अत्र पररिमन्— ॥ इत्यत्र म् ॥]

(तात्कालिक) भाष्ये—सद्वत्ता उदयान्तकृती उदयान्तकृती इति । इत्यत्र एव आह—सुप्रारम्भेति ।

प्रदीपे—अर्धो वेति—इति शेष । इति—इति हेतुः । अत्र इतिवेति शेष ।

उदयोते—इदं च मतम्—अर्धमात्राऽवर्ण्ये, अर्धमन्त्रेणैव नैवोरिति मतम् । अष्टमेऽपि भाष्ये—अनुतादेव इदो इति एव भाष्येऽपि ।

(समाधानसिद्धान्तभाष्यम्)

यदि प्रत्याख्यायनपत्रं, इदमपि प्रत्याख्यायने— “ ऋ सिद्धमेकः सस्यानतरान् ॥ ” इति ॥

(प्रदीप) सिद्धमेक इति । अर्थेकाराधीकारो न एव, तत्र वाक्य्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयो स्थाने एकारोकारादेव मभिष्यन् ॥

(उद्घोषोत) भाष्ये इदमपीति । एवत्रिषयमन्त्रेण ॥ त स्थानवादिनि । एकारोव—(समानस्थानान्तारित्यर्थः । तत्रात्—तात्काल्य इति । तात्काल्य एवेत्यर्थः ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—उत्तरपत्रवादी सिद्धान्तो आह—एवदी ति । तत्रपत्रवशादिति तस्येति शेष । यद्य इति—तर्हि इति शेष । उत इत्यत्र आह—सिद्धमिति ।

प्रदीपे—उत्तर—एवो । इति—इति हेतुः । अत्र—इत्यादि—मिति शेष । तयो—एवो ।

उदयोते—विषयमिति—एव इति शेष इति शेष । तथा च उत्तरपत्रेऽपि एतत्प्रत्येयवर्ण्यमिति नास्ति नयो विदेव इति भावः ।

(आशेषभाष्यम्)

ननु चैकः सस्यानतरावर्ध एकारोऽर्धं ओकारः ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—उत्तरपत्रवादी इत्यत्रात्र ॥ तस्यैवा अर्थसत्ता दर्शयति—ननु चेति । स एव इति शेष । ओकार इति—य स्थाने उत्तरपत्रेणार्धात्तत्काल्यमन्त्रस्यमिति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्याता तावेयायमुपदिशेत् ॥

(प्रदीप) तावेवेति । तावन्तुप्रदिशायां शर्यपुनवोरेतिमहान् सिन्धवेति भावः । गुणवतायां तु दागनेकारोकारो तिरेदो ॥

(उद्घोषोत) भाष्ये तावेवेति । तावन्ता इति भावः ॥ अर्थमिति हि प्रदीपेति शेषः ॥ अर्थेव मात्रिकयोरेव गुणवता एकार इत्याद्युजेति । एवमपि एव तस्यपत्रेणैवमात्राय च मयति ॥

(तात्कालिक) भाष्ये—उत्तरपत्रवादी इत्यत्र तावन्तुप्रदिशायां इत्येति—वेति । तौ—अर्थेकारोकारो । हि—ननु । यथासामिति—नर्हि इति शेष । अर्थे—इत्यत्र—सातिनिरर्थः ।

प्रदीपे—तावन्ता—कामत्रिषयत्वात् एकारेण ओकारेण च । अर्धो वेति—एकारोकारोरेति शेषः ।

उदयोते—प्रदीपे—एवो वभाव इत्यादिः । एवेति—इत्यत्र ओकारस्य वेति शेषः । एवमपि—गुणवतायां दर्शयतेकारोकारो तिरेदो इति । अत्र—अर्थमात्रान्ये । इत्यत्रात्रे—एवो एकारस्य ओकारस्य च तावे । अर्थमात्रेण—निरदाने—एव मन्त्रे इत्यर्थे । ए ओ इत्ययो तावे एवो मात्रासुद्धेव, मर्दति तात्काल्येव तावन्तावर्धमिति सद्धन्वत्ता सुप्रारम्भात् । सद्धन्वत् एव तयो व. यो इत्यत्रात्रे वादं नरो मात्रासुद्धेव, इत्येता इति तावे, मा, इत्यत्रात्रे एवेत्यात्ता सद्धन्वत्तावर्धमिति मर्दन्वत्ता इत्येव मया इत्यत्र इत्ये अर्थमात्रान्तकृतीत्यर्थः ।

(आशेषभाष्यम्)

ननु च भोरछन्दोगानां सात्यमुभिराणायनीया अर्थमेकार्थमोकारं चाधीयने-सुजाते एष्यसृष्टे, अर्थयो ओद्रिभिः सुतम्, शुक्र ते एष्यद्, यजर्व ते एष्यत्—इति ॥

(प्रदीपः) सुजात इति । अन्त पादस्यस्याप्यपरस्वाकारस्याभेदेकार्थमोकारं च विदधति ॥

(उद्घोतः) अकारस्यार्थमिति । सुजाते ए अन्वेषि अकारोऽप्यनु प्रागमाहिक ॥

(तत्त्वालोकः) म ष्ये—उत्तरपरत्ववादी कर्णमन्त्रापे हत्वयो ए ओ इत्यनयोत्तरदेशे तयोरस्यै न पर्यायं हृदयविरोधदिति शङ्कते-ननु चेति । इति-इत्यत्र ।

प्रदीपे—अन्त इति—अन्तेत्यादि । उद्घोते—इति-इत्यत्र ।

(समाधानभाष्यम्)

पारिपदकृतिरेषा तत्रभवत्तम् । नैव हि लोके नान्य-रिन्मन्वेदेऽर्धं एकारोर्धं ओकारो वासति ॥

(प्रदीपः) पारिपदकृतिरिति । गीतिसंज्ञाचणोऽन्तरणमित्यर्थं ॥

(उद्घोतः) शाल विशेषाभ्यायिना समवाय परिष्व यर्षेहा तत्र भवा इतिरित्यर्थं ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उत्तरपरत्ववादी तत्परिहरिणि-पारिप-द्वेति । एषा-हत्वयो ए, ओ, इत्यनयो स्थायना । हि-यत् ।

प्रदीपे—तथा-हत्वयो ए, ओ, इत्यनयो । उत्तरारणमितिननु तयो सत्त्वादिति न तयोरसत्त्वाङ्गीकारे लक्ष्यविरोध इति शेषः ।

(५१ उत्तरपरपदवृत्तगवार्तिकम् ॥ १५)

॥ * ॥ एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्—“आदुगुणो दीर्घः” “बुद्धिरेचि दीर्घः” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? आन्तर्य-तन्निमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं उद्वोदकं, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा उढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वोदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति ॥

(प्रदीपः) आन्तर्यत इति । अन्वस्थासम्भवादिदमन नासि प्लुतश्च विषये स्मृत इति ॥

(उद्घोतः) तदेवमत्तरपरवादिमनसाधारण्येनैव इतिरिति स-प्रत्य कर्तव्यताकार्णव्यने उपपादानपरकारिभेदेसाधारण्यपदवृत्तगमाह-भाष्ये एकादेशे इति । एकाः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सर्वं कार्यमित्यर्थं । अन्वस्थासम्भवादिति । अयं भावः—यथा स्याद्व्योतिर्यत्रात्तरत्वे स्थाभ्योर्दीर्घस्य स्थाने ध्रुमास्थेभ्य दीर्घकारे सिद्धे पुनर्नैवचदीर्घार्थमित्यथेतेषां हन्वप्लुतयो प्रत्यञ्ज उदकं प्लुतश्च विषयेति । एव च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव प्लुते षकेऽनुवादोक्तत्वात्, इह तु प्लुत एव

प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवादोऽप्यसौख्ये एवेति वैयर्थ्यमिति ॥ [वस्तुतोऽस्य द्विधामानादेतद्विषये प्लुता प्रवृत्तेऽन्यत्वेनेदमिति स्यात् वोरिति उने निरूपयिष्याम ॥]

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकादेशे-एकादेशस्य विषयेतया नियम्यतया वा बोधके शेषे । इति-इति रूपेण । “इत्यत्र एव चतु-र्मात्रं प्लुत” इति “प्लुतावैव इदमावि”ति सूत्रभाष्यानुसारेणार्-चतुर्मात्रा इति । इति-इति हेतोः । इति-इत्यादीः ।

उद्घोते—आहेति-उत्तरपरत्ववादीति शेषः । अतपरत्ये इति-इ, इत्यस्येत्यादि । इत्येव-इत्यनेनैव । इति-इति हेतोः । अविशेषात्-अनासत्त्वाविशेषात् । अथ तत्रेति शेषः । प्लुतयोरिति प्रकारयोरिति शेषः । अनेनैव-प्लुतत्वेत्यनेनैव । पृथे-दूराद्भूतादावित्यर्थे । तत्र-स्या वोरित्येत्थम् । इति-इति हेतोः ।

(आशेषभाष्यम्)

तत्तद् ह दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—मध्यस्थ एवजति-तदिति । तर्हि-एवामत्तरत्वेनेपदेशे । अयं तर्कान् शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते—“अकः सवर्णे” एको भवति ॥ ततो—“दीर्घः” दीर्घञ्च स भवति, यः स ‘एकं पूर्वपरयोः’ इत्येव निविष्ट इति ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये यः स इति प्रमिद्वयर्षेकम् ॥)

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एकदेशी समापत्ते-चेति । कुत इत्यत आह-उपरीति । एत इत्यादि । योगविभाग दर्शयति-अक इति । एक-इत्येको योगः । दीर्घ इति-इत्यपरो योग इति शेषः । अपरयो-गस्यासंवाह-दीर्घञ्चेति । तथा च वेनेव नियमेन सर्वेष्टे सिद्धय-तीति भावः ।

(आशेषभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—प्लुतं, विद्धं, पचन्तीति ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—निजज्ञानी तदामनाने योगविभागे च दोषयावच्छेदे-इहेति । तर्हि-तद्विद्वन्निवामाङ्गीकारे इत्यर्थः । दीर्घ इति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । इह तावत्पशुमिति, “अन्येकः” इती-यता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाजातीयकः पूर्वैतथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति ॥

विद्धमिति । पूर्वं इत्येवानुवर्तते ॥ अथवाचार्यप्रवृ-त्तिर्ज्ञापयति-नानेन सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदर्थं हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति ॥

पचन्तीति । “अतो गुणे परः” इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोज-नम्—यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयो-र्यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) अन्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एतदपि किम्

यंमुच्यते इति चेद्, वा छन्दसीत्यत्रानुश्लेषश्च । इत्यत्र पूर्वप्रतिपूर्वस्वर्या । तैत्तिरीयानुश्लेष इति विद्वन्मिति पूर्वस्वर्गं भवित्यति ॥ अथवेति । त्रिपिनियमसमये विहितेय क्लीयानिति विभेदलोच्यस्वात्रियमो न भवति ह्य एव द्वेषैव यथा स्वाद्, उत ह्यादो मा भूतिरिति ॥

(उच्छ्रोतः) वा छन्दसीत्यत्रेति । वा छन्दसीत्यत्रानुश्लेषमित्यर्थः ॥ पूर्वस्वर्यापत्तिः । पूर्वस्वस्वत्यापकपूर्वस्वर्येण्यथ ॥ भाष्ये पर इतीत्येति ह्यत्र शक्तिरिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु रूपग्रहण इत्यर्थमेव, अथ भाष्यस्य पूर्ववत्तुक्तिरप्यत्र ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—एकदेशी मुद्रति-नैष इति । तावदिति-भाष्यात् । अर्थ-रानिति । एवमेवैषि । विद्वन्मिति-सिद्ध मतिरेव । पूर्व इति-वत् सम्प्रसारणाच्चेष्वेत्यादि । अनेन-नियमेन । ह्य-रत्यर्थः ।

प्रतीरे-इति-इत्यनेन । अथ परिमिति शेषः । पृथक्-प्रतीतिः । सैव-पूर्वमुद्रति । उत्तरप्र-सम्प्रसारणाच्चेष्वेति । इति-इति दतोः । इति-रत्यर्थः । इति-इत्यनेन । नियमाकारमाह-ह्यह इति । ह्यह परत्येवम् । तथा च विद्वन्मिति दीर्घाकारेण दोषस्तदन्वय इति भावः ।

(आद्येपमाध्यम्)

इह तर्हि एतद्व्यर्थं भालशर्यं इति दीर्घवचनादकारो न, अनान्त्यार्थेदकारो रारो न ॥ [तत्र यो दोषः ? ॥] विगृहीतरथ श्रवणं प्रसज्येत ।

(उच्छ्रोतः) अकारो मेति । एतत्तेपि सिद्धान्तस्य दोषोक्ता सम्भव एव ॥ विगृहीतस्येति । दोषं त्रिपिनियमो विरोधेन च त्रिपदे व्यतिपदे वा तद्व्यर्थकं ननु गानुपगच्छति भावः ।

(तावालोकाः) भाष्ये—तरतरतरतरो तत्र दोषमुच्यते इति-इत्येति । तर्हि-अद् गुणो दावं ह्यकारितो । दीर्घ इति-तत्रेति । तत्रेति-परोवारि । वि हीतस्य-अद्वा अथ एत्याकारकम् ।

इदो-इत्यर्थेऽपीति-अकारितेऽपि । तावकमात्रितरे-नेति शेषः । परिभाषेति-अनेन-एतन् इत्येति ।

(समाधानमाध्यम्)

न प्रमो—यत्र त्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? यत्र त्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

(तावालोकाः) भाष्ये एवम् एकादेशे इति वारिते द्विक्ते कृत्कारानुपयोगे तत्परतरतरो चार-न प्रम इति । यत्र-अद् एत रारो । अथ दर्पदरो इति शेषः । तत्रेति-अदिति शेषः । एतमेतरे । यत्रेति-पिनिति शेषः ।

(आद्येपमाध्यम्)

क वा त्रियमाणे न दोषः ? ॥ (तावालोकाः) भाष्ये—एतत्तरतरो इत्येति-अथ चेति । नित्यमिति शेषः ।

(समाधानमाध्यम्)

संज्ञापयो । वृद्धिर्देज् दीर्घः, अदेस् गुणो दीर्घ इति ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—तादृश तत्परतरतरो समापते—संज्ञापिद्यति । एवम् एकादेशे इत्यत्र एकादेशे विधिमूलमन्वय-विधिव्यर्थकतया सहतिः ।

(आद्येपमाध्यम्)

तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—युनत्पि मध्यस्य एव तादृश वृद्धि-सत्तर्हि । संज्ञापिद्यत्यनुन-ये ।

(सिद्धान्तिसमाधानमाध्यम्)

न कर्तव्यम् ।

(तावालोकाः) भाष्ये—सिद्धान्तो समापते-नेति ।

(आद्येपमाध्यम्)

कस्मादेवान्तर्यतस्मिन्मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रि-मात्रचतुर्मात्रा आदेशानो भवन्ति ? ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—अथैव एष्येति—कस्मादिति ।

(समाधानमाध्यम्)

तपरे गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तपरे इति । तपरेतिह्येवरेते गुणवृद्धितरे इत्यर्थः ।

(उच्छ्रोतः) ननु गुणवृद्धिर्ननुपरेतरतरोमात्रापूर्वोक्तोपा-परित्येभ्य माध्यमयुक्तमत्याद्युपाह-तपरेसंज्ञीति । तत्परतरति-दिष्टे सतिपि गुणवृद्धितरे प्रवर्तते इत्यर्थः । एव च विमात्रादीनां तत्र संज्ञितया-निर्देशात्करोष इति भावः ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—विद्वान्नी समापते-तपरे इति । ननु इत्यादिः । उच्छ्रोते-तत्र-गुणवृद्धिमपदे ।

(आद्येपमाध्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरेः ॥

(उच्छ्रोतः) भाष्ये ननु चेति । एव चेत्तत्र न तपरेति वि-भावः ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—ननु तपरेऽप्ये इदमाहारेति प्र-ता तपरेऽप्ये इति एतेषोऽप्यमात्रादुपरोषोऽप्ये इति तपरेऽप्य-वादी इत्यु-ननु चेति ।

(समाधानमाध्यम्)

नेत्याह, तादृपि परतरपर इति ॥

(प्रदीपः) तादृपि । एतन्वाचायवगादेवैर दिग्दिग्वा देवदेवादेवगादेवैर्यापिभाषानिति भावः ।

(उच्छ्रोतः) नेत्याह इति । त एव तपरे इति एतदेव ॥ अर्थमेतन् उच्छ्रोते-तत्रमप्येति । तदन्तेन उच्छ्रोतस्य अ-प्येवैव इति सिद्धाविति । अन्तेने ॥ एतत्तरतरो इति एव उच्छ्रोतस्य अर्थवचनानुपपत्त्यैः विमर्शः ॥

(तावालोकाः) भाष्ये—एतन् एतत्तरतरो इति सिद्धान्त-सिद्ध एतन्नुपपत्ति-नेत्याह इति । एत एव तपरे-माह इति । अपिना ए. परो यस्मात्सोऽयं तपरेः इति-इति इत्ये । अथ एतन्नी इत्यु-दिमात्रादो सत्तेति भावः ।

एतन्ते-ता-परो यस्मात्सोऽयं तपरेः-माह-न माह । एतन्ते इति-माह इति । एतन्ते-अन्तेने । विमर्शमिति-एतन्नुपपत्ति-एतदेव तपरेऽप्ये इति तपरेऽप्ये इति भावः ॥

(आचेपमाध्यम्)

यदि तादपि परस्तापर "शुद्धोरम्" इतीहैव स्यात्-
यवः स्तव , लव . पव इत्यत्र न स्यात् ॥

(तत्त्वालोक) माध्वे—तत्परत्ववारी एकदेशी ऋते-वरी-
ति । तपर इति- इति शेष । स्तव इति-शनीनि शेष । स्यादि-
ति-उकारस्य अपरत्वदिशि शेष ।

(समाधानमाध्यम्)

नैप तकारः ॥ अस्मिन्हि ? ॥ दृषारः ॥

(तत्त्वालोक) माध्वे—तत्परत्ववारी सिद्धान्ती परिहरति-
नेति । एष-शुद्धोरदित्यत्र विद्यमान ।

(आचेपमाध्यम्)

किं दृकारे प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीप) बहुशीहिवारी चोदयति—किं दृकार इति ।

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—बहुक्ति-तत्रैत्यादि ।

(प्रतिबन्दीसमाधानमाध्यम्)

अथ किं तकारे ? । अथसद्वैहार्थस्तकारः, दृकारोऽ-
पि । अथ मुखसुखार्थस्तकार, दृकारोऽपीति ॥

(प्रदीप) समासशुद्धवारी तु प्रत्याह-अथ किं तकार इति ।

तत्र कैवल्यशुद्धीहिवादिनो निश्चयोपनं तत्ररत्नम्, त्कारत्वान्तरत्वा
क्रियकालानां प्रहणप्रवृत्त्याद्युक्तानां चाभेदकथापत्वाप्यर्थत्वाभावात् ।
अथ नवासन्देश्यो दुःखदुःखार्थो वा तकार एव मम दकार इत्यर्थः ॥
तिरस्वरितमित्यत्राभावात्प्रत्यय विरोधः । तत्र हि-तिति प्रत्ययप्र-
हणं चोदितम्, इह मा भूत्-दिव उच्चं दुष्प्रामिति, तत्रो दिव्या-
अथशेषेन प्रत्याख्यानम्, तपर एव च तकारत्वार्थभूती निर्दिश्यते ।
तेन तत्कारत्व प्राहको दृकार-इत्युक्तम् । इह च दकाराद्युपगमेन
लघादिषु शेष परिहृतः ॥ अत्राहु-दृकारस्मिको दृकारस्थानिको
वा दृकारोऽत्र विवक्षित-कस्तर्हि, दृकार इति ।

(उद्योत) सुखसुखार्थ इति पाठे मन्त्रस्यकादित्वात्
मानः । ननु दृक्प्रति मदाद्यान्तरत्वेऽपि मडिनिकापारीत्या
किमानामिति चेद, न । तपरदृक्शब्दोऽपि बन्वैत्यकात्त्वैव
सद्यैवार्थः शेषः ॥ गुणानां चेति । अन्तु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि
अनन्तरत्वादेव दीर्घादिविषये कथमिति भावः ॥ ननु दिव्ये दिव उच्चि-
त्यत्र तत्कारप्रहणं न स्यात्तत्राह-तपरस्यैवेति ॥ इति । तप-
रस्यैव दकारानामप्रयोगेन नैवपि बोध्यम् ॥ दृकारस्थानिक इति ।
तस्य वैदव्यदृष्टपांसिद्वयत्वात् तत्र तपरदृक्प्रतिष्ठिति भावः ॥

(तत्त्वालोक) प्रदीपे—समाप्तेति-तत्रैत्यादि । तं-बहुवादि
वादिभ्यः । तयोति-नवेति शेषः । तपरत्वमिति-शुद्धोरित्यत्र त्कार-
रत्नेत्यादि । अनन्तरादिति-वेनेति शेषः । कालानामिति-त्कारा-
णामिति शेषः । तत्त्वादीति-त्कारोदिरिप्रतीत्यर्थः । तस्य मित्रकाल-
ग्रहणे तु शेषः । असन्नेहिति-तत्रैत्यादि । शुद्धे-तित्ति ।
अथ-माध्यम्ये । हि-यत् । कुच इत्यत्र आह-इहेति । इतीति-
अन इति शेषः । द्विचैति-दिव उच्चित्यनेन विहितोकारे इत्यादि ।
प्रत्येति-निति प्रत्ययप्रहणमित्येवादि । उचरत्येति-अत्राहुरिति ।
इति-शेषः ॥

उद्योते—अप्यस्त्विति-अप्युदितश्चै ऋण्यममसाभ्यांदित्यादि ।
तायेति-अनेदकारैत्यर्थः । प्रथममेऽपि । द्विव्ये-दृकारस्य दित्ते ।

तत्कालेति-वेनेत्यादि । एतद्वृत्त्या-नपरदृक्त्वात् । तत्र-
द्वोरित्यत्र ।

(इति सत्यशुद्धेऽपरत्वनिर्णयः ॥)

(अथ वर्णकदेशप्रहणप्रहणनिर्णयः ॥)

(माध्यम्)

इदं विचार्यते—य पते वर्णेषु वर्णकदेशा वयान्तर-
समानाकृतय एतेषामवयवमहहोनेन प्रहणं स्यान्न न
वेति ॥ कुन पुनरियं विचारणा ॥ इह हि समुदाया
अप्युपदिश्यन्ते, अथयथा अपि । अभ्यन्तरञ्च समुदा-
येऽवयवः, तद्यथा वृक्षः प्रचलन सहाययने प्रचलति ।
तत्र समुदायस्यस्यावयवस्यावयवमहहोनेन प्रहणं स्याद्वा
न वेति जायते विचारणा ॥

(प्रदीप) वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारविष्कारा-
दिदृष्ट्या अवयवा आकाराकारयो रेषाकारसहायवयवो मन्व्यन
रेषाकारोकारसहाय, एव केनचनकार्यमवयवेषु मन्वये न वेति
विचारः ॥ इह हि समुदाया अपीति । अलत्रमेदो इति ॥ अव-
यवा अपीति । अरद्व्युत्पत्तिः ॥ तत्र समुदायवरे निर्देशे सति
दिता अथवयवा मान्तर्यकत्वादि विदिताना न मन्वये अवयववरे च
निर्देशे समुदायो न सशान्क यथा ह्यवयवकारावयवकम् इत्ये तु तौ-
नोच्यते वातिदृष्टोऽप्यकारोऽप्यत्र प्रापयैत निर्देशाद्व्याप्येयाना
प्रतिपत्ते इति दृष्टव्येत्वादावयवत्वं एव दगारेषु प्रवर्तेते । तत्रास्तथा
मन्वयेषु रिनदायात्म्यादेव समुदायादेशो अपि मातरीयकत्वावयवया
सिद्धवैतनि । एव स्थिते अत्र र इत्यादौ वनावयवकार्ये प्राप्नोति सत्तु
दायकार्ये एव अन्तरत्वात्तत्र च साक्षात्तित्वात्प्रत्यक्ष वा नरत्वात्वा
वयवकार्येऽप्यत्र । अवयवावयवनिर्देशेऽपि समुदायावयवस्य समुदाय
कार्ये बहिरदत्तः । अयादौना चारकाय-अन्न आयादीति ॥ न च
त्रापि अयादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति ॥ येन नामासे इति वा मन्वयेऽप-
त्वादा इति वा यत् पयादायो शक्या लु । तत्र यथा दीर्घ
इत्यत्र दधिदृष्टस्य इकार सर्वोऽप्यत्र प्रतिपत्ते, एवमैकारत्वात्पि
प्रतिपत्ते । प्रत्याहारे एवोद्वेष्टोऽपि शक्यावयवना प्रापयैतानिर्देशे
शक्तिव्ये प्रहणपक्षात्साक्षात्तिसमुदायस्यम् । इतानिमप्रहणपक्षा
साक्षात्तिसमुदायस्येन-अभ्यन्तरादिति । निरोहित शक्यावयवना सत्तु
दायकार्ये परतत्याय एवकार्येऽप्यप्रयो कालावयवमिद्व्याप्यन्तरो
यादन्तरसाक्ष्यमात्रे तत्कारविषयतादित्यर्थः ।

(उद्योत) अवयवप्रहणेनावयवमहहोनेन प्रहणं स्यात्
वेति माध्यायं । तत्रलिनमाह-तत्र केवलेत् ॥ नन्वकारेण एव-
वयवप्रहणसन्देशश्च अकारादीनामेव विमगा प्राप्नोति विचारोऽपि
कुनो नैवय वाह-तत्र समुदायेति । अत्र एव शब्दत्वादी न
परत्वम् ॥ तत्र दृष्टान्तमाह-अवयववरे चेति । यथावयववरे
निर्देशे समुदायो न स्यात्मा एव सुदुदवरे निर्देशेऽप्यत्र न
उच्यते इत्यर्थः । तदुपपत्त्येति-अथेति । अभ्यन्तरेति । सर्वत्वा
वयवस्याप्यत्र एवनिर्देशे समुदायनिर्देश स्वद एव, सर्वदावयव
वत्साप्यत्रनिर्देशे तु समुदायनिर्देशोऽनिर्देशावयववरे इति विवेकः ।
जन्वेऽपि सदानामवयववत्त्वात् एव कथनेनो निरोधेनायादिना तदवयव
वत्त्व निश्चितत आह-तत्रासत्त्वामपीति । तन्निवृत्ति विना सत्तु
दायनिर्देशः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ अवयवकार्ये शीर्षे ॥ समु-

दायकार्यम् ॥ तत्र च साध्यादिति । दीर्घे । अथादिकार्ये हि समुदायव्यवहितानासुषो मोदिने न साध्यादिति भावः ॥ साध्याच्चोदितत्वं प्रथमशब्दे ऋतु ॥ न वदन्तिरनकाशोऽयं आह—अथादीनामिति ॥ नन्विति । तथा किञ्चनपूर्वोऽप्यादि सर्वेषु बाधकस्वादिनि भावः ॥ परिहरन्ति—येनेति ॥ प्राधान्येनानिर्देशादिति । अथैवादिर्देशाभावेऽपि स्वान्नाकारेण इत्येव स्वादिनि ऋषेः ॥ भाष्ये अभ्यन्तरमेति । तदुत्पात्तं विना समुदायेच्छास्त्रात्प्राप्तवत्तादित्यर्थः ॥ तदार—तद्यथा पृष्ठ इति ॥ तदुत्पादयन्ति—तिरोहितवादिश्यादिनाः ॥ समुदायकार्ये पातञ्जल्यदिति । समुदायसंपादनरूपे बाधे पातञ्जल्यदित्यर्थः ॥ इत्यर्थार्थस्याप्रयोजनत्वादिति । इत्यर्थानिर्देशेन ननुत्पन्नाभावादित्यर्थः ॥ तद्योजनस्वाभावे ऋतु—नरसिद्ध्यादिति । तत्रयथे ननुत्पन्नमववदेनदववरेऽप्यवापयाम इति भावः ॥

(प्रदीपः) समानाचरेति । समानाचरेन पूर्ववर्तनिरदेशादकोविधियुक्ते । दत्त समाना इति वचनात् । तेन समानद्वारेणान्तेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यथादिति । अथा इदं उक्तं तदुत्पादयत्त समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः ॥ समानवर्तनम् । यद्युत्पन्नमभावरकार्यमित्यर्थः । सपर्यकार्यमिति । पाठे सपर्यकार्यमित्यर्थः ॥

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये—तेन तस्य प्रवृत्तमिति पठे इत्यमर—यथेति । चेदिति—यदोऽर्थः । गृह्यते, तदेति ऋषेः । उदकमिति—व्यादायिनि ऋषेः । इति—इत्यनेन । अथ अथादिभिः पराशादिति ऋषेः ।

(२३ आचेषान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ७ ॥ दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

(भाष्यम्)

दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेधः । आलुप्य, प्रलुप्य—ह्रस्वरय पिति कृति तुग्— इति तुक् प्राप्नोति ॥

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये—एन त्व पठे दोषमाह—दीर्घे इति । दीर्घपरको दो ह्रस्व एताच्छब्द एत स्थाजिरेन निमित्तेन वा प्राश्रिय यो विधि ह्रस्वरय एतच्छब्द वा मानस्य प्रतीयेनो वत्स्य ह्यर्थः । प्रलुप्येति—ह्रस्वाश्रयिनि ऋषेः । इति—ए यनेन ।

(आचेषवाचकभाष्यम्)

नैव दोषः, आचार्यप्रवृत्तिसंपादयति—न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवति इति । यद्यद्यं दीर्घाच्छेदुक्तं शास्त्रिणः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये दीर्घाच्छेदुक्ते इति । दीर्घश्च चेदं तुग्मिति हि लृप्तेः ॥ ननु लृप्तेः अत्र एव देहसिद्धेः एतच्छब्दस्योत्पत्तिश्च तुग्मिति चेत् । एतद्वचनाभावादित्यत्राचार्यः ॥

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये—दोषे निगोऽपि परिहरन्ति—नैव इति । कुत्र ह्रस्व आह—आचार्येति । यः एतादिः । तुग् एता एतदुत्पादयन्ति । एत आह—यदिति । परमार्थः—यः । अर्थ—वर्णमिति । उद्घोषे—इति अत्राचार्येः । इत्येव—इत्यनेनैव । पूर्वैर्नित्येति ऋषेः ।

(आचेषवाचकभाष्यम्)

नैतद्वन्ति शापकम्, अस्ति मन्वदन्तरय यत्रने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ "पदान्ताडा" इति विभाषां यद्व्यामीति ॥

(उद्घोषः) अस्ति हीनि । एव दोषेऽपि प्राधान्यात् प्रवृत्तत्वादेवाचरति विद्वन्—व्यादिति भावः ॥

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये—एवमेव—एव एतद्वन्ति मन्वदन्तरयनेति । एतत्—दोषेऽपि—एव । प्रावृत्तमिति—प्राधान्यात् । हि—एव । एतत्त्व—एव । इत्येव—इत्यनेन । इति—इत्यनेन । एताश्च नव दीर्घपरकोऽपि एतच्छब्दस्योत्पत्तिश्च तुग्मिति चेत् । एतद्वचनाभावादित्यत्राचार्यः ॥

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये यथेति—आकारादिषु । पूर्णवदेत्या—आकारादिवचनम् । यथान्तरेति—एवमाकारादिवचनम् । अथयवप्रवृत्तेन—अववातादिवचनम् । सद्रूपवर्णमाहवदभ्येन । ननु "बोद्धव्यस्य विद्वान्विचार इति वचनेन । विचार्यमाणं—उत्पन्नविषयभूत उच्यते" । इति परमश्रुतेः बोद्धव्यस्तुपरिधी कथमय विचार इत्यादिभ्येन प्रवृत्ति—कृत इति । उच्यते—इति । वर्णममानये इत्यर्थः । हि—यत् । अथयव—अववचनम् । तद्यथा—यत् । तत्रेति—अत्र इत्यर्थः ।

प्रदीपे—सदस्या इति—अथयव इत्युत्पन्नवचने । समुदायमभावात्—वर्णमभावात्साध्यात्परिहरात्परिहरणं गणयन्ति—प्रकृतिति । अथयवपरे इति—यथेति । समुदाय इति—नाम्नरीयवत्त्वात् सन्निहितोऽपि यनुवचनेन । अन्यत्र—अत्रापि यत् । इति—इति हेतुः । तत्र—अववचने । तत्र—अववचने इत्यत्र । साध्यादिति—अ. यववदेत्यादि । हि—यत् । अप्रापि—नयो आवाहीयशक्तिः इति—इत्यनेन । तत्र—अववचने इत्यत्र । अपीति—इकार दीर्घत्वमिति ऋषेः । तिरोहि तैति—अनुदाये तदापि । साधार्येति—एवमद्रव्यवर्णनकार्यमित्यर्थः ।

हृद्योत्पत्ति—परकप्रमिति—यदि परकप्रमितिनेत्यादि । तदुत्पन्नाः—निर्देशात् । अन्यत्र—अत्रापि यत् । समुदायनिर्देशात्—एतद्व्यादिसमुदायनिर्देशः । समुदायनिर्देशात्—इव व्यादिसमुदायनिर्देशः । अनिर्दिष्टाप्रयवचनम्—इत्येव व्यादनिर्देशात्परः । तदुत्पन्नवचनम्—अववचनम् । तद्विद्युत्पत्तिम्—अववचनमिति इत्यर्थः । विषयस्तीति—गुणस्तीति । अथयववचनम् । समुदायवचनम्—अववचनम् । तदुत्पन्नवचनम्—नरसिद्ध्यादिति । एतदुत्पन्नवचनम्—अववचनम् ।

(भाष्यम्)

पञ्चाश विनोपाः १ ।

(तत्प्राप्तोक्तः) भाष्ये—यथापि—कथेति । अत्र—अववचने ।

(२३ मद्रव्यवच आचेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ १ ॥ यथैकदेशा वर्णमभावेन चेतस्संश्लक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

(भाष्यम्)

यथैकदेशा वर्णमभावेन चेतस्संश्लक्षरे समानाक्षरवचनयो विधिः प्राप्नोति । स प्रतिषेधः ॥ भाष्ये इन्द्र, वायो उद्भवन्, "अरुः सपर्यं दीर्घः" इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

यत्तद् द्वि योगविभाग करोति । इतरथा हि “दीर्घा-
त्पदान्ताद्वा” इत्येव नूनात् ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—नान्ये “तद्वान्तरमाह—यदिति । क
रोतीति—उत्तरस्य शापकमिति शेषः । हि—यत् ।

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

इह तर्हि—रद्व्याभि, मालामि, “अतो भिस ऐस”
इत्यैसभाष्यं प्राप्नोति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—एव मति हागकस्य स गनोदापेक्षत्वात्
तेनामरिण भाष्ये इति कांठकस्य लक्षणात्—इहेति । मालामि—मा
शामिरिति । इति—इत्यनेन ।

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

तपरकरयुसामग्रान्न भविष्यति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—तदपि निराकरोति तपरिति । न्ने
त्यदि । न—नञ् स न ।

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

इह तर्हि—याता वाता “अतो लोप आर्यघातुके”
इत्यकारलोप प्राप्नोति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—पुन तस्य तद्विह वद्वान्तरमाह इहे
ति । वाता वापेति । इति—इत्यनेन ।

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

ननु चानापि तपरकरणसामग्र्यादेव न भविष्यति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—नपि तद्विह ननु चेति । ध्वेति—
नञ् स इति शेषः ।

(भाष्येपवाचकभाष्यम्)

अस्मि हान्यत्परकरयो प्रयोजनम् ॥ किम् ? ।
सर्वत्र लोपो मा भूदिति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—अतो लोप इत्यत्र तपरकरणस्य साम
ग्र्यं विन्यस्यति—अस्तीति । अत्रैति शेषः । किमिति—अन्वदि
ति शेषः । सर्वत्रेति तत्परकरणे तेन तत्परप्रकारेण सांप्रदायिक
कारणत्वस्य । मा भूदिति—किञ्चाकारणकस्य प्रकारस्य लोपो यथा
स्थादिति शेषः ।

(प्रयोजनवाचकभाष्यम्)

अयं क्रियमाणेऽपि तपरं परस्य लोपे कृते पूर्वस्य
करमान्न भवति ? ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—अत उपरकरणस्योक्तवामिति ध्वेने-
त्येति । तत्रैति शेषः । परस्य—माकारणकस्य प्रकारस्य । पूर्वस्य-
तस्य । अन्य लोप एति शेषः । तथा च कञ् सर्वस्य आकारस्य लो
पप्रतिषेधेति भावः ।

(प्रयोजनवाचकभाष्यम्)

परलोपस्य स्थानिवद्भावात्सिद्धत्वाच्च ॥

(प्रदीप) असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धत्वात्तन्नामि त्यनेन ।
(उद्घोष) असिद्धत्वमिति । विद्यो लुक्त्वाच्चेति भावः ।

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—नां हरिहरि—परेति । तथा च तत्र
त्परकरणस्यैव आकारस्य कञ् एव इत्यत्र अकारस्य लोपो भवति तद
नन्वे तु सम्पूर्णस्य आकारस्य लोपः । अत्र इत् एव तत्र तपरकरण
कारणत्वेति भावः ।

उद्घोषे—चित्र इति—तत्र चित्रवितानिद्वय निगो ह्यसि
नेन तत्परकृतकं, चित्रं परत्वात् तत्परमित्यापि नहिन् प्रो, न
कृत्वस्य तत्परकृतकोऽभिप्रायः साक्यते, तथा प्रत्यपि कञ् लोप
इत्यनेन परलोपे, पूर्ववापि तत्परकृतकं, एतं ह्यस्य परलोपया
सिद्धत्वात्तद्वक्तव्ये इति भावः

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एव सर्वाचार्यप्रयुक्तिर्जाययति—नाकारस्यकारणा
रस्य लोपो भवति इति । यद्यप्य “आतोऽनुपसर्गे क”
इति ककारमनुबन्ध करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
किंकरयो एतत्प्रयोजनम्—द्वितीत्याकारलोपो यथा
स्थादिति । यथाकारस्यकारणस्य लोपः स्यात्, किंकर-
यामनुबन्धकं स्यात् । परस्माकारस्य लोपे कृते ह्योपरका-
रयोः परलोपे हि सिद्धं रूपं स्यात्—योद्वाक्यत्वस्य इति ।
पर्यवित्याचार्यो—नाकारस्यकारणरस्य लोपः स्यादिति,
अतः ककारमनुबन्ध करोति ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—शार्ङ्ग इति । शार्ङ्गस्य योऽप्यदिहस्य
कारणित्वं शब्दात्परस्मैकस्य—पूर्वमिति । पूर्व—अकारः । अय-या
मिति । इति—इत्यनेन । कृत्वोति तत्परकृतकं शेषः । किञ्चित्—अत्र
स्यात् । किञ्चित्—किञ्चित्त्वेन । स्यादिति—तद्विदमिति शेषः । हि-
वत् ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतदस्यात्—“तुन्दरा
कयो परिमृषापनुदो” इति ॥

(उद्घोष) भाष्ये उत्तरार्थमेतदिति, इह किञ्चिदपि इती
ति स्यादप्युक्तव्यम् । अत्र केषाम्परिषेधकारणे उत्तरत्वं ककाराकार
योऽन्वयस्ये गौरवमिति भावः ॥

(तत्त्वार्थलोके) भाष्ये—यत्र किंकारणस्य तद्व्यापकता विवद
यति—नेति । एतत्—तत्र किंकारणस्य । ज्ञापकमिति—तदपेक्षया ।
तुन इत्यत्र च—उत्तरेति ॥

उद्घोषे—इह किञ्चिदपि इतीति स्यादप्युक्तव्यं तावत्तं मयोपवा
दविष्यते । अत्र—आतो उपसर्गे इत्यत्र उत्तरत्वं तुन्दरोक्तवोरित्यत्र ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यत्तर्हि “गापेष्टम्” इत्यनन्वयार्थं ककारमनुबन्ध
करोति ॥

(प्रदीप) यत्तर्हि इति । नन्विति कित्तु ककारस्यकारणस्य
लोपे कृते द्वयोःकारयोः इत्यस्यैव शब्द प्रयत्नस्य सिद्धयोग्यस्य
आतो घातो रत्याकारलोपसदृशः । नैव द्वेष, सन्निपातसिन्धुः
लोपो न भविष्यति । अकार हाश्रित्य नृशब्द इत्यात्परकानिनि
दम् । इत् एव तु कशायेति निष्पा तावन्नेति ॥

(उद्घोष) सन्निपातेति । न व दीर्घमेव न निवृत्तौ, दा-
र्शनात् सन्निपातस्यैव न कञ् सन्निपातस्येति । लोपो तु तत्पर-
य

द्वितीयमाहिकम् ।

लिमात्रत्वं मवति, एतस्यापि तात्त्विकमिति, तथाप्यन्वयवृत्तसमुदा-
यावयवत्वात् न-यपवृत्ताश्रयकार्यप्रसङ्ग इति भावः ॥

(तत्त्वालोके) माये-द्रव्येषु-द्र-वेधिति । इति-इ-येनावग-
प्रदीपे-मिष्रेयु-मापमिष्रिततद्गुलादिषु । कुन इत्यन आर-त-
प्रेति । मापमिष्रिततद्गुलादिभिरित्यर्थः । यत इत्यादि । तदुद्यु-
मापवृत्तिः । अयं अस्तोनि शेषः । तत्र हेतुमाह-तदुसेति । मापर
शेषार्थः । तस्य-सप्तदशहस्तकाश्रयः । अयं अग्नान्नि शेषः ।

उद्योते-सामान्येति-नयो गोत्रोपहणस्य तादृशेत्यादि ।
शापकं-गतवत्त्वम् । न्यायेन-न्यायेनायं । सामानाधिकरण्यादेति-
मभ्यासवृत्तत्वावयवे इत्यादि । अन्वये इति-अवयवस्य विशेषणमिति
शेषः । मात्रत्व-यनापत्त्वम् । एकस्यापि सप्तदशहस्तकाश्रयः । ताव-
त्वं-सप्तदशहस्तकाश्रयत्वम् ।

(दृष्टान्तवैषम्यमाप्यम्)

विषम उपन्यासः, प्रत्युच्य चैव हि तत्कर्म चोद्यते ।
असंभवश्चाग्नौ वेषां च ॥

(प्रदीपः) असंभव इति । अर्थचतुर्दशेना हि वेदि ॥

(उद्योतः) न अन्वयवृत्तत्वमात्रनिबन्धन नदनन्यापान,
किं तु अनभवनिबन्धनमित्याह-माये विषम इति । आदिपुन-
र्यशस्य निषिद्धत्वादेवस्य कारणस्य प्रत्युच्यमात्रान न समवतीति भावः ॥
युक्तवन्तमाह-असंभवश्चेति ॥ तदुपपादयति-अर्थचतुर्दशेति ।
अग्नौ चतुर्दशेति द्योतयान्तरुच्य । समिधोमिधैदिवदिहमावनिषेधा-
न्वाप्तमव इति भावः ॥

(तत्त्वालोके) माये-एकदेशेक त दृष्टान्त सिद्धान्ता विन-
यति-विषम इति । हि-यत । तत्कर्म-समिध आधानं कर्म ।
असंभव इति-सप्तदशहस्तकाश्रयत्वेत्यादि । प्रदीपे-हि-यतः ।
उद्योते-तद्व्यन्यासात्-सप्तदशहस्तकाश्रयत्वेकस्य अग्नानव-
न्यापानम् ।

(दृष्टान्तवैषम्यमाप्यम्)

यथा तर्हि "सप्तदश प्रादेशामात्रीरारवत्यीः समि-
धोऽध्याधीत" इति न सप्तदशप्रादेशामात्रं काष्ठमग्ना-
वध्याधीयते ॥

(प्रदीपः) यथा तर्हि । अ-पप्रमाणत्वात्त्यात्मव इति
भावः ॥

(तत्त्वालोके) माये-एकदेशी दृष्टान्ताद्वरमाह-यथेति ।
इति-इत्ये-तन्ना । प्रदीपे-अरुपेति-उत्से-त्यादिः ।

(दृष्टान्तवैषम्यमाप्यम्)

अत्रापि प्रतिप्रश्रयं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्यश्चासंभ-
वोऽग्नौ वेषां च ॥

(तत्त्वालोके) माये-पूर्वदृष्टान्तस्यैव अस्य दृष्टान्तस्यापि
निराकरणमाह-अत्रेति । इद्यन्ते इति शेषः । च-हि । एतत्कर्म-
समिधोऽग्नौ आधानं कर्म । आदिपुनर्यशस्य निषिद्धत्वया एवका
श्रय प्रतिप्रश्रयं तत्राधानं न समवतीत्याशयः । तुल्यश्चेति-पूर्वदृष्टान्ते
नायं दृष्टान्ते इत्यादि । नसप्तदशप्रादेशामात्रकाष्ठमग्नेति शेषः । वेषा
म्-अर्थचतुर्दशेनापत्त्वम् । चैति-मिषोऽन्वयवैदिवदिहमावनिषेधादिनि ।
शेषः ।

(सिद्धान्तदृष्टान्तमाप्यम्)

यथा तर्हि "तैलं न विक्रेतव्यम्" "मांसं न विक्रे-
तव्यम्" इति व्यपवृत्तं च न विक्रीयते, अ यपवृत्त-
गावः सर्पेषाञ्च विक्रीयन्ते । तथा "लोमनग्नं स्पृष्ट्वा
शौचं कर्तव्यम्" इति व्यपवृत्तं स्पृष्ट्वा निगोतनं कर्त-
व्यम्, अत्र्यपवृत्तं कामचारः ॥

(प्रदीपः) अत्र्यपवृत्तमिति । व्यपवृत्तं माया -

(उद्योतः) अत्र्यपवृत्तमिति । अर्थमात्रेण य म
तदाह व्यपवृत्तस्येति । वस्तु-पुरष एवायं, व्यपवृत्त-मन्त्र-
सकृपा गावः सर्पेषां तैलं नना-व्ययमावग्याभावादिभ्यः इ-
माये कामचार इति । स्पृष्टं कामचारत्वेन शौचं मात्र इत्यथ
(तत्त्वालोके) माये-सिद्धान्तो दृष्टान्तमाह-यथेति । इति-
इति निषेधवचनस्येति । अत्र्यपवृत्तमिति-अत्र ततोऽप्या इत्याह ।
किन्तिरुप-इति-इति विधिना येन । कामचार इति-स्पृष्टे
इत्यादि । विषय इति शेषः ।

उद्योते अयमिति-अन्वयवृत्तमित्यर्थः । तथा चैति शेषः ।
स्पृष्टं-अ-वपवृत्तस्येति ।

(आशेषमाप्यम्)

यत्र तर्हि व्यपवृत्तं अस्ति ॥ क च व्यपवृत्तं अस्ति ? ॥
सन्व्यच्युरेपु ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हि । इ-अ-इ-यत हि द्युद्योऽकारप्रतिमा
चोद्यति ॥

(उद्योतः) एता मरिचान्ता-वेन-व्यपवृत्तान्ता-सन्व्य-
च्युराह-यत्रमिष्रायमित्याह-ए-ओ इति ॥

(तत्त्वालोके) माये-न-वेव समागतस्य अत्र्यपवृत्तत्वाका
रादिषु सम्भवे-वि-व्यपवृत्तत्वेनाकारिषु दोषवन्तवत्य एते-इत्येव
इत्ये-यथेति ।

(२६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥

॥ * ॥ सन्व्यक्षरेषु विद्युत्तत्वात् ॥ * ॥
(भाष्यम्)

यद्वावर्णम्, विद्युत्तरे तदन्यस्मादयथादि । ये
अधीवर्णोर्णो, विद्युत्तरे ते अन्याभ्यामिधयोर्णो-
भ्याम् ॥

(प्रदीपः) विद्युत्तत्वादिति । इकारस्य विद्युत्तरेनादत्र प्रथो
विद्युत्तरे । तदाह-विद्युत्तरेमिति । तत्र प्रथमेश्वरसावर्ण्ये
कारेण स-यक्षरावयवस्य अथप नात्वीत्यर्थः । तदेवमाकारादित्यथा
वयवस्य भेदेनाश्रय दयहणम् । सन्व्यक्षरस्य स्वभावस्येति । श्रद्धा-
रस्यत्वे रको भेदेन प्रतिमासास्युद्यते इति उ-दितिनिदि ॥

(उद्योतः) अकारस्येति । यद्येवो विद्युत्तमास्त्विति विद्यु-
त्तरेत्वमस्त्विति भावः ॥ प्रथमेश्वरसावर्ण्ये रकोः परस्पर सव-र्ण-
भावः । एवो विद्युत्तरेत्येवो विद्युत्तत्वादिनि बोध्यम् ॥ सुडा
वैति । आद्येन शक्यं सु- । आदिना च-इ-इत्यन इत्यम्, मा-
गातित्यादौ पार्थं चैति बोध्यम् ॥

(तत्त्वालोके) माये-समाधत्ते-सन्व्यच्युरेविति । अत्र-
ए, ओ, इत्यन । अ-न्यस्मात्-अक-इत्यादित्यात् । एवमयेति ।

द्वितीयमाहिकम्]

प्रसूते ककारवाम रकोट इत्यर्थे ॥ एवं च कृपावपि तत्प्रतिष्ठ
सम्भवेत् । एतापि रेफावमासत्तात्त्विक । आकारादौ तु नैव एषाव
वमाम इति न तत्कारावमामप्रयुक्तकार्यामिति । तदुक्तम् रश्रुतेरि-
त्यादि । यत् स्वप्नप्रसूतं प्रसाधारणं प्रतिपरनेषैवक्राव्य-भा-या
न्म् । तत्र । तद्दृश्यानी मानामावात् । नरनिदृश्यानामुपपत्तः ।
सादृश्यात् प्रत्यभिचेत्यादिस्विकि विरोधापेक्षेय । किं नैव मति रजा
सिद्धिर्नैव भवत्येवम् । किं च सादृश्यादिसत्ते वर्णकदेशानां गि
सामान्येन वर्णरूपेण प्रदृश्यावस्थाव सिद्ध्या अदृश्यामुत्त्वाप्य
वा न गृह्यन्ते इति पक्षे तत्समाधानपरमाध्यामकृते । क्व प्वाद्ये
स्याममिति शब्दे-यथा नरनिदृश्यावशात् । नरत्वात्सिद्धयन्त्रिभोगमा
वापुरदृश्यात्साध्यामेकाहनिदोगामात्र, एव वर्णकदेशयोरेपि
वैयर्थ्यं कार्येण वदन्ति ॥

(तत्रालोक) भाष्ये—तत् प्रदृश्यति-यस्येति । कुत्र इत्यन
नार आकार इति । यत्र इत्यादि । अत्र-इतो रोक्त इत्यत्र । कृप
इति-अथ ह्यवशोक्तस्य तन्नेपादृश्या वा ऋक्त्वे रेफे चावय
एष च ह्ये रेफस्य क इति, कृपिदत्तककारावयवयो दो रेक रफम
इह तस्य क इति च तदर्थे । एवञ्च न तत्रानुपपत्तिरिति मात्र
उपपत्तौ-उद्देश्यविषयो ।

प्रदीपे-अत्र-इतो रोक्त इत्यत्र । विभागमिति-अत्र-इति अ
कारे इत्यादि । आदेश-रेफस्य लोपश्च ।

वर्णोने-पक्षे इति-नत्रेति शेष । कथमिति-नदिति शेष ।
सम्पत्ता-रेफस्य । सामान्येति-गणीत्यर्थे । इति-इति हेतो ।
तस्य-रकोटस्य । रत्नवत्-भावो । अस्य-इतो रोक्त इत्यस्य
साम्यमिति-हा इत्यत्र प्रवृत्ति । तत्रापि-रूपावपि । इति-इति
हेतो । तत्र-आकारादौ । आकारावयववदे रत्नादिजात्यस्युपगमे नरसि
द्धयवदे नरत्वात्तरेनस्युपगमे च आकारादिरनरिदृश्यो इत्यन्तदार्था
दिकने नोपरपक्षे इत्याद्यैवाह-नरेति । प्रत्यभिज्ञेति-न तु म
मानवातिन वदिति शेष । सादृश्यात्-अवयवानवयवसाधारणत्वर्थे ।

(जापेवर्णाधिकसङ्ख्याप्यम्)

विनामे आकारप्रहणं कर्तव्यम् । “रपाभ्यां नो ण
समानपदे” ऋकारान्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा
स्यात्-मातृगां पितृगामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते रपाभ्या
मित्येष तस्य सिद्धम् ॥

(तत्रालोकः) भाष्ये—अत्राहम् अग्रहणमित्या उक्तमग
भाष्ये-वितेति । कुत्र इत्यत्र आह-इहेति । इत्येव-इत्येवैव ।

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

न सिध्यति । यत्तद्रेफस्वर भक्तेस्तेन व्यवहित
त्वान्न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्तदिति । रेफादन्तरेति समाधाधिकारयो पञ्चमो ।

(तत्रालोकः) भाष्ये—एव निराकारो त अग्रहणवादी-नेति ।
तस्य तदिति शेष । कुत्र इत्यत्र आह-यत्तदिति । वदित्यर्थे । यत्र
इत्यादि । भक्ते-भागात् । तेन-यथा । नेति-एव तदिति शेष ।

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

मा भूदेवम् । अद्वयवाय इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अद्वयवाये इति । ऋकारेण यथा दीर्घं गृह्यते एव
स्वकारागोर्गोत्वर्थे ॥

(उद्घोत) ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदनुमा
त्यापि केनचिदकारादिना यत् पदत्वमिति मन्यन् ॥

(तत्रालोक) भाष्ये यद्गणवादी स्वेष्ट साधयति-मा भूदि
ति । न भवतोत्यय । कुत्र इत्यत्र आह-अदिति । इत्येवेति-रत्य
नुरसित्वादेत्यर्थे । तत्र नेन तदिति शेष । प्रथमि-भाग-
अत्र उद्घोते-रेफस्येव रेफस्य स्वेव । तदिति-आकारावयव-
त्वर्थे ।

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

न सिध्यति । वर्णकदेशा के वर्णपहणेन गृह्यन्ते,
ये ऋपपृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यत्रापि रेफास्वरं
भक्तेः, न तत्कचिदपि ऋपपृक्तं दृश्यते ॥

(प्रदीप) न सिध्यतीति । तस्य आस्य इत्युत्प्रेषणामापि
यथा ज्ञानमिति वदितेन वामावाच्येति भावः ॥

(उद्घोत) जात्यभिभ्यक्तीति । अत्यादिशो-त्यर्थे । एष
व न केनाप्यत्रा नदृग्गमिति मात्र । क्व पायसि च क्लृप्तवामाने
शुद्धमिमांसाविवदत्त एतु चा इतो अतो न सिध्यतीत्यर्थे ।

(तत्रालोक) भाष्ये-अग्रहणवादी ऋ पञ्चम्यति-नेति ।
तस्य नेन तदिति शेष । कुत्र इत्यत्र आह-वर्णति । यत्र इत्यादि ।
वर्णा-वर्णपहणे प्रथमि-तस्य भागस्य ऋकारावयवस्य अवमा
त्य उद्घोते-तदिति-स्वकारावयवस्यत्वर्थे । अत्र-स्वकारा
वयवापि ।

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

एव तद्दि योगविभागः करिष्यते, “रपाभ्या नो ण
समानपदे” तत-“व्यत्राये” इत्यवाये च रपाभ्या नो णो
भवतीति । तत-“अद्वयवा इत्युम्भि इति ।

इदमिदानीं किमयम् ? !

नियमार्थम्—एतैरेवाक्षरसमान्नायिकैर्वाये,
नान्यैः इति ॥

(प्रदीप) एतैरेवेति । अकारादयोऽप्यकारादिभि प्रयापि
तत्राक्षरसमाश्रयेति । अक्षरं न प्रत्याय्या न च प्रत्यायिकेते
निवयेन न निवस्यते ॥

(उद्घोत) न चकारादिभिर्भ्रमंवाये-पि न रवााक्षरसमान्ना
यिकत्वभावादत्त आह-आकारादयोऽपीति ॥ अक्षरत्विति । अत्र-
वर्णवत् द्रव्यदेशा-चेति भावः ।

(तत्रालोक) भाष्ये-अग्रहणवादी पुन स्वेष्ट साधयति-अथ-
मिति । रपाभ्यामिति-अथमपित्यादि । इति-इति हेतो ।

प्रदीपे-अक्षि-ऋकारावयवा भक्ति । इति-इति हेतो । अथ
सा तेनेति शेषः ।

उद्घोते-न स्यादिति-रेफकाराभ्या परस्य नकारस्य णत्वमि
त्यादि । तेषामिति शेषः । तस्या प्रत्याय्यत्वाभावे हेतुमाह-अस्य-
णत्वत्वादि । तस्या प्रत्याय्यत्वकामात्रे हेतुमाह-अनुपदेशादिति ।

(अग्रहणवादिभाष्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्जापयति-भवत्युकारान्नो एत्वमिति । यद्यं
शुभ्नादिषु नृत्नमनशब्दं पठति ॥

(प्रदीपः) तुल्यरूप इति । तुल्यरूपत्ववत्त्वात्पयोगस्तुल्यरूप-
पत्नस्यैकानेनैव पूर्वपक्षे, सिद्धावै तु वर्णद्वयकृपा । भाष्यत्वात्पातु
ज्ञानात्मिकवचनमिति शिष्टतमाचारः ॥

(उद्घोषतः) सद्योय इति । सद्योयनवाहं इत्यर्थः । तस्यै
कवर्णवन्ति । एवं च मयोगपञ्च न स्यादिति भावः ॥ सद्योये
इति भाष्यं तु संयोगार्थं इत्यर्थपरमिति तापदर्शः ॥ शिष्टत्वमाचारः ।
शिष्टत्ववद्वात् ॥

(तात्त्वालोकः) भाष्ये—अद्यगवादी अद्यहृषययो योगान्तर-
माह-तुल्येति । सद्योये-क्तु इत्यादी । विधि-मयोगपञ्चा । इति-ति-
इत्येत्यत्रः । अत्र अद्यहृषययो तत्र मयोगपञ्चाया वक्ष्यन्त्याह गौरव
मिति शेषः । सद्योये-अत्रेति शेषः । तत्काराविति-एति हेतोः सा
सिद्धयर्थेति प्रह्लादपक्षे न च तस्या अवचयवत्त्वात् न्यायमिति शेषः ।
प्रदीपे—तस्य-संयोगस्य न च इत्यादी । आश्रिते-नान्येत्यादि ।
उद्घोषे—शिष्टेति-शास्त्रकारकविप्रक्रियादशायामित्यादि ।
परमार्थदशायास्तु “पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । भाष्या-
त्पञ्चानामत्यन्तं प्रविशेको न कश्चने” नि शास्त्रपदोक्त्या स्फोट मि
श्रान्तपयो नात्र पूर्वपक्षत्वात्तद इति भावः ।

(आशेषपदाधिक्रमाप्यम्)

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ फकारौ, द्वौ पकारौ,
द्वौ सकारौ ॥ कथम् ? ॥ मात्राकालोऽत्र गम्यते । न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञा-
तुम् । अस्य कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥

(उद्घोषतः) [भाष्ये] मात्राकालोऽत्रिति । अनुजीह, सयो-
गोऽन्वयार्थः ॥ मात्रिकत्वकामात्रेऽनुपदिष्टव हेतुः । कुत्रकुट इत्या-
द्यन्तारण्य ॥ न उपदेशः ॥ अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसामान्यमि-
ति-सर्वं प्राहकालोऽनुपदिष्टत्वं च ॥ अनुपदिष्टं सद्यं सत्तेन कथं शक्यं
विज्ञातमित्यर्थः । एवं चात्रुपदिष्टत्वात्तथापि सप्रतिपत्तिरवयवत्वाह-
अस्यवेति । कश्चिपु अन्त्ये यादिप्रथमो न द्वयत्वे ॥ अनेन टकारा
पाठे तस्यान्वयशक्या मयोः सात्र यथैषिपरिचयव्यय इति सचिनम् ॥

(तात्त्वालोकः) भाष्ये—अद्यगवादी स्वपक्षे तं निराकरोति-
मस्येति । तस्यापीति-अत्रेति शेषः । अत्र-क्तु इत्यादी । न च-
न हि । कुत्र इत्यत्र माह-अनुपेति ।
उद्घोषे—अनेन-अनुपदिष्टमित्यादि प्रत्येन । तस्य-लकारस्य ।
सयोः-अवयवयोः ।

(आशेषसाधकमाप्यम्)

यद्यपि तावद्वन्नच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्ति-‘अथ
मवगान् गृह्याति’ इति । इह तु कथम्-सयं युन्ता, म-
व वत्सरः, यत् लोकात्, तल्लोकेमिति यत्रैतदस्त्यम्
सवयान् गृह्णातीति ? ॥

(उद्घोषतः) यत्रैतदस्तीति भाष्ये हलोऽनन्तरा इत्यत्र यका
रादिमित्यत्र-अथ इत्युपमात्र इति भावः ॥

(तात्त्वालोकः) भाष्ये—अत्रमद्यप्येव उक्तदोषवारणेऽपि अ-
न्यत्र दोष-तस्येति प्रह्लादात् आह-यथपीति । तावदिति-न-
क्यात्रशरे । अत्र-कुत्रकुट इत्यादी ।
उद्घोषे—अस्येति । इत्यु इत्यादेरित्यर्थः । अन्त्यादिति शेषः ।

(आशेषपदाधिक्रमाप्यम्)

अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जन
मस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । अस्य कथं
शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । सामुनामिकनिरनुनासिकौ दास्य
वर्णवित्यर्थः ॥

(उद्घोषतः) सामुनासिकेति । अणुदिच्छाह इ विधमानस्य
लोकसिद्धस्य सर्वस्य आहकमेव, न तत्र सदमवगकणकमिति भावः ॥

(तात्त्वालोकः) भाष्ये—अत्रमद्यप्येव दोषोक्त परिहारान्न अत्रा
दिदिशति-अत्रेति । इत्यु इत्यादेरित्यर्थः ।

उद्घोषे—ननु अद्यप्युपदिष्टोऽनुपदिष्टत्वमुपदिष्टत्वमुद्घोष इत्या-
दावपि वृत्ति पक्षेऽपि कथमुपदिष्टोऽनुपदिष्टत्वः आह-अणुदिति ।

(शिवसूत्रम्)

हयवरट् ॥ ५ ॥

(अथ हकारस्य द्विरुपदेशाधिकरणम्)

(आशेषमाप्यम्)

सर्वे वर्णां स्रुदुपदिष्टाः, अयं हकारो द्विरुपदि-
र्यते—पूर्वञ्चैव परञ्च । यदि पुनः पूर्वं पक्षोपदिश्येत,
पर एव वा । कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) हयवरट् पूर्वञ्चेति । पूर्वपक्षोपरिहारात्प्रतिपक्षो-
पर्येव हकारस्य पूर्वपरिचयः ॥

(उद्घोषतः) हयवरट् । नन्वय हकार इत्येतेकार्यं हकारस्य
सचिनमिति कथं उद्दिश्य पूर्वञ्चेत्यादिना भेदाश्रयणन आह—पूर्व-
परेति । एतद्व्याप्येकव वर्णात्तामित्येन पक्षो भगवत् संज्ञ इति
ज्ञाने । भाष्ये यदि पुनरिति । न चैव परहकारान्ते लकारस्या-
प्यभावेन तस्याश्रयण्येन हलन्वयमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो इत्य-
मागो विर-येति वाच्यम् । इत्यर्थं हरिति न्यानेन हलन्वयं हलिति
न्यायेन वा तत्परिहारात्तदवसायेऽपि अत्र कर्तुं शक्यं न वैत्येव वि-
चारतात्पर्यात् । अत्र हलन्वयमित्यन्वयेऽपि हयवोपकथनसमुदाया-
न्त्वमिति त्वर्थः ॥ परे तु परहकारान्तेऽपि “लृ” इत्येव घञ् कानं
प्रतिशास्त्रादिप्रतिद्वहलप्रत्ययहारमित्यर्थः । तदर्थं रान्तस्यापि
सचिनकल्पने गौरवात् । हलन्वयमित्यन्वयादस्या इत्यन्त्याहारोपक-
थनसमुदायान्त्वमित्त्वं इत्यन्वयं इत्यर्थेव इत्याहु ॥

(तात्त्वालोकः) भाष्ये—क इति-नदीत्यादि ।
उद्घोषे—इति-इति हेतोः तद्विरुद्धम्-एकत्वविरुद्धम् । लका
रस्य-अनुपदिष्टत्वस्य । तत्परिहारात्-अन्योन्याश्रयपरिहारात् । तदु-
भवाभावे एतन्नादाह-यद्देति । तदर्थ-इत्यर्थः । रान्तस्य-इरित्यस्य ।

(१० पूर्वत्राणुपदेशे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हकारस्य परोपदेशोऽङ्ग्रहणेषु

हयग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

हकारस्य परोपदेशोऽङ्ग्रहणेषु हयग्रहणं कर्तव्यम्

“आतोऽटि नित्यम्” “शङ्कोटि” “दीर्घाटि समानपादे” हकारे चेति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात् महौ हि सः ॥

(मदीयः) आरपोटीति । हकारपरत्य आकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोपरिगतमेवम् ॥

(उद्योतः) अट्प्रहणेत्विति । अट् गृहणे देतु एतेष्वित्यर्थं ॥ आरपोटी वसोदाहरणाने शेषमाह—हकारपरत्येति । न च तत्कृतित्वादेस्तदाहरणमेव । चाङ्गोपित सोर्यं च विहाय इहामुक्तारण्यार्यां विनोत्पारत्त्यामापुत्रेण ताञ्जोदाहरणामात्र इत्याजवात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणानमेव मानम् । आतोऽटिदीर्घाटोऽप्युपयोगेदाहरण महौ हि स इति । अट्प्रहणिविति एतेऽपि प्रहणान्महौति संबन्धम् ॥

(सात्रालोकः) भाष्ये—हकारे चेति—भाष्य प्रवेदनत्वव । सा—स इति ।

उद्योते—सूत्रेष्विति—नेष्विति षेप । सात्रोत्त—हकारपरकञ्जापट्टिनेत्यर्थं । अत्र च—हकारपरकञ्जापट्टोदाहरणामात्रे च । पुतदिति—अष्टोदाहरणेत्यर्थं । महौ हि स इति—अत्र “दीर्घाटि समानपादे” इत्यनेन नकारात्पुत्रेण, “आतोऽटि नित्यम्” इत्येतावन्नास्तिवने, “भो भगो भगो” इत्यनेन वरते “इति सवैवादि” इत्यनेन चमेपे । अट्प्रहणेति—हकारप्रहणेत्यर्थं ।

(३१ पूर्वानुपदेशे दूप्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ ❁ ॥ उच्ये च ॥ ❁ ॥

(भाष्यम्)

उच्ये च हकारप्रहणं फलव्यम् । “अतो रोरप्लुतादप्लुने द्रशि च” हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पुरुषो हसति, माद्यगो हसतीति ॥

(मदीयः) उच्ये चेति । अत्रवामपि न प्राप्नोतीति वक्तव्यं यो हसतीति शेषात्त्वम् ॥

(उद्योतः) अत्रयमसीति । इदमित्यव्याप्त्युपलक्षणम् । देन निमित्ताद्वे हासनी विभाषेह इति उच्यते इहसतिदिति केचित् ॥ भाष्ये इति चेति मिदानीया निर्वह । इदानीं तु यस्मि चेति यथम् ॥

(सात्रालोकः) प्रति—अत्रयमिति—नमान्यव्यापारेद्वे हकाराद्ये चति हसति—इति हेतुत्यर्थं । एव हकारप्रहणमिति षेपः । इति—उच्ये च ।

उच्ये च—इति—उच्ये च । इदानीम्—इदानीं हकारोपरिगणनम् ॥

(पूर्वोपदेशाद्गीकारभाष्यम्)

परतु तटि पूर्वोपदेशाः ।

(३२-३३ परानुपदेशे दूप्यवार्तिकम् ॥ ३-४ ॥)

॥ ❁ ॥ पूर्वोपदेशे किञ्चयकमेदविधयो

अलप्रहणानि च ॥ ❁ ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं विधेयम्—किञ्चित्वा खे-

हित्वा सिद्धिद्विपति सिद्धोद्विपति “रलोऽङ्गमुपधादलादेः—” इति किञ्चं न प्राप्नोति ॥

एसविधिः—अस्य विधेयः—अधुसृन् अलिङ्गन् “शल इगुपधादनिटः कसः” इति कसो न प्राप्नोति ॥

इड् विधिः । इड् च विधेयः—इदिहि । यलादित्लुङ्ग्य इण् न प्राप्नोति ॥

म्लप्रहणानि च ॥

किम् ? ॥

अहकाराणि स्युः ॥

तत्र को दोषः ? ॥

“अतो म्लि” इतीह न स्यात्—अदाध्याम् अदाध्याम् । तस्मात्पूर्वस्मैषोपदेशः परश्च ॥

(उद्योतः) अट्काराणि स्युरिति । अत्रस्य हकारप्रहणं कर्तव्यमिति ३१५ । अदाध्यामिति । कश्चासिद्धिरिति भावः ॥

(सात्रालोकः) भाष्ये—विधेयि—अत्रोत्तरेणयोगमङ्गेन अन्वयत्पूर्वमिवात्र च निदिष्टे विधेयस्येति इत्यन्ते “अन्ये उद्योते” इत्यनेन अतो लुङ् । तथा विधिगते कर्तव्यं ति । किञ्चमिति—अहोत्थिति । सिद्धेहिविपति—अस्य हापरवोरिति षेपः । इति—उच्ये च । प्राप्नोतीति—अगोच्य हापेति च । यमिति षेपः । कश्चमेद्विति । अलिङ्ग्यिति । इत्यनेन षेपः । इति—उच्ये च । इदिहि—इदिहस्य । अदाध्याम्—अदाध्यामिति । तस्मात्—अत्रस्य पूर्वोपदेशाय, यत्रुपरीपदेशाय च वक्तव्यं दियमाह । उद्योते—तत्र—अत्रवद्विधयेतु ।

(उपसंहारभाष्यम्)

यदि च किञ्चिदन्यप्राप्त्युपदेशो प्रयोजनमस्ति, तत्राप्युपदेशाः कर्तव्यः ॥

(मदीयः) यदि च किञ्चिदिति । प्रवेक्षणात् किञ्चात्पुत्रदेशे न शक्यमतिप्रवर्धम् ॥

(उद्योतः) शक्यमतिप्रवर्धं दापनधुरतमाग्य इति अत्र वार्त्तान्—भाष्ये यदि च किञ्चिदिति । अस्याकस्य—प्रवेक्षणात् इति । नागोदस्योवनाय इत्यर्थं । एव चाद्वेकाराणां चोपदेशो प्रवेक्षणात् । अत्र एव अत्रा इत्यन्ती । पुत्रोपासिति एते । अत्रयोगसङ्घट्टे । एतेन पूर्ववदावेदोऽवबोधयति इत्युच्यते । अत्रात् अत्रात् कर्त्तव्यं यथाच यत्प्रति षेपः । उपदेशोऽप्युपदेशम् ॥ अन्वयप्रापि । अन्वयप्रापे । सर्वथा हकारात् इत्युपदेशे कर्त्तव्यं हापरवोरत्प्राप्तम् ॥

(सात्रालोकः) भाष्ये—तत्रेति—अहो वरति । तत्रेति—इह—अ । उद्योते—अस्तीति—अहो इति षेपः । प्रवेक्षणेति—अत्रोपदेशे षेपः । यथादिति—अत्र सभासगात् । लिङ् । तथा च यदि अकारे एतदुपदेशोऽन्वयमतिप्रवर्धं इति उद्योतेन अत्रादेऽनुपदेशोऽन्वयः । अतो न स्यात्, अतो न स्यात् । किं तु अस्तीति—अत्रात्पुत्रोपदेशे एव इत्युपदेशः कृत इति भावः । अत्रय—अत्रात्पुत्रवत् ॥

(इति हकारप्रहणेनोपदेशाद्विवादात्)

(अथ रेफोपदेशस्थानाधिकरणम्)

इदं विचार्यते—अथ रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदेश्येत—हरयत्रडिति, पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विरोधः ? ॥

(प्रदीपः) इदमिति । तस्यत्रादि दोषप्रयोजनभङ्गात्तत्र ॥

(उद्घोतः) दोषप्रयोजनेति । अन्यत्रपक्षोपदोषं प्वान्तरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—अत्र—उद्घोतः ।

(६४ यथान्यासोपदेशदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

अनुनासिकस्य—सर्वनयति प्रातर्नयति । “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनस्य—अत्रहृदः अत्रहृदः “यः” इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य—कुण्डं रथेन; वर्णं रथेन “अनुस्वारस्य ययि—” इति परसवर्णं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वनयतीति । णकारोऽन प्रप्नोति । न ह्यत्र सवर्णमर्थमस्ति ॥ अत्रहृद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद् रो रीति रेफलोपो नास्ति, ह्रस्वो यमामिति लोपश्च वादिक इति पक्षे रेफद्वयव्यवपन्नम् ॥ कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाष्यमिति नियमाभावात्तत्रैव प्राप्नोति, अन्यत्रान्तिव्यादात् रो रीति लोपो नास्ति ॥

(उद्घोतः) णकारोऽप्रेति । स्थानेऽन्तरतमन्, इति भाष्ये ॥ ननु रेफस्य सवर्णभावकपत्रानुनासिकोऽत आह—न ह्यप्रेति ॥ ननु द्विवेदयि रो रीति ह्रस्वो यमामिति वा लोपस्य दोषोऽत आह—द्विर्वचन इति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—अनुनासिकस्येति—प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यनुपपत्तेः । परमयेऽपि । प्रातर्नयतीति—सवर्ण, यत्र तत्रैति शेषः । परमयेऽपि । इति—इत्येन । एवमयेऽपि ।

प्रदीपे—अत्र—रेफे । द्वि—यत्र । अत्र—अनुनासिकविधौ । तस्य—द्विर्वचनस्य । इति—इति हेतोः । तस्य—रेफस्य ।

उद्घोते—अत्र—रेफे ।

(इति यथान्यासे दूषणानि ॥)

(यकारापूर्वत्रपादाद्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

(६५-६६ पूर्वोपदेशादुपगवार्तिके-६-७-)

॥ * ॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा

दिदेविवपति ‘रलोऽव्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—कित्त्वमिति—तर्होत्यादि । दिदेविवपति—इ यथ, यत्त्वत्रैति शेषः ।

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः, नैव विज्ञायते—‘रलः व्युपधाद्’ इति ॥

किं तर्हि ? ॥

‘रलः अच् व्युपधाद्’ इति ॥

‘किमिदम् अच् व्युपधाद्’ इति ? ॥

अवकारान्ताद् व्युपधाद्व्युपधादिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अच् व्युपधादिति । अच् इति लुपवचनोक्तम् ॥ ननु पूर्वोपदेशे दूषण इवासी यथासङ्गत्त्वं कथमिति चेत् । सजाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्व्यतिरेकपञ्चान्वयगत दोषः ॥

(सत्त्वालोकः) भाष्ये—उत इयत् आह—नैवमिति । यत् इयादि । तथा च कित्त्वस्य रलत्वस्यैव अवकारान्तत्वाभावात् उत परस्य किरसानविरतिं भावः ।

(भाष्यम्)

व्यलोपवचनं च ॥ व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौघे-रः, पचेरन्, यजेरन्, ‘जीवे रदानुः’—जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति ॥

(सत्त्वालोकः) जीरदानुस्ति—इत्यत्र, यत्त्वत्रैति शेषः ।

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते—‘लोपो व्योर्वलि’ इति रेफे च वलि चेति ॥

(सत्त्वालोकः) ०३ व्यलोपानुपपत्ति परिहर्तव्यं—नैप इति । कुन इत्यत्र आह—रेफ इति । यत् इत्यादि । एतच्च कोमप्टकवचनस्य तत्रै रोरीति लोपे च व्योर्वलीति निर्देश इति भावः ।

(यथान्यासाद्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः ॥

(सत्त्वालोकः) एव पूर्वोपदेशसमर्पणसम्भवेऽपि तत्र एव यागिनोयन्यामपरिवर्तनेन इह शाले पुन्यजनकना मस्यैत्युत् आह—अथवेति ।

(भाष्येऽस्मात्तन्भाष्यम्)

ननु चोक्तम् कुरेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोऽप्येषां सवर्णां न सन्ति ॥

(प्रदीपः) रेफोऽप्येषामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेऽन्तरवमरिभाष्योपस्थानादोषाभावात् । नहि रेफस्य णकारोऽन्यत्त्वयो, नाप्यनुस्वारस्य रेफः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये रेफोऽप्येषामिति । विज्ञानेया इति शेषः । तेन सवर्णत्वोपेत् सत्त्वविन दोषः ॥ ननु माम्प्टस्य विज्ञानेय

(प्रदीपः) इम इति । विधानादेशा सात्त्विकं स्यात् । प्रत्याहारप्रतिबद्ध तु कार्यं न प्राप्नोति ॥ के पुनरिति । तत्स्वरूपप्रपञ्च ॥ कथमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रपञ्च । अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनम् अयुक्तपद्विधाशक्तिः । अयुक्ताः प्रत्याहाररक्षणैः पाठाभावात्सर्वदा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः पाठो ध्वजकशास्त्रेण प्रत्याख्यानं च । स द्विविधोऽप्येवा नास्तीत्यर्थः ॥ चशब्दो हेतौ । यतोऽनुपविष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । कचिच्च चशब्दो न पठन्ते ॥

(उद्घोतः) ननु कार्यायै इत्यत्र कार्यं सात्त्विकं चैव सर्वसामयोरित्यादिना मिदम् । आह—विधानादिति । उपदिश्यन्त-इति पाठे माथ्ये वर्तमानसामर्थ्ये लट् । उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमिति । प्रवृत्ते सामप्रत्ययविशेषनिमित्तगोचर प्रकाशस्वयम् इति भावः । केन प्रवृत्तिनिमित्तसामयोरित्यत्र इत्यस्यैव हेतुत्वमित्यत्र सत्यस्य ॥ ननुपविष्टाशब्देन अकारणवशात्तु कारित्ववशो वाह्यप्रत्यय प्रवृत्तिनिमित्ततात्पर्यात्प्रवृत्तिः, इत्युक्तम् । अनुपविष्टाशब्दोऽप्युक्तवशात्प्रत्ययतन्माभावात् । प्रयोगवृत्तित्वात् । न च प्रत्याहारवशानुकारित्वत्वात्, यद्युक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन योनिरुक्त्यापचरेत् आह—अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति । प्रत्याहारवशेन कश्चिदेवायुक्ता इत्यनर्थः । तदव्याचष्टे—पाठाभावादि । प्रहणकशास्त्रेण प्रवेशे प्रवर्तमानेन यो वर्ततेषां आह्वयप्रत्यय पाठाभावात्प्रत्ययस्य ॥ एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः । एव चाह्वयसामर्थ्याद्येऽनुपविष्टास्ततो वदन्ति प्रयोगं निर्वाह्यन्तोऽप्ययोगवाह्यप्रत्ययसिद्धिरिति ॥ न पठयत इति । तत्र यत्र इत्यन्वाह्यमिति भावः ॥

(सर्वालोकाः)—माथ्ये—“अयोगवाहानाम्” इति वार्तिकवशात् प्राय विचारमारमते—इदमिति । नन्वेव ते न सन्त्येतेष्वन आह—अयुक्ते चेति । लक्ष्मि, विसर्जनोपत्य स इत्यदिप्रत्यये चेति शेषः । कर्तव्य—कर्तव्य इति । नासिच्येति—कुं इत्यर्थः । यत्—य । वदन्ति—प्रयोगं निर्वाहयन्ति । अयुक्ते इति—अतोऽयोगवशात् इति शेषः । तथा च वर्तमानमाथ्येकारादिष्वनुपविष्टत्वात् तत्रोपविष्टैरेकारादिष्वनुपविष्टत्वाच्च अधिग्रहणं योग सम्बन्ध प्रत्याहारैरुपैषा ते अयोगाः प्रत्याहारसम्बन्धवन्तः । वाह्यन्त सरुक्तैत्यादिप्रयोगं निर्वाहयन्ति इति वाह्यः । अयोगाश्च ते वाहाश्चेति अयोगवाहाः । प्रत्याहारसम्बन्धवन्त्ये सति प्रयोगं निर्वाहकत्वात् अयोगवाहा इत्यर्थः । प्रदीपे—एवाम्—अयोगवाहानाम् । एवमप्येति । प्रतिबद्धम्—सम्बद्धम् ।

उपघोते—वेदिति—तदीति शेषः । सिद्धम्—तत्सिद्धम् । एवाम्—विसर्जनोपादानाम् । तत्र—अयोगाश्चेत् । तथा—प्रवृत्तिनिमित्तम् । सद्योऽप्येति—प्रत्याहाररक्षणानुकारित्वरूपकारणलाभेनेत्यर्थः । अनुपविष्टाशब्देनेन तत्त्वैति शेषः । प्रवेशो—इको यणकोत्पादो । तेषाम्—अयोगवाहानाम् । आहक इति—सम्बन्धेदिति शेषः ।

(माध्यम्)

क पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ? ॥

(६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ अयोगवाहानाम्दसु पण्यम् ॥*॥

(माध्यम्)

अयोगवाहानाम्दसुपदेशः कर्तव्यः ॥
क प्रयोजनम् ? ॥ यत्त्वम् । उरःकेण, उरःकेण,

उरःपेया, उरःपेया । “अद्वयं यदे” इति यात्व सिद्धमवति ॥

(उद्घोतः) माथ्ये उरःकेणेति । उर वायवतनि सुउपपत्ते पूर्वं समाप्ते पि सोपदादा वनि न सत्वम् । पाशाकल्पकाम्येत्येव तदवृत्तेः ।

(सर्वालोकाः) माथ्ये—अद्विष्टविति—मकारात्तन्माथ्यकारात्मा गिति शेषः । तेन तथा मेरुश्चन-तर्मावात् पथ स्थिरवादी इत्योरित्य विशुध्य विधीयमानम् आदेशप्रत्यययो रित्यनेन यत् न भवति । उरःकेणेति इत्यादा वनि शेषः ।

उद्घोतः—इति—इ यत् । अपिना सुउपपत्तये समाप्ते तत्र उदप्रद्विरेवेति समर्थः । तदवृत्ते—योऽपदादावायव्यप अर्थः ।

(६८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ९)

॥ * ॥ शृणु जज्ञाभावप्रत्यये ॥ * ॥

(माध्यम्)

शृणुपदेशः कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? जज्ञाभावप्रत्यये । अयमुक्तिज्ञहपध्मानोयोपधः पठ्यते । तस्य जरत्वे कृते उञ्जिता उञ्जितुमित्येत्तद् रूपं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) कश्चित् । शृणु पाठे इत्यन्वयेति कश्चो जज्ञा इतीति जज्ञः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननु शरान् जज्ञो यवन्तीति लक्षणमाभावात् शृणु पाठस्य न जज्ञात् प्रयोजनमत आह—शृणु पाठे इति ॥

(सर्वालोकाः) माथ्ये—अयोगवाहाना इकारयैवानेकत्र पाठ काय इत्याद्येवाह—कश्चित् । च तेषामिति शेषः । तस्येति—प्रदीपोपध्मानोयस्येति शेषः ।

प्रदीपे—पाठे इति—नैवमित्यादि शेषश्च । इति—इति हेतौ । कश्चा जज्ञोऽने इत्यस्यापि क्वित्तु न शक्यत्, पदबहुभ्यां विशुद्धीरान्मसिद्धत्वात् ।

(उपध्मानोयोपधदूषणमाध्यम्)

यद्युक्तिज्ञहपध्मानोयोपधः पठ्यते, उञ्जिजिपतीत्युपध्मानोयादेरेव द्विवचनं प्राप्नोति । द्कारोपधे पुनर “न न्नाः संयोगाद्यः” इति प्रतिषेधः, सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) उपध्मानोयादेरेति । यदि द्विवचने पूर्वत्र कृतं नैव तद्वत्प्रसिद्धमवति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनं इति मिदं सर्वथेति विश्वनीति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) यदीति । पूर्वत्र द्विवचने इत्यन्वयः ॥ ननु पूर्वं द्वित्वे अद्वयत्वेनेव हलादि शेषे कथमुपध्मानोयस्याप्यने जज्ञश्च, मन्परत्वाभावात् । अन्त्यासे चर्चनेनेन त्वान्तरत्मात्प्रकृतित्तरां चर एवेति उपध्मानोय एव स्यादिति चेन्नयमेवैवम् । उपध्मानोय श्रवणापदानेनापि माथ्यसामञ्जस्यात् । अन्त्ये तु द्वित्वे कृतेपि द्वित्वाश्रयणं कार्यं कर्तव्यं सिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यास्य इति परत्वात्तद्वत्त्वे वृत्तं पद हलादिः शेष इत्यस्यैव शेषः ।

(सर्वालोकाः) माथ्ये—यत् इत्यपि—यदीति । पठ्यते इति—नहीति शेषः । इति—इयत् । उपध्मानोयादेः—उरःस्यासिद्धत्वात् अत्रादेर्द्वितीयत्वेति सर्वत्र उपध्मानोयकारित्वस्य । प्राप्नोतीति—तथा च उचिति—अतीत्यति रूपं प्राप्नोतीति भावः ।

द्वितीयमाधिक्यम्]

रणप्रपञ्च इत्यत्र च । तस्य समस्तुष्टि, पुमः ख्यम्परे, कानात्रे द्विते इति सूत्रप्रमाणविषयत्वात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—अवश्यमिति—तत्रेत्यादि । कुत्र इत्यत्र आह—अनुस्वारिति । वन इत्यादि । ननु तत् नदिरेणमनेष किमर्थं मित्यत्र आह—नुम इति । पुस्त्विति—इति नियमार्थमिति शेष ।

प्रदीपे—पुस्त्विति—पुस्त्विति ।

उद्घोते—सति इति—सुहृत्स्वित्यभ्येत्यत्र । तस्य—सपुत्राणापि तस्य ।

(भाष्यम्)

अथवाऽविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । प्रयोगनविशेषमननेष्य सकृत्प्रयोगे ननु द्वे शेषेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोगनविशेषः तत्रोपदेश कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु ध्वजविद्यमाना तस्ये नदरथाहारमिति शक्यं तत्र शिबान्नकार्यप्रतिष्ठित आह—प्रयोगनविशेषमिति । अविशेषेणेति भाष्यस्य प्रयोगनविशेषनिर्देश विनियमार्थे इति भावः ॥ यत्र यत्रोपदेशो यत्रोपदेशो ननु द्विष्यसकृत्प्रयोगे, देशेनेत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उपदेश इति—प्रयोगनानामित्यादि । एव प्रदीपेऽपि ।

उद्घोते—सूत्रेति—उद्योगवाह नमुपदेशे इत्यादि । संप्रत्याहारिति—पदान्तरप्रत्याहारित्यर्थः । तथा इत्यादि । तत्रिचनने ते—प्रयोगनानामित्यादि । वनेत्यादि । तत्राद्विषयैति—उपदेशस्येत्यर्थः । अनेन प्रदीपे सकृत्प्रयोगे ननु द्विष्यसकृत्प्रयोगे, देशेनेत्यादि । तथा च अन्तरोरेव तेषां उपदेशेन सकृत्प्रयोगेन तेषां कार्येण इति भावः ।

(भाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलो-
न्त्यद्विवचनस्थानिवद्भाष्यप्रतिषेधाः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् उद्भक्तकः "ह्यलोऽनन्तराः संयोगः" इति संयोगसंज्ञा, "संयोगो गुर्यिति" गुरसंज्ञा, "गुरो"रिति ष्टुनो भवति ॥

(प्रदीपः) उद्भक्तक इति । उपधानीत्यर्थे तद्वदे कृते संयोगसंज्ञा । तस्यासिद्धता-संयोगसंज्ञासंज्ञासंज्ञात्वात् ष्टुनो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) जरत्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्यकल्पने इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—उपधानीयोपधे भवन्तीकार्थानि कन । रगनेनाह—अविशेषेणेति । तथा उपदेशस्येति शेषः । उद्भक्तक इति इत्यर्थेति शेषः ।

प्रदीपे—तस्य—नदरत्स्य ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्—दुष्कृतं, निष्कृतं, दुष्पीत

निष्पीतम् "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये"ति पत्वं सिद्धं भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गत्वत्त्वे सुपधास्येति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—चेति—अथ विसर्गकारणमेतन्न पूर्वप रसमुधा वक्तु । भाष्यकारमतेन तु वक्ष्यमाणानामुद्भक्त इति भावः । निष्पीतमिति—इत्यर्थो, यत्नस्येति शेषः ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधप्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥

सकारो विशेष्यते—इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति ॥

अथ चोपधाप्रहणं न करिष्यते, इदुदुपध्या तु पर विसर्जनीयं विशेष्यस्यामः—इदुदुपध्यामुत्तरस्य विसर्जनीयोर्येति ॥

(उद्घोतः) इदुदुपधस्य सकारस्येति । निष्कारस्यानुपबन्धनमेतत् । अत एव निरोपि निष्कृतमिति निष्पन्नम् । ननु एव वक्ष्यमाणपदान्तोपधाविरोधः । निष्कृतमित्यादि इत्युत्पत्ते पूर्व-नमागेऽपि इत्यर्थ इति न । पाठकरत्नकार्यायेष्वेव लक्ष्यते ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—पुनश्च—उपधानात्तरम् । पुन इत्यत्र आह—नेति । वन इत्यादि । इति—इत्येवम् । लापसारार—अथयेति । तत्रेति शेषः । इदुदुपध्यामिति—एतत् उगीयानम् । तु—यत्न । परम्—परत्वेन । इति—इत्येवम् । एतत्तथा "इदुदुपध्यामप्रत्ययस्ये" नि न्यास एवेति ।

उद्घोते—स्थानीति—नेत्यर्थः । सूत्र-सकारस्यम् । तथा च इदुदुपधस्येति मन्त्रमाशय उपदेशत्वात् भाष्ये, न तु विसर्गरूपनानमन्त्रमाशयेन विसर्गस्य अन्तराभावेऽपि न काश्चिद्विधिरिति भावः । अपिना निश्च इत्यस्य मन्त्रः । वक्ष्यमाणेति—अथेत्यादिनेत्यादि । तद्व्यवृत्ते—एतत् इत्यन्य इत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अलान्त्याविधिश्च प्रयोजनम्—दृष्टान्तरिति प्लक्ष-
स्तरिति "अलोऽनन्तरस्य" रिधयो भवन्तीत्यलान्त्यस्य संत्व सिद्धं भवति ॥

(तत्त्वालोकः) प्लक्षस्तरतीति—इत्यर्थो, यत्नस्येति शेषः । विषय-आदेशः । इति—इति विच्छेदनायनया एतेनानेति । मन्त्रतीति—एतत् निष्कारत्वत्वे एव सम्भवतीति भावः ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—"निर्दिश्यमानस्या देशा भवन्ति" इति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति ॥

(तत्त्वालोकः) निर्दिश्येति—एतत् इत्यादि । इति—इति परिभाषावदेन । एवेति—सत्वमिति शेषः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

द्विवचनं प्रयोजनम्—उद्भक्तकः । उद्भक्तकः ।

“अनयि च” अथ उत्तरस्य यतो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति ॥

(उद्घोषः) द्विष्येन प्रयोजनमिति । निष्ठग्रीविहामुर्ध्वा देहिरुधारो विजेष्वानुसार उच्यते इत्येव कर्तुमनुसारं वा ज्ञानमिति मानैवेतन्प्रयोजनकर्मनिष्ठे चोच्यते यम् ॥

(सप्तार्लोकाः) भाष्ये—भाष्यकारमनेन प्रथममन-व्यापिद प्रयोजनमाह—द्विष्येनमिति । अत्र एतान् चकारो न प्रयुक्तः । उच्यते इति—सप्तारो, दशरुपेति च । चोच्यते—इत्यनेनेति च । इति—इत्यनेनेति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इयानि यद्वाच्यप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्—यथेह भवति—सदःकेण, उच्यते चोच्यते “अदृश्ययाय” इति शब्दम्; एवमिहापि इयानियद्वाच्यप्रतिषेधो—उद्घोषारंभेन महोररकेनेति । तत्र “अनयिच” इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) महोररकेनेति । पूर्वप्राप्तिद्वये न इयानिचिदिति निषेधो—य परमिन्द्रादिप्राप्तिव्याप्य, न तु इयानिषदादेश इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सोऽपदादा इति सारस्य इयानिकार्षं पूर्वप्राप्तिद्वये इति निषेधा नोपपन्नो भवति इति चेत् ॥

(सप्तार्लोकाः) भाष्ये—अयतीति—नया च वाच्यक इत्यादिवाच्यमर्थो नोपदेश च प्रयो—ननुप्रके उच्ये, भाष्यकः इत्योः सप्तार्लोकाय प्रथमस्य उच्यते—सप्तार्लोकादिकेन अनभिज्ञेनापि चरुद्वयं, विद्येयं वा चरुद्वयं तस्य पूर्ववच्येन चिन्मात्रं ।

(इत्यस्योपदेशोपदेशान्तरात् ॥)

(अथ चार्थव्यतिरिक्तत्वम्) (भाष्यम्)

किं पुनरिति यथा अर्थव्यतिरिक्तं, अहोविद्वदर्थकाः ?

(प्रदीपः) इयानि—अर्थव्यतिरिक्तं इति चेत्—किं पुनरिति । उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) इमे इत्यनेन न इत्यवद्वयस्य वा गुण्ये, किं तु इति—अर्थव्यतिरिक्तं—इत्यनेनमिति । अर्थव्यतिरिक्तं इति भाष्यम् । यथा इति च । उच्यते—उच्यते इति । भाष्यमिति—किंचित्प्रयुक्त इत्यादि । अनुपपत्तिरिति । अनुपपत्तिरिति ।

(सप्तार्लोकाः) ननु—अर्थव्यतिरिक्तं इति चेत्—किं पुनरिति । उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥

(३० अर्थव्यतिरिक्तत्वप्रथमवर्णिकम् ॥ ११ ॥)

॥ ३ ॥ अर्थव्यतिरिक्तं यथा धातुमानिपदिक्-प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

अर्थव्यतिरिक्तं यथाः ॥

कुनः ? ॥ धातुमानिपदिक्प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥

धातव एववर्णा अर्थव्यतिरिक्तं इत्यने—इति, अर्थव्यतिरिक्तं इति ॥

प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थव्यतिरिक्तं—इत्याभ्याम्, एभिः, एषु ॥

प्रत्यया एकवर्णा अर्थव्यतिरिक्तं—अपिपद्यः, कापटवः ॥ निपाता एकवर्णा अर्थव्यतिरिक्तं—अ अपेहि, इ इन्द्रं परय, उ उचित्त, ए अपक्राम । धातुमानिपदिक्प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे—अर्थव्यतिरिक्तं यथाः—इति ।

(उद्घोषः) भाष्ये धातव इत्यादि । प्रकृत्यामप्यनुपपत्तयानां वाच्यत्वमित्येवमर्थव्यतिरिक्तत्वप्रथमं । अर्थव्यतिरिक्तं इत्यनेन उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥

(सप्तार्लोकाः) भाष्ये—इति—इत्यनेन । अर्थव्यतिरिक्तं—इत्यनेनेति इत्यनुपपत्तेः । उच्यते—इति । इत्यनेनेति इत्यनुपपत्तेः । उच्यते—इति ।

उच्यते—अर्थव्यतिरिक्तं । एतदिति—अर्थव्यतिरिक्तं । एतदिति—अर्थव्यतिरिक्तं । एतदिति—अर्थव्यतिरिक्तं ।

(३१ अर्थव्यतिरिक्तत्वप्रथमवर्णिकम् ॥ ११ ॥)

॥ ३ ॥ अर्थव्यतिरिक्तं यथा धातुमानिपदिक्प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

अर्थव्यतिरिक्तं यथा धातुमानिपदिक्प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् इति । कृपः सूयो यूप इति । कृप इति सकृदकारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूय इति ककारापाये सकृदकारेण यजने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । तेन मन्यामहे—यः कृपे कृपायः स ककारस्य, यः सूपे सूपायः स ककारस्य, यो यूपे यूपायः स यकारस्येति ॥

(प्रदीपः) वर्णव्यतिरिक्तं इति । उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥ सकृदकारेण । उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) इत्यनेन—अर्थव्यतिरिक्तं इति चेत्—किं पुनरिति । उच्यते—यत्प्रथमं विद्वत्प्रयुक्तव्यतिरिक्तं विचारस्य प्रयोक्तव्यम् ॥

(सप्तार्लोकाः) भाष्ये—इति—इत्यनेन । इति—इत्यनेनेति ।

इत्यने—इत्यनेनेति—इत्यनुपपत्तेः । अनुपपत्तिरिति—अनुपपत्तिरिति । अनुपपत्तिरिति—अनुपपत्तिरिति । अनुपपत्तिरिति—अनुपपत्तिरिति ।

[द्वितीयमाधिकम्]

अन्वयव्यतिरेकरूपमित्यादि । अत एव—योगकत्वेन अर्थावत्वविवेक ।
तेषां—त्रयीनाम् । एषाम्—उपादीनाम् ।

(७२ अर्थवत्तामाधकत्वतीयवातिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगततेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगततेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृत्तं यत्तु, काण्डीर आण्डीर । वृत्तं इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, यत्तु इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, आण्डीर इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते ॥

(प्रदीपः) वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थांतरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम् ॥

(उद्घोतः) तृतीयहेतुमाह—वर्णानुपलब्धौ चेति ॥ अर्थगततेरित्यस्य तद्गणसंज्ञाया योर्धर्मद्रव्यान्वयगतैरित्यर्थ इत्याह—अर्थान्तरैरिति ॥

(तत्त्वालोकः) आण्डीर इति—इत्यत्रैति शेषः । इति—इत्यनेन । एवममेऽपि ।

(भाष्येपभाष्यम्)

किं तर्पयते—'अनर्थगततेः' इति । न साधोयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ॥

(प्रदीपः) इतरत्त्वार्थान्वायमावमात्रनेनोक्तमिति न वा पृच्छति—किं तर्हीति । न साधोय इति । परमापेक्षया प्रकृतं आरोप्यते । यथा न किंचिदस्य तत्र करोती बुक्ते कश्चिदाह इतरामय करोतीति ॥

(उद्घोतः) प्रथममुपपादयति—भाष्ये न साधोय इति । न किं काङ्क्षे । परमापेक्षयैति । परेणानर्थगतैरित्युक्तवादिहार्थगतिरस्तीत्युपगमस्य परमने कदाचिन् अन्यस्त्वतीयार्थगत्यपेक्षयात्रातिष्ठतैतार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—हि—यत् । तथा च अनर्थगतैरिति वक्तव्यमिति भावः । प्रदीपे—अनेन अनर्थगतैरित्यनेन ।

(समाधावभाष्यम्)

एवं तर्हीदं पठितत्र्यं स्याद्—'वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगततेः' इति ॥

किमिदम्—अतदर्थगतैरिति ॥ तस्यार्थस्तदर्थं, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतित्, न तदर्थगतितरतदर्थगतितरतदर्थगतैरिति ॥ अथवा सौर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतित् न तदर्थगतितरतदर्थगतितरतदर्थगतैरिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः । तस्यार्थं इति । तस्य वर्णस्य ॥ परं प्रति वर्णानां अर्थावत्वमिति किञ्च तस्यैति नर्थं परास्वरवत् इत्याह—सोऽर्थं इति । प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तच्छब्दाद्यंमाह—वर्णस्येति ॥ हे तु तच्छब्देन तदर्थगतित्—परामर्थे न कश्चिदर्थः ॥ अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ॥ लक्षणेन तु कर्मधारयमाह—आ ये सोऽर्थं इति । प्रवृत्तोऽर्थः । तस्मिन्मन्त्रे तस्मिन् सोऽर्थं प्रवीयेत स इत्यर्थः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—नुष्पतु दुर्जन इति न्यायेन इतरोक्तं मन्त्रुपगम्य परं समापत्ते—एव तर्हीति । इष्टार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये इति शेषः । इह प्रकृतो न स, अस्य, अस्तथास्तौ अर्थं अनर्थं, अनर्थस्य गतिं अनर्थगतैरिति समासगमिप्रत्ये पृच्छति—किमिदमिति । प्रदीपे—इति—इति हेतोः । कथमिति—नम्रतति शेषः । इति—इत्यनेन । इत्याह—इत्यत आह ।

उद्घोते—वृत्तैस्तेति—स्तुतार्थेति शेषः । प्रवीयेते इति—समुदायेनेत्यादि ।

(भाष्येपभाष्यम्)

स तर्ही तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(तत्त्वालोकः) न्यासात्तर प्रत्यक्ष्यावयितुं तदर्थः पृच्छति—स तर्हीति । तथा—नत्यदर्थेति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इतरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—सद्रष्टुमिति मुद्रमस्य उद्रमुखः स्तरमुखः । एवमतदर्थगतैरनर्थगतैरिति ॥

(प्रदीपः) उच्छ्रमुत् इति । नार्थत्वात्प्रयोग एव द्वितीयमुच्छ्रमुत्स्य लोपोऽभिधीयते । अत्र द्विच्छ्रे मुखरूपेति विग्रहः ॥ न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं मयतीति विविधवयववृत्तिबद्धाश्च सादृश्या मुखं विधिनति । एवमित्याप्यनर्थगतैरित्यत्रार्थगत्यनेन प्रकृतोऽर्थं लक्ष्यते, नार्थमात्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु इच्छाने सत्तनुपमानार्थं इति वचनेनोत्तरपरलोपोऽपि प्रकृतो वच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्द उच्छ्रपदनमपि न । तच्छब्देन ननु समाप्ताभावात्त आह—तातातीत्यादिति । तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—नस्य न्यास्यानविशेषेणैव इष्टार्थलाभ इत्यभिप्रायेण तच्छब्दव समापत्ते—नेति । उत्तरैति—यत् इत्यादि । तद्—उच्छ्रपदलोपनम् । अस्त्येति—स इति शेषः । स्तरमुख इति—इत्यत्रैति शेषः । इति—इत्यत्रापि ।

प्रदीपे—हि—यत् । इति—इति हेतोः । विविधवयववृत्ति—विलक्षणार्थकृतिकमुच्छ्ररूपवयवै लक्षण्या इति । उद्घोते—प्रवृत्ते—अनर्थगतैरित्यत्र । तद्गत्—उच्छ्रमुत् इत्यनेन उच्छ्रस्य विविधमुखे लक्षणावत् । अत्रापि—अनर्थगतैरित्यत्रापि अर्थवच्छब्द प्रकृतार्थः ।

(७३ अर्थवत्तासाधकत्वयुथवातिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्)

सघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां सघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्तः ॥ [येषां पुनरवयवा अनर्थका. समुदाया अपि तेषाम-

वयेरननिरिक्तत्वात् । एवेन अवयवाना व्यावृत्तिः । चेदिति-अत्रि
 शेष । यत् -समुद्रं वा । एषाम्-अवयव नाम् । कैयनेकीं वक्ष्यमा
 पारया हिन्दान्दमनेवात्-केचित्चित् । पञ्च प्राणिपदिकाश्च इत्या
 ययेनाह-प्रकृतिबोधेति । इति शि हेतो । तेभ्यः प्रयेकवर्णेषु ।
 सा-मन्था । तद्भाव-माध्याय । एकवचनमिति-अस्मिन्निर्दि
 वचनमित्यर्थ । अवयवेषु चोत्यादि । तथेति-अस्मिन्निर्दि
 वचन । एषाम्-अवयवानाम् । इति-इति हेतो ।

(७५ अनर्थकनासापकप्रथमवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुप-
 लब्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अनर्थकास्तु वर्णाः ॥

कुतः ? ॥

प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । नहि प्रतिवर्णमर्था
 उपलभ्यन्ते ॥

किमिदं प्रतिवर्णमिति ? ॥

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

(प्रदीप) अनर्थकास्त्विति । धात्वान्तिष्ठित्वा वर्णा
 पक्षीक्रियतेऽन्यथा शब्दविरोध प्राप्नोति ॥ किमिति । अस्मात्स्य
 इया प्रदन, समासेन दृश्यम् । एतेन वक्ष्या पौठिगति
 दिवंचन न भवति ॥

(उद्योतः) अनुमानेन स्थितानामर्थेषा प्रत्यक्षविरोधेन कृत्य
 ति-अनर्थकास्त्विति ॥ सर्ववर्णाणा पक्षे हेतोर्भाष्यमिदं च स्याद
 आह-चा वादीति ॥ कि-के वाचकनाह-अन्यथेति ॥ वर्ण्यस्य
 वेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरेति हेतोश्च धात्वान्तिष्ठित्वाविचारे एव
 नह्येतिस्त्वमि बोध्यम् ॥ अस्मान्साहचर्येति । तथा च
 वक्ष्या न प्रथयेति भावः । तेनैविति । वक्ष्यात् तस्य
 विधानादिति भावः ॥

(तत्त्वलोके) भाष्ये-अर्थानुपलब्धेरिति-इति प्रतिवर्ण
 अर्था भवेतु तद हेतुबोध्यैत्यर्थः, यन्मे तथा नोपलभ्यन्तु, अ इ
 न सन्नाति निधीयते । योगदानुसन्धेरनविप्रारक्तत्वात् ।

प्रदीपे-अन्यथेति-कल्पवर्णाणा पक्षे हेतुः । वायुरूप
 यानां शाब्दभावेत्याद्या बोधनाति शब् । समासेनेति-वक्ष्याहेते
 स्यादे । एवञ्च प्रतिवर्ण्यस्यानेकार्थत्वात् एवमेव समुच्चयस्यैव
 प्रदन, बीसा मीशदशो-येतुचरामिति भावः । तेनैव-समासनेव ।
 इति-इति हेतोः ।

उद्योते-साधितामिति-नार्थानामिति शेष । विपक्षे-सर्व
 वर्णाना पक्षे । तथा च-अस्मान्ने च । तस्य-मात्स्य ।

(७६ अनर्थकत्वसाधकद्वितीयवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ वर्णान्यथापायोपजनविकारे-
 प्वर्धदर्शनान् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

वर्णान्यथापायोपजनविकारे-प्वर्धदर्शनान्मन्याम-
 हे-अनर्थका वर्णा इति ॥ वर्णान्यथाये-कृतेस्त्वर्थः, कसे

सिक्तना, हिसेः सिंह । वर्णान्यथाये नार्थान्यस्य ॥
 अपायो लोपः-हृतः, प्रन्ति, प्रन्तु, अत्रन् । वर्णानो
 नार्थापावः ॥ उपजन आगम-लनिता, लवितुम् ।
 वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥ विकार आदेशः-घातप्रति
 घातक । वष विकारो नार्थविकारः ॥ यदैव वर्णं य
 त्यापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वर्धन्तेत्यापायो-
 पजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वद् । अतो मन्या
 महे-अनर्थका वर्णा इति ॥

(प्रदीप) वर्णान्यथायेति । षडुक्तम्-वर्णान्यथाये
 चार्थान्तरागमनाह्वानुपलब्धौ चानर्थात्, इति-वक्ष्या
 का-उक्तवस्तुञ्च इति ॥

(उद्योतः) अनु वर्णान्यथायेति-वर्धन्तेना-वक्ष्यामात्र-
 कमत आह-यदुक्तमिति । एवकार्यवर्णस्यक-स्य भवत्
 प्रवर्धन्तेनातर्कनासापकत्वमस्य ॥ भाष्ये अर्थदर्शनादित्य
 वर्णान्यथायामावे योऽस्त्वस्यैव दर्शनादित्यर्थः ॥ नार्थान्यथाय इत्य
 स्य नार्थान्तरावगति, किं तु तत्त्वैवावगतिरित्यर्थः ॥

(तत्त्वलोके) भाष्ये-विकारोऽपि-मन्वरीति शेष । अ
 नैतोऽहृत्ति वर्णान्यथाये इत्यादिना । सिंह इति-उच्यते शेष ।
 एवमेति । अथ दृश्यत्वात् शाब्दप्रसङ्ग एवैवमाह-लोप इति । इद
 स्योपे । एते इत्युपजनस्य उद्योत एवैवमाह आगम इति ।
 भावस्य अन्यथापाव विकार इत्यर्थमपि नान इह पय वमाह-
 आदेश इति । उच्यते-यथैवेति । वक्ष्यात्तदवयव इत्यादि । न-
 चेति-यत् इत्यादि । अत इति-नत अर्थवत्त्वात्कवेन वं भवात्
 शिप शेष ।

प्रदीपे-अनैकान्तिकव-स-यमिवात्स्यम् । उद्योतायते इति-
 वर्णोपजनकत्वस्य मन्वरीति शेष ।

उद्योते-दर्शनामिति-वरोधदिदं शेष । अस्य-वर्णोपजना-
 पायेयादे ।

(तदस्याधेरभाष्यम्)

उभयमिदं वर्णोपजन-वर्धन्तोऽनर्थका इति च ॥
 किमत्र न्याय्यम् ?

(समाधानभाष्यम्)

उभयमित्याह ॥ कुतः ?

स्वभावतः । वक्ष्या समाप्तमीहमानाना चाधीया-
 नाना च केचिदर्थयुज्यन्ते अपरे न । न चेदानी
 कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्य भवि
 तुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र
 किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्-यद्यहोमितिपरिक्रमय
 निपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतोऽन्येऽनर्थका इति ।
 स्वभावविक्रमेतन् ॥

(प्रदीप) उभयमित्याहिति । वक्ष्या-वर्धन्तेकाम्बान्-व-
 शक्यते कस्यापि तवैवासावस्थुरान्त्याया, न सर्वैरे पर्यं ॥

(उद्योतः) उभयस्य न्याय्यव विवक्षितेनेत्याह-यत्रान्-
 येति । तथा एति इह वादी । न सर्वत्र कुर्यादित्यर्थः ॥

(तत्त्वलोके) भाष्ये-स्वभावत-वर्णानावकवचनस्येति

एवम् । केवाधिदानानां स्वामिककामिनीने भयंतीति सर्वेषां नयंश्चा, केवाधि स्वामिकिकाकिनेने अनयंतीति सर्वेषां नानयंतीत्यत्र इदानीमाह-सद्यथेति । समानमिति-अस्य उभयत्र त्रियायामन्यत्र । इदानीम्-प्रयोगार्थेनसमये । अनयंतीति-न य मवितुं शक्यमित्यनुभवते । एतत्-इदमयम् ।

प्रतीये-अर्थी-अर्थवत् ।

उत्पत्तेः-कालावपेदेन अर्थवत्त्वानर्थक्यत्वे ग्याप्त्यनस्य पूर्व कथासाह-विषयभेदेनेति । समुदायाय तदर्थवत्त्वसंघादनेन इहां-धीनां समुदायव्यवहाराणां वक्तव्यसन्निपासिनि न्वादात् न प्रपन्नदर्थ-वत्ता कल्पने इत्याद्यपेगाह-कृशादाविति ।

(आधेयभाष्यम्)

कथं य एव भवता यथानामर्थवत्तायां हेतुरुप-
दिष्टः-अर्थवन्तो वर्यां धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता-
नामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्-
यानुपलक्ष्यै चानर्थगतैः संघातायवत्त्वाय इति ? ॥

(तात्पर्योक्तः)-एव निर्णयमवगम्य तस्य पूर्वपक्षिन एवम्-
ति-कथमिति । तथा निर्णयस्ये इत्यादिः । एकत्र इत्येव यो
एव स एवनिर्णयस्ये कथं सिद्धान्तिनं प्रति किमुत्तरमभिमतया
मवता (पूर्वपक्षिण) वर्णानामर्थवत्त्वम् उपदिष्ट इत्यर्थः । हेतु-
रिति-अत्र गताविकथनम् ।

(समाधानभाष्यम्)

संघातान्तराद्येयैतान्येयंजातीयकानि अर्थान्तरेषु
वर्तन्ते-कृप-सूपो गूप इति । यदि हि वर्णव्यत्यय-
च्युतमर्थान्तरगमनं श्यात्, भूयिष्ठः पूषार्थः सूपे श्यात्,
सूपार्थश्च कृपे, कृपार्थश्च सूपे, गूपार्थश्च कृपे,
गूपार्थश्च सूपे, सूपार्थश्च सूपे । यतस्तु एतु न किंचि-
त्सूपस्य वा सूपे, सूपस्य वा कृपे, कृपस्य वा सूपे, सूप-
स्य वा कृपे, कृपाय वा सूपे, सूपाय वा सूपे । अतो
मन्यामहे-संघातान्तराद्येयैतान्येयंजातीयकान्यर्थान्तरै-
षु वर्तन्त इति । इदं सन्धिपि-भारता यथानामर्थवत्तां
मुच्यता सार्थाद्योऽनर्थक्यं चोचितम् । यो हि मन्यते-
यः कृपे पूषार्थः स ककाराय, यः सूपे सूपार्थं स सखा-
रस्य, यो सूपे सूपार्थः स यकारस्येति । उपराम्भूत्त्व-
स्यानर्थकः स्यात् ॥

(प्रतीयः) संघातात्सार्थान्ति । तदुचं -

'न कृपसूपसूपानामन्योऽर्थस्य विवर्तनं ।
अतोऽर्थान्तराधिक्यं संघातस्यैव गम्यते इ' इति ।

(उद्घोषः) न कृपसूपेति । अर्थान्तरैः उद्घोष-
निर्णयस्ये तस्ये एवम् य इत्येवम् । समुदायान्तराद्युत्पत्ते
कथं गतं तदर्थवत्त्वम् न तु अर्थवत्त्वस्येति । ननु
ककारस्येतिवत्ता-नेवार्थवत्त्वस्येति उच्यते इत्येवम् । अतो
मन्यामहे इति । अतोऽर्थान्तराद्येयैतान्येयंजातीयकान्यर्थान्तरै-
षु वर्तन्त इति । इदं सन्धिपि-भारता यथानामर्थवत्तां
मुच्यता सार्थाद्योऽनर्थक्यं चोचितम् । यो हि मन्यते-
यः कृपे पूषार्थः स ककाराय, यः सूपे सूपार्थं स सखा-
रस्य, यो सूपे सूपार्थः स यकारस्येति । उपराम्भूत्त्व-
स्यानर्थकः स्यात् ॥

(तात्पर्योक्तः) भाष्ये-पूर्वपक्षिणं पूर्वपक्षे मिदानीदेव-
स्वं प्रति समानमाह-संघातेति । हि-एव । इत्यादिनि-प्राप्ति
येव । सूपार्थेति-भूयिष्ठ इत्यनुभवने । एवमेति । कृपे इति-
इत्यादिभ्योऽनर्थक्ये । एकमेति । सखिति निवृत्ते । इदं एव
प्राप्ति-एव सुस्पन्दमपि निश्चितं तत्रोच्यते इत्यर्थः । तदेव-अत्र
तेति । हि-एव ।

उद्घोषे-प्रिय-कृपायसूपेषु । अर्थान्तराय इति-अर्थोऽव-
रिभन्तित्यादिः । न च इत्येव-न हि इदोऽस्मिन्निपातार्थान्तर-
न्यय इत्येव । इति-इति स्थितिः । येसार्थि-येन, यत्तदिति । संग-
येति-अत्र संघाताय इति पठ । द्विवचनेन-कृपासूपेभ्योऽर्थान्तर-
न्यय इत्येव ।

(आधेयभाष्यम्)

तत्रेदमपरिद्वितम्-संघातायवत्त्वाय इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वदयति ॥

(प्रतीयः) एतस्यापीति । 'इहो इत्येवमेव गुणेन गुणिनोऽ-
र्थमायः सुराहवद्वह इत्येव' ॥

(उद्घोषः) इहो हीति । अनर्थकेन रसाङ्गेन गुणिनो रसव-
यवार्थवत्ता तथा प्रकृतेर्भावि भाव ।

(तात्पर्योक्तः) भाष्ये-एतस्य-संघातायवत्त्वाय-इत्येव । ए-
विहारम्-अत्रवत्त्वानर्थक्येति समुदायावार्थवत्त्वेवैवकल्प ।

उद्घोषे-तथेति-एव रसाङ्गात् प्रदेह गमनागमकरोऽपि
समुदायवत्त्वस्य गमनगमकत्वा, तथा च सुराङ्गात् प्रदेह इत्येव-
गमना-
दायनकारोऽपि समुदायवत्त्वस्य सुरात्त्वमाह-कत्वा, तथा सुराङ्गात्
प्रदेहम् अनर्थक्येति समुदायवत्त्वस्यवत्त्वात् । एवमर्थवत्त्व-
वत्त्वस्य अर्थवत्त्वस्येति भावः ।

इति इत्येवमर्थवत्त्वस्येति भावः ॥

(अथ प्रत्याहारस्येवमन्तुःकप्रद्वहनाभाष्यकरणम्)

(भाष्यम्)

अइतम् अतुक् एधोक् एधोक् ।

(तात्पर्योक्तः) भाष्ये-प्रत्याहारस्येवमन्तुःकप्रद्वहना-
मिति इत्येवमन्तुःकप्रद्वहनात् आधेयस्येवमन्तुःकप्रद्वहनात् नि-
दिशति-अतुक्मिवादिना ।

(७७ आधेयवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ ७७ ॥ 'प्रत्याहारोऽनुपवन्धानां कथम-
जग्रहणेषु न' ॥ ७७ ॥

(भाष्यम्)

य एतेऽनु प्रत्याहारार्थां अनुबन्धाः त्रिवन्तो, एते
पापप्रद्वहणेन प्रद्वेष्टे इत्येवमन्तुःकप्रद्वहनात् इति ।

हि एव श्यात् ? ॥

एषु एधोकीयति, अतु एधोकीयति, "इहो यदपि"
इति यदादेशः प्रगम्येति ॥

(उद्घोषः) एते अनुबन्धेभ्योऽर्थान्तरं । प्रत्याहारोऽनुबन्धः

वेङ्गप्रदेशेषु अथवाहारशब्देषु पठितानामनुन्याना प्रत्यामत्याहु
ग्रहणं कृतो नेत्यर्थः ॥ तत्फलितार्थमाह—य एते अत्रु हन्ति ॥ तदो-
पकृत्येषु प्रायुक्तेषु ॥ प्रत्याहारार्थोऽनुपकारका ॥ अत्रग्रहणेन
अत्रार्थेन ॥ अणपादिप्रत्याहारेषु तेषां धर्मे पञ्चभाव मयसि
निष्ठायाजग्रहणेनेत्युक्तम् । न च ह्रासोऽप्यग्रहणार्थः । इत्यु-
त्तराण्यकारणकारणेनोच्चारणार्थमर्थोऽन्यथा । इत्युत्तरवादादौ प्र-
हणामावश्यं कर्तुं शक्यत्वात् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—प्राप्तद्विकशब्दया “प्रत्याहारेऽनुन्या-
नामि”ति श्लोकेवार्तिकं खल्वप्यो न्यास्यात्तुम् अत्रसकानुन्यध्यागि
निर्दिशति—अह्रुडणित्वादिना । किं चेति—यदि तेषामनुन्यधानाम्
अव्याजैर्न ग्रहणं स्यात्—इत्यादि । मयुष्णकारीयतीति—इत्यादिभिर्नि-
शेषः । उद्घोते—प्राहकैर्विहिते—सुत्रेभिर्निशेषः । तेषाम्—अनुन्य-
धानाम् ।

(७८ सिद्धान्तसमाधानवार्तिककण्ठम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आचारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

किमिदमाचारादिति ? ॥

आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्व्याचार्या अचकार्या-
णि कृतवन्तः ॥

(प्रदीपः) आचारादिति । आचारो व्यवहारः । ह्युपश्रुतिकृते
रिति शब्दं न कृतम् ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एतेषु—अनुन्येषु परेषु ।

प्रदीपे—इतीति—इत्यनेत्यर्थः । ककारो परे इति शेषः । तथा चात्र
पणकणरूपेण आचार्यव्यवहारेण अत्र अनुन्यधानामवर्णं दापित
मिति भावः ।

(७९ सिद्धान्तसमाधानवार्तिककण्ठम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ अग्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

अग्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामभ्यु प्राधान्येनोप-
देशः क्रियते ॥

क तर्हि ? ॥

ह्युत्तु ॥

कृतं पतन् ? ॥

एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते—यत्तुल्यजातीयान्-
स्तुल्यजातीयेषुपदिशति—अत्रोऽस्य ह्युत्तु ॥

(प्रदीपः) अग्रधानत्वादिति । प्रधानाग्रधानसंविधौ
प्रधानमेव कार्यार्थं प्रयोजकमिति परार्थानामनुन्यधानानव्युत्पत्ता न
प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ शैलीति । शैलेः सवा शैली सवधानपूर्विका
मवृत्तिः । यथा लोके माह्वणैः सद् माह्वणा भोचन्ते शत्रुवै सद्
सन्निधा इति परमिहाय्याचार्येषु वर्णां निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्राधान्येन प्रत्याहारेषु अग्रार्थत्वेन । परार्थेति ।
अन्यरिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकाराद्य संक्षिप्तशेष-
पर्यायोपाधानं तथा ग्राह्य इत्यर्थः ॥ अग्रधानत्वमप्याचार्यवारेण

साधयति—[भाष्ये] आचार्यस्येति । आचार्यशब्देनानादि शब्द-
पुरुषः । एवञ्चान्यत्र संक्षिप्तशेषपर्यायोपासत्त्वादितामसन्निवृत्तमेवेति
भावः ।

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—एतेषाम्—अनुन्यधानाम् । तर्हीति-
तेषां प्राधान्येनोपदेश इति शेषः । हि—यतः ।

प्रदीपे—इति—इति लौकिकन्यायेन । इति—इति व्यवहारः वर्णां
इति—संज्ञातीयेषु मज्जातीयादित्यादि ।

उद्घोते—तथेति—सविशिष्टमपमर्णायोपासा इति शेषः शब्द-
पुरुषा—विश्वः । अन्यत्र—वस्तु । इतिमित्ति—अनुन्यधानमित्यर्थः ।
अपिनि शेषः । आचार्यवारेण शपितस्यैव अत्र अनुन्यधानामग्र-
णस्य प्रपत्तेति लोकन्यायेन दुर्बलत्वात् एव एव हेतुरनेति वार्तिक-
दाशयः । किन्तु भाष्यकृता सचकार न्यासगतत्वात् प्रवृत्ते हेतुव्ययमेव
बोधयति ।

(८० सिद्धान्तसमाधानवार्तिककण्ठम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ ‘लोपश्च यल्वत्तरः’ ॥ * ॥

(भाष्यम्)

लोपः खल्वपि तावद्भवति ॥

(प्रदीपः) लोपश्चेति । परत्वात्तत्त्वात् आदिरन्त्येनेत्यने-
नायस्य विधानकालेननुन्यधाना लोपावस्थापनानुत्पत्त्या न प्रवर्तते ।
अनुन्यधा इत्यादिषु एव सन्निहं संज्ञाप्रतिबन्ध च कार्यमेतन्मध्य
प्रतिपादयति, खल्वपि न किञ्चिदर्थं प्रतिपद्यते ॥

(उद्घोतः) परत्वादित्याद्यन्तरह्येवोपलक्षणम् । एवञ्च पूर्व-
मनुन्यलोपे आदिरन्त्येनेति संज्ञाविधानकालेऽसन्निधानादित्यन्त्य-
एव चात्रानुन्यसंज्ञासम्भवात्तमेव मध्यमसंज्ञायां प्राधान्यं बोधयति
भावः ॥ भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सर्वत्र प्रथममिति व्यर्थः ॥
यत्तु एवमपि लोपित्यकारस्य इत्युत्तु ग्रहणपर्यायार्थादित्येव समा-
धिरेत्रं युक्त इति ॥ तत्र । अतो वरान्त्येनेति सूत्रे लकारोच्चारणेन
लण्युत्तरस्यस्यानुनासिकभावव्यवधानम् । एवञ्च तस्यानुन्यत्वमेव
न, किन्तु आचार्यव्यवहारेण । अत एव भाष्ये—इत्यादिवादिन्यत्रउद्घोतोपा-
दानेनैतद्विचारमर्थेति इति । श्लोके चात्रग्रहणेभित्त्वेनेत्यन्त्य-
उद्घोतपर्यन्ते च लकारस्योपलक्षणमेव कार्यमिति सुस्पष्टं उच्यते
वक्ष्ये ॥

(तत्त्वालोकः) भाष्ये—खल्वत्तरः—लोपश्चेत्यर्थः । यथैनाह—लोप-
श्चेति । प्रदीपे—परत्वादिति “आदिरन्त्येने”त्यनेनेत्युक्त्वा “तस्य
लोपः” इत्यस्येत्यादि । नित्यत्वादिति—इत्यादिनाम इत्यनेनेत्यादि ।
प्रतिबन्धं—भावदम् ।

उद्घोते—एवञ्च—परत्वात्तत्त्वात् आदिरन्त्येनेत्यनेनायस्य विधानकाले
न प्रवर्तते—सकलमप्युत्तु । एवञ्चमपीति—लोपस्य खल्वत्त्वेऽपीत्यर्थः ।
इत्येवत्वाद्द्वारसिद्धेः पूर्वमप्यदार्थिन्द्रियभावेन “उपदेशेऽजिन”त्यस्य
वाक्यार्थाभावात् लण्युत्तरस्येत्यादिनालोपपर्यायत्वेनेति शेषः । तस्य-
इत्युत्तुस्यकारणम् । तथा च तस्य विचारकोटिप्रतिबन्धभावत्वात् समा-
धानाविषयत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । एवञ्च अनुन्य- (अच्)
प्रत्याहारजन्योपविषयत्वात्भावत्वेन आचार्यकर्तृत्वात्तन्निमित्तत्वे-
नानाधिकतयात्, अग्रधानत्वात्, लोपस्यान्वयोर्द्वयत्वव्युत्पत्त्याकारात्
त्वाच्चेति अनुमानप्रयोगे सिद्धः ।

(८१ मिदान्तसमाधानरीष्यन्तरसतिवचम् ॥ २२ ॥)

॥ ॐ ॥ ऊकालोऽजिति या योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । जचां ग्रहणमचकार्यं तेनैषां न भवित्यपि ॥ ३ ॥

(भाष्यम्)

अथत्रा योगविभागः करिष्यते—“ऊकालोऽच्” ए उ ऊ ३ इत्येयं कालोऽजमपिति । ततो “ह्रस्वदीर्घप्लुतः” ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवति—ऊकालोच् ॥

(प्रदीप) ऊकालोऽजिति । विदेऽच्चे योगविभागेन कालोऽजितिर्निरूप्यते । विदेऽच्चे इति । अकारान्तरात्तच्छास्त्रान्तरात्तच्छास्त्रेण भव ॥

(उद्घोषः) भाष्ये शाकल्यनामेषां प्रहणमप्यदेन यथा स्वादिनि योगविभाग कार्य इत्यन्वयः । विदेऽच्चे इति । अकारान्तरात्तच्छास्त्रान्तरात्तच्छास्त्रेण भव ॥

(सामालोकः) भाष्ये—यद्य दक्षिणागमिष प्रति समया गान्तरमाह—ऊकालोऽजिति । तत्कालानाम्—उ उ ऊ इत्येव कालानाम् । प्रहणमिति—अथनलामितिर्गति । अचकार्यम्—अनुसारात्तत्कार्यम् । तेन—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण । अचकार्यम्—अनुसारात्तत्कार्यम् । अथदेति—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति ।

प्रदीपे—सिद्धे इति—आदिदेत्येतेत्येतेभ्योऽपि । अचकार्यम्—अनुसारात्तत्कार्यम् । अतः—नाद्यन्वय उपनिषत्तत्कार्यम् । उद्घोषे—इति इति हेतुः ।

(आरेपभाष्यम्)

अत्रमपि कुम्भुट इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्रमपि । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(उद्घोषः) अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(सामालोकः) भाष्ये—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

प्रदीपे—सिद्धे इति—आदिदेत्येतेत्येतेभ्योऽपि । अचकार्यम्—अनुसारात्तत्कार्यम् । अतः—नाद्यन्वय उपनिषत्तत्कार्यम् । उद्घोषे—इति इति हेतुः ।

(सामाधानभाष्यम्)

तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥

(प्रदीपः) अत्र एव परिहारः । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(उद्घोषः) अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(सामालोकः) भाष्ये—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

प्रदीपे—सिद्धे इति—आदिदेत्येतेत्येतेभ्योऽपि । अचकार्यम्—अनुसारात्तत्कार्यम् । अतः—नाद्यन्वय उपनिषत्तत्कार्यम् । उद्घोषे—इति इति हेतुः ।

अथविदित्वादेनाह न वेति । पुनरिदंति—नेनेषाव परिहराम्भय कश्चिदादिः । स “आरेपविधि” परिहार इति हेतुः । उद्घोषे—तद्व्यापार-स्वभावोपपत्तिरिति ।

(भाष्यम्)

एय एवार्थः ॥ अथर आह—

॥ ३ ॥ ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्या-वत्तावदेव योगोऽस्तु । अचकार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि ॥ ३ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये एव एवार्थ इति । अथर आह—विदित्वादिना व निरुक्तोक्त एवार्थः । ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यत्र प्राग्यावत् ऊकालोऽजिति तत्रदेवत्वात् एवार्थ इति । एव दशमि—अचकार्याणि । अचकार्याणि । अचकार्याणि । अचकार्याणि ।

(सामालोकः) भाष्ये—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(इति मयं हारिषिणां प्रहणमाचारिकत्वेन ॥)

(अनुदेव सूत्रेण्युपयोगान्तराधिकरणम् ॥)

(आरेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमन्तराधानामणुपूर्वदेवः क्रियो ? ।

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥ अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥ अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥

(उद्घोषः) अथ किमर्थमिति । अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥ अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥ अनुदेवसंबन्धेन कालान्तरादि प्रश्न ॥

(सामालोकः) भाष्ये—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।

(सामाधानभाष्यम्)

इह सर्वेष्वन्ता सर्वेष्वन्तरः पर्यन्तैर्लोषं तन्मूल-लोफमिति परमयणस्यामिदत्वात्तुभ्यामर्थेय द्वयमे-नम् । अत्र परमय परमयने कृते ताव यद्महत्तेन प्रह-याद् पूर्वस्यापि परमवर्णो यथा इत्याम् ॥

(उद्घोषः) इह सर्वेष्वन्ता सर्वेष्वन्तरः पर्यन्तैर्लोषं तन्मूल-लोफमिति परमयणस्यामिदत्वात्तुभ्यामर्थेय द्वयमे-नम् । अत्र परमय परमयने कृते ताव यद्महत्तेन प्रह-याद् पूर्वस्यापि परमवर्णो यथा इत्याम् ॥

(सामालोकः) भाष्ये—उक्तान्तरात्तच्छास्त्रेण भवति । अत्रमपि प्राप्नोति । अत्रमपि प्राप्नोति ।